

universität
wien

DISSERTATION / DOCTORAL THESIS

Titel der Dissertation / Title of the Doctoral Thesis

„Protagonistice u tranziciji: Ženski identitet u romanima
suvremenih spisateljica s postjugoslavenskog prostora“

verfasst von / submitted by

Mag. phil. Melisa Slipac

angestrebter akademischer Grad / in partial fulfillment of the requirements for the degree of

Doktorin der Philosophie (Dr.phil.)

Wien, 2023 / Vienna, 2023

Studienkennzahl lt. Studienblatt /
degree programme code as it appears on the
student record sheet:

UA 792 243

Dissertationsgebiet lt. Studienblatt /
field of study as it appears on the student record
sheet:

Slawistik

Betreut von / Supervisor:

Univ.-Prof. Dr. Vladimir Biti

Zahvala

Zahvaljujem svom mentoru Univ. Prof. Dr. Vladimiru Bitiju, svojoj obitelji, a posebice roditeljima Dr. Bekiru i Jadranki Slipac, sestri Sindy Slipac te suprugu Dušanu Chádeku na njihovoj neizmornoj podršci te svima koji su bili uz mene na mom putu prema doktoratu.

Sadržaj

1. UVOD	6
1.1. CENTRALNA PROBLEMATIKA, POLAZNA TEZA I TEŽIŠTE ISTRAŽIVANJA	7
1.2. ODABIR KORPUSA I OČIŠTE ANALIZE	8
1.3. MOTIVACIJA ZA ISTRAŽIVANJE I PREGLED DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA	11
1.4. NAMJERA I SPECIFIČNI CILJEVI ISTRAŽIVANJA	13
1.5. PREGLED STRUKTURE RADA	14
2. TEORIJSKI OKVIR, KRITIČKI PRISTUP I METODOLOGIJA RADA	17
2.1. INTERSEKCIONALNOST I INTERSEKCIONALNA FEMINISTIČKA ANALIZA	18
2.2. METODOLOŠKI PLURALIZAM I INTERDISCIPLINARNI KRITIČKI PRISTUP	23
2.3. "RAZIGRANI PLURALIZAM" ANNETTE KOLODNY	25
2.4. "LOKACIONA FEMINISTIČKA KRITIKA" I "NOVA GEOGRAFIJA IDENTITETA" SUSAN S. FRIEDMAN	31
2.5. NOVI DISKURSI IDENTITETA U FEMINISTIČKOJ KRITICI	38
2.5.1. Diskurs višestrukog ugnjetavanja	39
2.5.2. Diskurs višestruke pozicioniranosti subjekta	40
2.5.3. Diskurs kontradiktornih pozicija subjekta	40
2.5.4. Relacijski diskurs pozicionalnosti	41
2.5.5. Diskurs situiranosti identiteta	41
2.5.6. Diskurs hibridnosti identiteta	42
2.6. "PUTUJUĆI KONCEPTI" I "INTERDISCIPLINARNA KULTURALNA ANALIZA" MIEKE BAL	43
2.7. INTERDISCIPLINARNOST I PLURALNA METODOLOGIJA RADA	48
3. VREMENSKI I PROSTORNI OKVIR ANALIZE I KONTEKSTUALIZACIJA ROMANA	53
3.1. VREMENSKI OKVIR ANALIZE I POVIJESNI KONTEKST	53
3.1.1. Pojam i glavne odlike tranzicije	55
3.1.2. Urbane sredine u doba tranzicije	62
3.2. REGIONALNI OKVIR ANALIZE I PROSTORNO ODREĐENJE KONTEKSTA	64
3.2.1. Regionalni okvir analize	64
3.2.2. Postjugoslavenski prostor	67
4. FEMINISTIČKI POKRET, FEMINISTIČKA KRITIKA I ŽENSKO KNJIŽEVNO STVARALAŠTVO KRAJEM 20. I POČETKOM 21. STOLJEĆA	78
4.1. DRUGI I TREĆI VAL FEMINIZMA I FEMINISTIČKE KRITIKE U ZAPADNOM KONTEKSTU	79
4.2. ŽENSKO PROZNO STVARALAŠTVO I FEMINISTIČKI PRISTUPI KNJIŽEVNOSTI	85
4.2.1. Problematika definiranja ženskoga proznog stvaralaštva	85
4.2.2. Feministička naratologija i rodno orijentirana analiza pripovjednih tekstova	89
4.3. FEMINISTIČKI POKRET, FEMINISTIČKA KRITIKA I ŽENSKO KNJIŽEVNO STVARALAŠTVO NA PROSTORIMA BIVŠE JUGOSLAVIJE	92
4.3.1. Feminističke inicijative krajem 20. i početkom 21. stoljeća	92
4.3.2. Književna kritika i književno stvaralaštvo žena u SFRJ-u krajem 20. stoljeća	97
4.3.3. Feministička kritika i književno stvaralaštvo žena u postjugoslavenskom kontekstu	99
4.3.4. Definicija i klasifikacija ženskoga književnog stvaralaštva na prostoru bivše Jugoslavije	105
5. IDENTITET I SEKSUALNOST ŽENA	110
5.1. POJAM IDENTITETA I DRUGOSTI	110
5.2. SPOL(NI), ROD(NI) I SEKSUALNI IDENTITET ŽENE	113
5.2.1. Spolni i rodni identitet	113
5.2.2. Kritika pojma spola i roda	116
5.3. REGIONALNI IDENTITET: SIMBOLIČNA DRUGOST BALKANA	119
5.3.1. Kritika orijentalističkoga diskursa	120
5.3.2. Postkolonijalna kritika i suvremeni pristupi Balkanu	121
5.3.3. Kritika balkanističkoga diskursa	123
5.4. IDENTITETI I SEKSUALNOST ŽENA U TRANZICIJI	128
5.4.1. Postsocijalistički urbani identitet	132
5.4.2. Višestruka pozicioniranost žena u doba tranzicije	133
5.5. SEKSUALNI IDENTITET(I) I TJELESNOST	135
5.6. LEZBIJSKI I QUEER IDENTITETI	137

5.6.1. Konceptije i studije homoseksualnosti i lezbijskog identiteta	137
5.6.2. Razvoj queer teorije.....	141
6. SPOLNI I RODNI IDENTITET	144
6.1. PRIPOVJEDAČKI GLAS I ŽENSKA PERSPEKTIVA	145
6.1.1. Autodijegeza u romanima <i>Korov je samo biljka, Paprat i Hakirana Kiti</i>	147
6.1.2. Fokalizacija u romanu <i>Mogla je biti prosta priča</i>	154
6.2. PROBLEMATIKA RODNOSTI I ŽENSKOSTI	155
6.2.1. <i>Korov je samo biljka na pogrešnom mjestu</i>	159
6.2.2. <i>Paprat</i>	162
6.2.3. <i>Hakirana Kiti</i>	165
6.2.4. <i>Mogla je biti prosta priča</i>	167
6.3. ŽANROVSKO ODREĐENJE I NARATIVNI OBRASCI	170
6.3.1. <i>Žensko orijentirani narativi i narativni obrasci</i>	172
6.3.2. <i>Kontranarativi i feminističko-emancipatorski potencijal romana</i>	176
7. REGIONALNI IDENTITET.....	178
7.1. BALKANSKI IDENTITET	180
7.1.1. <i>Balkan i rod</i>	182
7.1.2. <i>Balkan i metafora korova u romanu Korov je samo biljka na krivom mjestu</i>	186
7.1.3. <i>Putovanje na Zapad i balkanizmi u romanu Mogla je biti prosta priča</i>	189
7.2. MIGRACIJSKI I IZMJESTENI ŽENSKI SUBJEKTI	191
7.2.1. <i>Povratak migracijskoga subjekta u romanu Paprat</i>	192
7.3. NOMADSKI I POSTKOLONIJALNI SUBJEKT U ROMANU <i>HAKIRANA KITI</i>	195
7.3.1. <i>Nomadaska teorija Rosi Braidotti</i>	196
7.3.2. <i>Kiti kao nomadski subjekt</i>	199
7.3.3. <i>Kiti kao postkolonijalni subjekt</i>	201
7.3.4. <i>Zapad naspram Istoka kroz prizmu muško-ženskih odnosa</i>	204
7.3.5. <i>Svjetska književnost na malim jezicima</i>	209
7.4. ZAKLJUČAK.....	211
8. TRANZICIJSKI, POSTJUGOSLAVENSKI I GENERACIJSKI IDENTITET	212
8.1. TRANZICIJSKI IDENTITET	213
8.1.1. <i>Tranzicija i tranzicijska shizofrenija</i>	213
8.1.2. <i>Tranzicijska problematika u romanima</i>	217
8.2. POSTJUGOSLAVENSKI IDENTITET.....	223
8.2.1. <i>Prostorni i kulturni obrat</i>	223
8.2.2. <i>Kulturni identitet i hibridnost identiteta</i>	228
8.2.3. <i>Intersekcije kritike postkolonijalizma i postsocijalizma u postjugoslavenskom kontekstu</i>	232
8.2.4. <i>Dvostruka pozicioniranost "između" i hibridni međuidentiteti</i>	234
8.2.5. <i>Postsocijalistički urbani identitet</i>	236
8.2.6. <i>Društveni identitet</i>	243
8.3. GENERACIJSKI IDENTITET	251
8.3.1. <i>Izgubljena ili pregažena generacija</i>	251
8.3.2. <i>Doživljeno iskustvo i (re)konstrukcije sjećanja</i>	254
8.3.3. <i>Kulturne reference i elementi popularne kulture</i>	258
8.3.4. <i>Zaključak</i>	264
9. SEKSUALNI IDENTITET	266
9.1. SEKSUALNOST I TJELESNOST	267
9.1.1. <i>Žensko tijelo u književnosti i iz feminističke perspektive</i>	269
9.2. SEKSUALNOST I TJELESNOST NA POSTJUGOSLAVENSKOM PROSTORU.....	271
9.2.1. <i>Konstrukcije seksualnosti i tijela u tranzicijskom razdoblju</i>	271
9.2.2. <i>Seksualnost i tjelesnost u žensko orijentiranim narativima</i>	273
9.3. ŽENSKA SEKSUALNOST I TJELESNOST U ODABRANIM ROMANIMA	275
9.3.1. <i>Neadekvatna, izmučena i podređena ženska tijela</i>	275
9.3.2. <i>Ženska žudnja i užitak</i>	278
9.3.3. <i>Balkan i seksualnost – tjelesnost</i>	278
9.4. SEKSUALNI IDENTITET I TJELESNOST U ROMANU <i>HAKIRANA KITI</i>	279
9.5. SEKSUALNI IDENTITET I TJELESNOST U ROMANIMA <i>KOROV, PAPRAT I MOGLA JE BITI</i>	283

9.5.1. <i>Korov i Paprat</i>	285
9.5.2. <i>Mogla je biti</i>	291
9.6. ZAKLJUČAK.....	298
10. ZAKLJUČAK	301
11. LITERATURA	311
11.1. PRIMARNI IZVORI.....	311
11.2. SEKUNDARNI IZVORI.....	311
11.3. ELEKTRONSKI IZVORI.....	318
DODATAK: BILJEŠKE O AUTORICAMA	320
KAZALO IMENA I POJMOVA	322
ZUSAMMENFASSUNG	324
ABSTRACT	325

1. Uvod

Prostor jugoistočne Europe ili zapadnoga Balkana, kako se učestalo označava područje kojemu pripadaju zemlje bivše Jugoslavije, posljednjih nekoliko desetljeća zahvatile su izuzetno brze i intenzivne društveno-političke i kulturne promjene. Unatoč mnogim sličnostima s drugim postkomunističkim i tranzicijskim društvima, situacija u postjugoslavenskim društvima početkom novoga tisućljeća vrlo je specifična zbog povijesti i događaja koji su se u ovoj regiji odvijali od početka devedesetih godina 20. stoljeća. U usporedbi s tranzicijskim zemljama srednje ili istočne Europe, koje su nakon pada željezne zavjese i sloma komunizma na relativno miran način ušle u neoliberalni i kapitalistički sustav, stanovnici bivše Jugoslavije svjedočili su nasilnom raspadu zajedničke države i kulturnoga prostora, morajući se suočiti s brutalnim ratom devedesetih godina prošlog stoljeća i s njegovim dalekosežnim posljedicama. Početkom 21. stoljeća nekadašnje republike Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), a sada neovisne i samostalne države, još se uvijek nalaze u procesu tranzicije. Na društvene promjene ovih prostora utjecale su i mnoge globalne promjene na prijelazu iz drugog u treće tisućljeće.

Ove specifične okolnosti i intenzivne transformacije snažno su utjecale na individualnu i kolektivnu svijest i oblikovanje identiteta, ali i na društveni položaj, ponašanje i iskustva ljudi te na njihove odnose prema okolini. Učinci ovih naglih promjena vidljivi su ne samo u javnim diskursima, već i u suvremenoj književnoj i kulturnoj produkciji, koja se izravno ili neizravno bavi aktualnim zbivanjima i problemima. Isto vrijedi i za pripovjedne tekstove spisateljica s postjugoslavenskoga prostora u razdoblju tranzicije. Problematika vezana za identitet i seksualnost žena, koja već dugo zaokuplja akademski i umjetnički svijet, ne prestaje biti značajnom ni na početku novoga tisućljeća. Štoviše, ova kompleksna i nerijetko kontroverzna tematika čini se aktualnijom nego ikad prije, pobuđujući zanimanja i imaginaciju žena i muškaraca, što dovodi do produkcije brojnih književnih tekstova. Na postjugoslavenskoj književnoj sceni pojavljuje se niz autorica koje tematiziraju postjugoslavensku tranzicijsku stvarnost i reflektiraju o poziciji ženskoga subjekta unutar nje.

1.1. Centralna problematika, polazna teza i težište istraživanja

U ovoj doktorskoj disertaciji se istražuju konstrukcije i prikazi ženskih identiteta i iskustava u postjugoslavenskom tranzicijskom kontekstu te načini na koje se ova složena problematika manifestira u književnoj produkciji suvremenih autorica s prostora bivše Jugoslavije, ovdje definirana kao postjugoslavenski prostorna početak 21. stoljeća. Riječ je o pokušaju mapiranja i sagledavanja narativnih aspekata koji nude mogućnost propitivanja spolnog i rodnog, ali i drugih identiteta kao društvenih i kulturnih konstrukata. Također, nastoje se razmotriti diskursi koji određuju društveno konstruirane koncepcije, percepcije i predodžbe ženskosti u danom društveno-vremenskom kontekstu i njihovih odjeka u pripovjednim tekstovima koji su objekt analize. Osnovno polazište za analizu je antiesencijalistička teza da identitet ne postoji kao prirodna, stalna i neupitna datost, već kao složen, promjenjiv i necjelovit sklop, koji proizlazi iz međudjelovanja različitih društvenih faktora i mehanizama moći u određenom povijesnom, društveno-političkom i kulturnom kontekstu.

U skladu s antiesencijalističkim i postmodernističkim shvaćanjem, jedna od centralnih tvrdnji ove disertacije je da su identiteti protagonistica romana (postmodernih ženskih subjekata) konstruirani kao nestabilne, necjelovite, hibridne, fluidne, višestruke i višeznačne tvorbe u stalnoj izgradnji, otvorene za proturječja i pregovore. Daljnja teza koja se zagovara u ovom radu je da višestruke intersekcije različitih sastavnica identiteta poput elemenata razmjene, ispreplitanja, suočavanja i sudaranja, određuju profil likova i utječu na njihovu individualnu i društvenu stvarnost. Upravo na čvorištima tih kompleksnih preplitanja različitih identitetskih kategorija i mehanizama moći oblikuju se pluralni ženski subjekti, što može dovesti do potiskivanja protagonistica romana u poziciju dvostruke ili višestruke drugosti i opresije (*multiple jeopardy*) ili zauzimanja ambivalentnoga prostora "između" mnogostrukih binarnih i simboličkih opreka.

Težište je istraživanja na razmatranju problematike identiteta, iskustava i položaja protagonistica četiriju odabranih romana, čije su priče smještene u postjugoslavenski tranzicijski kontekst na početku trećega tisućljeća. U centru proučavanja su različite identitetske sastavnice koje se međusobno isprepliću i prožimaju. Analizom tvorbe njihovih identiteta te osobnog i kolektivnog iskustva razotkriva se društvena dinamika moći. Za formiranje i analizu njihova jastva ključne su sljedeće identitetske kategorije i njihove međusobne intersekcije: spol i rod (spolni i rodni identitet), podrijetlo (regionalni identitet),

društveni sloj (klasni identitet) i seksualnost (seksualni identitet). Spol i rod su centralne kategorije analize, jer se s njima isprepliću ostale gore spomenute. Stoga je u ovom radu posebna pozornost usmjerena na problematiku ženskosti i ženske seksualnosti i tjelesnosti, ženskog bunta i borbe protiv ograničavajućih patrijarhalnih normi i rodnih stereotipova, potrebe za samoodređenjem, autonomijom i samoispunjenjem, ženske erotske želje i užitka te zamišljanja, predodžbe i eksploatacija ženske seksualnosti i ženskih tijela. Pritom također nastojim otkriti potvrđuju li i reproduciraju li razmatrani romani (i na koji način) dominantne rodne stereotipe i ustaljene percepcije ženskog subjektiviteta — i, preko njih, tradicionalne rodne uloge, norme i ponašanja — ili ih pak preispituju i podrivaju. Pojam podrivanja ili subverzija u ovom kontekstu podrazumijeva sve djelatnosti protagonistica kojima je cilj izokretanje dominantnih rodnih uloga i obrazaca ponašanja ili promjena vladajućih rodnih i kulturnih normi u patrijarhalno orijentiranim društvima.

Pored rodne i seksualne problematike jedna od glavnih preokupacija ove studije je tematika ženskog tranzicijskog i postjugoslavenskog iskustva te ženskih urbanih, postsocijalističkih i generacijskih identiteta, koji mogu funkcionirati kao poveznica ne samo protagonistica romana, već i stvarnih žena u regiji. Važnu ulogu i u ovom kontekstu ima sagledavanje značenja postmoderne paradigme s posebnim naglaskom na problematiku identiteta postmodernoga subjekta. Ono što je zajedničko tranzicijskom i postmodernom stanju jest da su doveli do raslojavanja i/ili raspada postojećih sustava, razgradnje fiksnih i nepromjenjivih, te stvaranja fluidnih i višestrukih identiteta, kao i multidimenzionalnog iskustva. Stoga naročitu pažnju posvećujem razmatranju problematike dvostruke i višestruke drugosti, potlačenosti i marginalizacije žena, zatim pitanjima pripadnosti i otuđenja, društvene uvjetovanosti i pozicionalnosti, fragmentacije, hibridnosti te pluralnosti i višeznačnosti subjekta.

1.2. Odabir korpusa i očiste analize

Kako bi se navedena problematika detaljnije istražila, umjesto analize niza pripovjednih tekstova, rad se usredotočuje na četiri odabrana romana suvremenih spisateljica s postjugoslavenskoga prostora koji se prvenstveno, premda ne isključivo, bave pitanjima ženske subjektivnosti te iz ženske perspektive pripovijedaju i reflektiraju o iskustvima i

problemima žena u postjugoslavenskom tranzicijskom kontekstu. U središtu interesa su četiri romana spisateljica iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije, objavljena u razdoblju od 2008. do 2016. godine, a riječ je o sljedećim romanima: *Korov je samo biljka na krivom mjestu* Stele Jelinčić, *Paprat* Dunje Radosavljević, *Mogla je biti prosta priča* Ajle Terzić i *Hakirana Kiti* autorice Andree Pisac.

Želim naglasiti da odabir tekstova za analizu nije uslijedio prema nekakvoj nacionalnoj ili državnoj kvoti koja zadovoljava jednak broj autorica ili književnih tekstova iz svake od postjugoslavenskih zemalja, jer se u ovom radu kao kategorija analize uzima isključivo regionalni, a ne nacionalni, etnički ili vjerski identitet. Odlučujući kriteriji za odabir korpusa nisu bili ni etnička ni nacionalna pripadnost autorica, niti rasprostranjenost ili popularnost romana, već ženska perspektiva iz koje progovaraju o rodnoj i seksualnoj problematici, ali i o problemima određene generacije u specifičnom povijesnom trenutku i na određenom prostoru. Nasuprot raširenom trendu humanističkih znanosti koji nalaže da se recentna književna produkcija iz ove regije proučava bilo unutar nacionalne ili (zapadnjački viđene) balkanske perspektive, moj je naglasak na regionalnom identitetu. Ne sugeriram da nacionalne, etničke ili vjerske pripadnosti nemaju važnost, već da je u ovom kontekstu daleko korisnije i produktivnije odabrane romane promatrati unutar regionalnoga postjugoslavenskog, nego unutar nacionalnog okvira analize.

Iznimna se pažnja pridaje definiranju i sagledavanju prostornog i vremenskog okvira u koji su smještene protagonistice tzv. kontekstualizaciji romana, jer posebnosti postjugoslavenskoga tranzicijskog konteksta igraju presudnu ulogu u konstrukciji i predočavanju ženskih identiteta početkom 21. stoljeća. U tom društveno-političkom, psihološkom, ekonomskom i kulturnom krajoliku brojnih transformacija, situacija žena naročito je kompleksna, pa se u obzir uzimaju ne samo specifičnosti lokalnoga konteksta u tranzicijskom razdoblju, već i globalne promjene u razdoblju kasnoga kapitalizma i neoliberalizma, koje su iznimno utjecale na raspodjelu rodničkih uloga i društveni status žena. Iz toga se razloga u predstojećoj analizi identiteta protagonistica uzima u obzir specifični društveno-politički i kulturni kontekst u koji su uronjene njihove priče.

Za obilježavanje analitičkoga prostornog okvira i označavanje regionalnoga kulturnog prostora nastalog raspadom Jugoslavije ovdje koristim termin postjugoslavenski prostor, premda bi se svaki pojam koji pokušava definirati ovaj prostor, svodeći ga pod jedan

nazivnik, mogao smatrati neadekvatnim ili nepreciznim, jer, kako navodi Matijević, nijedan termin ne može posve obuhvatiti njegovu složenost (7). Potrebno je stoga napomenuti da se u razdoblju kad sam započela ovo istraživanje pojam postjugoslavenski još uvijek smatrao spornim i tek se počeo koristiti za definiranje i proučavanje ovoga prostora te političkih zbivanja, kulturnih manifestacija i književnih tekstova nastalih u zemljama bivše Jugoslavije. Iz današnje perspektive ovaj termin djeluje prikladno, jer je dosad već široko prihvaćen, priznat i rasprostranjen u akademskom diskursu (8).

U svrhu jasnijeg uspostavljanja vremenskog i prostornog konteksta analize i boljega razumijevanja glavne problematike, u analizi koja slijedi redovito ću se osvrnati na povijesno-kulturni i tranzicijski kontekst postjugoslavenskoga prostora, ali i na širi globalni kontekst i globalne promjene na početku 21. stoljeća. Iako se u radu pozivam na jugoslavensku prošlost kako bih uspostavila okvir analize i ukazala na zajedničko povijesno i kulturno naslijeđe ovoga prostora, fokus istraživanja je na suvremenosti i problematiziranju konstrukcija ženskih identiteta u postjugoslavenskim društvima i književnosti. Spisateljice čiji su romani predmet analize pripadaju poslijeratnoj urbanoj generaciji autorica, koja se na postjugoslavenskoj književnoj sceni javlja početkom trećega tisućljeća, u razdoblju prije tzv. novoga ženskog vala u postjugoslavenskoj književnosti. Nadalje, ove autorice pripadaju istom naraštaju žena s postjugoslavenskoga prostora kojemu pripadaju i same protagonistice romana koje u ovom radu nazivam izgubljenom generacijom. S obzirom na to da se radi o romanima koji su, možda upravo zbog svoje tematike i činjenice da su u pitanju djela spisateljica, ostali relativno nezamijećeni na postjugoslavenskoj književnoj i akademskoj sceni, kojom još uvijek dominiraju muškarci, odabrani pripovjedni tekstovi istovremeno služe i kao reprezentativni primjeri književnoga stvaralaštva postjugoslavenskoga prostora koje je u tom periodu pozicionirano na književnim marginama, tj. izvan književnoga *mainstreama*.

Pripovjednim tekstovima o kojima se ovdje raspravlja primarno pristupam kao specifičnim književnim i kulturnim proizvodima određenoga vremena i podneblja. Pritom se služim teorijama i konceptima različitih studijskih disciplina i istraživačkih oblasti koje na odgovarajući način nastojim primijeniti na specifični povijesni i kulturni kontekst. Nadalje, odabrane romane razmatram u pojedinačnoj, ali i u usporednoj analizi, te unutar širega društveno-kulturnog konteksta, kombinirajući tekstualnu, kontekstualnu i komparativnu analizu. Važno je naglasiti da postoji mnoštvo mogućnosti pristupa ovoj tematici i polju istraživanja te različitih metoda analize pripovjednih tekstova i očista iz kojih bi se identitet

protagonistica mogao razmatrati, Književno-kulturna analiza koja slijedi predstavlja samo jedan mogući način iščitavanja i interpretacije selektiranih književnih tekstova. Uzimajući u obzir sve gore navedeno, analiza ovoga tipa uvijek predstavlja veliki izazov.

Iako se ovim istraživanjem obuhvaća niz bitnih tema i problematika vezanih za konstrukcije i prikaze ženskih identiteta u postjugoslavenskoj i suvremenoj književnosti, zbog ograničenog opsega i fokusa rada nije moguće zahvatiti sve zamijećene fenomene i pokriti sav spektar problema, već se analiza ograničava i usredotočuje na nekoliko odabranih i važnih pitanja, dok drugi aspekti moraju ostati izostavljeni. Primjerice, usprkos tome što neki od odabranih romana uključuju poluautobiografske ili autobiografske elemente, u ovom im se radu neću posvetiti jer to nadilazi razmjere ove disertacije. Ipak, kako bi se romani mogli bolje kontekstualizirati, u dodatku ću navesti kratke biografske podatke spisateljica.

1.3. Motivacija za istraživanje i pregled dosadašnjih istraživanja

Ova disertacija nastala je kao rezultat dugogodišnjeg istraživanja te čitanja mnogobrojnih književnih tekstova suvremenih autorica, kao i teorijskih tekstova iz raznih znanstvenih disciplina i istraživačkih oblasti, posebice feminističke teorije i kritike, ženskih i rodni studija, studija književnosti i kulture, balkanologije i kritičkih studija Balkana, postkolonijalne teorije, studija seksualnosti i tjelesnosti te suvremene filozofije.

Postoji nekoliko razloga za odabir ovoga interesnog područja i fokusiranje na suvremene romane spisateljica s postjugoslavenskoga prostora. Jedan od razloga je moja osobna povijest, iskustvo i zanimanje za žensko pisanje i problematiku ženskog identiteta, zbog čega odabrane književne tekstove težim sagledati u okviru vlastitoga kulturnog iskustva i sukladno vlastitoj poziciji. Odrastajući na prostoru bivše Jugoslavije, kao dijete tranzicije s pluralnom identitetskom pozicijom na kojoj se prelama više identitetskih obrazaca, kroz istraživanje me vodila znatiželja i namjera da preispitam kako pripadnice moje generacije i spisateljice slične kulturne pozadine predočavaju složenu problematiku konstrukcije ženskih identiteta u postjugoslavenskom tranzicijskom kontekstu. Također, moj dosadašnji rad na analitičkom polju ženskoga književnog stvaralaštva i ženske subjektivnosti nagnao me da nastavim dalje istraživati u ovom smjeru. Možda je najvažniji razlog za izbor ove tematike i područja proučavanja neophodnost bavljenja književnom produkcijom suvremenih autorica s

postjugoslavenskoga prostora, koja još uvijek pozicionira na rubovima glavnoga tijeka književnih zbivanja i akademskih istraživanja.

I pored toga što u međuvremenu tvore prilično velik i raznolik književni korpus, književni tekstovi spisateljica s postjugoslavenskoga prostora ostaju nedovoljno obrađeni u akademskom okruženju i neznatno zastupljeni u proučavanju književnosti na katedrama slavističkih studija i u kanonima južnoslavenskih književnosti. Na ovom prostoru, ali i izvan njega, objavljen je niz znanstvenih radova koji razmatraju specifičnosti postjugoslavenskih društava te kulturnu i književnu scenu u doba tranzicije, no primjećuje se nedostatak ozbiljnih istraživanja i analiza kada su pitanju književna ostvarenja autorica, naročito ako se bave ženskim iskustvima iz ženske perspektive. Iako je rodna problematika sve više u žarištu javnosti zadnjih godina, a u većim urbanim centrima kao što su Beograd, Sarajevo i Zagreb formirani su ženski i rodni studiji, izvan područja ovih studija i feminističke kritike dosad je objavljen veoma mali broj opsežnih analiza koje se bave problemima, položajem ili književnom produkcijom spisateljica u postjugoslavenskom kontekstu. To postaje posebno očito kada se uzme u obzir rastući broj radova fokusiranih na pisanje i situaciju žena na Zapadu. Bitno je napomenuti da većinu istraživanja i radova koji analiziraju književnu produkciju autorica potpisuju istraživačice ili kritičarke. Također, veliki broj znanstvenica koje istražuju fenomene postjugoslavenskoga prostora žive u inozemstvu i objavljuju na engleskom ili njemačkom jeziku (Tijana Matijević, Gordana P. Crnković i Diana Hitzke).¹

Naročito su zanemarena i neistražena književna ostvarenja spisateljica nastala početkom trećega tisućljeća. Iako se mnogi od ovih tekstova još uvijek bave aktualnim društvenim problemima, nudeći refleksije o tranzicijskom razdoblju i slike postjugoslavenskih društava, često im se ne pridaje dovoljno pažnje na književnoj sceni, a i na polju književne analize i akademskog istraživanja većinom ostaju nedovoljno obrađeni. Razmatranja suvremene ženske proze na početku 21. stoljeća uglavnom se svode na pojedina poglavlja u okviru književnopovijesnih ili teorijskih knjiga o književnom stvaralaštvu žena jugoistočne ili istočne Europe, pojedinačne članke ili tematske blokove u književnim ili feminističkim

¹ Matijević, Tijana. *From Postyugoslavia to Female Continent: Feminist Reading of Post-Yugoslav Literature*. Bielefeld: transcript Verlag, 2020; Crnković P., Gordana. *Post-Yugoslav literature and film: Fires, Foundations, Flourishes*. New York, London, New Delhi, Sydney: Bloomsbury Academic, 2014; Hitzke, Diana. *Nomadisches Schreiben nach dem Zerfall Jugoslawiens. David Albahari, Bora Ćosić und Dubravka Ugrešić*. Frankfurt am Main, Wien: Peter Lang Edition, 2014.

časopisima koji problematiziraju žensku književnost, problematiku roda i položaja žena u povijesti, društvu, kulturi i književnosti, uz pokoji ogled, prikaz ili književnu kritiku tekstova suvremenih autorica. Isto vrijedi i za književne tekstove koji su predmet ovog istraživanja. Premda ovi romani svakako zaslužuju temeljitija čitanja, osim nekoliko kratkih prikaza ili kritika nije im posvećena velika pozornost ni na književnoj sceni ni u medijima. S obzirom na to da nijedan od romana nije dostupan u prijevodima na strane jezike, gotovo su nepoznati izvan granica bivše Jugoslavije. Stoga je neophodno ovu prazninu popuniti kvalitetnim istraživanjima koja će na književnu mapu ucrtati specifični ženski postjugoslavenski prostor.

1.4. Namjera i specifični ciljevi istraživanja

Na pothvat pisanja ovako opsežnoga rada odvažila sam se želeći istražiti prikaze ženskoga tranzicijskog i postjugoslavenskog iskustva iz ženske perspektive i na taj način barem donekle pružiti uvid u književno stvaralaštvo i poziciju žena na ovom povijesnom, političkom i kulturnom prostoru u doba tranzicije. U interdisciplinarnom proučavanju književnosti s postjugoslavenskoga prostora nastojim ukazati na nove mogućnosti čitanja suvremenih žensko orijentiranih narativa koristeći intersekcionalni feministički pristup. Bitno je napomenuti da ovo nije kvalitativna književna analiza kojom se vrednuje estetska kvaliteta ili rafiniranost odabranih romana. Primarni cilj ove analize je društveno-kulturno i diskurzivno uobličavanje i predočavanje identiteta žena u postjugoslavenskoj književnosti koju pišu žene. Za analizu sam svjesno odabrala romane spisateljica izvan *mainstreama*, kako bih skrenula pažnju na manje poznate književne tekstove autorica s postjugoslavenskoga prostora te kako bih uputila na žensko marginalno stvaralaštvo, manjinske perspektive i kontranarative.

Odabirom pisanja ove disertacije na hrvatskom jeziku nastojim feministički intersekcionalni i pluralni pristup u proučavanju književnih tekstova, kao i regionalni postjugoslavenski okvir analize učiniti pristupačnijim za lokalne istraživačice, istraživače i akademske zajednice koje čitaju i istražuju na ovom jeziku i time doprinijeti sve aktualnijoj debati o suvremenim pluralnim identitetima u lokalnom postjugoslavenskom tranzicijskom kontekstu i na široj međunarodnoj razini.

1.5. Pregled strukture rada

Rad se sastoji od dva glavna dijela, teorijskog i analitičkog, od kojih svaki sadrži četiri poglavlja. Prvo poglavlje teorijskoga dijela disertacije posvećeno je definiranju i predstavljanju širega teorijskog okvira, kao i analitičke perspektive, kritičkog instrumentarija i metodologije rada. U fokusu su intersekcionalnost i premise intersekcionalnoga feminizma, kao i pojmovi, kritičke strategije i ideje koje su razvile Annette Kolodny,² Susan Stanford Friedman³ i Mieke Bal⁴, a koje su centralne za interdisciplinarni i metodološko-pluralni pristup analizi odabranih romana, jer omogućuju putovanja između teorija, koncepata i disciplina. Također, ukratko ću ocrtati temeljne pretpostavke za šest suvremenih feminističkih diskursa identiteta koji, prema Friedman, tvore "novu geografiju pozicionalnosti."⁵

Drugo teorijsko poglavlje usredotočuje se na kontekstualizaciju romana odabranih za analizu, odnosno definiranje specifičnoga prostornog i vremenskog okvira iz kojih proizlaze i u koji su smješteni narativi i njihove protagonistice. Također se sagledavaju promjene u regionalnom tranzicijskom kontekstu, ali i u globalnom kontekstu na početku trećega tisućljeća.

Naredno poglavlje nudi povijesni pregled razvoja feminističkoga pokreta, feminističke naratologije i ženske književne kritike krajem 20. i početkom 21. stoljeća i uključuje predstavljanje nekoliko glavnih koncepata, pretpostavki i težnji feminističke kritike i naratologije, rodno orijentirane analize i feminističkih praksi izraslih iz zapadnoga konteksta, koje su imale formativni utjecaj na razvoj lokalne feminističke kritike u jugoslavenskom i postjugoslavenskom kontekstu.

² Kolodny, Annette. "Dancing through the Minefield: Some Observations on the Theory, Practice, and Politics of a Feminist Literary Criticism." *Feminist Studies* 6. 1 (1980): 1-25; ili: Kolodny, Annette. "Dancing through the Minefield: Some Observations on the Theory, Practice and Politics of a Feminist Literary Criticism." *The Norton Anthology of Theory and Criticism*. Ur. Vincent B. Leitch, i dr. New York: Norton, 2001.

³ Friedman, Susan Stanford. *Mappings: Feminism and the Cultural Geographies of Encounter*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1998.

⁴ Bal, Mieke. *Travelling Concepts in the Humanities: A Rough Guide*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2002.

⁵ Vidi: Friedman, Susan Stanford. " 'Preko' roda: nova geografija identiteta i budućnost feminističke kritike." prev. Dubravka Đurić. *Genero, časopis za feminističku teoriju Centra za ženske studije* 6-7 (2005): 103-124.

Posljednje poglavlje teorijskoga dijela donosi razmatranje definicija i poimanja identiteta, posebice u suvremenosti, te pojedinih, međusobno isprepletenih kategorija identiteta i drugosti, relevantnih za adekvatnu analizu konstrukcija i prikaza pluralnoga jastva i višestruke pozicioniranosti protagonistica u postjugoslavenskom tranzicijskom kontekstu. U centru pažnje su spolni i rodni, regionalni balkanski, zatim tranzicijski, postsocijalistički društveni i urbani te seksualni identiteti. Osim njih, razmatraju se kritički pristupi i diskursi koji se bave društveno-kulturnim konstrukcijama tih identitetskih kategorija kao što su kritika spola i roda, postkolonijalna kritika i kritika balkanističkoga diskursa te *queer* teorija.

U analitičkom dijelu rada slijedi primjena predstavljenih teorija i koncepata na analizu odabranih primjera, pri čemu je svako poglavlje posvećeno jednoj od identitetskih kategorija, koja ujedno predstavlja i kategoriju analize. Ove sastavnice identiteta također se sagledaju u intersekcijama i međuovisnostima, pri čemu do izražaja dolaze višestruki oblici drugosti i potlačenosti te marginalizacije žena, koji proizlaze iz međusobno povezanih, simultanih izvora i sustava kontrole i opresije kao što su patrijarhat, balkanizam, društvena nejednakost te prinudna heteroseksualnost.

Šesto poglavlje bavi se analizom konstrukcija spolnih i rodni identiteta protagonistica iz primarno feminističke i rodno orijentirane perspektive. S obzirom na to da su spol i rod centralne kategorije analize identiteta, s kojima se isprepliću sve ostale gore navedene kategorije jastva protagonistica, u poglavljima koja slijede konstantno ću ukazivati na različite intersekcije ovih kategorija. Naratološki gledano, u prvom poglavlju analitičkoga dijela rada centralni su pripovjedački glas, ženska narativna perspektiva, žanrovska pripadnost romana i narativni obrasci žensko orijentiranih narativa.

Sedmo se poglavlje fokusira na regionalni identitet te intersekcije između spolnog, rodnog, balkanskog i seksualnog identiteta protagonistica. Od posebne su važnosti metafore te zamišljanja i simbolične konstrukcije Balkana iz zapadnjačke perspektive, koje se podvrgavaju kritici balkanističkoga diskursa Marije Todorove.⁶ Nadalje, osvrćem se na problematiku i konstrukcije migrantskih i izmještenih ženskih subjekata te nomadskih i

⁶ Vidi: Todorova, Marija. *Imaginarni Balkan*. prev. Karmela Cindrić. Zagreb: Naklada Ljevak, 2015.

postkolonijalnih subjekata, oslanjajući se na koncept nomadskoga subjekta Rosi Braidotti i premise postkolonijalne teorije i kritike.

U osmom poglavlju pažnju usmjeravam na konstrukcije i problematiku tranzicijskih, postjugoslavenskih i generacijskih identiteta te njihova međusobna prožimanja i međudjelovanja. U fokusu su tranzicijska tematika i shizofrenija, specifični kulturni identiteti konstruirani pomoću elemenata popularne jugoslavenske i postjugoslavenske kulture, zatim dvostruka pozicioniranost "između" i hibridni međuidentiteti, postsocijalistički urbani i klasni identiteti te doživljeno iskustvo i (re)konstrukcije sjećanja izgubljene ili pregažene generacije.

Deveto poglavlje razmatra dominantne lokalne i globalne koncepcije i diskurse o seksualnosti i tjelesnosti žena na postjugoslavenskom prostoru u doba tranzicije te prikaze ženskih seksualnih identiteta u žensko orijentiranim narativima i odabranim romanima. U centru pozornosti su s jedne strane predočavanja neadekvatnih, izmučenih i podređenih ženskih tijela, a s druge strane tematika ženske žudnje i užitka te konstrukcije biseksualnih, lezbijskih i *queer* identiteta. Seksualnost protagonistica romana također se promatra u intersekciji s drugim, već analiziranim kategorijama identiteta, naročito u isprepletenosti sa spolnim, rodnim i balkanskim identitetima.

Važno je napomenuti da sam se ovim temama već djelomično bavila u radovima *Jadi izgubljene generacije i ženska seksualnost u doba tranzicije na primjeru romana 'Korov je samo biljka na krivom mjestu' Stele Jelinčić*⁷ i *When a Woman Loves a Woman: Lesbian Love and Homosexual Desire in Ajla Terzić's Novel 'Mogla je biti prosta priča'*,⁸ no ovdje je navedena problematika puno opširnije i detaljnije obrađena.

Zaključna razmatranja odnose se na temeljnu pretpostavku, glavne točke te znanstveni doprinos, kao i šire ciljeve rada.

⁷ Slipac, Melisa. "Jadi izgubljene generacije i ženska seksualnost u doba tranzicije na primjeru romana *Korov je samo biljka na krivom mjestu* Stele Jelinčić". *Zbornik radova Međunarodne studentske konferencije "Jučer, danas, sutra – slavistika"*. Ur. Krešimir Bobaš. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 2013: 255-266.

⁸ Slipac, Melisa. "When a Woman Loves a Woman: Lesbian Love and Homosexual Desire in Ajla Terzić's Novel *Mogla je biti prosta priča* (Could Have Been a Simple Story)". *Preceedings from the SSCPI 2014*. Ur. Stanimir Panayotov, i Ana Koncul. IPAK Center – Research Center for Cultures, Politics and Identities Belgrade, 2015. <http://ipakcentar.org/images/pdf/Panayotov_Koncul_SSSCP2014.pdf>.

2. Teorijski okvir, kritički pristup i metodologija rada

U ovom ću poglavlju odrediti očište analize kroz koje se razmatraju odabrani romani, predstaviti širi teorijski okvir i ponuditi prikaz glavnih ideja i pojmovnog aparata koji tvore temelj kritičkoga pristupa i metodologije ove disertacije.

Romani se prvenstveno sagledavaju iz intersekcionalne feminističke i rodno specifične perspektive, što znači da intersekcionalna feministička i rodno orijentirana analiza te feministička književna kritika čine temeljni okvir analize. Kroz povijest se feministička književna kritika bavila pitanjima ženske književne produkcije i konstrukcije ženskih likova u književnosti, ali i položajem žena u društvu, što je od središnje važnosti za moj pristup analizi romana. Međutim, iako su feminističko motrište i feministička književna kritika centralni za ovaj rad, zbog spoja metodologija i pristupa koji potječu iz različitih istraživačkih oblasti, analize romana u ovoj disertaciji nadilaze granice znanosti o književnosti, ulazeći u polje interdisciplinarnosti. Na tragu suvremene feminističke kritike, koja obiluje različitim pristupima književnim tekstovima, povezujući književnu analizu s drugim teorijskim pravcima, kritičkim okvirima i studijskim disciplinama, romanima suvremenih spisateljica s početka trećega tisućljeća pristupam na interdisciplinarni i pluralni način. Takav metodološki pristup uključuje dijalog između različitih društveno-humanističkih disciplina, pri čemu se kombiniraju postupci, strategije i koncepti preuzeti iz različitih studijskih oblasti kao što su naratologija, poststrukturalistička kritika, feministička kritika, ženski i rodni studiji te njima srodni *queer* studiji, studiji seksualnosti i tjelesnosti (*sexuality and body studies*), zatim studiji kulture, balkanologije i kritičkih studija Balkana, postkolonijalne kritike i suvremene filozofije.

U središtu pažnje nalazi se koncept intersekcionalnosti i premise intersekcionalnoga feminizma te radovi teoretičarki i kritičarki Annette Kolodny, Susan Stanford Friedman i Mieke Bal na čijim se pojmovima i pretpostavkama zasniva interdisciplinarni i pluralni pristup analizi romana. U osvrtu na radove i ideje ovih autorica bit će ocrtane i glavne postavke te pojmovni aparat akademskih disciplina i teorijskih pravaca koji su pridonijeli ne samo oblikovanju kritičkih strategija tri gore navedene suvremene teoretičarke, već i oblikovanju interdisciplinarnoga kritičkog i metodološkog pristupa ovoga rada. Način na koji će ove ideje i pojmovi biti primijenjeni na analizirane književne tekstove te na specifični književni i kulturni kontekst postjugoslavenskoga prostora na početku 21. stoljeća, bit će detaljnije razložen u poglavljima koja slijede, a naročito će doći do izražaja u analitičkom dijelu rada.

2.1. Intersekcionalnost i intersekcionalna feministička analiza

Analiza problematike ženskih identiteta u ovoj disertaciji temelji se na široko rasprostranjenom mišljenju u suvremenoj feminističkoj kritici i aktualnoj feminističkoj praksi da se konstrukcija roda ne može shvatiti na pravi način ako ju se promatra u izolaciji od vladajućih društvenih normi i drugih konstitutivnih elemenata identiteta kao što su klasa, rasa, etnicitet, dob ili seksualnost. Ovdje se polazi od pretpostavke da nijedna kategorija jastva, ukoliko je izdvojena od ostalih konstituenata ili identitetskih sastavnica, ne može dostatno i zadovoljavajuće definirati odnose moći ili individualna iskustva, bilo da se radi o rodnom, klasnom, seksualnom, rasnom, nacionalnom, regionalnom, vjerskom ili nekom drugom identitetu. Stoga su unutar općeg okvira feminističke kritike od posebne važnosti postavke afroameričkih i postkolonijalnih feminističkih kritičarki i feministkinja iz tzv. Trećega svijeta, koje nude kritiku univerzalnoga koncepta ženskoga sestrinstva bijelih feministkinja drugoga vala feminizma. One ističu da se sve žene nemaju jednak društveni status i da postoje različiti načini ugnjetavanja i vidovi diskriminacije i marginalizacije žena koji su međusobno isprepleteni i u međudjelovanju.

Feministkinje prvog i drugoga vala feminizma, koje su se krajem 19. i u prvoj polovini 20. stoljeća borile za ravnopravnost žena u društvu, uglavnom su bile pripadnice klasne i rasne elite, tj. bijele žene više i srednje klase, koje su zagovarale univerzalnu ljudsku racionalnost ne uzimajući u obzir razlike između žena, što je dovelo do daljnjih isključivanja velikoga broja žena iz vladajućih struktura. Njihova ideološka polazišta i zahtjevi za jednakim društvenim statusom zanemarivali su ili potpuno ignorirali stvarnost žena iz nižih društvenih slojeva ili pripadnica drugih rasa. Ovakvo pristupanje rodnoj problematici dovelo je do oštre kritike feminizma drugoga vala od strane afroameričkih i postkolonijalnih feministkinja, koje su ukazale na esencijalizaciju žena, generalizaciju ženske problematike i univerzalizaciju ženskog iskustva, naglašavajući pritom važnost interrelacijskih odnosa između različitih sastavnica identiteta. U svojoj kritici drugoga vala feminizma, crne feminističke kritičarke i aktivistkinje izražavaju nezadovoljstvo i neslaganje s univerzalizmom bijelih feministkinja i motom "sestrinstvo je globalno" (*Sisterhood is global*), koje predstavlja ideologiju zajedništva žena, pri čemu se zanemaruju brojne razlike u njihovoj društvenoj pozicioniranosti i iskustvima.

Kako bi ukazale na prožimanja i presjecišta, tj. intersekcije različitih identitetskih konstituenata kao što su spolni, rodni, klasni, rasni, etnički, generacijski, seksualni i drugi, afroameričke feminističke kritičarke bell hooks, Audre Lorde, Angela Davis, Hazel Carby, Deborah King, Patricia Hill Collins i Barbara Smith⁹ koriste koncepte umnožavanja drugosti i višestruke potlačenosti (*multiple oppression*) i u feminističku diskusiju uvode problematiku rase, kritizirajući uopćenu kategoriju žene i univerzalističke stavove obrazovanih, udatih žena i pripadnica srednje ili više klase. Za vrijeme revolucionarnih pokreta šezdesetih i sedamdesetih crkinje su bile dvostruko propuštane i diskriminirane, s jedne strane zbog svoga roda, a s druge strane zbog boje kože. Stoga one ističu da nije moguće govoriti o zajedničkoj ženskoj povijesti i iskustvu, već da se moraju uzeti u obzir njihove različite društvene pozicije (Milojević 33). Lorde navodi:

Žene bele rase koncentrišu se danas, unutar ženskog pokreta, na represiju koja se nad njima vrši kao nad ženama, i ne uzimaju u obzir razlike u rasi, polnim sklonostima, u klasnoj pripadnosti i starosnom dobu. One stvaraju iluziju da reč sestrinstvo podrazumeva homogenost iskustva koje, u stvari, ne postoji. (*Sestra autsajderka* 147)

Mnoge afroameričke feministkinje, kao i pripadnice drugih marginaliziranih društvenih skupina, naglašavaju da bi feminizam trebao biti pokret koji zastupa interese svih žena i smatraju da su sve vrste diskriminacije i neravnopravnih odnosa moći jednako problematične i da se protiv svakoga od njih treba boriti:

⁹ Vidi: hooks, bell. *Ain't I a Woman. Black Women and Feminism*. Boston: South End Press, 1981; hooks, bell. *Yearning: Race, Gender and Cultural Politics and Critical Studies*. Boston: South End Press, 1990; Lorde, Audre. "Age, Race, Class, and Sex: Women Redefining Difference." *Sister Outsider: Essays and Speeches*. Trumansburg, New York: The Crossing Press, 1984: 114-23; Davis, Angela Y. *Women, Race, and Class*. New York: Vintage, 1983; Carby, Hazel V. "White Women Listen! Black Feminism and the Boundaries of Sisterhood." *Black British Feminism*. Ur. Heidi Safia Mirza. London: Routledge, 1997; King, Deborah K. "Multiple Jeopardy, Multiple Consciousnesses: The Context of a Black Feminist Ideology." *Black Women in the United States History: Theory and Practice* Vol. 1-10. Ur. Diane Clark Hine. New York: Carlson Pub, 1990: 331-363; Collins, Patricia Hill. *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness and the Politics of Empowerment*. London: Routledge, 1990; Christian, Barbara. *Black Feminist Criticism: Perspectives on Black Women Writers*. New York: Pergamon Press, 1985; Smith, Barbara. "Toward a Black Feminist Criticism." *African-American Literary Theory*. Ur. Winston Napier. New York University Press, New York, London: 2000: 132-147.

Feminizam je politička teorija i praksa koja predstavlja borbu za oslobođenje svih žena. Tamnoputih, radnica, siromašnih žena, hendikepiranih žena, lezbijki, starijih žena – kao i bijelih, ekonomski privilegiranih, heteroseksualnih žena. (Bhavnani i Coulson 65)

Feministička promišljanja o intersekcionalnosti različitih identitetskih sastavnica u današnje vrijeme čine temelj onoga što se zove intersekcionalnim feminizmom (*intersectional feminism*).¹⁰ Ove su ideje dalje razvile mnoge suvremene afroameričke, ali i postkolonijalne feminističke kritičarke, primjerice Gayatri Ch. Spivak, Chandra Mohanty i Trinh T. Minh-ha.¹¹ Premda nazivi intersekcionalnost i intersekcionalni feminizam u posljednje vrijeme postaju sve popularniji i rašireniji, naročito u akademskom i javnom diskursu u SAD-u, gdje se često koriste u poveznici sa stavovima i recentnim protestima suvremenih feministkinja, u feminističkoj teoriji i društvenom aktivizmu intersekcionalni je pristup prisutan već nekoliko desetljeća, na što ukazuju Patricia Hill Collins i Sirma Blidge, koje intersekcionalnost definiraju na sljedeći način:

Intersekcionalnost je način razumijevanja i analize složenosti u svijetu, ljudima i ljudskim iskustvima. Događaji i uvjeti društvenog i političkog života i jastvo rijetko se mogu shvatiti kao oblikovani jednim čimbenikom. Općenito ih oblikuju mnogi čimbenici na različite načine koji se međusobno utječu. Kada je riječ o društvenoj nejednakosti, živote ljudi i organizaciju moći u danom društvu bolje je razumjeti kao da ih ne oblikuje jedna os društvene podjele, bilo da se radi o rasi, spolu ili klasi, već mnogim osima koje rade zajedno i utječu jedno drugome. (3)

Intersekcionalnost (*intersectionality*) je kao pojam u akademski diskurs uvela američka profesorica prava i jedna od začetnica kritičke teorije rase (*critical race theory*) Kimberlé Crenshaw¹² u eseju objavljenom 1989. godine. Crenshaw se zalagala za prevladavanje stavova univerzalnoga liberalizma, fokusiranog na univerzalna ljudska prava i individualne

¹⁰ Vidi: Vidal, Ava. "Intersectional feminism'. What the hell is it? (And why you should care)." *The Telegraph*. 15 Jan. 2014 <<https://www.telegraph.co.uk/women/womens-life/10572435/Intersectional-feminism.-What-the-hell-is-it-And-why-you-should-care.html>>

¹¹ Vidi: Spivak, Gayatri Chakravorty. *In Other Worlds: Essays in Cultural Politics*. New York: Methuen, 1987; Mohanty, Chandra. "Feminist Encounters: Locating the Politics of Experience." *copyright 1* (Fall 1987): 30-44; Minh-ha, Trinh T. *Woman, Native, Other. Writing Postcoloniality and Feminism*. Indiana University Press, 1989.

¹² Vidi: Crenshaw, Kimberlé. "Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory, and Antiracist Politics." *University of Chicago Legal Forum* (1989): 139-67.

slobode, ali koji je pritom često ignorirao ili zapostavljao spolne, rodne, rasne, seksualne i druge razlike i nejednakosti, povezane s vladajućim strukturama i odnosima moći. Ovakva forma liberalizma za nju je problematična jer ne uzima u obzir višestruke identitetske slojeve žena.¹³

Nove generacije feministkinja preuzimaju ovaj koncept i počinju ga primjenjivati na aktualnu društveno-političku situaciju. Intersekcionalni feministički pristup danas koriste mnoge feministkinje u borbi za vlastita prava i ravnopravnost spolova, zastupajući interese i drugih marginaliziranih skupina te opisujući načine na koje bi suvremeni feminizam mogao postati raznolikiji i inkluzivniji. Intesekcionalni feminizam pokušava razumjeti i objasniti načine kako različite kategorije identiteta kao što su spol, rod, rasa, etnicitet, klasa ili seksualnost, koje su pod utjecajem međusobno povezanih kulturnih obrazaca i sustava opresije, uvjetuju i oblikuju višestruke načine ugnjetavanja, ugroženosti i diskriminacije žena. S obzirom na to da su različite grupacije žena suočene s višestrukim oblicima opresije i marginalizacije, ne postoji jedan jedinstveni tip feminizma koji može govoriti u ime svih žena, već se u obzir mora uzeti višeslojnost i pluralnost ženskih identiteta. Ovaj feministički pristup ukazuje na to da se pojam 'rod' ili 'žena' ne odnosi na samo jedan cjeloviti koncept. Ženska se iskustva uvelike razlikuju jer je njihov identitet, osim kategorijama spola i roda, također određen rasom, klasom, etnicitetom, seksualnošću i mnogim drugim identitetskim kategorijama. Različiti aspekti ovih identiteta međusobno se prožimaju i isprepliću (*intersect*) i upravo su zbog tih različitih intersekcija i njihova "ženska" iskustva različita. Ako feminizam treba predstavljati žene, onda mora uzeti u obzir i raznolikost ženskih iskustava.¹⁴ Intersekcionalni feminizam prvenstveno pokušava istaknuti činjenicu da feminizam koji zastupa isključivo interese bijelih, heteroseksualnih žena srednje klase predstavlja samo jednu ograničenu feminističku vizuru koja ne rasvjetljava kompleksna i višeslojna iskustva svih žena. U patrijarhalnom društvu mnoge su žene ugrožene zbog svoga spolnog i rodnog identiteta, dok istovremeno mogu biti privilegirane u odnosu na druge žene zbog društvenoga položaja, vjerske ili etničke pripadnosti, seksualnosti ili stupnja obrazovanja. To je razlog zašto intersekcionalni feminizam za neke suvremene feminističke aktivistkinje i teoretičar(k)e

¹³ Vidi također: Crenshaw, Kimberlé. "Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color." *Stanford Law Review* 43. 6 (Jul. 1991): 1241-1299.

¹⁴ Vidi: Dastagir, Alia E. "What is intersectional feminism? A look at the term you may be hearing a lot." *USA TODAY*. Jan. 19, 2017. <<https://eu.usatoday.com/story/news/2017/01/19/feminism-intersectionality-racism-sexism-class/96633750/>>.

predstavlja jedinu istinsku i prihvatljivu formu feminizma,¹⁵ dok ga druge žene, bile one feministkinje ili ne, odbacuju kao ljevičarski orijentiranu ideologiju, nerazumljivu ljudima koji nisu upućeni u teorije rodnosti, kritičke studije rase ili *queer* teorije.¹⁶ Za pojedine žene intersekcionalni feminizam predstavlja neugodan i kontroverzan koncept, jer njegova implementacija zahtijeva da svaka žena najprije osvijesti da rodnost nije jednoznačna i cjelovita kategorija. Od žena se traži da prepoznaju svoje društveno privilegirane pozicije, ali i rubne i nepovoljne pozicije te da prouče načine na koje te privilegije ili marginalnost pridonose nevidljivosti i isključenosti drugih žena unutar feminističkoga pokreta ili društvenih struktura.

Na tragu promišljanja afroameričkih, postkolonijalnih i suvremenih feminističkih kritičarki, predstojeća analiza konstrukcija i prikaza identiteta protagonistica u odabranim romanima velikim će dijelom ići upravo duž linije argumentacije o intersekcionalnosti različitih vidova potlačenosti i oblika diskriminacije i marginalizacije žena. U obzir se uzimaju mnogostruki izvori ugnjetavanja i načini diskriminacije žena u postjugoslavenskom tranzicijskom kontekstu na početku 21. stoljeća. Marginalizacija, potlačenost i ugroženost žena nisu povezani samo s patrijarhalnom ideologijom, seksizmom i muškom dominacijom, već su u višestrukim intersekcijama s različitim društvenim, političkim, ekonomskim faktorima i sustavima moći te izvorima opresije kao što su rasizam, nacionalizam, kapitalizam, prisilna heteroseksualnost i homofobija, vjerski moral, itd., koje tvore složene sustave iskorištavanja i potlačivanja ne samo žena, nego i svih socijalnih skupina potisnutih na margine.

Međutim, bitno je naglasiti da se u ovom radu kategorija rase, koja kod crnih i nezapadnih feministkinja igra primarnu ulogu, zamjenjuje kategorijom regionalnog identiteta. Ovaj prostorni identitet može se označiti na više načina i definirati različitim pojmovima, no ovdje ga označavam kao balkanski i postjugoslavenski identitet, što će pobliže biti objašnjeno u sljedećem poglavlju. S obzirom na to da je težište rada na problematici i konstrukcijama identiteta protagonistica smještenih u urbane sredine početkom 21. stoljeća, u ovom kontekstu

¹⁵ Vidi: Uwujaren, Jarune, and Jamie Utt. "Why Our Feminism Must Be Intersectional (And 3 Ways to Practice It)." January 11, 2015 <<https://everydayfeminism.com/2015/01/why-our-feminism-must-be-intersectional/>>.

¹⁶ Vidi: Pluckrose, Helen. "The problem with Intersectional Feminism." *Areo magazine*. Feb. 15, 2017. <<https://areomagazine.com/2017/02/15/the-problem-with-intersectional-feminism/>>.

analize regionalni i lokalni identitet igraju veću ulogu od etničkog ili nacionalnog identiteta ili pak vjerske pripadnosti. Stoga umjesto kategorija etniciteta, etničkoga podrijetla ili nacionalnog identiteta, povezanih s nacionalno orijentiranim i etnocentričnim ideologijama i pristupima, ovdje s namjerom koristim kategorije regionalnog i lokalnog urbanog identiteta. U ovom smislu, vrlo je bitna kritika zapadnjačkog eurocentrizma i neoimperijalizma koja potječe iz postkolonijalne kritike i koju ovdje primjenjujem na specifičan regionalni balkanski kontekst u obliku kritike balkanističkoga diskursa, posebice u poglavljima koja se fokusiraju na regionalni i postkolonijalni identitet. O teorijama i konceptima koji vode korijene iz afroameričkog i postkolonijalnoga feminizma, poput već spomenutog koncepta interseksionalnosti te dvostruke i višestruke drugosti i potlačenosti ili ugroženosti žena, u više će navrata biti govora u poglavljima koja slijede, a primjene ovih ideja i pojmova na specifični regionalni kontekst naći će mjesto unutar konkretne analize odabranih romana u analitičkom dijelu rada.

2.2. Metodološki pluralizam i interdisciplinarni kritički pristup

Ideje o metodološkom pluralizmu i interdisciplinarnom kritičkom pristupu književnosti i književnoj analizi, koje se koriste u analizi odabranih primjera, inspirirane su prijedlogom Annette Kolodony¹⁷ o primjeni "razigranoga pluralizma" (*playful pluralism* u feminističkoj kritici, zatim "lokacionom feminističkom kritikom"¹⁸ (*locational feminist criticism*)¹⁹ i "novom geografijom identiteta" (*new geographics of identity*) Susan Stanford Friedman²⁰ te metodološkom putanjom Mieke Bal.²¹ "Putujući koncepti" (*travelling concepts*) i temeljne

¹⁷ Vidi: Kolodny, Annette. "Dancing Through the Minefield: Some Observations on the Theory, Practice, and Politics of a Feminist Literary Criticism", *Feminist Studies* 6. 1 (1980): 1-25; ili: Kolodny, Annette. "Dancing through the Minefield: Some Observations on the Theory, Practice and Politics of a Feminist Literary Criticism." *The Norton Anthology of Theory and Criticism*. Ur. Vincent B. Leitch, i dr. New York: Norton, 2001.

¹⁸ Termin lokacioni umjesto lokacijski je u ovom kontekstu svjesno odabran po uzoru na prijevod teksta Susan S. Friedman (Fridman, Suzan Stenford) " 'Preko' roda: nova geografija identiteta i budućnost feminističke kritike." prev. Dubravka Đurić. *Genero, časopis za feminističku teoriju Centra za ženske studije* 6-7 (2005): 103-124.

¹⁹ Za uporabu ovih konceptata vidi također: Dojčinović-Nešić, Biljana. *Ginokritika: istraživanja ženske književne tradicije*. Beograd: Centar za ženske studije, 1996. Verlašević, Azra. *U Branjevini teksta: bosanskohercegovački ženski roman*. Gradačac: Javna biblioteka Alija Isaković. 2011.

²⁰ Vidi: Friedman, Susan Stanford. *Mappings: Feminism and the Cultural Geographies of Encounter*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1998.

²¹ Vidi: Bal, Mieke. *Travelling Concepts in the Humanities: A Rough Guide*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2002.

pretpostavke "interdisciplinarne kulturalne analize" (*interdisciplinary cultural analysis* koje je razradila Bal omogućavaju putovanja između teorija, koncepata i disciplina. Polazeći od pojmova i strategija koje su razvile ove suvremene teoretičarke i kritičarke te putem analize identitetskih konstrukcija protagonistica suvremenih romana s postjugoslavenskoga prostora u doba tranzicije, nastojim ponuditi jedno aktualno promišljanje ove kompleksne problematike u danom vremenskom i prostornom kontekstu. Iako sve tri autorice nude svoju teoriju pristupa predmetu analize, između njih i njihovih stavova postoje mnoge dodirne točke i sličnosti. Sva tri pristupa podrazumijevaju pluralnost, interdisciplinarnost i fluidnost metodologije te istraživači(ca)ma savjetuju kombinaciju koncepata i strategija iz niza različitih studijskih polja kako bi adekvatno predočili kompleksnost problematike kojom se bave.

Na tragu postavki gore navedenih teoretičarki, u ovom se radu pretpostavlja da jedini smisleni način kojim se ovako iznimno složena tematika može adekvatno obuhvatiti uključuje spoj metodologije i koncepata iz različitih istraživačkih oblasti. Interdisciplinarni pristup u ovom je slučaju neophodan, jer su istraživačka pitanja i problemi previše kompleksni da bi se na njih moglo odgovoriti iz istoga kuta gledišta. Stoga analiza književnih tekstova u ovoj disertaciji ulazi u polje "interdisciplinarne kulturalne analize" onako kako ju vidi Bal i može se razumjeti kao metoda proučavanja književnih djela. Namjera ovakvoga pluralnog pristupa je da se ključna pitanja i problemi sagledaju s više relevantnih stanovišta, tj. iz višestruke perspektive. Treba istaknuti i to da pluralnim i interdisciplinarnim pristupom želim ukazati na načine kojima je književna produkcija uvjetovana aktualnom geopolitičkom situacijom u regiji te skrenuti pažnju na usku povezanost između društveno-političkih struktura moći i konstrukcije ženskih identiteta, kao i na činjenicu da su pitanja identiteta ujedno uvijek i društveno-politička pitanja. Kako bih uspostavila specifični okvir koji čini temelj rodno orijentirane, interdisciplinarne i pluralne metodologije ovoga rada te kako bih pobliže razjasnila koncepte i terminologiju koju koristim, u narednim ću se potpoglavljima detaljnije osvrnuti na rad i ideje autorica Kolodny, Friedman i Bal.

2.3. "Razigrani pluralizam" Annette Kolodny

Prva u redu kritičarki na čije se uvide oslanja ovaj rad je američka feministička kritičarka i aktivistkinja Annette Kolodny. Njezin tekst "Some notes on defining a 'feminist literary criticism' " ("Neke bilješke o definiranju 'feminističke književne kritike' "), izvorno objavljenom 1975. godine u časopisu *Critical Inquiry*,²² prema mišljenju Toril Moi, predstavlja jedan od prvih tekstova koji je prekinuo teorijsku šutnju feminističkih kritičarki. U pristupu koji Kolodny zastupa Moi uočava novitet u proučavanju ženske književnosti kao zasebne kategorije (103). Iako se Kolodny pribojavala da bi njezin pristup mogao dovesti do naglih i pogrešnih zaključaka o ženskoj prirodi ("Some notes" 76), smatrala je da se uz pomoć feminističke kritike i analize književnih tekstova autorica može izvesti niz zaključaka o ženskom stilu pisanja (79). Kolodny je najviše zaokupljena iskustvom iza teksta pa je za nju glavni zadatak feminističke kritičarke traženje razlike u iskustvu u podtekstu ženske pripovjedne proze i traganje za zbiljom iza fikcije (84-85). Traganje za zbiljom iza teksta i tumačenje iskustva u podtekstu ženske pripovjedne proze, što bi prema Kolodny trebalo sačinjavati osnovni zadatak feminističke kritičarke, predstavlja jedan od ciljeva analize književnih tekstova u ovoj disertaciji.

U svom poznatom eseju "Dancing through the Minefield: Some Observations on the Theory, Practice and Politics of a Feminist Literary Criticism" ("Plešući kroz minsko polje: neka zapažanja o teoriji, praksi i politici feminizma"),²³ prvi put objavljenom u časopisu *Feminističke studije* (*Feminist Studies*) 1980. godine, Kolodny se zalaže za to da istraživači(ce) koji/e djeluju u okviru feminističke misli u svom radu koriste "razigrani pluralizam" (*playful pluralism*), koji označava teorijsku heterogenost i različitost metodoloških pozicija u feminističkoj kritici. U ovom članku, kasnije uvrštenom u mnoge antologije, između ostalih i u *The Norton Anthology of Theory and Criticism*,²⁴ Kolodny tvrdi da su feminističke kritičarke u akademskim krugovima i u okviru kritičke analize prisiljene

²² Vidi: Kolodny, Annette. "Some notes on defining a 'feminist literary criticism'." *Feminist Criticism: Essays on Theory, Poetry and Prose*. Ur. Sheryl L Brown., i Karen Olson. Chicago: University of Chicago Press, Metuchen: Scarecrow Press, 1978: 37-58.

²³ Vidi: Kolodny, Annette "Dancing through the Minefield: Some Observations on the Theory, Practice, and Politics of a Feminist Literary Criticism." *Feminist Studies* 6. 1 (1980): 1-25.

²⁴ Vidi: Kolodny, Annette. "Dancing Through the Minefield: Some Observations on the Theory, Practice, and Politics of a Feminist Literary Criticism". *The Norton Anthology of Theory and Criticism*. 1. izdanje. Ur. Vincent Leitch, i dr., London, New York: Norton & Company, 2001.

proći "kroz minsko polje" teorije (6) i neprijateljskih reakcija akademskog establišmenta na feminističku kritiku (8). Stoga feministička kritika, koja za nju predstavlja fundamentalno sumnjičav pristup književnosti, treba preispitati valjanost vlastitih sudova i uvidjeti koje koncepcije svijeta ili ideološke stavove ti sudovi podržavaju ("Dancing" 15). Suvremenoj feminističkoj kritici, prema Kolodny, nedostaje sustavna povezanost, jer ona više sliči nizu međusobno zamjenjivih strategija, nego koherentnoj školi ili orijentaciji usmjerenoj prema zajedničkom cilju ("Literary Criticism" 420),²⁵ što se uvijek iznova navodi kao stvar koja ugrožava status feminističke kritike i feminizma kao pokreta. Međutim, u povijesti feminizma nikad nije postojala samo jedna feministička politička agenda ili program. S obzirom na to da se feminizam ne može svesti na samo jednu određenu teoriju ili praksu, jer se ne radi o jedinstvenom teorijskom i kritičkom stavu, danas se većinom govori o feminizmima u pluralu. Odnos feminističke teorije i prakse, kako napominje Adriana Zaharijević, ni u jednom trenutku nije bio jednoznačan ili lišen sporova pa se povijest feminizma može tumačiti kao povijest sporova s ustanovljenim sustavima vrijednosti, nesuglasica među samim feministkinjama, sa stalnim usponima i padovima i konstantnim dekonstruiranjem postojećih konstruiranjem novih poredaka ("Kratka istorija sporova" 111-112).²⁶

Feminizam se s promjenjivim intenzitetom, fokusom i temama javnoga djelovanja razvijao u različitim smjerovima. Danas obuhvaća mnoštvo različitih struja, orijentacija i oblika, ali i definicija, tumačenja i pozicija, jer se i ovaj fenomen, kao i mnoge druge društvene pojave može promatrati iz različitih kutova gledišta. Tako Joy Magezis u knjizi *Ženske studije*²⁷ i Zaharijević u *Neko je rekao feminizam*,²⁸ nude prikaze razvoja najutjecajnijih i najraširenijih feminističkih pravaca, pozicija i teorijskih okvira, koje uključuju liberalni feminizam,²⁹ radikalni feminizam,³⁰ marksistički³¹ i socijalistički feminizam,³² egzistencijalistički

²⁵ Vidi: Kolodny, Annette. "Literary Criticism." *Signs* Vol. 2. 2 (Winter, 1976): 404-421.

²⁶ Vidi: Zaharijević, Adriana. "Kratka istorija sporova", *Kategorički feminizam: Nužnost feminističke teorije i prakse*. Ur. Čakardić, Ankica, i dr. Centar za ženske studije. Zagreb: 2007: 111-130.

²⁷ Vidi: Magezis, Joy. *Ženske studije*. Sarajevo: Editio Civitas, 2001.

²⁸ Vidi: Zaharijević, Adriana. *Neko je rekao feminizam: Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*. Beograd: Građanske inicijative, 2008.

²⁹ Za detaljnije informacije vidi: Duhaček, Daša. "Klasični liberalni feminizam" i Lončarević, Katarina. "Liberalni feminizam u 20. veku." *Uvod u rodne teorije*. Ur. Ivana Milojević i Slobodanka Markov. Novi Sad: Mediterran Publishing, 2011: 85-95 i 107-127.

³⁰ Vidi: Zaharijević, Adriana. "Radikalni feminizam." *Uvod u rodne teorije*. Ur. Ivana Milojević i Slobodanka Markov. Novi Sad: Mediterran Publishing, 2011: 139-153.

³¹ Vidi: Zaharijević, *Neko je rekao feminizam*, 405.

feminizam,³³ psihoanalitički feminizam,³⁴ afroamerički feminizam ili crnački feminizam,³⁵ postkolonijalni feminizam i feminizam trećega svijeta te lezbijski feminizam i *queer* feminizam.³⁶ Također se spominju i suvremene feminističke orijentacije poput spiritualističkoga feminizma, multikulturalnog i transnacionalnog feminizma, ekofeminizma i kiberfeminizma (*cyber feminism*).³⁷ Zaharijević stoga tvrdi da se današnji feminizam može opisati kao "pokret, ideologija, lično uverenje, mreža teorijskih pozicija, polazna tačka u razmatranju fenomena koji se više i ne moraju ticati žena, pojmovni okvir, skup različitih aktivnosti čiji je cilj pospješeno položaja u kojem se žene danas nalaze, a neretko i pokušaj da se istorija pročita drugačije, da se iz njegovog tkanja "izvuku" neka nevidljiva mesta koja bi mogla poslužiti kao putokaz za buduće prakse" ("Kratka istorija sporova" 111).

Unatoč polivokalnosti i necjelovitosti feminističke književne kritike te manjku jedinstvenoga programa i sustavne organizacije feminističke teorije i prakse, Kolodny u ovoj razgranatosti i neujednačenosti vidi veliku prednost feminističke kritike. Ona smatra da ta heterogenost ne pokazuje slabost nego snagu i da feminističke književne kritičarke ni ne teže ponuditi definitivne strukture i jedinstvenu metodologiju, jednostavno nastoje biti priznate kao legitimni glasovi. Antiautoritativno i raznoliko feminističko polje istraživanja ne bi ni trebalo posjedovati unutarnju dosljednost tipičnu za rigidne sustave i ideologije. Stoga ona preporučuje pluralizam kao primjeren feministički stav i pristup, smatrajući da bi se feministička kritika trebala smjestiti "na drugoj strani morskog polja, među drugim pluralistima i pluralizmima" (*Dancing*, 17). Kolodny je uvjerena da:

Usvajanje 'pluralističke' etikete ne znači, međutim, da svako neslaganje prestaje; znači samo to kako polažemo nadu u mogućnost da različita čitanja, pa čak i istoga teksta,

³² Vidi: Milić, Anđelka. "Marksistički i socijalni feminizam." *Uvod u rodne teorije*. Ur. Ivana Milojević i Slobodanka Markov. Novi Sad: Mediterran Publishing, 2011: 153-173.

³³ Vidi: Zaharijević, Adriana. *Neko je rekao feminizam: Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*. Beograd: Građanske inicijative, 2008: 406-407.

³⁴ Vidi: Matijević, Nikolina, Nina Kapor Stanulović, i Ivana Milojević. "Psihoanalitički feminizam." *Uvod u rodne teorije*. Ur. Ivana Milojević i Slobodanka Markov, Novi Sad: Mediterran Publishing, 2011: 173-187.

³⁵ Vidi: Magezis, Joy. *Ženske studije*. Sarajevo: Editio Civitas, 2001: 29, Zaharijević, *Neko je rekao feminizam*, 408.

³⁶ Vidi: Zaharijević, *Neko je rekao feminizam*, 407- 410.

³⁷ Za više informacija vidi: Izgarjan, Aleksandra. "Multikulturalni feminizam"; Popović, Dragana. "Ekofeminizam" i Milojević, Ivana. "Kiberfeminizam". *Uvod u rodne teorije*. Ur. Ivana Milojević i Slobodanka Markov. Novi Sad: Mediterran Publishing, 2011: 225-267; Zaharijević, Adriana. *Neko je rekao feminizam*, 408-411.

mogu biti korisna, čak prosvjetljujuća, na različite načine u sklopu različitih istraživačkih konteksta. (18)

Zbog odsustva jedinstvenog okvira i teorijskoga konsenzusa u feminističkoj misli, ona predlaže feminističkim kritičarkama i kritičarima da koriste ideje iz različitih kritičkih škola i na taj način u čitanje uvedu pravo izbora. Nadalje, Kolodny zagovara kombiniranje različitih metodologija koje omogućavaju kritička istraživanja, jer to pridonosi formiranju "široke kritičke svijesti" (Leitch 2145). Kada piše o razigranoj pluralističkoj metodologiji u feminističkom pristupu, ona govori o "plesu kroz minsko polje" teorije, pozivajući se na svjesno nastojanje kritičarke da se ne ograniči na samo jednu metodološku poziciju prilikom čitanja teksta. Umjesto toga, smisao pluralizma je istovremeno koristiti više kritičkih pristupa kako bi se dobio bolji uvid u različita značenja koja mogu biti prisutna u jednom tekstu. Prema njezinom mišljenju, pluralizam u feminističkoj kritici dopušta "više tumačenja raznih tekstova" (2145).

Pored ovoga, Kolodny na čitanje i kritiku književnih djela primjenjuje teorije društvenoga konstruktivizma. Društveni ili socijalni konstruktivizam³⁸ je teorijsko stajalište koje društvene pojave i sve što ljudi percipiraju i prihvaćaju kao stvarnost vidi kao proizvode društvenih procesa interakcije pojedinaca i grupa. Društveni konstruktivizam definira društvene subjekte ili entitete kao bića u stalnom stanju promjene u društvu koje se i samo mijenja, a s tim se promjenama mijenjaju i odnosi između entiteta, pri čemu se društvene pojave i ljudska stvarnost spoznajno izgrađuju društvenim međudjelovanjem. Ovaj misaoni pravac razvio se u sklopu širega postmodernističkog pokreta, a njegovoj popularizaciji osobito je pridonijela knjiga Petera Bergera i Thomasa Luckmanna *Društvena konstrukcija stvarnosti* iz 1966. godine. U svom djelu ovi sociolozi ispituju zdravorazumsko znanje, pojave koje pojedinci doživljavaju kao stvarne, naglašavajući da se "očigledne" činjenice društvene stvarnosti mogu razlikovati među pripadnicima različitih kultura pa tako i među različitim ljudima unutar jedne kulture. Teoretičari društvenoga konstruktivizma koriste ideje Bergera i Luckmanna kako bi proučavali društvene fenomene i razjasnili načine na koje pripadnici nekoga društva saznavaju i istovremeno stvaraju ono što je realno. Sociolozi su uz pomoć ovih teorija istražili mnoge društvene probleme, između ostalog i odnose među spolovima (Giddens 98). Koristeći

³⁸ Vidi: Ricer, Džordž (Ritzer, George). *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*, Beograd: Službeni glasnik, 2012.

ideje socijalnih konstruktivista, Kolodny podsjeća na tvrdnju da kritička interpretacija uvijek nastaje kroz interakciju između čitatelja i teksta. Sposobnost čitateljice ili čitatelja da čita i razumije bilo koji tekst nužno je oblikovana društvenim konvencijama i pretpostavkama u određenom vremenu i prostoru, a i sam je tekst uvjetovan društvenim odnosima i vrijednostima. Dakle, bilo kakva kritička interpretacija je, kako navodi Kolodny, neizostavni produkt "dva oblika društvene konstrukcije" (Leitch 2144). Kolodny smatra da mi izvodimo prikladno značenje iz teksta prema ključnim pretpostavkama koje u njega unosimo. Iz toga razloga, podsjeća ona, prilikom razmatranja bilo kojega književnoga teksta moraju se uzeti u obzir dinamična priroda i teksta i čitatelja te vladajuće društveno konstruirane norme i obrasci koji mu prethode i sam tekst i njegovu interpretaciju i ne smije se ispustiti iz vida da nijedno čitanje nije neutralno i slobodno od društvenih konstrukcija i konvencija (2144).

Iako je ovaj tekst, od svoje prve publikacije do danas, višestruko kritiziran, on još uvijek vrijedi kao vodič za feminističke preokupacije i metodologije. Moi smatra da Kolodny u svojoj teorijskoj raspravi pridaje premalo pozornosti ulozi politike u kritičkoj teoriji i da feministkinje također trebaju biti svjesne političkih implikacija svojih raznolikih metoda i alata (109). Tako su najpoznatiju kritiku ovog eseja ponudile Judith Gardiner, Elly Bulkin i Rena Patterson.³⁹ U zajedničkom članku objavljenom u časopisu *Feminističke studije* 1983. godine Bulkin i Patterson predbacuju Kolodny da se u svom govoru obraća samo određenim skupinama i to heteroseksualnim ženama bijele boje i srednjega staleža. Tu se radi o uobičajenoj kritici drugoga vala feminizma koji je sklon ignorirati probleme nebijelih, neheteroseksualnih žena koje žive u siromaštvu u korist homogenizirane bijele heteroseksualne feminističke kulture. Gardiner se, s druge strane, ne slaže s Kolodny u načinu korištenja pluralizma. Iako ne postoji samo jedna ideologija kojoj sve feminističke teorije pripadaju, Gardiner naglašava da postoje jaki ideološki koncepti koji definiraju različita feministička područja kao što su liberalni feminizam, socijalistički feminizam, i dr. Prema njezinom mišljenju, snažna ideološka uvjerenja tih skupina "ograničila bi njihovu osjetljivost prema pluralizmu" (Gardiner 634). Međutim, zalaganje Kolodny za pluralistički koncept može pobiti ove tvrdnje, jer iako ona nigdje eksplicitno ne navodi da bi alternativni kritički pristupi trebali doći od strane različitih klasnih, etničkih i rasnih grupa i spolova, isti bi mogli doći upravo od strane višestruko marginaliziranih individualaca i skupina, a takva raznovrsnost teorija, očista i pristupa samo bi povećala opseg kritičke svijesti. S obzirom na to

³⁹ Vidi: Gardiner, Judith, Elly Bulkin, Rena Patterson, i Annette Kolodny. "An Interchange on Feminist Criticism: 'On Dancing Through the Minefield'." *Feminist Studies* 8. 3 (1983).

da u suvremenom feminizmu pod utjecajem poststrukturalističkih ideja, granice između različitih područja feminističke teorije i kritike više nisu tako fiksne i jasne, ne postoji razlog zašto se ideja razigranoga metodološkog pluralizma ne bi mogla aktualizirati i koristiti u analizi suvremenih tekstova spisateljica iz feminističke perspektive.

U ovoj disertaciji preuzima se tvrdnja Kolodny o korisnosti pluralističkoga pristupa za potrebe feminističke kritike, koja prije svega treba biti sumnjičava, polivokalna i antiautoritativna i koja ne treba "pokrenuti ništa manje od zaigranog pluralizma, osjetljivog na mogućnosti što ih pružaju mnogostruke kritičke škole i metode, koje ga ipak ne uspijevaju zarobiti stoga što uviđa da će mnogi alati potrebni za našu analizu većim dijelom biti nužno naslijeđeni i samo djelomično naše vlastite proizvodnje" ("Dancing" 19). Smatram da se ne moraju zastupati ideje samo jedne određene feminističke struje kako bi u analizi književnih tekstova došla do izražaja i njihova politička dimenzija. Za analizu suvremenih romana koji se bave kompleksnom rodnom problematikom nije dovoljno koristiti samo metode i instrumentarij jedne određene struje feminističke kritike, već je bitno kombinirati pristupe i alate posuđene iz različitih akademskih polja kako bi se potpomoglo bolje i šire uvide u socijalne i političke implikacije proučavanih književnih tekstova. Stoga po uzoru na ideje Annette Kolodny o razigranom pluralizmu feminističkoga kritičkog pristupa, analitički instrumentarij i metodologija ovoga rada uključuju koncepte i premise koje vode korijene iz različitih studijskih disciplina, teorijskih pravaca i feminističkih orijentacija.

Pojedini koncepti i razmišljanja koji su na presudan način utjecali na oblikovanje pluralnoga kritičkog i metodološkog pristupa ovoga rada preuzeti su iz različitih feminističkih orijentacija i kritike kao što su socijalistički, afroamerički, postkolonijalni i *queer* feminizam. To se prvenstveno odnosi na poglede koje su zastupale socijalističke, ali i afroameričke feministkinje o povezanosti rodne potlačenosti žena s mnogostrukim mehanizmima moći, koji su pored muške dominacije odgovorni za višestruko ugnjetavanje žena u društvu (pripadnost određenoj klasi, rasi, etnicitetu, seksualnom identitetu, generaciji ili nekoj drugoj grupi). Ovi su stavovi naročito utjecali na vizuru iz koje će biti promatrane identitetske konstrukcije protagonistica romana, čija su subjektivnost i iskustva rezultat presijecanja različitih identitetskih osi. Naročito bitno za ovaj rad je insistiranje afroameričkih feministkinja na povezanosti seksizma, rasizma i klasnoga pitanja koje one dijele sa socijalističkim feministkinjama, ali s tom razlikom da je kod socijalističkih feministkinja u centru pažnje klasni identitet, dok se afroameričke feministkinje fokusiraju na rasni identitet. Za analizu

tematike seksualne drugosti, lezbijske želje i *queer* identiteta, od ključne su važnosti i premise *queer* teorije. Sve ove postavke i ideje bit će detaljnije predstavljene i objašnjene u poglavljima koja slijede, a njihova će se primjena ostvariti u analitičkom dijelu rada.

2.4. "Lokaciona feministička kritika" i "nova geografija identiteta" Susan S. Friedman

Sljedeća autorica na čiju se feminističku misao oslanja analitički pristup ove disertacije američka je kritičarka Susan Stanford Friedman, koja već dugo godina djeluje na području feminizma, naratologije i teorije kulture. Friedman u feminističku kritiku uvodi koncept "lokacionog feminizma" (*locational feminism*) i razrađuje ideju "nove geografije identiteta" (*new geographics of identity*).⁴⁰

U svojoj utjecajnoj knjizi *Mapiranje: Feminizam i kulturalne geografije susreta* (*Mappings: Feminism and the Cultural Geographies of Encounter*) Friedman mapira nove tendencije i razvoje u feminističkoj teoriji i kritici nastale pod utjecajem aktualnih uvida i formulacija iz drugih akademskih oblasti kao što su studije kulture, globalne i transnacionalne studije, antropologija i geografija. Autorica oslovljava neka od najvažnijih teorijskih pitanja u postmodernom feminizmu, zalažući se za transnacionalni i heterogeni feminizam koji bi mogao zamijeniti proliferaciju feminizama utemeljenih isključivo na razlikama te skrenuti pozornost na mjesta pregovaranja i transformacija razlika. *Mapiranje* predlažu multikulturalnu i geopolitičku definiciju feminizma koja značajno proširuje teorijske granice feminističke teorije i naglašava važnost pripovijedanja kao procesa kojim se kreiraju značenja. Za metodološki je pristup ove disertacije osobito važan tekst iz ove studije " 'Preko' roda: Nova geografija identiteta i budućnost feminističke kritike " (" 'Beyond' gender: the new geography of identity and the future of feminist criticisms"),⁴¹ u kojemu Friedman sugerira da kretanje 'preko' ('*beyond*'), odnosno onkraj kategorije roda u novom oprostorenom smislu koji

⁴⁰ Vidi: " 'Preko' roda: nova geografija identiteta i budućnost feminističke kritike." prev. Dubravka Đurić, *Genero, časopis za feminističku teoriju Centra za ženske studije* 6-7 (2005): 103-124. (Izvornik: Friedman, Susan Stanford. "'Beyond' Gender: The New Geography of Identity and the Future of Feminist Criticisms." *Mappings – Feminism and the Cultural Geographies of Encounter*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1998: 17-35).

⁴¹ Za pojam 'beyond' gender ovdje se koristi 'preko' roda po uzoru na prijevod Dubravke Đurić, koja je tekst Susan S. Friedman prevela kao 'Preko' roda: nova geografija identiteta i budućnost feminističke kritike. Za detaljnije informacije vidi: *Genero, časopis za feminističku teoriju Centra za ženske studije* 6-7 (2005): 103-124.

ona naziva "lokacionim feminizmom", može biti od velike koristi za analizu identiteta i jačanje feminističkoga projekta. U tekstu Friedman pokazuje koji su novi kutovi gledišta mogući kada se kategorija roda unese u neke od suvremenih književnih pristupa i na koji se način preobražava u tom kontekstu.

Većina ranih feminističkih pothvata temeljila se na kategoriji roda kao ključnoj jedinici analize. U skladu s različitim fazama feminističkih studija književnosti, u sklopu kojih je pojam roda glavna kategorija oko koje se organizira književna analiza, može se govoriti o dva osnovna tipa feminističke kritike (*feminist criticism*), koji dolaze iz američke feminističke kritike i koje je uspostavila Elaine Showalter u tekstu *Žensko vrijeme, ženski prostor* (*Women's Time, Women's Space*).⁴² Krajem sedamdesetih godina Showalter je za prvi tip feminističke teorije i prakse, čiji interes leži u proučavanju djela spisateljica i povijesti ženske književnosti te psihodinamike ženske kreativnosti i jezičnih problema, skovala termin "ginokritika" (*gynocritics*, također i *gynocriticism*). Drugi tip kritike nazvala je "feminističkom kritikom u užem smislu" (*feminist critique*), definirajući je kao "ispitivanje koje provjerava ideološke pretpostavke književne pojave", a koje se bavi "ženom kao potrošačem književnosti koju proizvode muškarci" ("Toward a Feminist Poetic" 128).⁴³ Neologizam *ginokritika* Showalter je prvi put upotrijebila u tekstu *Ka feminističkoj poetici* 1979. godine kako bi naznačila književnu povijest ženskoga pisanja, ali ovo je značenje ubrzo prošireno i počelo je obuhvaćati sve načine čitanja ženskoga pisma pa ginokritika danas označava proučavanje književnih tekstova spisateljica koji odstupaju od muško uspostavljene književne tradicije. Showalter se nadala da će pomoću ginokritike, usmjerene na žene i žensko stvaralaštvo, moći uspostaviti jednu novu metodologiju čitanja ženskih tekstova (Dojčinović-Nešić 2).

Tijekom osamdesetih Showalter je svoj prijašnji binarni model ginokritika nasuprot feminističkoj kritici u užem smislu zamijenila novom binarnom opozicijom ginokritika naspram gineze, jer se najrašireniji oblik feminističke kritičke prakse u to vrijeme bavio piscima i starijim oblicima književnosti (*Feminist Poetics*). Ginokritikom, ginezom te razlikom između ova dva pristupa i njihovom neadekvatnošću u proučavanju suvremenih

⁴² Vidi: Showalter, Elaine. "Women's Time, Women's Space: Writing the History of Feminist Criticism." *Feminist Issues in Literary Scholarship*. Ur. Shari Benstock. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1987: 36-37.

⁴³ Izvornik: "Toward a Feminist Poetics." *Women's Writing and Writing About Women*. London: Croom Helm, 1979.

književnih tekstova bavila se i Friedman u tekstu "'Preko' roda". Termin gineza (*gynesis*), koji je Showalter pozajmila od Alice Jardine, nije podrazumijevao vrstu feminističke prakse, već središnjost pojma roda i ženskosti u poststrukturalističkoj kritici humanizma povezanog s narativima gospodara (*master narratives*). Gineza je definirana kao "postavljanje žene u diskurs", ponovno vrednovanje ženskosti i njezinih povijesnih konotacija (" 'Preko' roda" 103). Razlika između ginokritike i gineze je u tome što je ginokritika, čiji se pristup temelji na pojmu roda i istraživanju ženske književne tradicije, više povezana s istraživanjima u drugim oblastima ženskih studija, dok je feministička kritika u užem smislu politički i polemički orijentirana. Iako je riječ o kronološki različitim fazama, pojavljivanje novog oblika kritike nije nužno isključilo prethodni, jer je proučavanje ženske književnosti započelo s ponovnim otkrivanjem zaboravljenih djela žena, a kasnije je razvijeno u ono što se danas naziva ginokritikom (Dojčinović-Nešić 1-3). Tijekom osamdesetih ova dva feministička pristupa književnosti katkad su se sukobljavala, no s jačanjem važnosti poststrukturalizma, ginokritika i gineza sve su više djelovale zajedno, ističući spolnu razliku i fokusirajući se na rod kao konstituent identiteta, ali na različite načine (" 'Preko' roda" 105).

Međutim, s trećim valom feminizma u zadnjih tridesetak godina došlo je do značajnih transformacija u feminističkoj perspektivi i feminističkim studijima književnosti pa mnoge kritičarke, kao što je Friedman, zadržavaju rod kao ključnu kategoriju, ali ga istražuju u međuodnosu s drugim konstitutivnim elementima identiteta. Osamdesetih godina 20. stoljeća sve se više dovodi u pitanje feminističko insistiranje na određenim univerzalnim tvrdnjama vezanim za problematiku ženskog iskustva pri čemu dolazi do ponovnog preispitivanja ženskih iskustava, kao i iskustava različitih rubnih skupina. Javljaju se brojni glasovi i radovi afroameričkih feministkinja koji će temeljito promijeniti smjer razvoja feminističkoga pokreta i kritike. Otpor esencijalizmu i svjesnost da sve žene nisu iste i da se ne nalaze u istoj situaciji, rastući utjecaj postmodernističke teorije i poststrukturalističke filozofije te prakse multikulturalizma dovode do radikalnoga pomaka u feminizmu kao intelektualnom pokretu i u feminističkoj kritičkoj misli. Teorijsko utemeljenje feminizma sedamdesetih, koji kategoriju roda stavlja u središte pažnje, ozbiljno je poljuljano, a koncept jedinstvenog ženskog identiteta i zajedničkog ženskog iskustva sada se shvaća kao iluzija i fiktivna konstrukcija. Ovaj gubitak teorijskoga temelja i brojne kontradiktornosti unutar samoga feminizma za vrijeme osamdesetih, ali i devedesetih dovode do postupne krize i rastakanja feminizma te umnožavanja feminizama. U nastojanju da se artikuliraju pozicije i oblici odnosa koji su dotad bili isključeni iz dominantnih diskursa, dolazi do otklona od čvrstih identitetskih

pozicija i defragmentacije znanja. Kao alternativa politici identiteta javlja se politika razlike i nastaje cijeli niz novih teorijskih disciplina kao što su *queer* i postkolonijalna teorija i kritika, afroamerički studiji, studiji etniciteta, studiji seksualnosti i tjelesnosti, itd. (Zaharijević, "Kratka istorija sporova" 126-127).

Lokaciona feministička kritika, koju je razvila Friedman, pripada trećem valu feminističke kritike i uključuje više različitih metoda istraživanja te podrazumijeva njihovo fluidno kretanje sukladno mjestima produkcije i diseminacije. Ginokritika i gineza, prema Friedman, više nisu adekvatne metode za proučavanje ženskih identiteta u globaliziranom svijetu, kada suvremene feminističke teorije podrazumijevaju miješanje, preklapanje ili sudaranje s diskursima multikulturalizma, poststrukturalizma, transnacionalizma, kulturalnih studija, postkolonijalnih studija, *queer* studija itd. Nove konfiguracije identiteta u polju književnosti i drugih studijskih disciplina zadnjih desetljeća učinile su formulacije ginokritke i gineze znatno kompleksnijim, premašujući njihova dostignuća i strategije (" 'Preko' roda 107).

U eseju "Locational Feminism: Gender, Cultural Geographies, and Geopolitical Literacy" ("Lokacioni feminizam: Rod, kulturalne geografije i geopolitička literarnost")⁴⁴ iz 1998. godine, Friedman sažima temeljne odrednice ovoga pristupa. Ona objašnjava da je "lokacioni feminizam" istodobno smješten u određenom lokalitetu i na globalnoj razini, da je u stalnom pokretu kroz prostor i vrijeme i da uzima u obzir povijesno i geografski specifične oblike feminizma i načine na koje feminizam nastaje, mijenja se, putuje, prevodi i primjenjuje u različitim prostorno-vremenskim kontekstima. Friedman navodi da ovaj pojam koristi kako bi spriječila vraćanje na neke ranije regresivne forme esencijalističkih pristupa pojmu žene jer "lokacioni feminizam obraća pažnju na specifičnosti vremena i mjesta", pri čemu se uvažavaju lokalne specifičnosti i translokalne veze, što znači da je "istovremeno i vezan uz specifičnu lokaciju i globalan" i da prihvaća kao svoj osnovni princip mnogostrukost heterogenih feminističkih pokreta i uvjeta koji ih proizvode ("Locational feminism" 14). Ona insistira na lokacionoj posebnosti feminizma, tvrdeći da specifični povijesni razvoj i geografski položaj uvjetuju svaku pojedinu varijantu feminizma. Osim toga, svaka lokalna feministička formacija može biti pod utjecajem drugih oblika feminizma, a može i sama putovati i utjecati na druge mjesne feminizme. Friedman ističe da se "feminizam rijetko javlja

⁴⁴ Vidi: Friedman, Susan Stanford. "Locational Feminism: Gender, Cultural Geographies, and Geopolitical Literacy." *Feminist Locations: Global and Local, Theory and Practice*. Ur. Marianne de Coven. New Brunswick: Rutgers, 2011: 13-36.

u čistim lokalnim oblicima, već se poput same kulture, razvija sinkretički, iz transkulturalnih interakcija s drugima" (16). Autorica se poziva i na tekst Edwarda Saida "Putujuća teorija" ("Travelling Theory") i označava neophodnost modificiranja njegove pretpostavke da za svaku teoriju, tj. ideju koja putuje, nužno mora postojati i "polazišna točka ili ono što nalikuje na nju" ("Travelling Theory" 226-227).⁴⁵ U suprotnosti sa Saidovom tvrdnjom, Friedman smatra da mnoge komponente lokacionoga feminizma nemaju samo jedno ishodište, već se "pojavljuju različito, u različitim vremenima i na različitim mjestima i putuju od jedne kulture do druge, proizvodeći hibridne kulturne formacije lokalnoga feminizma na koji utječu drugi putujući oblici feminizma" ("Locational feminism" 16). Svaka od ovih lokalnih formi feminizama pojavila se u određeno vrijeme i na određenom mjestu te je putovala iz jedne kulture u drugu, proizvodeći hibridne kulturne formacije mjesnih feminizama. Takve prakse, objašnjava ona, proizlaze iz procesa koje antropolozi nazivaju transkulturacionjskim procesima (*transculturation*), pri čemu jedna kultura upija i u svojim vlastitim uvjetima redefinira ono što je preuzela od drugih (16). U analizi lokacionoga feminizma Friedman naglašava da se dominantni diskurs trećega vala feminizma u SAD-u više fokusira na prostorne odrednice i metafore, nego na temporalne, što je bio slučaj za vrijeme drugoga vala feminizma i da u središte pozornosti stavlja migracije i višestruko pozicioniranje subjekta ("Locational feminism" 19). Nadalje, autorica ukazuje na nove forme feminističke kritike i kritizira feminističke perspektive koje se temelje isključivo na rodu te u središte istraživanja smješta iskustva i probleme različitih marginalnih skupina, na taj način preispitujući granice roda, rase, etniciteta, klase i seksualnosti. Feministička analiza društvenog identiteta u duhu ove misli odnosi se na analizu različitih društveno-kulturnih kategorija identiteta i načine na koje su ove kategorije međusobno povezane i relevantne za osobni identitet i iskustva žena.

U tekstu " 'Preko' roda" Friedman napominje da novi teorijski proboji i razvoji unutar feminizma u akademskom diskursu, kao i nove ideje o pozicioniranosti, lokaciji i prostornosti, odnosno geografskom identitetu, podrazumijevaju kretanje 'preko' kategorije roda unutar onoga što ona naziva "novom geografijom identiteta" (*new geographics of identity*). U ovom kontekstu termin "geografija" služi za opisivanje studijskoga polja identiteta kao interdisciplinarnoga istraživačkog polja koje predstavlja teren zajedničkih pitanja i prelazi granice postavljene između društvenih i humanističkih znanosti i između pristupa tzv. esencijalista i socijalnih konstruktivista. "Nova geografija, objašnjava Friedman, obuhvaća

⁴⁵ Vidi: Said, Edward. "Travelling Theory". *The World, the Text and the Critic*. Cambridge, MA: Cambridge UP, 1983: 226-247.

kretanje od alegorizacije jastva (*self*) u terminima stabilnog centra i cjelovitosti ka diskursima oprostorenih identiteta koji su u stalnom pokretu. Identitet se ovdje artikulira kao povijesno utvrđeno mjesto (*historically embedded site*), pozicioniranost (*positionality*), lociranost (*location*), motrište (*standpoint*), teren (*terrain*), presjek (*intersection*), mreža (*web*), raskrižje (*crossroads*) višestruko smještenih znanja (*multiple situated knowledges*) te se mapiraju teritorije i granice, dijalektički tereni unutrašnjeg/spoljašnjeg ili centra/margine, osovinska presijecanja različitih pozicioniranja (*axial intersections of different positionalities*) i prostora dinamičnoga susreta, zone kontakta i pogranične oblasti. Unutar ovoga diskursa ne naglašava se statično polje ili prostor, uređeni pokret ili linearni rast, već je u središtu interesa nedostatak čvrstog oslonca, promjena, fluidnost i nomadsko lutanje. Kružeći oko pitanja identiteta, nova geografija odražava suprotna kretanja u današnjem svijetu, tragajući za plodnim pograničnim oblastima, prostorima između, za mjestima ispunjenim stalnim kretanjem i promjenama, mjestima miješanja i hibridnih stapanja jastva i drugoga. "Nova geografija identiteta" je polivokalna, katkad i kontradiktorna te odražava putovanje i pokret nasuprot mirovanju, preispitivanje nasuprot sigurnosti i kreće se između granica razlike i pograničnih oblasti. Ona se pomiče između različitih unutrašnjih i vanjskih studijskih oblasti književnosti i pod snažnim je utjecajem postkolonijalnih studija za koje su putovanja, nomadizam i hibridnost proizvedeni kretanjem materijalno realni, teoretski uvjerljivi i politički poticajni. (" 'Preko' roda" 106-107). O ovim konceptima koji vode podrijetlo iz postkolonijalnih studija, više riječi bit će u poglavljima koja slijede.

Gore navedena terminologija i primjeri geografskih alegorizacija povezanih s ovakvom vrstom pristupa mogu se također naći u radovima drugih teoretičarki kao što su Gloria Anzaldúa, Adrienne Rich, Marie Louise Pratt i Seyla Benhabib.⁴⁶ Daljnje knjige koje se fokusiraju na geografske formulacije politika identiteta su naprimjer *Geografija identiteta* (*Geography of Identity*) urednice Patricie Yeager,⁴⁷ *Ravnodušne granice* (*Indifferent Boundaries*) Kathleen Kirby⁴⁸ te *Pragovi u geografiji feminizma* (*Thresholds in Feminist*

⁴⁶ Vidi: Anzaldúa, Gloria E. *Borderlands/La Frontera: The New Mestiza*. San Francisco: Aunt Lute, 1987; Rich, Adrienne. "Notes Towards a Politics of Location." *Blood, Bread, and Poetry: Selected Prose 1979-85*. New York: Norton, 1986; Pratt, Marie Louise. *Imperial Eyes: Travel writing and transculturation*. Routledge, 2007; Benhabib, Seyla. *Situating the Self: Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics*. Routledge, 1992.

⁴⁷ Vidi: Yeager, Patricia, ur. *Geography of Identity*. University of Michigan Press, 1996.

⁴⁸ Vidi: Kirby, Kathleen M. *Indifferent Boundaries: Spatial Concepts of Human Subjectivity*. Guilford Press, 1996.

Geography) koju su uredili Jones, Nest i Roberts. *Geografija identiteta*⁴⁹ predstavlja neke od premisa nove socijalne geografije (*new social geography*) i pridonosi ponovnom mapiranju globalnih i lokalnih kartografija kulture. Tako Yeager iznosi potrebu za ponovnim razmatranjem povijesti, narativa i identiteta u višestruko oprostorenim formama koje ometaju "teritorijalno imaginarno" tradicionalnih binarnosti (38). Kirby, pak, u svojoj teoriji koristi interdisciplinarnu metodologiju i združuje postulacije poststrukturalističke i psihoanalitičke teorije te na subjekt gleda "kroz prostorne leće" kako bi bolje razjasnila veze između psihičkog i društvenog, osobnog i političkog. Jones, Nest i Roberts okupili su širok spektar inovativnih feminističkih eseja pod zajedničkom temom relacijskih čitanja prostora kao lokacije povezanih s feminističkom geografijom.

Na Friedman i njezin koncept "lokacionog feminizma"⁵⁰ u postjugoslavenskom kontekstu ukazuje Lukić u članku *Međugeneracijski dijalog kao način putovanja teorije*.⁵¹ Ona tvrdi kako su u nizu potisnutih i marginaliziranih feminističkih pristupa za postjugoslavenski prostor naročito značajni ne samo marksističko naslijeđe i iskustvo, već i domaći ili lokalni feminizam, jer se oni u ovom okviru javljaju zajedno s nizom pitanja o prirodi lokalnog feminizma. Lukić primjećuje da se putovanje feminizma, koje Friedman određuje kao "kategoriju koja povezuje teoriju i praksu" ("Locational Feminism" 14), pokazuje neodvojivim od procesa putovanja teorije i pojmova (Lukić, "Međugeneracijski dijalog" 23), što čini poveznicu s "putujućim konceptima" Mieke Bal, koji nude osnovni ujedinjujući teorijski okvir za interdisciplinarni pristup analizi tekstova u ovom radu.

U *Mapiranjima (Mappings)* Friedman tvrdi da je prepoznavanje razlika između žena na temelju onoga što ona naziva "sustavima stratifikacije" (kao što su rod, klasa, seksualnost ili etnička pripadnost) neophodno za razumijevanje identiteta i položaja pojedinca u danom društvenom kontekstu i da interaktivna dinamika između ovih sustava stratifikacije zahtijeva više od jednog pristupa razlikama, kao i fokus na mjesta pregovaranja različitih kategorija identiteta. U skladu s tim tvrdnjama pri analizi rodne problematike u selektiranim romanima

⁴⁹ Vidi: Jones, John Paul III, Heidi J. Nast, i Susan M. Roberts, ur. *Thresholds in Feminist Geography*. Rowman and Littlefield Publishers, 1997.

⁵⁰ U članku Jasmine Lukić *locational feminism* preveden je kao "lokacijski feminizam", međutim, ja u ovom radu koristim pojam "lokacioni feminizam" po uzoru na prijevod Dubravke Đurić, koja je ovaj pojam tako prevela u tekstu Susan S. Friedman " 'Beyond' Gender: The New Geography of Identity and the Future of Feminist Criticisms." Za detaljnije informacije vidi: " 'Preko' roda: nova geografija identiteta i budućnost feminističke kritike." *Genero, časopis za feminističku teoriju Centra za ženske studije*, Beograd, 6-7 (2005): 103-124.

⁵¹ Vidi: Lukić, Jasmina. "Međugeneracijski dijalog kao način putovanja teorije." *Treća* 1-2. Vol. XVII (2015): 21-33.

uzimaju se u obzir različiti načini interakcije patrijarhalnog društvenog ustroja s drugim mehanizmima dominacije i isključivanja te njihovi učinci na konstrukciju identiteta protagonistica. Po uzoru na "lokacioni feminizam" i "novu geografiju identiteta" te suvremene diskurse o pozicionalnosti subjekta, ovaj rad istražuje međusobno povezane mehanizme moći, ugnjetavanja i diskriminacije koji se odnose na složene i višedimenzionalne identitete protagonistica povezane s kategorijama spola, roda, društvenoga statusa, dobi, seksualnosti, itd. Analiza identiteta protagonistica vrši se u temporalnom i oprostorem smislu, što znači da se u obzir uzima specifični povijesni trenutak u kojemu su nastali književni tekstovi, ali i specifična geografska smještenost likova i radnje romana. Na tragu promišljanja Friedman, ova analiza predstavlja svojevrsno mapiranje modela ženskosti na postjugoslavenskom prostoru u doba tranzicije. To se čini 'preko' kategorije roda, kako bi se obuhvatile i druge identitetske sastavnice ženskih likova te načini na koje se one međusobno prožimaju tvoreći kompleksni ženski identitet. Pretpostavke "lokacionog feminizma" također su od velike koristi za moj pristup, jer se Friedman zalaže za fluidno kretanje različitih metoda i korištenje aktualnih uvida iz raznih istraživačkih oblasti, pri čemu se istovremeno uvažavaju lokalne specifičnosti u kojima se oblikuje feministička misao, ali i globalni trendovi. Ovaj rad također nudi interdisciplinarni feministički pristup analizi pripovjednih tekstova, pri čemu se primarno uzimaju u obzir karakteristični lokalni oblici feminističkih diskursa, specifični povijesni razvoj i geografska lokacija u koju su smješteni odabrani romani, ali i pojave na globalnoj razini koje su uvjetovale oblikovanje identiteta, iskustava i ponašanja protagonistica.

2.5. Novi diskursi identiteta u feminističkoj kritici

Iako je feministička kritika ranije pretpostavljala da postoji stabilni ženski identitet, poiman preko kategorija spola i roda, nakon dekonstrukcije različitih binarnih opreka i rekonceptualizacije samoga pojma identiteta u okviru poststrukturalističkih pristupa, suvremene feminističke teorije identitet više ne poimaju kao jedinstvenu, čvrstu, stabilnu i nepromjenljivu tvorevinu i kategoriju jastva, već ga razumiju kao društveno uvjetovani, promjenjivi i nestabilni konstrukt koji nastaje kao proizvod društvenoga međudjelovanja u određenom kulturnom kontekstu. U feminističkoj se kritici zadnjih desetljeća oblikovao novi niz teorija i diskursa identiteta koji tvore ono što Friedman naziva "novom geografijom pozicionalnosti". Ovi su se diskursi razvijali kao reakcija na promjene u politici, institucijama

znanja i na napredovanje različitih društvenih pokreta. Iako su nastali pod različitim utjecajima, upozorava ona, oni ne predstavljaju razvojne etape feminističkoga diskursa, već se pojavljuju istovremeno, preklapajući se i umnožavajući (Fridman, 106-107). Budući da je "nova geografija identiteta" teorijski vrlo kompleksna, a cilj ovoga rada nije opisati njezin povijesni razvoj niti detaljno izložiti sve njezine implikacije, ponudit ću kratki pregled šest novih feminističkih diskursa identiteta i subjektivnosti po Friedman te navesti temeljne pretpostavke koje su ključne za analizu identiteta protagonista.

2.5.1. Diskurs višestrukog ugnjetavanja

Diskurs fokusiran na feminističko oblikovanje identiteta u terminima višestrukog ugnjetavanja ili tzv. "mnogostrukoga rizika" (*multiple jeopardy*) razvio se sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća. Ovaj pristup ugnjetavanje vidi kao glavni identitetski konstituent, naglašavajući razlike među ženama te važnost imenovanja viktimizacijskih vrsta zasnovanih na rodnoj, klasnoj, rasnoj, etničkoj, vjerskoj, seksualnoj, dobnoj, generacijskoj ili nekoj drugoj osnovi. Diskurs višestrukog ugnjetavanja insistira na tomu da definiranje identiteta žena samo pomoću kategorije roda ili rodne drugosti znači ignoriranje i ponovno upisivanje drugih oblika viktimizacije, koji onda postaju nevidljivi. Međutim, ovaj je diskurs podložan kritici zbog izrazite negativnosti, i pri naglašavanju različitih vrsta ugnjetavanja podrazumijeva "hijerarhizaciju patnji". S druge strane, on pruža i mogućnosti za osnaživanje. Unutar ovoga pristupa pronalazimo i analizu kojom se producira antiteza i mnogostruka moć centriranjem na razliku i umnogostručavanja viktimizacije (Fridman 108). Afroamerička feministkinja Audre Lorde⁵² ističe da svaka izloženost viktimizaciji u sustavu višestrukog ugnjetavanja predstavlja izvor snage i pruža kreativni potencijal za razvoj. Na vlastitom primjeru ona mapira prepreke i isključivanja koja doživljava kao žena, Afroamerikanka, lezbijka i dijete poteklo iz radničke klase, tvrdeći da mnogostruka viktimizacija može pokrenuti suprotnu autobiografsku samokreaciju koja višestruke rizike pretvara u višestruke snage.

⁵² Vidi: Lorde, Audre. "Age, Race, Class, and Sex: Women Redefining Difference." *Zami: A New Spelling of My Name – Biomythography*. Crossing Press Feminist Series, 1982.

2.5.2. Diskurs višestruke pozicioniranosti subjekta

Drugi identitetski diskurs koji se postupno razvio iz diskursa mnogostrukog ugnjetavanja sredinom osamdesetih godina je diskurs identiteta kao mjesta višestrukih pozicija subjekta. U opisu ovoga diskursa, identitet je viđen kao presjek različitih, često međusobno suprotstavljenih kategorija kao što su rasa, etnicitet, klasa, seksualni identitet, itd.⁵³ Unutar ove paradigme ne postoji jedinstveno jastvo, već je ono mnogostruko, a lokacija koju subjekt zauzima sadrži mnoge pozicije, koje se mogu mijenjati u odnosu i interakciji s drugim pozicijama. Kao i kod diskursa višestruke viktimizacije, tako i ovdje konstituenti identiteta nastaju iz niza kategorija, ali se ovaj diskurs ne usredotočuje isključivo na ugnjetavanje, već na različite kombinacije razlike koja može, ali i ne mora biti povezana s viktimizacijom. Zasebne kategorije identiteta nisu same po sebi dovoljni parametri za određivanje mnogo složenijega, višestrukog identiteta, nego se identitet oblikuje na presjeku različitih formacija moći i nemoći. Stoga ovaj diskurs predlaže međurelacijsku analizu identiteta kao proizvoda međusobno povezanih sustava drugosti ili različitosti (108-109).

2.5.3. Diskurs kontradiktornih pozicija subjekta

Treći diskurs pozicionalnosti pojavljuje se osamdesetih, dok devedesetih dobiva na snazi. Ovaj diskurs razvija ideju višestrukih pozicija subjekta tako što teoretizira kontradiktornosti pozicija, fokusirajući se na kontradikciju koja je suštinska za strukturu subjektivnosti. Na primjer, žena može biti ugnjetavana zbog svoga roda, ali povlaštena zbog pripadanja određenoj rasi, klasi ili zbog svoje seksualnosti i/li etničkog podrijetla (109-110). O tome primjerice piše autorica Nella Larsen u romanu *Živi pijesak (Quicksand)*⁵⁴ u kojemu protagonisticu (kći bjelkinje danskoga podrijetla i oca Afroamerikanca) odbacuje njezina rodbina s majčine strane, dok istovremeno nije posve prihvaćena ni od strane afroameričkoga društva. Daljnji je primjer esej June Jordan *Izvjestaj s Bahama (Report from the Bahamas)*,⁵⁵ koji istražuje kontradiktorni međuodnos roda, klase i rase.

⁵³ Za bolje razumijevanje ove paradigme mogu se konzultirati sljedeće teoretičarke i teoretičari: Alcoff, Anzaldúa, Benhabib, de Lauretis, Harding, Harraway, Kirby, Chandra Mohanty, Rich, Sedgwick i Spivak.

⁵⁴ Vidi: Larsen, Nella. *Quicksand*. Penguin Twentieth-Century Classics, 2002.

⁵⁵ Vidi: Jordan, June. "Report from the Bahamas." *Meridians: feminism, race, transnationalism* 3. 2 (2003): 6-16. Za druge formulacije kontradiktornih pozicija subjekta vidjeti npr.: Bukin, Smith i Pratt, Frye, Martin i Mohanty, Radhakrishnan i Spivak.

2.5.4. Relacijski diskurs pozicionalnosti

Četvrti diskurs razvio se kasnih osamdesetih i ranih devedestih i naglašava da subjektivnost nije samo višestruka i kontradiktorna, nego i relacijska, tj. da se svaka kategorija identiteta treba razmatrati i razumjeti u odnosu prema drugim identitetskim kategorijama. Prilagođavajući poststrukturalistička i psihoanalitička viđenja relacijskih odnosa, identitet u okviru ovoga diskursa predstavlja fluidno mjesto, ali ne i stabilnu i utvrđenu suštinu. Relacijski diskurs pozicionalnosti ističe promjenjivu prirodu identiteta, koji se konstruira ovisno o točki reference te povijesnim i društvenim uvjetima. Kako se ta točka reference nomadski kreće, tako se kreću i identiteti, naročito u odnosu prema promjenjivim mrežama i strukturama moći pa različite kategorije identiteta funkcioniraju u međusobnom odnosu kao mjesta privilegija i isključivanja (110-111).

2.5.5. Diskurs situiranosti identiteta

Peti diskurs identiteta uključuje situacijski pristup i ukazuje na novije razvoje u književnim studijima, gdje se problematika identiteta povezuje s pitanjima postkolonijalnosti, putovanjem i etnografijom. Poput diskursa pozicionalnosti, ovaj diskurs pretpostavlja da se identitet opire postojanosti i smatra da se fluidnost identiteta mijenja ovisno o ambijentu, odnosno situaciji. Diskurs o situacijskom identitetu fokusira se na nestabilnost i pokretljivost različitih identitetskih aspekata, koji se kreću po različitim lokacijama i zauzimaju različite pozicije ovisno o situaciji. Svaka situacija pretpostavlja izvjesni ambijent kao lokaciju gdje dolazi do međusobne igre različitih osi moći. Dok je u jednoj situaciji rod ključna kategorija, u drugoj značajniju ulogu ima rasni, klasni, seksualni ili neki drugi identitet. Iako je identitet viđen kao proizvod višestrukih pozicija subjekta, osi identiteta nisu podjednako važne ili vidljive u svakoj situaciji. Kada jedan identitet dođe više do izražaja, drugi elementi identiteta ne nestaju, ali postaju manje istaknuti. Prostor kao situacijski pokazatelj identiteta u ovom diskursu igra središnju ulogu, jer različita mjesta u prvi plan stavljaju različite aspekte identiteta, osnažujući ili ograničavajući osobu na druge načine (Fridman 111-112).

2.5.6. Diskurs hibridnosti identiteta

Šesti diskurs pozicijskog identiteta naglašava hibridnost i višestrukost identiteta koja nastaje kao proizvod migracija i kulturološkoga presađivanja. Ovo tumačenje identiteta, izraslo iz etničkih i postkolonijalnih studija i studija dijaspora, istražuje hibridnost proizvedenu emigracijom, egzilom ili spojem kultura u pograničnim oblastima, kojom se bave autorice poput Glorie Anzaldúe.⁵⁶ Hibridnost zavisi od prostornoga kretanja, a migracija materijalizira kretanja različite kulture. Diskurs hibridnosti shvaća identitet kao taloženje različitih kultura u jednom prostoru koji zamišljamo kao pograničnu oblast, mjesto miješanja i sukoba kultura koje simbolizira i granicu i raskrsnicu. Identitet nikada nije "čist", već je heterogena mješavina proizvedena u pograničnim oblastima ili međuprostor koji odvaja razlike. Retorika diskursa hibridnosti kreće se između gubitka jezika podrijetla i autentičnosti u dijaspori i jezika usvojene heterogenosti i kulturnoga prijevoda. Ovakva hibridnost i kulturno presađivanje mogu dovesti do bolnih razdora, unutarnje podijeljenosti, zbunjujućeg izmještanja ili osjećaja nepripadanja, ali i do osjećaja dvostrukosti ili višestrukosti identiteta, sinkretizma i obnavljajućega rasta (Fridman 112).

Gore navedeni feministički diskursi o oblikovanju identiteta i pozicionalnosti subjekta značajno su utjecali na načine koji subjektivnost i iskustva žena koncipiraju i tumače u 21. stoljeću, i to ne samo u zapadnjačkim društvima nego i na globalnoj razini. Oni ujedno predstavljaju i temelj moga pristupa složenoj problematici višestrukih ženskih identiteta u postjugoslavenskoj književnosti u doba tranzicije, pri čemu se, ovisno o fokusu teksta, na različite načine kombiniraju i primjenjuju na analizu romana i jastva protagonistica.

Iako se ovi diskursi odnose na drugačiji povijesni, geografski i kulturni okvir od onog u koji su smještene protagonistice odabranih romana, mnogi koncepti koje su suvremene feministkinje razradile u okviru ovih diskursa mogu se uspješno primijeniti i na balkanski i postjugoslavenski kontekst, ukoliko se u obzir uzmu i regionalne specifičnosti koje utječu na oblikovanje subjektivnosti žena. Premda većina feminističkih teorija i diskursa identiteta na koje se oslanjaju istraživačice i istraživači postjugoslavenskoga prostora imaju svoju osnovu u teorijama koje su razvile engleske, američke, francuske i/li njemačke teoretičarke i teoretičari,

⁵⁶ Vidi: Anzaldúa, Gloria. *Borderlands/La Frontera: The New Mestiza*. San Francisco: Aunt Lute, 1987.

teorijski i analitički okvir koji se odnosi na zapadna društva nije sasvim adekvatan za analizu identitetske problematike i ženskog iskustva u danom kontekstu. Jedan od problema predstavlja to što su socijalni uvjeti i političko-ekonomska situacija u tranzicijskim i postsocijalističkim društvima drugačiji nego u zemljama Zapada, a drugi razlog leži u specifičnosti balkanskoga konteksta, pri čemu Balkan predstavlja drugost ili pograničnu (rubnu) oblast, tj. periferiju. Stoga pri analizi konstrukcije ženskih identiteta u postjugoslavenskoj književnosti nije samo neophodno uzeti u obzir različite kategorije kao što su spol, rod, regionalni identitet, dob ili seksualna orijentacija te njihova moguća presjecišta u javnom i privatnom prostoru, već i osebnost povijesnog, političkog i kulturnoga konteksta.

2.6. "Putujući koncepti" i "interdisciplinarna kulturalna analiza" Mieke Bal

Ideju metodološkoga pluralizma ne nalazimo samo kod feminističkih kritičarki, već i kod drugih autorica kao što je kulturalna teoretičarka i kritičarka Mieke Bal, čiji "putujući koncepti" (*travelling concepts*) i teorijska razmatranja u okviru onoga što ona naziva "interdisciplinarnom kulturalnom analizom" (*interdisciplinary cultural analysis*) također čine teorijsko-kritički okvir ovoga rada. Kako bih bolje definirala "kulturalnu analizu" i objasnila njezine osnovne pretpostavke i primjene, ponudit ću kratak prikaz teorijsko-kritičkih interesa autorice te pobliže objasniti tri ključna pojma u okviru "interdisciplinarne kulturalne analize". Ti ključni pojmovi, na kojima se temelji metodološki pristup ove disertacije su "kulturalna analiza", interdisciplinarnost i "putujući koncepti". Značajan osvrt na Balin rad i knjigu *Putujući koncepti u humanistici (Travelling Concepts in the Humanities)* ⁵⁷ na postjugoslavenskom prostoru nudi Ana Kolarić, čiji članak sažima osnovne ideje predstavljene u ovoj knjizi.⁵⁸

Mieke Bal ⁵⁹ pripada krugu osnivača Amsterdamske škole za kulturalnu analizu (The Amsterdam School for Cultural Analysis, ASCA) ⁶⁰ pri Amsterdamskom univerzitetu, koja se

⁵⁷ Vidi: Bal, Mieke. *Travelling Concepts in the Humanities: A Rough Guide*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2002.

⁵⁸ Vidi: Kolarić, Ana. "Interdisciplinarnost u humanistici: *Putujući koncepti* Mieke Bal." *Reč, Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja* 81/27 (2012): 61-89.

⁵⁹ Vidi: <<http://www.miekebal.org>>.

⁶⁰ Vidi: <<http://asca.uva.nl>>.

bavi suvremenim kulturalnim i političkim pitanjima i provodi inovativna komparativna i interdisciplinarna istraživanja u oblasti kulture. Istraživački projekti vezani za kulturalne transformacije i globalizaciju fokusiraju se, između ostaloga, na analize diskursa o lokalnom i globalnom, migracije, identitete te marginalizaciju etničkih, vjerskih i seksualnih manjina. Raznovrsni interesi Mieke Bal kreću se od studija književnosti, naročito književne teorije, semiotike i naratologije, preko francuske književnosti, sve do vizualnih umjetnosti, postkolonijalnih i feminističkih teorija i "kulturalne analize". Njezina novija istraživanja odnose se na teme kao što su estetika, migracija (*migratory aesthetics*), "putujući koncepti" (*travelling concepts*), performativnost te politička umjetnost. Istraživački put i interesna putanja Bal od sedamdesetih godina 20. stoljeća do danas mogu se najbolje opisati kao (pre)ispitivanje različitih disciplina, čije je konačno ishodište "interdisciplinarna kulturalna analiza". Nekim kritičarima ovaj je alternativni pristup zanimljiv jer nudi svježju perspektivu, no za druge on predstavlja potencijalno problematičan prijelaz ili transformaciju "literarnih u kulturalne studije" (*literary into cultural studies*),⁶¹ jer postoji mogućnost previđanja metodološkog i interpretativnoga potencijala ovakvoga pothvata.

U brojnim autorskim knjigama i priređenim izdanjima kao što su *A Mieke Bal Reader*, *The Practice of Cultural Analysis* i *Interrogating Cultural Studies*,⁶² Bal piše o "kulturalnoj analizi". Iako, najbitnije djelo za razumijevanje osnovnih pretpostavki, definicije i praktične primjene "kulturalne analize" ostaju *Putujući koncepti*. Zamišljena kao vodič za "interdisciplinarnu kulturalnu analizu", ova knjiga sadrži najjasniji prikaz ideja i argumenata koje Bal iznosi u pogledu "kulturalne analize", "putujućih koncepata" i interdisciplinarnosti te nudi studije primjera (*case studies*), odnosno konkretne analize koje se mogu nazvati kulturalnim i koje su bile od velike pomoći za analizu primjera u ovoj disertaciji. Nadalje, Bal objašnjava razloge zašto za opis specifičnog interdisciplinarnog načina rada koji ona zastupa umjesto termina "kulturalni studiji", kojima je interdisciplinarnost inherentna, koristi termin "kulturalna analiza".

⁶¹ Za više informacija vidi: Easthope, Antoni. *Literary into Cultural Studies*. Routledge, 1991; Moran, Joe. "Literature into Culture." *Interdisciplinarity* 45-73; Kaler, Džonatan. "Književnost i studije kulture". *Teorija književnosti: sasvim kratak uvod*, Kaler, Džonatan. Ur. prev. Dragan Ilić. Beograd: Službeni glasnik, 2009: 55-67; Readings, Bill. "Literary Culture", "Culture Wars and Cultural Studies". Readings, Bill, ur. *The University in Ruins*, 70-88, 89-118; Markovski, Mihal Pavel. "Kulturna istraživanja". *Književne teorije XX veka*, prir. Ana Bužinjska, i Mihal Pavel Markovski. prev. Ivana Đokić-Saunderson. Beograd: Službeni glasnik, 2009: 569-601.

⁶² Vidi: *A Mieke Bal Reader*. University of Chicago Press, 2006; Bal, Mieke, ur. *The Practice of Cultural Analysis: Exposing Interdisciplinary Interpretation*. Stanford UP, 1999; Bowman, Paul, ur. *Interrogating Cultural Studies: Theory, Politics and Practice*. London: Pluto Press, 2003.

Kad se govori o kulturalnoj analizi ili kulturalnim studijima potrebno je nakratko se osvrnuti i na sami koncept kulture na početku trećega tisućljeća. Poput nekih drugih pojmova koji su centralni za ovaj rad (žena, subjekt ili identitet) tako i pojam *kultura* može imati višestruka značenja i može mu se pristupiti na različite načine i s različitih stajališta, o čemu svjedoči i izjava Raymonda Williamsa da je "kultura jedna od dvije ili tri najsloženije riječi" (*Keywords* 7). Iako podrobno objašnjenje kompleksnog i višeznačnog koncepta kulture prelazi opseg ove disertacije, bitno je ukazati na važnu promjenu u poimanju kulture koja se dogodila pod utjecajem postmodernizma i poststrukturalizma i koja odgovara novom dobu u kojemu se mnogobrojne rigidne binarne opreke (npr. priroda – kultura, razum – emocije, civilizacija – primitivizam, red – kaos, moć – podčinjenost, itd.) rastakaju, što je slučaj i s ranije značajnom oprekom između tzv. visoke i popularne kulture. Tako se nastanak i uspon kulturalnih studija vežu za razdoblje u kojemu kultura više nema čvrste referentne točke i gdje gotovo svako djelo može biti viđeno kao kulturalni tekst, iz kojega možemo iščitati i analizirati određene kulturalne komponente. Kulturalni studiji, koji se javljaju kao istaknuta struja u humanističkim znanostima devedesetih godina, proučavaju književnost kao zasebnu kulturalnu praksu. U uvodu zbornika *Politika teorije*⁶³ Dean Duda objašnjava da su kulturalni studiji (ili kako se još nazivaju studiji kulture ili kulturni studiji) začeti kao polje akademskog istraživanja koje "pogled usmjerava prema elitistički zazornim praksama svakodnevnog života", smještenim u interdisciplinarno ili postdisciplinarno područje proučavanja suvremene kulture. Kulturalni studiji bave se uključujućom definicijom kulture i prepoznavanjem uloge kulture u povijesti te proučavanjem sveukupnosti njezinih manifestacija, s naglaskom na one koje su zanemarene i smještene na marginama akademskoga fokusa, kao što su popularna kultura, radnička kultura i sl. U okviru ove discipline kultura nije nešto esencijalno utjelovljeno u određenom tipu teksta, već je kultura viđena kao praksa i proces stvaranja značenja uz pomoć tekstova koje susrećemo u svakodnevnom životu. John Storey⁶⁴ ističe da su kulture stvorene iz proizvodnje, cirkulacije i potrošnje značenja i da dijeliti kulturu znači interpretirati svijet na prepoznatljivo slične načine. Početkom osamdesetih Stuart Hall tvrdi da je kultura bojišnica, ali Duda primjećuje da su kulturalni studiji oduvijek bili usmjereni na odnos kulturalnih formi i oblika moći (23-24).

Nadalje, kulturalni su studiji imali snažan utjecaj na mnoge humanističke discipline i velikim su dijelom pridonijeli transformacijama u teorijskom diskursu i brisanju granica između

⁶³ Vidi: Duda, Dean, ur. *Politika teorije: zbornik rasprava iz kulturnih studija*. Zagreb: Disput, 2006.

⁶⁴ Vidi: Storey, John. *Cultural theory and popular culture: An Introduction*. Essex: Pearson and Longman, 2009.

različitih studijskih disciplina. Danas se kulturalni studiji podučavaju na mnogim svjetskim sveučilištima i predstavljaju interdisciplinarno studijsko polje koje koristi teorijska znanja i uvide iz disciplina kao što su antropologija, povijest, sociologija, znanost o književnosti, filozofija, filmski i medijski studiji, itd. Suvremene feminističke teorije i feministička književna kritika također su usko povezane s kulturalnim studijima, jer se u njihovom okviru ne proučava samo problematika identiteta, roda, klase ili rase, nego i ženskoga pisanja. Stoga su kulturalni studiji i njihovi koncepti za metodologiju ove disertacije značajni iz više razloga. Ovdje se, kao i unutar kulturalnih studija, objektu analize pristupa ne samo kao književnom tekstu, već i kao tekstu kulture koji se proučava radi kulturalnih formi, fokusirajući se na određeni element kulture, a to je u ovom slučaju konstrukcija identiteta ženskoga subjekta unutar pripovjednog teksta.

Iako ne osporava domete kulturalnih studija, Bal naglašava da je važan cilj "kulturalne analize" upravo prevladavanje nekih njihovih nedostataka te napominje kako kulturalne studije nisu uspjele razviti metodologiju kojom bi se suprotstavile "isključivim metodama pojedinačnih disciplina." Za nju je ključno pitanje metodologije i dosljedne analize te smatra da se metode proučavanja u okviru kulturalnih studija nisu uvijek adekvatno mijenjale s predmetima istraživanja (6). Rješenje za ovaj problem Bal vidi u konceptu "kulturalne analize" i odgovornoj praksi koja se zasniva na refleksiji o predmetu i metodi analize, jer je osnovna aktivnost ovakvoga pristupa interpretacija predmeta proučavanja. Budući da teren "kulturalne analize" nije strogo definiran, kada kulturalni/a analitičar/ka odabere svoj predmet istraživanja, on/a preispituje cijelo područje pa čak i samu ideju područja, navodi Bal. Metode za analizu nisu spremne za primjenu jer "vi ne primjenjujete jednu metodu; vi uređujete susret između nekoliko metoda – susret u kome predmet sudjeluje, pa tako predmet i metode zajedno postaju jedno novo, labavo definirano područje" (4). Ona naglašava da predmet proučavanja ima veze s kulturom koliko i s analizom. Ipak, "kulturalna analiza" ne proučava kulturu, već se odrednicom "kulturalna" u ovoj sintagmi ukazuje na to da se predmeti proučavanja analiziraju u "svjetlu njihovog postojanja u kulturi" (8). Analiza nekoga predmeta istraživanja u tijesnoj je vezi s pitanjima relevantnim za kulturu i na različite načine sudjeluje u kulturnim debatama. S obzirom na to da često dolazi do nadmetanja više interpretacija u pogledu na jedan predmet analize, javljaju se pitanja o kriterijima adekvatnosti, relevantnosti i učinkovitosti. Bal ističe da je ovdje ključna selekcija, jer je "kulturalna analiza" selektivna i kada preuzima pojmove i vodi računa o relevantnosti, adekvatnosti, učinkovitosti i korisnosti odabranih koncepata i ideja (66).

Drugi ključni pojam za Bal je interdisciplinarnost. Iako je interdisciplinarnost posljednjih desetljeća postala pomodna riječ (*buzzword*) u mnogim akademskim poljima, mnogi tvrde da je ovaj termin još uvijek nedovoljno definiran i istražen, što može dovesti do nekritičkoga prihvatanja interdisciplinarnosti, ali i njezinog nekritičkog odbacivanja (Kolarić 61-62). Međutim, Bal smatra da ozbiljno i sveobuhvatno proučavanje predmeta analize podrazumijeva izlaženje izvan okvira jedne discipline. Premda interdisciplinarnost uključuje druge discipline, nije neophodno usvajanje svih znanja tih disciplina, već je za uspješnu analizu ključan princip selekcije. Iako nije sporno da su interdisciplinarni teorijsko-kritički pristupi i studijski programi od presudnoga značaja za akademski rad i istraživanja, mnogi su još uvijek skeptični i nepovjerljivi kada se radi o ovakvoj vrsti pristupa (66). Odrednica interdisciplinarnosti se stoga u ovom radu ne koristi olako i bez razloga.

Krucijalan za "interdisciplinarnu kulturalnu analizu" je pojam "putujućih koncepata". Osnovna Balina tvrdnja je da neophodna i uzbudljiva interdisciplinarnost u humanistici mora tragati za svojim metodološkim osnovama u konceptima, a ne u metodama i da je cijela praksa "kulturalne analize" naslonjena na tu tezu (5). Ona razlaže posljedice nadomještanja paradigmi i metodologija specifičnih za određene discipline s preispitivanjem koncepata koji imaju povijest "putovanja" između disciplina, povijesnih epoha i pozadina pa čak i između kultura. Prema Bal, koncepti su minijature teorije koje "pomažu analizi objekata, situacija, tvrdnji i drugih teorija" (23). Oni nisu stabilni i neprestalno se mijenjaju i putuju "između disciplina, između pojedinih teoretičara, između povijesnih perioda i između geografski rasprostranjenih akademskih zajednica" (24). Pri putovanju se, kako tvrdi Lukić, mijenja i značenje i način uporabe koncepata jer se oni transformiraju kroz kritičku praksu. ("Međugeneracijski dijalog" 23-24).

Pored metodoloških pitanja, druga smjernica koju Bal nudi za prevladavanje poteškoća u kulturalnim studijima je refleksija o predmetu analize. Ona smatra da bitan faktor za adekvatnu primjenu određenoga koncepta u humanističkim znanostima ne predstavlja nužno znanje teorije iz koje je on preuzet ili povijest koncepta kroz njegov filozofski ili teorijski razvoj, već je ključan tekst kulture ili djelo koje je predmet analize. Koncepti nemaju značaja za "kulturalnu analizu" ako nam ne služe da "bolje razumijemo predmet u njegovim sopstvenim datostima" (8). Ovdje je implicitna kritika kulturalnih studija koji često, fokusirajući se samo na kontekst, odnosno društvene i kulturne okolnosti, zapostavljaju predmet proučavanja.

Bal sa žaljenjem primjećuje da uslijed sve veće raširenosti metode udaljenog čitanja ili čitanja izdaleka (*distant reading*), čiji je najpoznatiji predstavnik Franco Moretti⁶⁵, metoda pomnoga čitanja književnih tekstova (*close reading*), koja potječe iz književne kritike i koja je usredotočena na sami predmet analize, pomalo blijedi u suvremenoj književnoj praksi (8). Iako je pomno čitanje još uvijek dominantna metoda naratološke analize na anglofonom govornom području, Moretti preporučuje napuštanje pomnoga čitanja i pomicanje fokusa na analizu širokih književnih obrazaca umjesto pojedinačnih književnih tekstova. Istražujući i mapirajući širenje romana, on dolazi do zaključka da je globalni sustav književne produkcije i recepcije u velikoj mjeri lokalno varijabilan te vidi poteškoće u izravnom proučavanju mnoštva disparatnih materijala (Damrosch 518). Zbog toga Moretti smatra kako će se književna povijest pisati "iz druge ruke", postajući spoj istraživanja drugih ljudi, bez ijednog izravnoga susreta s tekstom. (*Conjectures on World Literature* 57).

2.7. Interdisciplinarnost i pluralna metodologija rada

Interdisciplinarnost, koju njeguju i suvremena feministička kritika i kulturalne studije, u ovom je radu od velikoga značaja za interdisciplinarnu metodologiju i pluralni pristup predmetu analize, oblikovanih po uzoru na promišljanja Kolodny, Friedman i Bal. Naročito je važan pristup tekstovima koji Bal zastupa u okviru kulturalne analize i koji uključuje sintezu analize konteksta i teksta. Ovdje se preuzima Balina pretpostavka da se samo uvidom u kontekst, ali i u sami tekst, može provesti detaljna i pravovaljana analiza kulturalnoga teksta. Ovaj spoj unutrašnjeg i vanjskog pristupa interpretaciji književnoga teksta razlikuje se od isključivo formalističkih ili kontekstualističkih pristupa.⁶⁶

S jedne strane, formalistički pristupi pri proučavanju književnih tekstova koriste unutrašnji pristup, promatrajući književni tekst kao skup znakova ili jezičnu tvorevinu. kritičko se ispitivanje fokusira na strukturalne elemente teksta, analizu jezika, likova, itd. Ovakav pristup, kakav je na primjer razvila *nova kritika* (*New Criticism*),⁶⁷ naročito utjecajna u

⁶⁵ Vidi: Moretti, Franco. *Distant Reading*. London: Verso. 2013.

⁶⁶ Vidi: White, Hayden. "Formalist and contextualist strategies in historical explanation." *Figural Realism: Studies in the Mimesis Effect*. Baltimore: John Hopkins UP, 1999: 43-65.

⁶⁷ Vidi: Lukić, Sveta i Zoran Gavrilović, ur. *Nova kritika*. Beograd: Prosveta, 1973.
<<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=44234>>.

američkom akademskom sustavu pedesetih, nastoji odvojiti proučavanje književno-umjetničkoga djela od autorske namjere i morala, ali i od kritičarskih osjećaja, ideologije ili sudova. U središtu pozornosti je tekst kao autonomna cjelina koja skladno pomiruje dvosmislenosti i napetosti. Nova kritika zagovara tehniku pomnoga čitanja, no koncentracija samo na tekst podrazumijeva vrednovanje djela, ali i zanemarivanje autorate isključivanje društvenog, ideološkog i povijesnoga konteksta. S druge strane, koristeći vanjski pristup, kontekstualistički pristupi usredotočuju se na ono što je izvan književnoga djela, proučavajući povijesni kontekst, društveni ambijent i kulturnu klimu koju tekst odražava te književnu tradiciju na koju se oslanja. Novi historizam (*New Historicism*),⁶⁸ formiran početkom osamdesetih u SAD-u primjerice zagovara ovakav pristup književnosti. Ovaj smjer književne i kulturalne teorije naglašava povezanost književnosti s različitim neknjiževnim tekstovima i izvanknjiževnim institucijama i nastoji prevladati ograničenja historizma tako što tekst proglašava proizvodom društvenog, ideološkog i kulturnoga konteksta. Predstavnici novoga historizma uključuju književne tekstove u raznorodne kontekste istražujući određenu povijesnu epohu i uz književne tekstove proučavaju političke, pravne, znanstvene, ekonomske i druge tekstove. Međutim, oba su pristupa parcijalna i proučavaju samo određene aspekte djela, zbog čega se slažem s Balinom tvrdnjom da je za zadovoljavajuću analizu kulturalnoga teksta neophodno analizirati i tekst i kontekst književnoga teksta. Nastojeći pružiti sveobuhvatniju analizu odabranih tekstova i razmatrajući problematiku ženskosti iz više kutova gledišta, ovdje primjenjujem kombinaciju gore navedenih metoda tumačenja, a tehniku pomnoga čitanja odabranih romana kombiniram s analizom povijesnoga konteksta i karakterističnih političkih, društvenih i kulturnih okolnosti.

Williamsova tvrdnja iz teksta *Analiza kulture (Analysis of Culture)*⁶⁹ o postojanju paralela između umjetnosti i društva (umjetnost reflektira društvo u kojemu nastaje) također polazi od pretpostavke da književni tekstovi kroz svoje likove, događaje i problematiku zrcale društvene odnose i stanje u kojemu su nastali. Postoji niz elemenata i situacija povezanih sa socijalnom društvenom zbiljom u koje su uronjene protagonistice. Kulturalni tekstovi, a samim tim i književni tekstovi, međusobno komuniciraju, pregovaraju, razmjenjuju se, utiskuju jedan u drugi, djeluju i utječu jedni na druge i stoga im se, prema mom mišljenju, ne

⁶⁸ Vidi: Šporer, David. *Novi historizam – poetika kulture i ideologija drame*. Zagreb: AGM, 2005; novi historizam. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=44273>>.

⁶⁹ Vidi: Williams, Raymond. "Analiza kulture", *Politika teorije: zbornik rasprava iz kulturnih studija*. pr. Dean Duda. Zagreb: Disput, 2006: 35-62.

može pristupiti bez osvrtnja na njihov karakteristični društveni, politički, povijesni, kulturni i geografski kontekst, ali ni bez analize i pomnoga čitanja samog teksta. Stoga odabrane književne tekstove uzimam kao primjere načina na koji su ženska subjektivnost i modeli ženskosti, kao društveno-kulturne i diskurzivne konstrukcije zamišljeni i predstavljeni u suvremenoj postjugoslavenskoj književnosti koje pišu žene. Analiza koja slijedi fokusira se na društveno-politička i kulturna značenja ovih konstrukcija u danom društvenom i kulturnom kontekstu. Za adekvatnu analizu odabranih primjera ključan je društveni i kulturni kontekst koji tekst reflektira, kao i sam tekst, odnosno način na koji su konstruirani njegovi likovi, odnosi među likovima i događaji, a bitan je i utjecaj koji kulturalni tekst može imati na oblikovanje određenih diskursa, mišljenja, ponašanja i predodžbi.

Nadalje, književni se narativi ovdje razmatraju kao naracije kulture, koje preuzimaju i reflektiraju diskurse i problematike iz izvanknjiževne stvarnosti. Analiza odabranih primjera temelji se na razumijevanju književnoga teksta kao artefakta kulture koji je uvijek uronjen u specifični vremenski i prostorni okvir iz kojega je i u kojemu je nastao, ali koji i sam pridonosi formiranju diskursa i predodžbi o ženskom identitetu, seksualnosti, ili položaju žena u danom povijesnom i društvenom kontekstu. Odabrani romani nisu viđeni samo kao dio suvremene književnosti; oni su dio popularne kulture. Na temelju njih pokušavaju se razotkriti načini poimanja i društvene konstrukcije ženskih identiteta te se nastoji odgovoriti na niz pitanja o konstrukciji ženskosti, položaju žena i rodnim ulogama u danom geopolitičkom i kulturnom kontekstu, čime se naročito bave feministički kulturalni studiji. Umjesto rasprave o umjetničkom značaju ili estetskoj vrijednosti narativa, naglašava se njihova kulturalna vrijednost. Oni predstavljaju prostor za preispitivanje privatnih i kolektivnih povijesti, pružajući jednu moguću sliku tranzicijske društvene zbilje iz specifično ženske perspektive i pozicije mladih žena, čiji su identiteti i životi uvjetovani tranzicijskim stanjem. I same se protagonistice mogu promatrati kao neka vrsta kulturalnih tekstova, zbog toga što se kroz njihove priče problematiziraju društveni problemi i nudi društveno-kulturalni komentar. Iako se radi o djelima fikcije, u glasovima i iskustvima likova odražava se duh tranzicijskoga vremena i stanja postjugoslavenskih društava na početku 21. stoljeća.

"Putujući koncepti" i "interdisciplinarna kulturalna analiza" po uzoru na Bal od iznimne su važnosti za metodologiju ove disertacije, jer nude osnovni okvir za analizu odabranih djela. Uz pomoć nekoliko ključnih putujućih koncepata kao što su identitet, seksualnost, subjekt, drugost, ženski eros, tranzicija, Balkan, itd. ovdje se interdisciplinarnim putem pokušavaju

detektirati i pojasniti mnogostruke i višeslojne konstrukcije ženskih identiteta u suvremenim romanima spisateljica s postjugoslavenskoga prostora. O tome što točno znače višestruke konstrukcije identiteta detaljnije ću raspravljati u poglavlju koje se bavi pojmom identiteta, a kako se ove složene identitetske konstrukcije ispoljavaju u romanima pokazat ću u analitičkom dijelu rada. Pritom se neizbježno postavlja pitanje opravdanosti takvoga pristupa i upotrebljavanja koncepata onako kako to čini "kulturalna analiza". Odluka za metodološki izbor, koja se primarno zasniva na dijalogu između disciplina i primjeni pojedinih "putujućih koncepata" u određenom kontekstu, postaje razumljiva kada se razmotri činjenica da se ključni pojmovi korišteni u ovoj disertaciji, čak i kad se radi o raširenim i svakodnevnim pojmovima kao što je subjekt ili seksualnost, nemaju samo jedno već više mogućih značenja, ovisno o predmetu analize, perspektivi i istraživačkom polju. Pojedini koncepti primijenjeni na analizu romana već su odavno prešli granice zasebnih disciplina i ušli u polje književno-kritičkih i feminističkih akademskih radova, stoga njihovo korištenje u ovom kontekstu ne predstavlja ništa neuobičajeno. Međutim, sama Bal naglašava da koncepti i metode ne moraju imati isto značenje za sve one koji ih primjenjuju. Budući da svako pojedinačno značenje i korištenje višeznačnih koncepata može biti legitimno unutar neke discipline ili motrišta, ključni će pojmovi prije same primjene na analizu djela biti detaljnije objašnjeni i kontekstualizirani u poglavljima koja slijede.

Ovi višeznačni, ambivalentni i nestabilni "putujući koncepti" bitni su i zbog toga što reflektiraju metaforu putovanja i transformacije, koja će se kao okosnica provlačiti kroz cijeli ovaj rad, i koja je prisutna i u odabranim djelima. Protagonistice odabranih romana žive u tzv. tranzicijskom razdoblju, koje je doba velikih društvenih, političkih, ekonomskih i kulturnih promjena i koje predstavlja jedno kolektivno društveno putovanje i transformaciju ka nečemu novom na početku novoga tisućljeća. Istovremeno, one prolaze i kroz unutarnju tranziciju i transformaciju, pri čemu njihova putovanja u središte sebe, u svijet odraslih ili pak u drugu zemlju rezultiraju različitim iskustvima. S obzirom na to da u tijeku svog istraživanja nisam naišla na akademske radove koji za analizu proznih tekstova vezanih za problematiku ženskosti na postjugoslavenskom prostoru koriste metode "kulturalne analize" prema Bal, usuđujem se pretpostaviti da primjena "putujućih koncepata" i interdisciplinarne metodologije u okviru "kulturalne analize" predstavlja inovativan pristup analizi suvremenih romana spisateljica s postjugoslavenskoga prostora, što za mene ujedno predstavlja i veliki zadatak i izazov.

Primjena metode pomnoga čitanja pojedinih dijelova romana, analiza žanra, narativnih tehnika i jezika te načina na koji se spisateljice hvataju ukoštac s ovom problematikom, formiraju osobnosti protagonistica i njihove socijalne veze, što može pridonijeti boljem razumijevanju ženskosti i specifičnih problema i konflikata s kojima se protagonistice suočavaju. Također, proučavanje vremenskog i prostornog konteksta i društvenih uvjeta u kojima su nastali ovi tekstovi i u koji su uronjene protagonistice ima presudni utjecaj na sadržaj djela, izbor tematike te načine izgradnje likova i situacija. Analiza konteksta može biti od koristi pri pokušaju da se shvate i objasne razlozi zašto dotične spisateljice odabiru pisati o određenim aspektima ženskog identiteta, oslikavajući određena iskustva i progovarajući o specifičnim problemima s kojima se susreću protagonistice i u kojima se ogledaju stvarna situacija i položaj žena u danom društvenom i kulturnom kontekstu. Sami romani pružaju višestruke i različite mogućnosti interpretacije, ali će ovdje biti ponuđena samo jedna od mnogih mogućnosti čitanja odabranih romana.

3. Vremenski i prostorni okvir analize i kontekstualizacija romana

Kako bi se izbjegla uopćavanja i esencijalizacija ženskog iskustva uvijek treba imati na umu da su identitetske konstrukcije vezane za konstruiranost značenja u mrežama različitih diskurzivnih i kulturalnih praksi u određenom društvenom i kulturnom kontekstu. Stoga je za analizu rodno specifične problematike u odabranim književnim tekstovima iznimno važno smjestiti ih u odgovarajući vremenski i prostorni okvir i uzeti u obzir specifični povijesni i geografski kontekst. Međutim, kako bi se na adekvatan način obuhvatila osobna, specifična iskustva protagonistica i istražili načini konstruiranja njihovih identiteta u tekstu, romane je neophodno promatrati ne samo u okviru lokalnog i regionalnog, već i globalnoga konteksta. Vremensko i prostorno određenje okvira u kojemu su nastali i u koji su smješteni odabrani primjeri nije nimalo jednostavan zadatak, jer se radi o povijesnom razdoblju i geografskom prostoru koji se mogu označiti različitim pojmovima i definirati pomoću različitih koncepata, od kojih svaki nosi određene konotacije. Zbog problematike imenovanja specifičnoga konteksta i okvira u kojemu se kreće ova analiza, potrebno je detaljnije se pozabaviti specifičnim povijesnim, društveno-političkim, kulturnim i geografskim kontekstom te pobliže objasniti izbor terminologije koju koristim za uspostavljanje vremenskog i prostornog okvira analize.

3.1. Vremenski okvir analize i povijesni kontekst

Za označavanje povijesnoga razdoblja nakon raspada SFRJ-a i ratnih sukoba devedesetih godina prošloga stoljeća te razdoblja koje je uslijedilo na početku 21. stoljeća u akademskom i javnom diskursu koriste se različiti nazivi poput poslijeratni ili poratni period, "postkonfliktno" doba,⁷⁰ razdoblje "postkomunizma"⁷¹ ili "postsocijalizma",⁷² doba

⁷⁰ Vidi: Milovanović, Ivana. *Postkonfliktno društvo i svakodnevica žena: primena metoda slučaja u istraživanju svakodnevice žena Kosova i Metohije*. Beograd: Čigoja, 2016; Arsenijević, Damir, Jasmina Husanović, i Sari Wastell. "A Public Language of Grief: Art, Poetry, and Transitional Justice in Post-Conflict Bosnia." *Post-Yugoslav Constellations: Archive, Memory, and Trauma in Contemporary Bosnian, Croatian, and Serbian Literature and Culture*. Ur. Vlad Beronja, i Stijn Vervaeke. Berlin: De Gruyter, 2016: 259-279.

⁷¹ Vidi: Vasović, Vučina, i Vukašin Pavlović, ur. *Postkomunizam i demokratke promene: Demokratska rekonstrukcija države i političkog sistema*. Drugi godišnji skup politikologa Jugoslavije 2001, Donji Milanovac. Beograd: Jugoslavensko udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka, 2002; Buden, Boris. "Deca postkomunizma." *Peščanik* 5.3. (2010). <<https://pescanik.net/deca-postkomunizma>>.

⁷² Vidi: Potkonjak, Sanja, i Tomislav Pletenac. "The Art and Craft of Memory: Re-Memorialization Practices in Post-Socialist Croatia."; Jukić, Tatjana. "Post-Socialism Remembers the Revolution: The Comedy of It." *Post-*

"tranzicije" i dr. Svaka od ovih odrednica ukazuje na određeni društveno-politički aspekt, podrazumijeva specifična značenja i gledišta te naglašava smjer društvenoga razvoja na području bivše Jugoslavije nakon raspada zajedničke države. Iako se svi gore navedeni pojmovi mogu primijeniti na vremenski okvir analize i povijesni kontekst u koji su smješteni odabrani romani, vremensko određenje i povijesna kontekstualizacija u ovom radu će biti primarno ponuđeni kroz pojam tranzicije. Iako ni ovaj termin nije ideološki neutralan, smatram da je ipak najadekvatniji za definiranje povijesnog i kulturnoga konteksta kojim se bavi ovaj rad jer je jedan od fokusa analize na društvenim promjenama i transformacijama koje su početkom 21. stoljeća u BiH, Hrvatskoj i Srbiji imale snažan utjecaj na formiranje modela ženskosti i ženskih identiteta. Ipak, i drugi gore spomenuti nazivi koji označavaju postsocijalistička i postkomunistička društva bit će ukratko problematizirani u sljedećem odjeljku.

Premda pojmovi s prefiksima *post*, *neo*, *meta* i *trans*, koji su u današnje vrijeme vrlo rašireni u javnom diskursu, mogu biti problematični ako se ne koriste savjesno i na odgovarajući način, ove pojmove ne treba potpuno odbaciti prije nego što ih se pokuša adekvatno definirati i upotrebljavati. Oni mogu biti iznimno korisni pri raspravama o novim teorijskim pravcima i praksama te suvremenim društvenim, političkim ili kulturalnim pojavama. Paić smatra da pojmovi s prefiksima nisu tek odraz mode, već da izriču stanja novosti, prelaska granica, preusmjeravanja ideja i nadilaženja okvira modernosti (6). Problem s ovakvim pojmovima je taj što su vrlo kompleksni, a katkad i kontradiktorni i što ne postoji samo jedna definicija termina, već njegovo značenje ovisi o tumačenju i očištu.

Na primjer, pojam "postsocijalizma", povezan s pojmom "postkomunizma", u doslovnom smislu riječi označava razdoblje nakon socijalizma i prijelazno doba između tzv. realsocijalističkoga društvenog sustava i liberalnoga tržišnog kasnog kapitalizma. Međutim, u stvarnosti u postsocijalističkim društvima može se naći spoj različitih oblika kulturalne proizvodnje i potrošnje, dok rigidna podjela kulturnoga naslijeđa postsocijalističkih zemalja na ono prije i poslije socijalizma nije moguća. Stoga se pojam postsocijalističkog društva većinom koristi za postkomunistička društva u nedavno obnovljenim ili tek utemeljenim državama koje podržavaju nacionalne kulture i ideologije, ali koja još nisu dosegla stadij kasnoga kapitalizma. Veliki broj teoretičarki i teoretičara, koji su se bavili pojmovima i

interpretacijama "postsocijalizma" i "postkomunizma" kao što su Marina Gržinić, Maša Kolanović, Mićko Šuvaković i Mikhail Epstein,⁷³ postsocijalizam vide kao točku postupnoga prelaska iz komunističkog ili socijalističkoga društva u kapitalističko, postmoderno, postutopijsko i neoliberalno društvo. Pri proučavanju recentnih umjetničkih praksi u knjizi *Avangarda i politika* Gržinić definira "postsocijalizam" kao "simboličnu točku" prijeloma u kojoj se nešto završilo, a nešto drugo započelo; kao točku prijelaza iz narativa moderne ka fragmentarnom i decentriranom postmodernom dobu. Simbolični početak postsocijalizma u zemljama istočne Europe, prema njezinom mišljenju, označava pad Berlinskoga zida, a kada je riječ o prostoru bivše Jugoslavije, autorica smatra da je novo razdoblje započelo već nakon smrti Josipa Broza Tita (237-239).

Iako su i pojmovi postsocijalizma i postkomunizma povezani s pojmom tranzicije, jer se odnose na kraj socijalizma i početak tranzicijskoga razdoblja usmjerenog ka kapitalizmu, u ovom radu pojam tranzicije igra ključnu ulogu jer se analizi identitetskih konstrukcija protagonistica pristupa iz optike tumačenja transformacije društvenih identiteta, ali i samoga društva, kao i utjecaja koje su te promjene imale na oblikovanje individualnih i kolektivnih identiteta žena na početku novoga tisućljeća. S obzirom na to da je i pojam tranzicije nestabilan i neodređen termin koji može označavati različite procese društvenih promjena u različitim kontekstima, važno je objasniti na što se pojam tranzicije koji ovdje koristim odnosi te opisati ključne društveno-ekonomske, političke i kulturne promjene toga razdoblja i načine na koje se one očituju u tranzicijskim društvima na početku 21. stoljeća.

3.1.1. Pojam i glavne odlike tranzicije

Tijekom osamdesetih godina 20. stoljeća komunistički režimi u Europi sve više slabe i krajem ovoga desetljeća te početkom devedesetih započinju velike političke i ekonomske transformacije, koje mijenjaju simboličnu kartu svijeta. Prema povjesničaru Ericu

⁷³ Vidi: Gržinić, Marina. *Situated Contemporary Art Practices – Art. Theory and Activism from (the East of) Europe*, Ljubljana, Frankfurt am Main: Revolver, Založba ZRC, 2004; Gržinić, Marina. *Fiction Reconstructed- Eastern Europe, Post-Socialism & The Retro-Avant-Garde*. Vienna: Springerin, 2000; Kolanović, Maša. *Udarnik! Buntovnik? Potrošač... Popularna kultura i hrvatski roman od socijalizma do tranzicije*, Zagreb: Ljevak, 2011.; Šuvaković, Miško. "Postsocijalizam i tranzicija." *Pojmovnik teorije umetnosti*. Beograd: Orion Art, 2011: 572-574; Epštejn, Mihail. *Postmodernizam*. Beograd: Zepter Book World, 1998; Pupovac, Ozren . "Prezent perfekt ili vrijeme postsocijalizma." *Sarajevske Sveske* 27/28. <<http://www.sveske.ba/bs/content/prezent-perfekt-ili-vrijeme-postsocijalizma>>.

Hobsbawmu, u ovom se razdoblju javljaju temeljite, nepovratne i duboke društvene promjene koje su na različite načine zahvatile cijeli svijet i ostavile dalekosežne posljedice u svakom zasebnom društveno-političkom kontekstu (14). Nakon pada Berlinskoga zida 1989. godine dolazi do kolapsa "realnoga socijalizma", pada "željezne zavjese" i okončanja hladnoga rata, što će značajno utjecati ne samo na društva bivšeg Istočnoga bloka, već i na stanje u tadašnjoj SRFJ. Nekadašnje socijalističke zemlje ulaze u tzv. proces tranzicije, što dovodi do ubrzanih kretanja u svim društvenim sferama. Ovaj proces tranzicije, koji je kao svjetski proces započeo devedesetih godina 20. stoljeća, dok u mnogim zemljama i dalje traje, najjednostavnije se može definirati kao prijelaz iz socijalističkog u kapitalističko društveno uređenje, a odlikuje ga niz paradoksa i kontradiktornosti.

"Tranzicija" je jedan od najčešće korištenih pojmova za opisivanje društvenih promjena u istočnoj i jugoistočnoj Europi u javnom diskursu nakon 1989. godine. U političkoj sferi, medijima i akademskim krugovima ovaj se pojam koristi za opisivanje još nedovršenih procesa prijelaza tzv. tranzicijskih društava iz sustava "državnoga socijalizma" u "liberalnu demokraciju" ili u ekonomskom smislu za prelazak sa centralnoplanskoga gospodarstva na tržišno orijentirano gospodarstvo (Veselinović 2). Premda je nemoguće precizno locirati povijesni trenutak u kojemu započinje tranzicija, jer se naznake uvođenja principa tržišne ekonomije i privatnoga vlasništva, naročito na prostoru bivše Jugoslavije, mogu detektirati i puno ranije, općenito se smatra da do procesa tranzicije dolazi u razdoblju pada komunističke vlasti i urušavanja socijalističkih projekata. O problemu točnoga vremenskog određenja početka tranzicije Reana Senjković navodi sljedeće: "Točka s koje kreće tranzicija nije posve razaznatljiva, osim ako je se upiše u trenutak konačne kapitulacije socijalističkog društvenog poretka" (10).

Kraj socijalizma ujedno predstavlja i početak niza promjena u postsocijalističkim društvima. Ti procesi društveno-ekonomske transformacije u diskursu društvenih i humanističkih znanosti objedinjeni su terminom "društvene tranzicije" (Rakita 7). Na tragu promišljanja Katherine Verdery, koja pojam tranzicije određuje kao odmak od socijalizma, ali ne i kao tranziciju prema nečemu još nepoznatom (420), termin tranzicije ovdje se upotrebljava za označavanje prijelaznog i nedefiniranoga društvenog stanja za koje se ne može pouzdano reći kamo zapravo vodi. Kako Verdery naglašava, krajnji produkt tranzicije ne mora biti politička demokracija i slobodna tržišna ekonomija, već tranzicija može dovesti i do anarhije, vojne diktature ili nove oligarhije (435). Stoga se u ovom radu tranzicija neće promatrati kao razdoblje koje je u potpunoj suprotnosti sa socijalizmom, već se u proučavanju složene

problematike ženskih identiteta u doba tranzicije uzima u obzir i socijalističko kulturalno naslijeđe, koje je velikim djelom utjecalo na formiranje jastva, društvenih vrijednosti i obrazaca mišljenja i ponašanja u postjugoslavenskom periodu.

U članku *Od transformacije do tranzicije i nazad*, Đorđe Tomić bavi se razvojem teorijskih razmatranja i novih disciplina o tranziciji i transformaciji, ukazujući na domete i ograničenja znanosti o transformaciji i ističući često zapostavljanje socijalnih aspekata transformacije (33-56). Termine "tranzicija" i "transformacija" izdvaja kao dva ključna pojma vezana za tranzitologiju te objašnjava da sami pojam "tranzicije" spada u njezine najteže simptome, jer je pojmovno vrlo teško odrediti ove kompleksne procese. Stoga su za proučavanje promjena u postsocijalističkim društvima preuzeti pojmovi upotrebljavani u oblasti političkih znanosti na Zapadu pri čemu su isti primijenjeni na postsocijalistički kontekst. Tranzicija je pojam koji je probio znanstvene okvire i koji se u kontekstu bivše Jugoslavije najčešće koristi u svrhe društvene analize, ali i za rasvjetljavanje svih društvenih problema i političkih procesa. Pojam *tranzicija* većinom služi za označavanje prijelaza iz nedemokratskoga političkog sustava u demokratski te se često koristi kao sinonim za demokratizaciju. U posljednjih tridesetak godina ovaj je termin imao iznimni politički utjecaj, zahvaljujući jeziku pomoću kojega se stvara svijest o temeljnim društvenim promjenama i istovremeno ukazuje na smjer tih promjena i procesa, kao i na poziciju s koje se te promjene tumače. Za razliku od pojma *tranzicija*, u političkim se znanostima prvenstveno upotrebljava pojam *transformacija*, koji također označava proces promjene, preobražaja i prijelaza određenoga sustava iz jednog oblika u drugi, no *transformacija* može, ali i ne mora označavati prijelaz ka pluralističkoj demokraciji. S obzirom na to da je demokratizacija samo jedan oblik političke transformacije, općenito vrijedi stav da je pojam transformacije nadređen pojmu tranzicije (34-36).

Iako kompleksni i dinamični transformacijski društveni procesi postaju predmetom zanimanja mnogih različitih istraživačkih oblasti kao što su političke znanosti, sociologija i ekonomija, ove akademske studije uzadnja su dva desetljeća počele formirati dio jednog istraživačkog kompleksa koji se često smatra i zasebnom studijskom disciplinom pod nazivom "tranzitologija" ili "znanost o transformaciji" (Rakita 7 i Tomić 33-34). Međutim, nekritičko i izvankontekstualno korištenje pojmovno-teorijske aparature tranzicijskoga diskursa u lokalnim znanstvenim tumačenjima promjena u postsocijalističkim zemljama često vodi do neobjektivnih interpretacija i ideoloških iskrivljavanja činjenica, pri čemu je upitan analitički i kritički potencijal tranzitologije za tumačenje ovih složenih tranzicijskih procesa, tvrdi Rakita. Jedan od zanimljivih ranijih kritičkih osvrti na "teoriju transformacije" predstavlja rad Klause

von Beymea,⁷⁴ ali u akademskom prostoru njemačkoga govornog područja teorijski primat u oblasti političkih znanosti u istraživanju transformacije ima teorija sustava (*systems theory*).⁷⁵ Glavni predstavnik ove struje mišljenja je Wolfgang Merkel,⁷⁶ koji je imao izniman utjecaj u oblasti istraživanja demokratizacije i čiji radovi nude teorijske osnove i veliki dio referenci za oblast tranzitologije (Tomić 34).

U proteklih tridesetak godina politički, ekonomski i društveni ambijenti bivših socijalističkih zemalja drastično su se izmijenili. U političkoj sferi, jednopartijski sustav zamijenjen je višepartijskim, dok je u ekonomskoj sferi započeo proces gospodarske liberalizacije, koji podrazumijeva otvaranje nacionalnih tržišta za inozemni i domaći krupni kapital (Veselinović 2). Glavnim uzrokom tranzicije smatraju se "iscrpljenost socijalizma i njegovih potencijala za moguće stvaranje novog društvenog ugovora" (Moranjak-Bamburać 162) te gospodarske krize koje su u socijalističkim zemljama nastupile zbog pada komunizma. Cilj tranzicije bio bi premostiti tzv. civilizacijski jaz između razvijenih i nerazvijenih zemalja te uklapanje u postindustrijsko doba. Tranzicija u postsocijalističkim zemljama također se dovodi u vezu s rastućim nacionalizmima i uvođenjem poznatih demokratskih modela sa Zapada te nastojanjima tzv. Drugoga svijeta da postane dio naprednijeg, visokoindustrijskog, potrošačkog i visokotehnološkoga svijeta zapadnoga kapitalizma i neoliberalizma. Važno je napomenuti i to da se društvene i kulturalne prakse u postsocijalističkim društvima u tranzicijskom razdoblju mogu međusobno bitno razlikovati, ovisno o različitim političkim i kulturalnim kontekstima, kao i različitim oblicima socijalizma i njegovoga naslijeđa.

Kao jedna od važnih odlika transformacije u postsocijalističkim zemljama naglašava se istovremenost različitih transformacijskih procesa, ponajprije transformacije političkoga sustava u čijem se okviru mogu dodatno razlikovati institucionalna transformacija ili "institucionalizacija" od političke transformacije kao što je promjena partijskoga sustava i transformacije ekonomskoga sustava (Tomić 38). Međutim, Wolfgang Merkel dodatno

⁷⁴ Vidi: von Beyme, Klaus. "Transformationstheorie – ein neuer interdisziplinärer Forschungszweig?" *Geschichte und Gesellschaft: Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft* 20. 1. (1994): 99-118.

⁷⁵ Teorija sustava je interdisciplinarna oblast istraživanja koja proučava prirodu i zakonitosti postanka, razvoja, organizacije i ponašanja sustava i međudnose sustava kao cjeline. Teorija sustava nastala je tijekom dvadesetih godina, kada je Ludwig von Bertalanffy promicao neki oblik opće teorije sustava. Razvoj ove teorije kao tehničke i akademske oblasti uslijedio je tek pedesetih na načelima ontologije, filozofije, fizike, biologije, i inženjerstva, a kasnije se ova teorija sustava počela koristiti u brojnim područjima uključujući zemljopis, sociologiju, političke znanosti, organizacijske teorije, psihoterapiju te ekonomske znanosti.

⁷⁶ Vidi: Merkel, Wolfgang. *Systemtransformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2010.

ukazuje i na proces državne transformacije, misleći na stvaranje novih država raspadom starih federacija poput Jugoslavije. Za razliku od svih drugih bivših socijalističkih zemalja u Europi prije 1990. godine, u kojima pad komunističkih režima nije značio ujedno i razaranje države, samo je u SFRJ-u rušenje komunizma bilo izvedeno razaranjem same države (Filipović 1).

Za političke odluke usko je vezana i ekonomska transformacija koja predstavlja drugi važan proces društvene promjene. Ovaj proces za veći dio postsocijalističkih zemalja i njihova stanovništva ima različite socijalne posljedice, od kojih su neke vrlo negativne, posebice za žene. Iako koncept planske ekonomije, zbog nedovoljne fleksibilnosti socijalističkih država posljednjih desetljeća, gubi na produktivnosti, ne treba zanemariti utjecaj neoliberalne politike ekonomski moćnih država, koje su padom Berlinskoga zida dobile ne samo nova tržišta, već i novi prostor za eksperimente. Reforme koje su uslijedile u okviru ovoga tipa transformacije bile su ukidanje centralnoga planiranja u ekonomiji, privatizacija državnih poduzeća i dijela javnoga sektora, otvaranje tržišta za međunarodnu trgovinu i usklađivanje cijena s onima na svjetskom tržištu, pri čemu je pojam tranzicije služio kao idealan paravan za novu raspodjelu društvenih resursa (Tomić 38-43).

Promjena političkog i ekonomskoga sustava u nekadašnjim socijalističkim državama predstavlja veliki društveni izazov, pri čemu dolazi do niza kolektivnih i individualnih "odvikavanja" i "navikavanja" na novi društveni ustroj. Uvođenje radikalnih i brzih reformi i uspostavljanje kapitalističkih odnosa u ekonomiji imali su značajne društvene posljedice, jer je razvoj mreža socijalnih usluga često izostajao pa su privatizacija i nesposobnost države u održavanju socijalne sigurnosti doveli do produbljivanja društvenih razlika. U slučaju ekonomske transformacije, modeli koji su razvijani devedesetih godina, kako bi se što prije uspostavila slobodna tržišna ekonomija, krojeni su za brzu i jednokratnu uporabu, što je za posljedicu imalo to da je veliki broj ljudi u postsocijalističkim državama iznenada ostao bez posla i osiromašio. Oduševljenje koje je vladalo nakon demokratskih promjena, kada su izborne određene slobode, ubrzo je splasnulo, a novoj se demokraciji sada pripisuje sve manje pozitivnih odlika. Zbog stalnoga transformiranja društva, kod mnogih ljudi koji i sami prolaze kroz procese transformacije, došlo je do pojave neke vrste nostalgije za "starim boljim danima" u socijalizmu (Tomić 43-53).

O fenomenu nostalgije za socijalizmom u jugoistočnoj i istočnoj Europi objavljen je popriličan broj radova, no vrijedi spomenuti studiju Mitje Velikonje *Titostalgija*,⁷⁷ posvećenu fenomenu nostalgije za Josipom Brozom Titom, koji tvrdi da se iza ovakve nostalgije može kriti emancipatorski potencijal za suštinske društvene promjene. Tomić smatra da se pored gore navedenih socijalnih posljedica političkog, institucionalnog i gospodarskoga redizajniranja bivših socijalističkih država, u svakom slučaju treba pozabaviti i samim društvom i preispitati odnose moći te istražiti kolektivne predstave promjena kroz koje su ova društva prolazila posljednjih godina. Iako već postoje istraživanja koja idu u tom smjeru, kao što su ona iz oblasti "kulture sjećanja", nastavlja Tomić, postoji još dosta neobrađenih pitanja, naročito vezanih za osobne sudbine ljudi, njihove emocije i strategije preživljavanja i prilagođavanja novonastalim uvjetima "tranzicije" (43-53). Tako Ivan Kovačević u knjizi *Antropologija tranzicije*⁷⁸ analizira suvremene urbane legende, pokazujući kako uz pomoć tržišne kapitalističke ekonomije u tranzicijskom razdoblju dolazi do "izmišljanja tradicije" i stvaranja njezinih novih oblika.

Značajne karakteristike tranzicije nisu samo dramatične političke, društvene i ekonomske promjene i preobražaji, već i sporost, skupoća i teškoće pri djelovanju tranzicijskih procesa. Političke i ekonomske transformacije u postsocijalističkim zemljama dovele su do promjena ne samo na nivou zaposlenosti, nego su utjecale na cjelokupni ekonomski razvoj. Sa stranim ulaganjima i privatizacijom došlo je do smanjenja državnih prihoda, restrukturiranja državnih tvornica, slabljenja vitalnih državnih institucija i ukidanja mnogih socijalnih naknada i usluga te povećanja poreza. Razvoj ilegalnog i tzv. sivoga tržišta, prema Vesni Nikolić-Ristvanović, predstavlja jednu od najupečatljivijih odlika tranzicijskih ekonomija, što je za posljedicu imalo porast stope kriminaliteta i nasilja (36). Ovakva vrsta ekonomije te razne gospodarske promjene u postsocijalističkim zemljama u tranzicijskom razdoblju i neuravnoteženost u primanjima između bogatih i siromašnih dovele su do daljnjega društvenog raslojavanja. Na jednoj strani dolazi do nagloga gubitka socijalne sigurnosti i osiromašjenja velikoga broja umirovljenika i ljudi koji pripadaju radničkoj i srednjoj klasi, dok na drugoj strani poduzetnici i osobe na rukovodećim funkcijama i pozicijama formiraju novu dobrostojeću klasu čija se finansijska situacija znatno poboljšala. Zbog toga često dolazi i do konflikta interesa i

⁷⁷ Vidi: Velikonja, Mitja. *Titostalgija*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2010.

⁷⁸ Vidi: Kovačević, Ivan. *Antropologija tranzicije*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i Srpski genealoški centar, 2007.

napetosti između različitih društvenih grupacija kao što su seosko i gradsko stanovništvo, siromašni i bogati, zaposlenici i poslodavci te nezaposleni i zaposleni (41-43).

Sve ove promjene, koje su nastupile u relativno kratkom roku, imale su iznimne posljedice za društvo, rodne odnose i svakodnevni život ljudi pa u mnogim zemljama u tranziciji dolazi do financijskih i socijalnih kriza, brzoga rasta cijena i životnih troškova te nagloga pada životnog standarda, uvjeta stanovanja i kupovne moći. Ove društvene transformacije često bivaju internalizirane kao osobni problemi, što znači da problemi pojedinaca zrcale šire društvene i kolektivne probleme (Nikolić-Ristanović 36). Posljedice financijskih teškoća i premalih ili neredovnih primanja, koje za veliki broj ljudi predstavljaju egzistencijalni problem, izazivaju osjećaje nemira, nestabilnosti, nesigurnosti, zbunjenosti, frustracije i bespomoćnosti (54-55). Dok se transformacijski procesi prezentiraju pod parolama "modernizacije", "stabilizacije", "normalizacije" i "liberalizacije", u stvarnosti dolazi do ekonomske periferizacije, socijalne fragmentacije, pauperizacije te porasta etnonacionalizma, klerikalizacije i retradicionalizacije, kako navodi Veselinović. Tranzicija je stoga i pojmovno i praktično krajnje proturječan proces, pri čemu navedeni negativni fenomeni ukazuju na nedostatke samoga koncepta tranzicije (2).

Prema Zlatku Šćepanoviću, tranzicija u političkom smislu predstavlja hipokoristik za stanje nesređenosti, društvenoga nereda i socijalne entropije. Tranzicija je put od točke u kojoj počinje rušenje jednoga sustava i ulazak u nestabilnost i neizvjesnost drugoga do točke u kojoj je drugi sustav stabilno uspostavljen. On navodi da pojam „tranzicija“ u političkom rječniku označava rekonstrukciju i adaptaciju jedne društvene zajednice na novi set vrijednosti i novi društveni sustav, što je težak i nezdrav proces za većinu stanovništva pa muku i tegobu tranzicije naziva "traumatičnom evolucijom s mnogo proizvedenih društvenih otpadaka" (1). Društva na prostorima bivše Jugoslavije nalaze se u stanju društvene, gospodarske i političke tranzicije od 1989. godine i taj će proces, prema mnogima, potrajati još neko vrijeme. Kad se raspala zajednička država stvorene su nove države s promijenjenom društvenom i ekonomskom strukturom, no ono na čemu, objašnjava Šćepanović, također treba poraditi jesu sređivanje odnosa i kulturnih ruševina, moralna higijena, manire ponašanja kao i kvalitete života. Društvena i kulturna tranzicija traumatični su procesi koji vode ka implementaciji novoga sustava vrijednosti, mišljenja i ponašanja koji prodire u intimne sfere života, što često dovodi do otpora i problema u instalaciji novoga poretka (1).

Koncepti tranzicije i transformacije, kao i koncept putovanja, o kojemu je bilo riječi u prethodnom poglavlju, igraju odlučujuću ulogu u svođenju selektiranih romana pod jedan zajednički nazivnik i vremenski okvir. Pojam tranzicije u ovom se radu odnosi na prijelaz iz jednoga društveno-političkog i ekonomskoga sustava u drugi te određuje cjelokupni povijesni kontekst, vrijednosti i psihologiju društava u koje su smještene protagonistice. Tranzicija igra važnu ulogu kao koncept koji označava kolektivni i individualni prijelaz iz jednoga stanja u drugo. Vanjska, društvena tranzicija isprepletena je s osobnom i individualnom tranzicijom protagonistica, koje se i same nalaze u procesu unutarnje transformacije, na što simbolično ukazuje i naslov ove disertacije. U poglavlju usredotočenom na identitet, detaljnije ću razmotriti tzv. tranzicijske identitete i načine na koji su brojne promjene i preobražaji u tranzicijskom razdoblju te njihove posljedice utjecale na formiranje ženskosti, poziciju i potrebe žena u tim društvima.

3.1.2. Urbane sredine u doba tranzicije

S obzirom na to da je radnja svih romana koji čine predmet analize smještena u urbanu svakodnevnicu i gradsko okruženje, koje ima drugačiju socijalnu dinamiku od one u ruralnim sredinama, bitno je napomenuti da promjene i procesi, koje su tranzicija i novo stoljeće donijeli, na specifičan način utječu na urbane sredine koje pate od mnoštva boljki i problema. U svojoj analizi prostora, urbanizma i politike u postsocijalističkim gradovima Miloš Jadžić uočava da se zbog procesa transformacije u urbanim centrima nekadašnjega "realno postojećeg socijalizma" teret kapitalističke akumulacije strukturno pomjera na slojeve stanovništva s najmanjom političkom moći, što proizvodi nove vidove represije i dovodi do porasta društvenih nejednakosti i društveno-prostornih isključenosti. Pritisak globalnoga kapitala i međunarodnih institucija te brutalna logika profita koja dovodi do opće komodifikacije prostora i života u njemu, posebno pogađa marginalne grupe u postsocijalističkim gradovima, što dovodi do situacije u kojoj izuzetna ideološko-politička konfuzija tranzicijskoga razdoblja dovodi u pitanje legitimnost "demokratskih promjena" (116-130). "Tokom dvadeset godina koje su za nama, "tranzicija" je postala svakodnevna agonija u kojoj smo pokušavali preživeti", piše Jadžić, smatrajući da je jedna od njezinih temeljnih karakteristika "nepravedna raspodjela viška vrednosti koja dovodi u pitanje opstanak naših društava", kao i nove vrste urbanih pobuna. Za vrijeme tranzicije, neoliberalna politika

doživjela je brojne kritike i globalni debakl koji je rezultirao sadašnjom ekonomskom krizom (129).

Prema Jadžiću, današnji postsocijalistički grad može se promatrati kao podvrsta neoliberalnoga grada, jer su u njemu prisutni gotovo svi aspekti neoliberalne politike kao što su privatizacija, upletenost u globalni financijski sustav, nestanak ili rapidno ugrožavanje javnih prostora, otvaranje ka privatnom sektoru i tržišnim principima poslovanja i u domeni javnih usluga, itd. Neoliberalni model, navodi on, postaje globalan krajem 20. stoljeća, nakon kolapsa "realno postojećeg socijalizma". Transformacija socijalističkoga poretka u kapitalistički, kao i transformacija nekadašnjih socijalističkih gradova krajem 20. i početkom 21. stoljeća, obilježene su novim režimom kapitalističke regulacije, dominacijom privatnog interesa nad javnim sektorom i novom organizacijom života u gradu koja je sada više usmjerena ka interesu vladajućih slojeva. Nova urbana neoliberalna politika postaje primarno fokusirana na stvaranje pogodnosti kako bi se privukao kapital i više joj nije cilj nadvladavanje društvenih nejednakosti, jer su one nužne za funkcioniranje kapitalističkoga sustava. Glavne posljedice ovakve transformacije postsocijalističkih gradova su smanjen kvalitet i obujam javnih sektora i prostora te porast socijalnih nejednakosti. Neoliberalne gospodarske mjere oslanjaju se na postojeći neujednačeni razvojni stupanj svjetskih društava, čime se neujednačenost u bogatstvu samo još više produbljuje. Sloboda prometa robe i kapitala ne dovodi do slobode kretanja ljudi, nego je sloboda izbora za mnoge ljude svedena na izrabljivački rad i male plaće koje nisu dovoljne ni za zadovoljenje elementarnih potreba (117-120).

Postjugoslavenski prostor primjer je regije u kojoj su tranzicijski procesi i promjenjive kulturne formacije ostavili dubok trag ne samo na urbanim sredinama, već i na cjelokupnu društvenu sferu. Iako između postjugoslavenskih društava i drugih tranzicijskih zemalja s komunističkim naslijeđem postoji mnoštvo paralela i sličnosti, treba imati na umu da su zemlje bivše Jugoslavije pripadale posebnom jugoslavenskom modelu komunizma. Nakon raspada zajedničke države etnički su sukobi i rat imali ogroman utjecaj na pravce i manifestacije tranzicije te su velikim dijelom usporili društvenu transformaciju (Nikolić-Ristanović, 18-19). Promjene povezane s ratom i procesima tranzicije snažno su djelovale i na rodne identitete, odnose moći unutar i izvan obitelji, kao i na izloženost žena nasilju i eksploataciji (36). Pored toga, ubrzani porast nezaposlenosti i ekonomske teškoće te drugi, već spomenuti negativni učinci, najteže pogađaju mlade i stare ljude te ženski dio stanovništva u tranzicijskim zemljama (38-39).

Navedene konstatacije o životu i problemima prosječnih ljudi u postsocijalističkim gradovima u doba tranzicije značajne su za analizu identiteta i društvenoga položaja protagonistica romana, redom smještenih u urbane sredine, koje su potonule u tranzicijsko sivilo i koje preživljavaju pod čizmom neokapitalističkog i neoliberalnoga poretka. Zbog tranzicijskoga procesa i širenja globalizacije, postaje neophodno artikulirati posljedice ovih fenomena na svakodnevni život i iskustva žena te analizirati načine na koje su društveno-ekonomski, politički i kulturni faktori tranzicije djelovali na izgradnju jastva i rodni uloga.

3.2. Regionalni okvir analize i prostorno određenje konteksta

3.2.1. Regionalni okvir analize

Drugi važan, ali jednako problematičan i kompleksan termin koji definira prostorni okvir i geografski kontekst ove disertacije je pojam "postjugoslavenski prostor", koji se ovdje odnosi na zajednički prostor u kojemu djeluju autorice odabranih romana i u koji su smještene protagonistice i njihove priče.

Nakon dezintegracije SFRJ-a i osamostaljivanja nekadašnjih federativnih republika te brutalnoga ratnog konflikta devedesetih godina 20. stoljeća, službeni i standardni jezik znan kao srpskohrvatski ili hrvatskosrpski, pod utjecajem nacionalno orijentiranih jezičnih politika također se dezintegrirao u više nacionalnih jezika: bosanski, hrvatski, srpski i u najnovije vrijeme crnogorski jezik. Istovremeno, s raspadom zajedničke države i početkom tranzicije na prostoru bivše Jugoslavije ne dolazi samo do promjene političko-ekonomskoga sustava, već i do raspada zajedničkoga prostora književne produkcije i izmjene cjelokupne kulturne paradigme. Posljedično, veliki broj recentnih radova i knjiga koji se bave književnom ili jezičnom produkcijom bivših jugoslavenskih republika polazi od nacionalnog okvira analize, pri čemu književnost, jezik i kulturu u BiH, Hrvatskoj ili Srbiji proučavaju kao samostalne i izolirane tvorevine, fokusirajući se isključivo na jedan od nacionalnih jezika ili književnih

korpusa.⁷⁹ Za razliku od nacionalno orijentiranoga metodološkog pristupa, koji primjerice zastupaju predsjednik Društva hrvatskih književnika Božidar Petrač ili profesor bošnjačke književnosti Sanjin Kodrić, u ovoj disertaciji romanima neću pristupati sa stanovišta etničke ili nacionalne kulture, već zajedničke regionalne kulture. Tragom sve brojnijih kritičkih radova koji književne i umjetničke prakse na prostorima bivše Jugoslavije proučavaju iz nadnacionalne ili postnacionalne perspektive, odabrane romane razmatram u okviru postjugoslavenske književnosti ili književnosti postjugoslavenskoga prostora. Jedan primjer takvoga proučavanja postjugoslavenskih kulturnih praksi iz nadnacionalnoga motrišta nudi zbornik *Post-Yugoslav Constellations*,⁸⁰ ali i druga izdanja, o kojima će više riječi biti kasnije.

Iako bi se književni tekstovi spisateljica koje dolaze iz BiH, Hrvatske i Srbije na početku 21. stoljeća mogli proučavati i u pojedinačnim nacionalnim okvirima, tj. kao dio specifične bosanske, hrvatske i srpske književne i jezične produkcije, odluka da se odabrani književni tekstovi promatraju u širem regionalnom kontekstu, a ne iz izoliranoga nacionalnog očišta zahtijeva detaljnije objašnjenje. Usprkos tome što autorice romana dolaze iz tri sada neovisne i suverene zemlje, koje posjeduju vlastiti nacionalni jezik i književnost, one su dugo vremena odrastale i školovale se u istom društveno-političkom sustavu SFRJ-a, koja je imala jedan službeni, zajednički jezik, i čija je književna produkcija pripadala zajedničkom polju jugoslavenske književnosti i kulture. Ako se uzme u obzir ovo zajedničko jugoslavensko povijesno i kulturalno naslijeđe spisateljica i činjenica da su sva četiri romana razumljiva za sve izvorne govornike ova tri, sada zasebna, nacionalna jezika, koja pripadaju istom štokavskom govornom području, izbor da se romani analiziraju unutar zajedničkog regionalnog, a ne zasebnoga nacionalnog kulturnog okvira postaje razumljiv. Unatoč nasilnom procesu dezintegracije Jugoslavije i ratnim konfliktima koji su uslijedili, postjugoslavenska društva se u ovom radu promatraju u sklopu jednoga jedinstvenog političkog, jezičnog i književnog prostora, jer su izrasla iz dugogodišnjega zajedničkog socijalističkog naslijeđa i jugoslavenske kulturne baštine. Također, sva društva o kojima je ovdje riječ prolaze kroz proces tranzicije.

⁷⁹ Vidi npr.: Bagić, Krešimir. *Uvod u suvremenu hrvatsku književnost: 1970. – 2010*. Zagreb: Školska knjiga, 2016; Sabljčić, Helena. *Intimno i javno: suvremena hrvatska autobiografska proza*, Zagreb: Naklada Ljevak, 2002; Kazaz, Enver. *Bošnjački roman XX vijeka*, Zagreb, Sarajevo: Naklada Zoro, 2004; Živančević-Sekeruš, Ivana. *Kako (o)pisati različitosti? Slika drugog u srpskoj književnosti*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2009; Karanović, Zoja, i Selimir Radulović, ur. *Žanrovi srpske književnosti*: zbornik, knj. 3. Novi Sad, Filozofski fakultet: Orpheus, 2006.

⁸⁰ Vidi: Beronja, Vlad, i Stijn Vervae, ur. *Post-Yugoslav Constellations: Archive, Memory, and Trauma in Contemporary Bosnian, Croatian, and Serbian Literature and Culture*. Berlin: De Gruyter, 2016.

Važno je istaknuti da se ovaj rad ne bavi lingvističkim, književnim niti nacionalnim razlikama između BiH, Hrvatske i Srbije te njihovih govornika, već se koncentrira na iskustva žena s postjugoslavenskoga prostora u doba tranzicije, neovisno o tome kojoj nacionalnosti ili vjeroispovijesti književnice ili protagonistice pripadaju i na kojem od nacionalnih pisama autorice pišu. Iskustva kroz koja protagonistice prolaze i problemi s kojima se suočavaju mogu se uzeti kao reprezentativni za žene određene generacije u urbanom okruženju na području bivše Jugoslavije u tranzicijskom razdoblju, bez obzira na to dolaze li one iz BiH, Hrvatske ili Srbije.

S obzirom na to da se u središtu istraživanja ne nalaze nacionalna pitanja, ideologije i identiteti, već da se proučava problematika regionalnog identiteta žena u postsocijalizmu i tranzicijskim društvima na području zapadnoga Balkana ili postjugoslavenskom prostoru, regionalni okvir analize i pristup književnim tekstovima stoga može biti neopterećen nacionalnim podjelama i lokalnim jezičnim razlikama, što ima nekoliko prednosti. Takav pristup olakšava analizu te otvara nova pitanja i nudi nove perspektive kad se radi o problematici identiteta i ženskosti, a romani koji čine predmet analize služe kao tekstualni primjeri kulture pomoću kojih se pokušavaju rasvijetliti ova složena pitanja.

Iako zemlje iz kojih potječu pripadaju različitim nacionalnim državama i jezičnim zajednicama, protagonistice romana imaju mnoštvo sličnosti i bore se sa sličnim problemima i nesigurnostima. Geografska blizina, dugogodišnja zajednička povijest i pripadnost zajedničkom govornom području i kulturnoj sredini te sličnosti u novijem ekonomskom društvenom razvoju i tranzicijskim procesima neki su od razloga zašto postoje sličnosti i povezanosti između iskustava protagonistica iz bosanskohercegovačkih, hrvatskih i srpskih gradova, uronjenih u poslijeratni i postsocijalistički kontekst. Ako pogledamo same publikacije romana ili biografije autorica, uočiti ćemo mnoge presjeke između bosanskog, hrvatskog i srpskog konteksta, koji poništavaju rigidnu podjelu autorica i književnih djela po isključivo nacionalnoj osnovi ili etničkoj pripadnosti, opravdavajući regionalni pristup koji ukazuje na važnost jugoslavenskoga kulturnog naslijeđa ove regije i izgradnju zajedničke postjugoslavenske kulturalne memorije.

3.2.2. Postjugoslavenski prostor

Kada se radi o geografskom određenju konteksta u koji su uronjene protagonistice, situacija je možda još složenija, jer se za regiju u kojoj su smještene bivše jugoslavenske republike također koristi niz naziva kao što su "zapadni Balkan",⁸¹ "jugoistočna Europa",⁸² "postjugoslavenski" ili "postjugoslovenski" prostor, s crticom ili bez nje. Međutim, svi su ovi pojmovi neodređeni i nestabilni, jer postoje različita viđenja i tumačenja toga koje države i područja točno pripadaju ovim prostorima. Svi gore navedeni termini povezani su s određenim tipom diskursa i nose izvjesne geopolitičke ili kulturalne konotacije. Zbog toga ću se, prije nego prijedem na definiranje pojma "postjugoslavenski" i navođenje razloga zašto sam za određenje zajedničkoga prostornog okvira analize odabrala baš taj naziv, nakratko osvrnuti i na druga dva gore spomenuta termina, koji, prema mom mišljenju, ne mogu na odgovarajući način opisati povijesnu i kulturalnu pozadinu i kontekst tumačenja književnih tekstova u ovom radu.

Sintagma "zapadni Balkan" prvenstveno je politički termin koji, kako navodi Muhamed Filipović, kao da opisuje ostatak nekadašnjeg europskog "bureta baruta", što je bio naziv za Balkan početkom 20. stoljeća. U posljednje vrijeme ovaj je termin osobito popularan u političkom diskursu i medijima, naročito kad se radi o međunarodnom položaju i odnosu država u jugoistočnoj Europi i na prostoru Balkana (1). Ovaj se naziv većinom upotrebljava za označavanje zemalja bivše Jugoslavije i jugoistočne Europe koje nisu članice Europske unije kao što su BiH, Crna Gora, Srbija, Kosovo i Albanija. Slovenija obično nije uključena u zapadnobalkanski prostor jer se smatra da je izvan Balkana, dok se Hrvatska ponekad svrstava u zemlje zapadnoga Balkana,⁸³ a ponekad ne. Makedonija se nekad svrstava u zemlje zapadnog, a nekad u zemlje istočnoga Balkana zajedno s Bugarskom, Grčkom i Albanijom. Prema Filipoviću, izraz "zemlje zapadnoga Balkana" uglavnom se koristi kad se želi definirati geografski položaj određenih zemalja bivše Jugoslavije i njihova politička i međunarodno-

⁸¹ Vidi npr.: <<http://balkans.aljazeera.net/tema/zapadni-balkan>>.

⁸² Vidi npr.: Cviić, Krsto, i Petar Sanfey. *Jugoistočna Europa od konflikata do suradnje*. prev. Marko Zubak. Zagreb: Novi Liber i Europa press holding, 2008; Vukadinović, Radovan. "Jugoistočna Europa: nestabilnosti i strategije povezivanja." *Politička misao: časopis za politologiju* vol. 34. 3 (1997): 3-23 <<http://www.southeast-europe.net/hu>>.

⁸³ Vidi: Milardović, Anđelko. *Zapadni Balkan: Pojam, ideje i dokumenti o rekonstrukciji Balkana u procesu globalizacije*, Osijek, Zagreb, Split: Pan Liber, 2000.

politička pozicija u Europi i svijetu, dok se manje koristi za određivanje zajedničke kulture (1).

S druge strane, "jugoistočna Europa" ili jugoistok Europe zemljopisni je i geopolitički termin, koji je prvi put upotrijebio austrijski istraživač Johann Georg von Hahn za zemlje na balkanskom poluotoku ili Balkanu (Hörsch 663), i odnosi se na mnogo širi geografski prostor od zapadnoga Balkana. Iako se ovi pojmovi često upotrebljavaju kao sinonimi, oni se uvijek ne odnose na ista područja, jer koje države i teritoriji tvore dio jugoistočne Europe ili Balkana u velikoj mjeri ovisi o motrištu i kontekstu. Općenito se smatra da jugoistočnoj Europi pripadaju Albanija, Bosna i Hercegovina, Bugarska, Crna Gora, Grčka, Hrvatska, Kosovo, Makedonija, Rumunjska i Srbija, a uvjetno i Slovenija, Cipar i Moldavija te određeni dijelovi Turske i Ukrajine (Jelavich 1). Naziv jugoistočna Europa danas se često upotrebljava u akademskom diskursu i znanstvenim publikacijama,⁸⁴ kao i u kontekstu međunarodnih projekata i kooperacija te programa razmjene.⁸⁵ Na pojedinim sveučilištima, kao na primjer u Tetovu, Oxfordu ili Grazu⁸⁶ postoje i zasebni centri ili odsjeci za interdisciplinarna istraživanja pod nazivom *studiji jugoistočne Europe*, odnosno *South East European Studies* ili *Südosteuropastudien*, koji se bave proučavanjem geopolitičkih fenomena na ovom prostoru.

Kada se recentna književna produkcija na prostoru bivše Jugoslavije pokuša promatrati u regionalnom okviru i staviti pod jedan zajednički nazivnik, potrebno je detaljnije pojasniti termin koji se koristi za označavanje toga prostora. Kako bih izbjegla razdvajanja književnih tekstova po etničkoj osi i stvaranja identifikacije kroz nacionalne diskurse te ponudila jedan zajednički geografski i književni nazivnik koji uokviruje analizu odabranih primjera, za označavanje prostora bivše Jugoslavije koristim naziv "postjugoslavenski prostor", a za književnu produkciju na ovom prostoru koristim odrednicu "postjugoslavenska književnost", s punom svjesnošću da ovi termini mogu, ali i ne moraju biti problematični i upitni. Stoga je za potrebe ove analize, koja se ne fokusira na utvrđivanje razlika zasnovanih na nacionalnoj ili etničkoj osnovi, već se bavi spolnim, rodnim, regionalnim, klasnim, generacijskim, kulturnim i seksualnim identitetima ženskih likova i načinima na koji se ovi različiti

⁸⁴ Vidi: <<http://www.brill.com/southeastern-europe>>.

⁸⁵ Vidi: <http://www.europarl.europa.eu/atyourservice/hr/displayFtu.html?ftuId=FTU_6.5.2.html>; <<https://www.oecd.org/globalrelations/regionalapproaches/southeasteurope.htm>>.

⁸⁶ Vidi: <<http://www.seeu.edu.mk>>; <<http://www.seeu.edu.mk>>; <<http://www.suedosteuropa.uni-graz.at/de>>.

konstituenti prožimaju i usložnjavaju, izbor termina "postjugoslavenski" odgovarajući i opravdan.

U ovom odjeljku kratko ću se osvrnuti na definiciju i korištenje naziva postjugoslavenski prostor i postjugoslavenska književnost u recentnoj književnoj kritici i istraživanjima kulturalnih formacija u ovoj regiji, kako bih bolje utemeljila i obrazložila svoj izbor ovih pojmova. Premda se radi o nejasnom i problematičnom pojmu, za koji neki smatraju da nije podoban za definiranje prostora kojemu BiH, Hrvatska i Srbija, svaka s vlastitom nacionalnom kulturom, jezikom i književnosti, pripadaju i nakon raspada Jugoslavije, odrednica "postjugoslavenski" zadnjih je nekoliko godina u širokoj cirkulaciji u međunarodnim akademskim raspravama i književnom diskursu. U posljednje se vrijeme javio veći broj radova i studija u okviru različitih studijskih disciplina koje koriste ovaj termin za opisivanje kulturalne produkcije na polju književnosti, filma ili vizualnih umjetnosti na prostoru bivše Jugoslavije u doba tranzicije.

U članku "National, postnational, transnational: Is post-Yugoslav literature an arguable or promising field of study?" ("Nacionalno, internacionalno, transnacionalno: Da li je postjugoslavenska književnost diskutabilno ili obećavajuće studijsko polje? ") u kojemu se bavi problematikom postjugoslavenske književnosti kao studijskoga polja, Tijana Matijević ukazuje na to da, iako se na karti ne može pronaći "post-Jugoslavija", brojni teoretičari koriste pojam "postjugoslavenski" kako bi utvrdili određena jugoslavenska kulturna obilježja i ponudili diskurs koji predstavlja alternativu uobičajenom političkom i kulturalnom diskursu (101). Nadalje, koristeći studije koje ističu postojanje političkih i kulturalnih alternativa naspram vladajućih nacionalističkih kultura i diskursa u društvima na prostoru bivše Jugoslavije, u okviru svog interdisciplinarnog rada pod nazivom *Post Yugoslav Film and Literature Production*,⁸⁷ Matijević koristi pojam "post-jugoslavenski" kako bi analizirala književne i filmske artefakte nastale u novoutemeljenim postjugoslavenskim zemljama, koja ona vidi kao antinacionalističke alternative u opoziciji s *mainstream* kulturom. Analizirajući radove autora koji definiraju i koriste termin "post-jugoslavenski" ili "postjugoslavenski" ona pokazuje da je ovaj pojam u optjecaju u današnjem akademskom diskursu, pritom naglašavajući kako se radi o pojmu koji se odnosi na određenu kulturu i vrstu iskustva te na

⁸⁷ Vidi: Matijević, Tijana. *Post Yugoslav Film and Literature Production: An Alternative to Mainstream Political and Cultural Discourse*. Master thesis. Interdisciplinary Master's East European Research and Studies, University of Bologna, 2008-2009.

specifični prostor i povijesni kontekst. To se ogleda i u književnom diskursu koji utjelovljuje jugoslavenske književne tradicije i uključuje niz složenih i relevantnih problematika postjugoslavenske stvarnosti.

Još jedan primjer uporabe naziva "postjugoslavenski" može se naći u zborniku radova s međunarodne konferencije održane u Grazu pod nazivom *Facing the Present: Transition in Post-Yugoslavia: The Artists View*,⁸⁸ a drugi, poznatiji primjer je korištenje ovoga naziva u okviru onoga što je Judah definirao kao "jugo-sferu" (*yugo-sphere*).⁸⁹ U svojoj studiji *Yuropa* Tanja Petrović⁹⁰ naglašava da je koncept postjugoslavenskog iznimno bitan za radnike u industrijskom sektoru, kao i način na koji se oni sjećaju svoga života i rada u Jugoslaviji. Ona pokazuje zbog čega pozitivni stavovi o Jugoslaviji (poznati pod nazivom jugonostalgija) nisu samo stvar nostalgичnoga žaljenja za prošlošću i tvrdi da privlačnost Jugoslavije i njezine ideologije leži upravo u činjenici da je jugoslavenstvo predstavljalo identitetski označitelj (*identity marker*) ne samo za pripadnike radničke klase, nego za pripadnike svih društvenih slojeva. Matijević smatra da Petrović u ovom radu pokušava razbiti negativnu i totalitarnu sliku koju je Jugoslavija zadobila u aktualnim političkim diskursima i pokazati kako su određene ideje i prakse u socijalističkoj Jugoslaviji kao što su radnička prava, obrazovanje, solidarnost i samoupravljanje činile srž demokratskih i progresivnih procesa i stavova, ujedno pružajući radnicima bazu za svjesnost o vlastitoj efikasnosti djelovanja ili ovlasti (*agency*) (102).

Svetlana Slapšak ukazuje na to da postjugoslavenski diskurs može biti emancipatorski zbog toga što nudi "platformu za otpor" u postjugoslavenskim društvima, u kojima se vrlo usko definiraju i negiraju prostori artikulacije disidentskih i alternativnih kulturalnih i političkih glasova. Ova dinamika centra-periferije ili centra-margine od ključne je važnosti za status postjugoslavenskoga kulturalnog i književnog diskursa, tvrdi Slapšak, jer se kao kulturalni i politički koncept ne odnosi samo na antinacionalni, nego i na nenacionalni, transnacionalni ili postnacionalni kulturalni i politički prostor i služi kao suprotnost nacionalističkim diskursima (311).

⁸⁸ Vidi: Hansen-Kokoruš, Renate, ur. *Facing the Present: Transition in Post-Yugoslavia: The Artists View*. Graz: Dr. Kovac Verlag, 2014.

⁸⁹ Vidi: Judah, Tim: *Yugoslavia is dead: long live the Yugosphere good news from the Western Balkans*. London: LSEE – Research on South Eastern Europe, 2009.

⁹⁰ Vidi: Petrović, Tanja. *Yuropa. Jugoslovensko nasleđe i politike budućnosti u postjugoslovenskim društvima*. Beograd: Fabrika knjiga, 2012.

Problematika postjugoslavenskoga diskursa usko je povezana i s problematikom jugoslavenskoga naslijeđa i identiteta, koje je ranije tvorilo jednu specifičnu kulturalnu i identitetsku formaciju. Dragan Klaić opisuje jugoslavenski identitet kao primarno kulturalnu definiciju koju karakterizira intelektualna otvorenost, raznolikost i međusobna znatiželja (3), dok je prema Matijević, posebnost jugoslavenskog identiteta bila u tome što je istovremeno označavao ekonomski, politički i socijalni identitet, ali i kulturalni identitet, pri čemu su zajednički jezik i popularna kultura, glazba, filmovi i književnost uvelike pridonosili oblikovanju specifičnoga jugoslavenskog identiteta (102).

Prominentni istraživač kulture i književnosti južnih Slavena Andrew Wachtel, koji se također bavi problematikom jugoslavenskog identiteta, napominje da su kulturalni aspekti ujedinjavanja Jugoslavije bili esencijalni za uspostavljanje zajedničke države južnih Slavena, zbog čega se uvijek prilikom analiziranja raspada Jugoslavije ili pisanja o postjugoslavenskom stanju neophodno osvrnuti i na diskurs "jugoslavenstva" (*Yugoslavism*). U članku *Kada i zašto je "jugoslovenska kultura" imala smisla?*⁹¹ utvrđuje kako su osnovni procesi koji su doveli do ujedinjavanja Jugoslavije bili primarno kulturalne prirode. Wachtel smatra da se jugoslavenski kulturalni diskurs, suprotno od kasnijih nacionalnih i nacionalističkih kultura, oslanjao na kulturalne i društvene sličnosti, a ne razlike. Pritom ne poriče niti ignorira druge važne geopolitičke, ekonomske faktore, već uočava snažnu vezu između ideje jugoslavizma i različitih kulturalnih i književnih formacija, pretpostavljajući da su realizam, modernizam i socijalistički modernizam imali izniman utjecaj na politički razvoj zemlje, što ga dovodi do zaključka da su postmoderne kulturalne perspektive išle usporedo s dezintegracijom Jugoslavije.

Zanimljiv primjer analize kulturalnih praksi na postjugoslavenskim prostorima nudi i već spomenuti zbornik *Post-Yugoslav Constellations*⁹² u kojemu su sakupljeni radovi autora s postjugoslavenskog prostora, ali i izvan njega. Proučavanjem različitih medija s prostora bivše Jugoslavije kao što su književnost, film, stripovi, vizualne umjetnosti, itd., ovaj se zbornik bavi novim artikulacijama kulturalnoga sjećanja na bivšu Jugoslaviju i njezin raspad i ističe moć umjetnosti da zabilježi neslužbenu povijest. Polazeći od koncepta kulturalne memorije,

⁹¹ Vidi: Wachtel, Andrew. "Kada i zašto je "jugoslovenska kultura" imala smisla?" *Sarajevske sveske* 1 (2002). <<http://sveske.ba/en/content/kada-i-zasto-je-jugoslovenska-kultura-imala-smisla>>.

⁹² Vidi naročito: Dedić, Nikola. "Yugoslavia in Post-Yugoslav Artistic Practices: Or, Art as..." i Snel, Guido. "Garbage Heap, Storehouse, Encyclopedia: Metaphors for a Post-Yugoslav Cultural Memory." Ur. Vlad Beronja, i Stijn Vervaeke. *Post-Yugoslav Constellations: Archive, Memory, and Trauma in Contemporary Bosnian, Croatian, and Serbian Literature and Culture*. Berlin: De Gruyter, 2016: 169-193 i 193-209.

radovi u zborniku problematiziraju tematiku povijesne traume i sjećanja, ali istražuju i radikalne oblike solidarnosti te analiziraju zapostavljene instance transnacionalnoga dijaloga i kolektivnoga suočavanja s teškom prošlošću.

U članku "Kulturalni studiji i tranzicija"⁹³ Dean Duda također koristi pojam "postjugoslavenski" i pod okriljem kulturalnih studija povezuje pojam "tranzicije" s postjugoslavenskim kontekstom tako što ideje kulturalnih studija primjenjuje u analizi tranzicijskih procesa i njihovih ishoda, odnosno aktualnoga stanja u kojemu se nalaze kulture i društva u postjugoslavenskom okviru. Duda smatra da su kulturalni studiji u postjugoslavenskim uvjetima mogući jedino kao kulturalni studiji tranzicije. Iako moja analiza nije smještena u okvir kulturalnih studija, već koristi samo neke od koncepata i strategija iz toga polja, pojam "postjugoslavenski prostor" i u ovom je radu neodvojiv od pojma "tranzicije".

Ako se osvrnemo na polje književnosti, možemo primijetiti da se u recentnoj književnoj kritici pojam postjugoslavenska književnost počeo javljati kao termin kojim se označava postnacionalna književna produkcija s prostora bivše Jugoslavije. Analizirajući tekstove teoretičara, kritičara ili autora vezanih za ovaj diskurs, Matijević zaključuje da se odrednica "postjugoslavenski" uglavnom odnosi na kulturalni koncept ili na specifično ekonomsko-političko polje i smatra da je taj koncept neophodan za opisivanje kulturne i književne teorije i produkcije u zemljama bivše Jugoslavije (101). Ona naglašava da se u svrhu definiranja pojma "postjugoslavenski" u književnom kontekstu mora donijeti odluka o tome označava li taj pojam neki ostatak nekadašnje Jugoslavije i njezinih ideja ili pak taj pojam posjeduje autonomno (kon)tekstualno značenje. Također primjećuje da korištenje termina "postjugoslavenski" u brojnim primjerima književne kritike pokazuje da postoji nužnost za upotrebom ovoga naziva kada se radi o autorima s prostora bivše Jugoslavije. Ova oznaka za mnoge predstavlja alternativu hegemoniji novouspostavljenih društvenih i političkih agendi u zemljama bivše Jugoslavije pa ovaj koncept nudi priliku za pružanje otpora dominantnim sustavima i nacionalnim ideologijama (102).

U knjizi *Postjugoslavenska književnost?*, koja sadrži niz književno-kritičkih tekstova i eseja objavljivanih u razdoblju od 2008. do 2012. godine u časopisima kao što su *Zarez* i *Quorum*,

⁹³ Duda, Dean. "Kulturalni studiji i tranzicija." *Reč* 86.32 (2015): 80-94.

Postnikov nudi prikaz postjugoslavenske prozne produkcije, postavljajući važno pitanje vezano za sami koncept postjugoslavenske književnosti, a ono glasi kako to da zemlje koje su nakon raspada zajedničke države podijeljene političkim granicama i koje se djelomično još uvijek nalaze u međusobnim konfliktima, mogu biti svedene pod jedan zajednički nazivnik. On smatra da koncept postjugoslavenskog, bilo da se on odnosi na prostor, identitet ili književnost na prostoru bivše Jugoslavije, može poslužiti upravo za prevladavanje tih političkih prepreka i granica. Kad nabraja prednosti upotrebe ovog naziva, Postnikov povlači pitanje o legitimaciji i dinamici produkcije diskursa:

Govoriti o postjugoslavenskoj književnosti, tako, znači zauzeti implicitnu distancu spram izolacionizma i autarkije nacionalnih kultura, [...] znači usputno deklarirati vlastitu liberalnost, širinu pogleda i odmak od uskih, klaustrofobičnih kanona slovenačke, hrvatske ili srpske književnosti; negdje u pozadini takvog iskaza lagano titra naznaka subverzivnosti, slatko i benigno uzbuđenje ponovnog prisvajanja prava na zajedničko sjećanje. (11-12)

S druge strane, uvelike ga zaokuplja način na koji kritičari i novinari neosvijesteno koriste pojam "postjugoslavenski" kao tranzicijsku frazu okrenutu tržišnom kapitalu te razmatra prakse neoliberalnih izdavača i kulturnih politika koje iskorištavaju auru jugonostalgije i koncept postjugoslavenskoga, pokušavajući destabilizirati postjugoslavenski diskurs:

Dionice mu na tržištu simboličkoga kapitala posljednjih godina ubrzano rastu, potpomognute njegovom navodnom samorazumljivošću: svima bi nam, valjda, trebalo biti jasno na što se misli kada se kaže 'postjugoslavenska književnost'. (11)

Autor ipak zaključuje da postjugoslavenski koncept posjeduje afirmativni potencijal i postjugoslavensku književnost vidi kao alternativu nametanju kapitalističkoga viđenja kulture i književnosti, koja devalvira ulogu pisca i naglašava ograničenost nacionalnih i nacionalističkih kultura. Postnikov smatra da bi se fenomen postjugoslavenske književnosti mogao transformirati u polje istraživanja i artikulacije različitih zajednica autora, izdavača i čitatelja. Uviđajući da na književnim marginama taj proces postoji, Postnik navodi da bez obzira na skromnost tih novih manifestacija u književnosti, mora se ustrajati na mogućnosti drugačijeg koncepta književnosti (14-15).

Ipak, komodifikacija koncepta "postjugoslavenski" za Matijević je samo jedna od posljedica

tzv. jugonostalgije. Prema njezinom mišljenju, ovo je prije svega kulturalni i politički pojam, koji funkcionira kao alat za suprotstavljanje nacionalističkim agendama postjugoslavenskih društava, kao i neoliberalnoj ekonomiji vezanoj za uspostavljanje neovisnih država. Svjesna je toga da pojam "postjugoslavenski" ukazuje na tendenciju ka fluktuaciji i da ga je moguće zamijeniti drugim pojmovima, pri čemu naglašava da korištenje ovoga koncepta može ići u dva smjera: s jedne strane on asocira na poratni kontekst, dok se s druge strane isti može odnositi na opisivanje nostalgичnih osjećaja i književnih pojava (105).

Neki kritičari, poput Dragana Babića, izjednačuju termin postjugoslavenski s nekim drugim terminima, ali mu pripisuju i jedinstveno svojstvo književnoga razgraničavanja:

Termini 'poslijeratni', 'postjugoslovenski', 'regionalni' ili 'jugonostalgичni' u kontekstu savremenog književnog stvaralaštva označavaju pisce iz SFRJ koji danas pišu o pokojnoj zemlji, balkanskoj Atlantidi. Za njih ne postoje granice i okviri u kojima plasiraju svoja dela, te se ona tako štampaju 'bez titlova' u Sarajevu, Zagrebu i Beogradu, u nepromenjenom obliku, u pismu i na jeziku na kojem su originalno nastala. (202)

On priznaje kako je teško definirati postjugoslavenski književni diskurs, ali ujedno i navodi da postjugoslavenski koncept nije toliko nestabilan niti neodređen kakvim se na prvi pogled čini te prilaže argumente koji ga predstavljaju kao jedinstveno književno polje. Babić konstatira da postjugoslavenska književnost ima poveznicu s ratom i zajedničkom prošlošću, koja je idealizirana u djelima pojedinih autora, koji bi po njemu mogli biti smješteni u postjugoslavenski književni kanon, te tvrdi da je jezik kojim se ovi autori koriste isti i da nema potrebe za jezičnim i kulturalnim prevođenjem (203–205).

Jedan od kritičara koji u svojim književnim ogledima redovito upotrebljava pojam "postjugoslavenski" je Vladimir Arsenić,⁹⁴ za kojega koncept postjugoslavenske književnosti predstavlja logičnu kulturnu pozadinu i okvir za književnu analizu ove regije. Arsenić analizira tekstove i autore s postjugoslavenskih prostora pod ovim nazivnikom stoga što oni

⁹⁴ Vidi: Arsenić, Vladimir. "Roman izvan epohe." e-novine.com. 31. 5. 2014. <<http://www.e-novine.com/srbija/104264-Roman-izvan-epohe.html>>; "Spisateljsko umeće." e-novine.com. 17. 5. 2014. <<http://www.e-novine.com/kultura/kultura-knjige/103478-Spisa-teljsko-umee.html>>; "Od buntovnog klinca do rezigniranog sofiste." e-novine.com. 3. 5. 2014. <<http://www.e-novine.com/kultura/kul-tura-knjige/102774-buntovnog-klinca-rezigniranog-sofiste.html>>; "Gorka lepota." e-novine.com. 26. 4. 2014. <<http://www.e-novine.com/kultura/kultura-knjige/102506-Gorka-lepota.html>>.

dijele isti jezik, kulturu i iskustva iz prošlosti i svakodnevnoga života te na taj način nastoji dokazati da je ovaj pojam ne samo razumljiv, već i neophodan.

U ogledu skupa *Post-Jugosloveni, generacija autora. Sedmi međunarodni skup o egzilantskom pismu*, koji je održan 2007. godine u Parizu i na kojemu su sudjelovali Predrag Matvejević, Dejan Dukovski, Nihad Hasanović, Nenad Popović i Biljana Srbljanović, kritičar Robert Rakočević na sličan način ukazuje na postojanje postjugoslavenske književnosti. U sklopu debate o suvremenoj regionalnoj književnoj produkciji, Rakočević se osvrće na postjugoslavensko književno polje i tvrdnje gore spomenutih sudionika okrugloga stola, koje su od značaja i za ovu disertaciju. Tako je Predrag Matvejević ukazao na mogućnosti postojanja "post-jugoslovenskog identiteta" (202), dok je Nenad Popović predložio distinkciju između "ex-jugoslovenskih" i "post-jugoslovenskih" autora. Popović ubraja Abdulaha Sidrana, Miljenka Jergovića i Slobodana Šnajdera u "ex-jugoslovenske pisce", točnije one autore koji su živjeli i bili obrazovani u bivšoj Jugoslaviji i čija je povijest i kultura na njima i u njihovim djelima ostavila dubok trag. Postjugoslavenski pisci bi, prema njemu, bili na primjer Vladimir Arsenijević, Jurica Pavičić i Faruk Šehić, koji postaju aktivni tek nakon 1995. godine i koje karakterizira manje zanimanje za jugoslavensku prošlost (203).

Rakočević vrši daljnju podjelu postjugoslavenske književnosti i nudi vlastitu kategorizaciju postjugoslavenskih pisaca i njihovih djela na temelju njihove povezanosti s jugoslavenskom književnosti i kulturnom baštinom te izdvaja četiri skupine pisaca. Prvoj skupini pripadaju autori "čije je post-jugoslovenstvo više specifično književno negoli političko, istorijsko, ili čak kulturno" (203), a postjugoslavenska književnost definirana je kao intertekstualni diskurs koji komunicira s djelima jugoslavenskih autora. Drugu kategoriju sačinjava književnost koja ima snažnu jugoslavensku pozadinu i povezana je s jugoslavenskom ideologijom, ali je također i kritična prema njoj. Toj bi grupi, prema Rakočeviću, pripadao na primjer Bora Ćosić. Treća skupina uključuje književna djela koja se mogu nazvati postjugoslavenskim jer kritiziraju nacionalizme u postjugoslavenskom razdoblju. U nju spadaju pisci kao što je Mirko Kovač "čija postjugoslovenska inspiracija nije neophodno utemeljena u osećaju gubitka i u viziji nestanka jedne civilizacije, već proizvodi akutnu kritiku poratnog nacionalizma" (203). I naposljetku, četvrtu kategoriju čini postjugoslavenska književnost kojoj pripadaju pisci u egzilu i emigraciji. Analizirajući prije svega djela dvoje poznatih postjugoslavenskih autora u egzilu Dubravke Ugrešić i Davida Albaharija, Rakočević se naročito bavi posljednjom skupinom za koju smatra da izražava "posebnu senzibilnost" (204). On naglašava da je ono što čini "post-jugoslovensku situaciju" sposobnost "da se na osnovu prošlosti zamisli

budućnost" (208) i zaključuje da prefiks "post-" u terminu "post-jugoslovenski" već sam po sebi govori mnogo:

Poistovetiti se sa "post-nečim" ovde implicira punu svest o prošlosti ali ne i fatalističnu vezanost za nju, i sposobnost da se kriza vidi kao novi početak, a ne kao kraj. Post-jugoslovenski identitet apelira na postojanje neke vrste "graničnog" vremena (ako ne i mesta), budući da prefiks "post", kako je to Homi Bhabha objasnio povodom "postkolonijalne" teorije, znači ne "posle" već "nikad u potpunosti prevaziđeno". Sadašnjost se, dodao je on, "ne može više posmatrati kao prekid sa prošlošću ili budućnošću; naše se prisustvo obznanjuje u svojim diskontinuitetima, svojim nejednakostima, svojim manjinama." (209)

Referirajući se na Homi Bhabhu, autor vješto smješta debatu o postjugoslavenskom književnom diskursu u postkolonijalni diskurs, kao i opozicije centar – periferija. Konačno, Rakočević insistira na upotrebi pojma "post-jugoslavenski" kao nužne kulturalne denotacije. "Post-jugoslovenski identitet proizilazi, dakle, delimično iz jednog prava na izbor – izbor da se ostane privržen jednoj kulturi, jednom načinu življenja, izvesnom osećanju zajedništva – ali i iz nužnosti" (210).

Na tragu gore navedene argumentacije o postjugoslavenskom prostoru kao zajedničkom nazivniku za prostor na kojemu su nakon podjele Jugoslavije uspostavljene samostalne države te razmišljanja o književnoj produkciji na tomu prostoru, književne tekstove u ovom radu sagledavam unutar okvira postjugoslavenske književnosti kao književnosti smještene izvan okvira nacionalnih književnosti, koja se svojom tematikom i urbanim vrijednostima odupire nacionalističkim diskursima. Iz toga razloga, za uspostavljanje prostornog okvira analize nije samo bitno uzeti u obzir regionalni postjugoslavenski okvir, već je važno istaknuti i lokalni urbani kontekst o kojemu je bilo riječi u prethodnom potpoglavlju. Pojam postjugoslavenski prostor i postjugoslavenska književnost ovdje se koriste prije svega kao kulturalni pojmovi koji ukazuju na zajedničko jugoslavensko kulturalno naslijeđe, još uvijek prisutno u društvenim i kulturalnim obrascima i nakon raspada Jugoslavije. Premda pojedini autori i autorice ukazuju na problematičnost i nestabilnost pojma postjugoslavenski, u ovom se radu taj pojam svjesno rabi kao zajednički nazivnik za prostor na kojemu su nastali i publicirani selektirani književni tekstovi spisateljica, upravo zbog svog afirmativnog potencijala,

ukazivanja na fluktuaciju i pružanja otpora dominantnim strukturama i nacionalno orijentiranim ideologijama i pristupima književnosti s ovoga prostora.

Sukladno s Popovićevom podjelom pisaca na "ex-jugoslovenske" i "post-jugoslovenske" pisce, autorice odabranih romana mogle bi se svrstati u skupinu "post-jugoslovenskih" autorica, jer su sve četiri spisateljice počele objavljivati nakon 1995. godine, a njihovi tekstovi nisu toliko vezani za jugoslavensku prošlost, koliko ilustriraju probleme u suvremenim postjugoslavenskim društvima u tranziciji. Nadalje, prema Rakočevićевой kategorizaciji postjugoslavenskih autora, Andrea Pisac, autorica romana *Hakirana Kiti*, mogla bi se svrstati u emigrantsku skupinu autora s obzirom na to da je roman nastajao dok je spisateljica živjela u Londonu, gdje je djelomično i smještena radnja romana. No i ostali bi se romani, prema Rakočevićевой definiciji, mogli promišljati kao djela postjugoslavenske književnosti jer prefiks "post-" u terminu "postjugoslavenski", kako ga ovdje koristim, implicira upravo "punu svest o prošlosti, ali ne i fatalističnu vezanost za nju" o kojoj Raković govori. Regionalni postjugoslavenski identitet, koji koristim umjesto koncepta etničkog identiteta, u Rakočevićevom smislu "apelira na postojanje neke vrste "graničnog" vremena (209), a to granično vrijeme je razdoblje tranzicije i transformacije. Dodala bih i graničnoga mjesta ili prostora Balkana koji potpuno ne pripada ni Zapadu ni Istoku, o čemu će više riječi biti u narednim poglavljima.

4. Feministički pokret, feministička kritika i žensko književno stvaralaštvo krajem 20. i početkom 21. stoljeća

Interdisciplinarni i intersekcionalni feministički pristupi, poput lokacionog feminizma, koje nude suvremene feministički orijentirane kritičarke podrazumijevaju primjenu teorijskih postavki na analizu tekstova kulture u specifičnom vremenskom i društvenom kontekstu. Međutim, kako bi se romani odabrani za analizu mogli promatrati iz odgovarajućega feminističkog očišta i smjestiti u specifični lokalni kontekst, neophodno je prvo predstaviti temeljne pojmove, ideje i nastojanja feminističkoga pokreta i feminističke kritike u zapadnom kontekstu, koja čine temelj suvremene feminističke teorije i koja su velikim dijelom utjecala na oblikovanje lokalnih varijanti feminističke kritike i feminističkih inicijativa na jugoslavenskom i postjugoslavenskom prostoru. Nakon toga ću ponuditi kratki pregled razvoja feminističkih društvenih praksi i feminističke kritike na prostoru bivše Jugoslavije krajem prošlog i početkom novoga tisućljeća.

U povijesnim se pregledima razvoj feminističkoga pokreta i feminističke misli uobičajeno predočava kroz tri glavne razvojne faze feminizma, feminističkih teorija i praktičnih aktivnosti, koje se označavaju kao prvi, drugi i treći val. Ova se analogija koristi kako bi se svako novo feminističko razdoblje razgraničilo i distanciralo od prethodnoga vala i kako bi se razvoj feminističkoga društvenog pokreta i feminističke kritike, kao i njihova povezanost s društveno-povijesnim kontekstom, preglednije prikazali i bolje objasnili. Premda nijedan od tri vala feminizma nije monolitan, u okviru svake od ovih različitih faza moguće je identificirati zajedničke obrasce, dominantnu teorijsku orijentaciju te tematski i politički interes pa je pomoću analogije valova moguće predočiti karakterističan oblik feminističke kritike i fokus na određene teme, prakse ili pristupe u razmatranju rodne problematike. Međutim, nelinearna priroda feminizma i raznovrsnost feminističkih nastojanja i društveno-povijesnih uvjeta u kojima se feminističke teorije i inicijative javljaju dovodi u pitanje strogu podjelu feminizma na valove. Dok neke feministkinje prihvataju klasifikaciju na tri vala, druge tvrde da ova podjela ne odgovara uvjetima u njihovom specifičnom društveno-političkom kontekstu (Milojević 28-35).

Iako se ova klasifikacija prema valovima primarno odnosi na kontekst zapadnih društava pa nema univerzalnu vrijednost i nije primjenjiva na sve društveno-povijesne kontekste, ona u današnje vrijeme predstavlja važan orijentir za razlikovanje osnovnih feminističkih tendencija i opisivanje cikličnih kretanja te promjena u feminizmu na globalnoj razini i na prostoru bivše

Jugoslavije. Premda su feministička teorija i praksa raznovrsne, dinamične, fleksibilne i prilagodljive lokalnim i novonastalim uvjetima, treba imati na umu da su u nekadašnjim socijalističkim zemljama društveno-ekonomska situacija i rodni odnosi bili drugačiji nego u zapadnim zemljama. Stoga je pri analizi tematike rodnih odnosa i društvenoga položaja žena izuzetno važno uzeti u obzir konkretni društveno-povijesni kontekst koji uvjetuje specifične lokalne manifestacije feminističkih pokreta i teorijskih orijentacija.

4.1. Drugi i treći val feminizma i feminističke kritike u zapadnom kontekstu

Nakon prvoga vala feminizma, čiju su teorijsku podlogu činile pretpostavke o humanizmu, liberalizmu i univerzalnosti uma i mislećega subjekta, te ostvarenja zamisli ranih feministkinja kao što su demokratizacija i obrazovanje žena, šezdesetih i sedamdesetih godina dolazi do drugoga vala feminizma, čiji je cilj bila promjena društvenih struktura i rodnih odnosa i za vrijeme kojega se ističe ženska različitost, slave ženska iskustva te zahtijeva prepoznavanje ženskih potreba, zasluga i perspektiva. I pored toga što feministkinje drugoga vala smatraju da je rod društvena konstrukcija, srž njihovoga feminizma čini esencijalistička politika identiteta, zasnovana na pretpostavci da je za sve žene odlučujuće to što su žene, dok su ostale odlike poput boje kože, društvenoga statusa ili seksualne orijentacije manje bitne. Ove feministkinje insistiraju na zaključku da patrijarhalni sustav čini osnovu opresije svih žena i da su sve žene žrtve patrijarhata, zbog čega bi se trebale ujediniti, bez obzira na njihove razlike. U borbi protiv nametnutih zahtjeva ženskosti, one propagiraju sestrinsku solidarnost i rade na podizanju svjesnosti žena, koristeći sredstva formalnog i neformalnog obrazovanja.

Razvoj feminističkih teorija i feminističke kritike te ženskih i rodnih studija za vrijeme drugoga vala neizostavno je povezan sa samim pojmom feminizma i nastojanjima feminističkoga društvenog pokreta. Diskriminirane u društvu kojim vladaju muškarci, žene su stoljećima bile ušutkivane i isključivane iz dominantnih diskursa i svih segmenata javnoga života te gotovo odsutne iz patrijarhalnih shvaćanja povijesti, politike, znanosti i kulture. Jedno od područja u kojemu su žene oduvijek marginalno zastupljene, a muškarci još uvijek imaju dominantnu ulogu je književnost. Šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća, koje se smatraju najplodnijim razdobljem feminizma, feminističke se ideje šire na mnoga područja ljudskoga života i djelovanja pa tako i na književnost i književnu kritiku. Izgradnja

feminističke teorije i književne kritike kao teorijske oblasti odvijala se u nekoliko stadija, a prvi teorijski pokušaji, iako su većinom bili esencijalističke prirode, razvijali su se u više pravaca. Rana feministička teorija spajala je pretpostavke esencijalizma i socijalnoga konstruktivizma i insistirala je na biološkoj datosti spola i konstruiranosti roda (Zaharijević, "Kratka istorija sporova" 120). U skladu sa širim društvenim pomacima i promjenama, žene u ovo doba počinju pisati na novi način, a novi tip ženskoga pisanja zahtijeva nove pristupe, načine tumačenja te novi kritički diskurs, koji uvažava posebnosti ženskog iskustva. Tako se s drugim valom feminizma, prvenstveno u Velikoj Britaniji, SAD-u i Francuskoj, javljaju feminističke teoretičarke i kritičarke koje podržavaju i afirmiraju novu vrstu ženskog izražavanja, smatrajući da je njihov primarni zadatak proučavanje ženskoga stvaralaštva i potraga za specifičnim odlikama ženskoga pisanja. U ovom razdoblju dolazi do procvata feminističke književne kritike koja se bavi pitanjima ženske književne produkcije i konstrukcije ženskih likova u književnosti, kao i položajem žena u društvu, a književna djela razmatra s feminističkoga stajališta i analizira ih u "feminističkom ključu". Međutim, različite kritičarke analiziraju stvaralaštvo žena iz različitih perspektiva, zbog čega nastaju različite škole mišljenja i pravci feminističke kritike.

Postoji niz kategorizacija feminističke književne kritike i pokušaja da se ovaj književnoteorijski pravac sustavno predstavi, što samo svjedoči o raznolikosti feminističkoga pristupa i čitanja književnosti. Jednu od prvih, ali ujedno i najkontroverznijih podjela ponudila je Toril Moi,⁹⁵ koja feministički pristup književnosti dijeli na dva osnovna pravca: "francusku feminističku teoriju" i "anglo-američku feminističku kritiku", ali ne po geografskim ili nacionalnim odrednicama teoretičarki, već u sklopu određenih intelektualnih tradicija. Osnovna razlika između ova dva pristupa je ta što se francuska feministička teorija oslanja na pojam spolne razlike (*sexual difference*) i na ideje koje su razvili Jacques Lacan, Roland Barthes i Jacques Derrida, dok se angloamerička feministička kritika zasniva na pojmu roda (*gender*) kao društveno konstruirane spolnosti kako ga je, u opoziciji prema pojmu spola (*sex*), odredio psiholog Robert Stoler.

Angloameričke feminističke kritičarke prvenstveno se zanimaju za ostvarenja žena sa sociološkog aspekta, prezentaciju žena u književnim tekstovima i čitateljske ženske perspektive. Djelo koje označava početak drugoga vala feminizma jest knjiga Betty Friedan

⁹⁵ Vidi: Moi, Toril. *Seksualna/tekstualna politika: Feministička književna teorija*. prev. Maša Grdešić. Zagreb: AGM, 2007.

Mistika ženstvenosti (The Feminine Mystique) iz 1963. godine.⁹⁶ Drugi, veoma popularni i značajni tekstovi objavljeni u Velikoj Britaniji na početku drugoga vala su na primjer: *Ženski eunuh* (1970) Germaine Greer i *Svijest žene, svijet muškarca* Sheila Rowbotham (1973).⁹⁷ Međutim, klasičnim djelom drugoga vala smatra se *Seksualna politika* (1970) američke autorice Kate Millet, koja je prva postavila ključnu distinkciju prema kojoj se spol kao biološka kategorija razlikuje od roda kao društvene konstrukcije, koju uspostavljaju tradicija, kultura i odnosi u društvu.⁹⁸ Vrlo su značajni i radovi Sandre Gilbert i Susan Gubar, koje su istraživale polje ženske kreativnosti.⁹⁹ U svojim studijama ove autorice uvode pojam "ženskog straha od autorstva" (*anxiety of authorship*), koji je također sociološki uvjetovan. One tvrde da zbog svoje ograničene društvene uloge spisateljice tvore posebnu potkulturu. U suprotnosti od angloameričkih, francuske feminističke teoretičarke za vrijeme drugoga vala feminizma razvijaju potpuno drugačiji pristup ženskom pisanju. One se najviše bave pitanjem ženskoga pisma i jezika, raspravljajući o tome je li to pismo razlike. U krugu francuskih feministkinja među najzanimljivijim i najkontroverznijim djelima su radovi Hélène Cixous, Luce Irigaray i Julie Kristeva, o čijim ću idejama više reći u odjeljku o ženskom pismu.

Jedan od glavnih problema ovakve pojednostavljene podjele feminističke kritike je potpuno zanemarivanje zapadnoeuropskih feminističkih kritičarki drugih orijentacija koje imaju različite pristupe. I pored toga što je ova klasifikacija diskutabilna i simplificirana, ona pruža temelj na čijem je tragu moguće ukazati na dva osnovna pristupa književnosti u okviru feminističke kritike. Također, Susan S. Friedman¹⁰⁰ analizira važnost klasifikacije Toril Moi s obzirom na to kako se ovi pojmovi koriste pri čemu tvrdi da se "raskol" koji Moi otkriva može bolje objasniti u okviru podjele na poststrukturalističku i druge paradigme, čijih predstavnika ima i u Britaniji, Francuskoj i SAD-u. Naglašava da kategorija "angloamerički" nije pogodna za istraživanje međusobnog odnosa britanskih i američkih feministkinja, ali da u odnosu na francusku teoriju dobiva izvjestan smisao, dok je sasvim smislena ako se usporedi s feminističkom kritikom u drugim dijelovima svijeta.

⁹⁶ Vidi: Friedan, Betty. *The Feminine Mystique*. New York: W. W. Norton and Co, 1963.

⁹⁷ Vidi: Greer, Germaine. *The Female Eunuch*. London: Paladin, 1970; Rowbotham, Sheila. *Woman's Consciousness, Man's World*. Harmondsworth: Penguin Books, 1973.

⁹⁸ Vidi: Millet, Kate. *Sexual politics*. Garden City, New York: Doubleday, 1970.

⁹⁹ Vidi: Gilbert, Sandra i Susan Gubar. *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*. Yale University Press, 1979.

¹⁰⁰ Vidi: Friedman, Susan Stanford. "Relational Epistemology and the Question of Anglo-American Feminist Criticism." *Tulsa Studies in Women's Literature* 12. 2. (1993): 249-253.

Jedan od važnih plodova razvoja feminističke kritike u akademskoj sferi u SAD-u s kraja šezdesetih godina prošloga stoljeća predstavlja osnivanje ženskih studija (*Women's studies*) ili feminologije te uvođenje rodni studija (*Gender studies*). Ženski studiji su interdisciplinarno područje znanosti koje u centar propitivanja stavlja ženu, položaj žena u društvu, ženska iskustva i produkciju. U okviru ove oblasti proučavaju se i stječu spoznaje o spolu i rodu, ženskosti, identitetima, seksualnosti i odnosima moći, kao i o rodnoj dimenziji unutar drugih znanstvenih disciplina i javnoga diskursa. Također se promiču i podupiru ženska kultura i ženska znanja putem informiranja, istraživanja, izdavaštva, književne djelatnosti, javnoga zagovaranja politike rodne jednakosti i kulturnih događanja. Ženski studiji su najprije uspostavljeni kao kontrakulturni kursevi na američkim univerzitetima, ali su s vremenom doveli do proširenja istraživanja u mnogim akademskim disciplinama kao što su sociologija, psihologija, političke znanosti, filozofija i znanost o književnosti, jer uključuju interdisciplinarna proučavanja položaja žene u društvu, politici, kulturi, umjetnosti, itd. Danas diljem svijeta postoje brojni centri za ženske i rodne studije, od kojih neki djeluju u sklopu državnih i sveučilišnih institucija, dok drugi djeluju kao neprofitne udruge. Detaljniji prikazi interesa ženskih studija i raznolikosti feminističke kritike kao književno-teorijskoga pravca mogu se primjerice naći u radovima Joy Magezis¹⁰¹ i Biljane Dojčinović-Nešić, koja posebnu pažnju pridaje ginokritičkom pristupu, jednom od tipova američke feminističke kritike.¹⁰²

Na samom početku ženskih studija i feminističkih studija književnosti stoje dva glavna istraživačka interesa i zadatka. Isprva je književna analiza bila usmjerena na otkrivanje seksizma i stereotipnih muških predstava o ženama i izgradnji ženskih likova u djelima muških autora, dok se u drugoj fazi feminističkoga proučavanja književnosti fokus istraživanja pomjera ka ponovnom otkrivanju zaboravljenih ili izgubljenih tekstova koje su pisale žene i književnom stvaralaštvu spisateljica koje se bave ženskim iskustvima. Ovo je dovelo do uspostavljanja zanemarene ženske književne tradicije, uslijed čega je poljuljan i revidiran vladajući kanon, u kojemu su dotad autori bili isključivo ili uglavnom muškoga roda (Dojčinović-Nešić 1-2).

¹⁰¹ Vidi: Magezis, Joy. *Ženske studije*. Sarajevo: Editio Civitas, 2001.

¹⁰² Vidi: Dojčinović-Nešić, Biljana. "Ginokritika: istraživanja ženske književne tradicije." *Ženske studije* 5/6.

Sedamdesetih godina 20. stoljeća počinje se oblikovati jedna specifična i vrlo utjecajna sprega književne prakse i književne kritike. Feministička književna kritika počinje razobličavati ideološke mehanizme pomoću kojih je književnost podupirala patrijarhalnu kulturu. U središtu takve kritike našli su se mnogi tekstovi muških pisaca u kojima su bili izraženi androcentrični stavovi zasnovani na muškom iskustvu, koji negiraju žensko iskustvo. Kroz analizu tema, ideja, motiva i likova, feminističke su kritičarke pretpostavile da je književnost jedna vrsta viđenja i predstavljanja stvarnosti. Ta je kritika nastojala predstavljanje žene u književnosti razobličiti kao muško viđenje i poimanje koje podrazumijeva patrijarhalnu svijest. Bitno je spomenuti i to da je distinkciju između ženskih studija, feminističke kritike i ginokritike uspostavila Elaine Showalter, koja je u tekstu "A Criticism of Our Own" ("Naša vlastita kritika") sustavno predstavila razvoj ženske književnosti i ponudila njezinu periodizaciju te na taj način napravila nacrt za suvremenu povijest feminističke kritike i teorije.¹⁰³ Prema njoj, feministička se kritika bavi razobličavanjem ideoloških mehanizama muških pisaca i predstavlja aktivnost s posebnim ciljem, dok ginokritika teorijski i kritički proučava žensku književnost i ženske tekstove.

Pitanja spolne i rodne razlike kao specifičnosti ženskog iskustva postaju fokusom feministkinja iz postmodernih i kulturalnih krugova sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća. Afirmacija ženskosti i kritika patrijarhalnoga poretka na svim razinama najvažnije su odrednice feminističkih promišljanja u to doba. Polazeći od kritike ideologije, najznačajnije predstavnice postmodernoga feminizma poput Cixous, Irigaray, Marguerite Duras, Chantal Chawaf i drugih, u potrazi za ženskim identitetom i definiranjem ženske subjektivnosti afirmiraju ono što je u kulturi i jeziku dotad bilo zanemarivano: ženski užitak i žudnja, žensko tijelo i govor žene. Paralelno sa stvaranjem nove ženske kulture u koju upisuju govor osobnosti, iskustva, tijela, feministkinje su angažirane u razobličavanju raznovrsnih patrijarhalnih mistifikacija od konstrukcija rodnih identiteta do simboličnih mjesta i modela medijske prezentacije ženskosti (Kašić 73).

Nakon 1970-ih godina feministički pokret i feministička kritika našli su se na prekretnici. Dok na jednoj strani vode u društvenu kritiku i politički angažman, na drugoj se strani fokusiraju isključivo na teoriju. Novi naraštaj feministkinja, navodi Moranjak-Bamburać, ukazuje na

¹⁰³ Vidi: Showalter, Elaine. "A Criticism of Our Own: Autonomy and Assimilation in Afro-American and Feminist Literary Theory." *Feminisms: An Anthology of Literary Theory and Criticism*. Ur. Robyn R. Warhol, and Diane Price Hernd. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1993: 177-178.

"mnogostrukost mogućih identifikacija svake osobe (...) relativnost njegova/njezina simboličkog, kao i biološkog postojanja" ("Ponovljena lektira" 163). Smatra se da je slabljenju drugoga vala feminizma u zapadnoj Europi i SAD-u pridonijelo više faktora. Kao prvi faktor, navode se unutrašnje proturječnosti i neslaganja unutar samoga feminizma u vezi mnogih važnih pitanja kao što su odnos prema seksualnosti, problematika majčinstva ili zanemarivanje iskustava žena iz manjinskih i marginalnih društvenih skupina. Jačanje postmoderne i razvoj teorijskih pravaca poput poststrukturalne i postkolonijalne teorije izvršili su snažan utjecaj na razvoj feminističkoga pokreta i kritike. Konačno, određene društvene promjene kao što su društveni konzervativizam osamdesetih na zapadu, globalizacija i tehnološki napredak te utjecaj novih tehnologija i medija devedesetih, transformirale su esencijalistički i univerzalistički pristup koji je dominirao u okviru drugoga vala feminizma (Milojević 31-32).

To dovodi do posljednje faze feminizma, koja još uvijek traje i za koju se upotrebljavaju termini kao što su "pro-sex feminizam", "post-feminizam" i "treći val". Iako nijedan od ovih termina nije univerzalno prihvaćen niti pošteđen kritike, pojam "treći val" feminizma najčešće se koristi. Korištenje ovoga pojma započinje s člankom *Nastajanje trećeg vala* Rebecce Walker, objavljenom 1992. godine u časopisu *Ms.*, kojim se označuje i diferencira relativnost postmodernoga feminizma i politički aktivizam nove generacije.¹⁰⁴ Walker podsjeća da borba žena nije završena i piše o bijesu žena zbog neuvažavanja njihovih iskustava i o prioritetu slobode kontroliranja vlastitih tijela i života. Naziv "treći val", navodi Milojević, najčešće se koristi za preispitivanje postignuća feminizma drugoga vala i razgraničavanje feminističkih pokreta i teorijskih orijentacija nastalih pod utjecajem postmodernizma, od strukturalnih pristupa koji su prevladavali za vrijeme drugoga vala (29-30). Za ovaj pristup nove generacije feministkinja, koji se razlikuje od feminizma njihovih majki, karakterističan je naslov teksta Astrid Henry *Nisam sestra svoje majke: generacijski konflikt i feminizam trećeg vala* iz 2004. godine, koji kritizira koncept globalnoga sestrinstva feminizma drugoga vala.¹⁰⁵ Trenutno se vode mnoge rasprave o karakteristikama trećega vala feminizma, jer se on tiče perioda koji je relativno nov i koji još uvijek traje. Međutim, "treći val" se uopćeno može definirati kao suvremena feministička teorija i praksa koja uključuje generacije feministkinja rođenih od kraja šezdesetih nadalje. Nove generacije feministkinja ne podržavaju feminističke strategije

¹⁰⁴ Vidi: Walker, Rebecca. "Becoming the Third Wave." *Ms.* Jan.- Feb. (1992): 39-41.

¹⁰⁵ Vidi: Henry, Astrid. *Not my Mother's Sister: Generational Conflict and Third Wave Feminism*. Bloomington: Indiana University Press, 2004.

drugoga vala kada su u pitanju teme poput profesionalnog uspjeha, važnosti majčinstva, tijela, seksualnosti i pornografije. Pored rasnih i klasnih odnosa i pitanja seksualnosti, najvažnije preokupacije feministkinja trećega vala su promjene u društvenim i rodnim odnosima nastale pod utjecajem globalizacije, medija, novih tehnologija i popularne kulture (Milojević 29-35).

Posljednjih dvadeset godina 20. stoljeća feministička kritika doživljava naročiti polet koristeći se instrumentarijem i teorijskim modelima poststrukturalističke i postkolonijalne kritike u kombinaciji s postmodernim tendencijama znanstvenih radova, kako primjećuje Moranjak Bamburać. Feministkinje kritiziraju vladajuće patrijarhalne društvene matrice i ukazuju na prioritete muškoga principa, logike i racionalnosti te pokušavaju ponuditi alternative tom argumentacijskom poretku. Feministička teorija i praksa su od svojih začetaka do danas prošle kroz kompleksni razvoj i u današnje vrijeme uključuju čitav kompleks postupaka i pozicija. Svaka vrsta homogenizacije, pa tako i homogenizacija patrijarhalne kulture, biva prokazana kao još jedan vid ideološkoga fanatizma, što bilo kakav pokušaj klasifikacije čini nemogućim ("Ponovljena lektira" 163-164). Suvremene feministkinje zastupaju raznovrsne i međusobno vrlo različite feminističke orijentacije poput postmoderne, poststrukturalne, postkolonijalne, multikulturalne, globalne, ekološke i drugih te je zbog toga manifestacije feminističkoga pokreta teško svesti pod jedan nazivnik.

4.2. Žensko prozno stvaralaštvo i feministički pristupi književnosti

4.2.1. Problematika definiranja ženskoga proznog stvaralaštva

Kad se govori o književnosti koju pišu žene odmah se javlja cijeli niz složenih pitanja poput: Što znači pisati kao žena? Što točno utemeljuje vrijednosti ženskosti u ženskom pisanju? Treba li neko djelo biti pisano iz ženske perspektive ili se baviti tzv. ženskim temama kako bi se moglo ubrajati u žensku književnost? Mora li ženska književnost biti feministički nastrojena? Mora li žensko pismo nužno biti spolno uvjetovano da bi izašlo iz pera autorice? Je li ženska književnost namijenjena isključivo ženskoj publici?, itd. U tomu smislu Shoshana Felman postavlja provokativno, ali važno pitanje: "Da li je dovoljno biti žena, da bi se govorilo kao žena? Određuje li se to – 'govoriti kao žena', nekim biološkim stanjem, ili strateškom teoretskom pozicijom, anatomijom ili kulturom?" (3).

Jedan od glavnih problema koji se pojavljuju u pokušaju davanja odgovora na pitanja o ženskom književnom stvaralaštvu je terminološke prirode. U suvremenoj feminističkoj kritici istovremeno postoji više pojmova vezanih za književno stvaralaštvo autorica, poput pojmova "ženska književnost", "žensko pisanje" i "žensko pismo", no koristi se i niz drugih termina kao što su "žensko orijentirani narativi" ili "proza usmjerena na žene", "feminilno pismo", "feminističko pismo" ili njima srodni termini "ženski tekst", "feminilni tekst" i "feministički tekst". Iako nam se na prvi pogled čini da su ovi pojmovi razumljivi, pri konzultiranju teorijskih tekstova postaje jasno da se radi o kompleksnim terminima koji mogu biti uspostavljeni na različite načine. Kako relacije između ovih termina nisu uvijek međusobno čvrsto ograđene, katkad se javljaju i različite definicije jednog te istog pojma. Suočeni s pitanjem u koju od navedenih kategorija ženskoga proznog stvaralaštva svrstati neki tekst, neminovno se susrećemo s mnoštvom višeznačnosti i različitih podjela, jer ne postoji konsenzus o točnom definiranju ni ovih termina ni bilo koje druge terminologije iz okrilja feminističke književne kritike. Zbog toga prozna djela autorica posvećena ženskim iskustvima ili tzv. ženskoj tematici nerijetko bivaju nepromišljeno i generički grupirana pod okriljem nekog od gore navedenih pojmova, nerijetko bez poznavanja povijesti značenja i uporabe tih termina i bez navoda njihovih obilježja i primjena. Ovakva nepromišljena kategorizacija književnih tekstova nastalih iz pera spisateljica može biti vrlo problematična, jer često služi samo kao promotivna etiketa za prodaju knjiga na tržištu. Stoga je najprije potrebno, kako bi se određeni književni tekst mogao proučavati u okviru jedne od ovih odrednica, odrediti i problematizirati pojmove vezane za književno stvaralaštvo žena. Koristeći definicije i podjele ženske književne produkcije koju nude teoretičarke ženske književnosti, detaljnije ću razmotriti terminologiju koja se upotrebljava za književno stvaralaštvo žena i navesti razloge zbog kojih za ovdje odabrane tekstove koristim odrednicu žensko orijentirani narativi ili proza usmjerena na žene.

Jedan od najdiskutabilnijih pojmova upotrebljivanih za označavanje ženskoga književnog diskursa je sintagma "žensko pismo". Pojam "žensko pismo" najprije se javlja unutar francuske feminističke teorije i kritike sedamdesetih godina 20. stoljeća i vuče korijene iz pojma *écriture féminine* koji je skovala Hélène Cixous u tekstu *Smijeh meduze (Le Rire de la Meduse)*.¹⁰⁶ Ovaj se pojam, kao naziv za određeni tip književnosti koju pišu žene, u to doba

¹⁰⁶ Vidi: Siksu, Elen. "Smeh meduze." prev. Sanja Milutinović Bojanić. *Ars* 5-6 (2010).

prvenstveno odnosio na ideje koje su osim Cixous razradile Luce Irigaray i Julia Kristeva, zagovarajući različitost i specifičnost ženskoga pisanja. Cixous i Irigaray većinom su se bavile problemom ženskoga stvaralaštva i kreativnosti, a posebno odnosom žena prema jeziku te su naglašavale žensku potrebu za pisanjem i drukčijim izražavanjem u odnosu na dominantnu mušku intelektualnu tradiciju. One su smatrale da "žensko pismo" predstavlja afirmaciju ženske različitosti i da iz ženskoga tijela i doživljaja seksualnosti proizlazi poseban način uporabe jezika. Potaknuta idejama Derridea i Lacana, Cixous¹⁰⁷ svoju teoriju temelji na dekonstrukciji logocentrizma,¹⁰⁸ zapadnoga diskursa i binarnoga mišljenja koje se temelji na pozitivno-negativnim opozicijskim strukturama u kojima žena uvijek predstavlja drugost. Cixous vidi izlaz iz ovih falogocentričnih¹⁰⁹ struktura upravo u "ženskom pismu" koje dinamizira razlike, a ne u suprotnosti u kojima je ženskost uvijek inferiorna muškosti. "Žensko pismo", u onomu smislu u kojemu ga koristi Cixous, predstavlja vrstu pisanja koje nije nužno vezano za spol autora ili autorice, nego osobi pruža priliku da izrazi svoju suštinu, bilo da se radi o muškarcu ili ženi pa ga ona prepoznaje i kod Clarice Lispector i Jeana Geneta. Ipak, Cixous ističe da su u danim sociokulturnim okolnostima žene sklonije načinu pisanja koji prepoznamo kao *écriture féminine*, jer ovakvo pisanje podrazumijeva drugačiji, iracionalan, protulogičan, nehijerarhičan i cirkularan jezik, čiji je izvor u ženskom tijelu.

Ove je ideje prihvatila i produbila Irigaray, koja se smatra jednom od najvažnijih predstavnica poststrukturalističke feminističke kritike.¹¹⁰ U radu *Speculum. De l'autre femme* (Zrcalo druge žene), Irigaray prispituje zapadnjački filozofski diskurs i problematizira njegovu prešutnu "muževnost" i žensku isključenost. Pobijajući binarne stereotipe, ona nastoji dokazati kako metafizički diskurs ne priznaje spolnu razliku.¹¹¹ Kristeva, pak, "žensko pismo" vidi kao realizaciju svjesne težnje bilo kojega govornog subjekta da u tradicionalne oblike diskursa unese jedan ideološki motiviran subverzivni element pa ga podjednako možemo naći

¹⁰⁷ Vidi: Cixous, Hélène. *Sanjarije divlje žene: Prvobitni prizori*. Beograd: Rad, 2005.

¹⁰⁸ Logocentrizam (franc. *logocentrisme*) jedan je od ključnih termina dekonstrukcije, što ga je u duhu Heideggerove kritike metafizike predložio J. Derrida u knjizi *O gramatologiji* (1967). Osnovna je postavka logocentrizma da jezik počiva na riječi, a riječ na izvanjezičnoj stvarnosti. Derrida zagovara nadogradnju teze da čak i transcendentnim pojmovima prethodi neka danost koja učvršćuje njihovo jezično značenje.

¹⁰⁹ U kritičkoj teoriji i dekonstrukciji, falogocentrizam je neologizam koji je skovao J. Derrida i odnosi se na privilegiju muškoga roda (falusa) u izgradnji značenja. Riječ je stopljenica pojmova *falocentrizam* (fokusiranje na muško stajalište) i *logocentrizam* (usredotočenost na jezik pri dodjeljivanju značenja svijetu).

¹¹⁰ Vidi: Irigaray, Luce. *Speculum drugog, žena*. prev. Sandra Milutinović-Bojanić. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2014; Irigaray, Luce. *Ja, ti, mi: za kulturu razlike*, prev. Bosiljka Brlečić, i Jagoda Večerina. Zagreb: Ženska infoteka, 1999.

¹¹¹ Vidi: Irigaray, Luce. *Speculum. De l'autre femme*. Paris: Les Éditions de Minuit 1974.

i kod žena i kod muškaraca. Karakteristike ženskoga pisma koje Kristeva naglašava su otpor strukturi, labava i nelinearna kompozicija te zanemarivanje tematskog, označenog, iz čega proizlazi da izraz postaje pun značenja i da u tekstu sve postaje znak.¹¹² Usprkos tome što se ove teoretičarke međusobno ne slažu oko mjere biološke determiniranosti i esencijalizma koji čine žensko iskustvo, ključna za sve njih je tjelesnost ženskoga teksta i iskustva.

Premda je "žensko pismo" nastalo pod okriljem drugoga vala feminizma i francuske feminističke kritike, ovaj složeni i višeznačni konstrukt proširio se u feminističkom diskursu i do danas predstavlja predmet proučavanja književnih teoretičara i kritičara, koji žensko pismo definiraju i poimaju na različite načine. Na primjer, u eseju *Feministička kritika u divljini* Showalter¹¹³ navodi da u konceptu ženskoga pisma prepoznaje prije utopijsku mogućnost, nego književnu praksu, dok Beatrice Slama u ženskom pismu vidi:

Nedostatak imaginacije, logike, objektivnosti, metafizičke misli; nedostatak kompozicije, sklada, formalnog savršenstva. S druge strane suviše lakoće, suviše ishitrenog, suviše riječi, suviše rečenica, sladunjavosti, sentimentalnosti, želje za dopadanjem, suviše moralizatorskog tona, suviše narcisoidnosti. Književnost *mene* zatvorena u vlastite granice, što osluškuje svoje osjećaje, svoje dojmove, svoje snove. (93)

Bitno je naglasiti da se žensko pismo ne pojavljuje samo kao odraz feminističkih nastojanja u književnosti, već i kao odjek postmoderne i poststrukturalizma, zbog čega ga je nemoguće jednoznačno definirati. Usprkos tome postoje brojni pokušaji uspostavljanja odlika ženskoga pisma, a jedna od najraširenijih definicija jest ta da je to "pismo razlike" i da se pomoću njega može dokazati da su cjelokupno društvo, jezik, kultura, običaji i svjetonazori stvoreni prema viziji muškarca. Pojedini teoretičari žensko pismo objašnjavaju i na primjeru autora čije pisanje ima elemente ženskoga pisma poput Prousta, Joycea, Rilkea i drugih. Naravno da se uz malo truda može pronaći niz djela muških pisaca koja posjeduju neke od odlika ženskoga pisma, ali isto tako postoje i mnoge autorice kod kojih obilježja izostaju, što nam govori da

¹¹² Vidi: Kristeva, Julia. *La révolution du langage poétique: l'avant-garde a la fin du XIXe siècle: Lautreamont et Mallarmé*. Paris: Editions du Seuil, 1974; Kristeva, Julija. *Prelaženje znakova*. Sarajevo: Svjetlost, 1979.

¹¹³ Vidi: Showalter, Elaine. "Feministički kriticizam u divljini." *Književnost, povijest, politika*. pr. Zlatko Kramarić, Osijek, 1998: 225; Showalter, Elaine. "Feministička kritika u divljini", *Kritički upit* 8. Sveučilište u Chicagu: zima, 1981.

žensko pismo nije isključivo produkt ženskoga pera, već ukazuje na određena tematska i stilska obilježja na temelju kojih se može govoriti o pripadnosti ili nepripadnosti određenih autorica ili autora ovoj vrsti književnosti.

Izuzev ženskoga pisma, postoji i drugi niz književnih kategorizacija koje stvaraju žene. Jednu zanimljivu podjelu nudi Elisabeth Grosz koja za ženske književne tekstove upotrebljava tri različita pojma, a svoju praksu obrazlaže na sljedeći način:

Moj je cilj upravo ispitivanje veza između ženskih tekstova (koje pišu žene za žene), feminilnih tekstova (koji su napisani sa stajališta ženskog iskustva i u specifičnom stilu koji je obilježen kao feminilan) i feminističkih tekstova (koji samosvjesno dovode u pitanje metode, ciljeve ili principe glavnog tijeka patrijarhalnog kanona). (11)

Međutim, ona dodaje da povezanosti i distinkcije između ove tri odrednice mogu biti vrlo kompleksne, pri čemu je identifikacija određenoga teksta kao feminističkog naročito složena.

Kad se radi o feminističkoj književnosti, također postoji niz različitih određenja i klasifikacija. Primjerice, Rita Felski nudi poprilično široku definiciju feminističke književnosti koja obuhvaća "sve one tekstove koji su na kritički način svjesni podređenog položaja žena te rod shvaćaju kao problematičnu kategoriju" (2). Ova definicija feminističke književnosti pridaje veliki značaj povijesnom i političkom kontekstu, jer se "politička vrijednost književnih tekstova s feminističke točke gledišta može odrediti jedino istraživanjem njihovih društvenih funkcija i učinaka u odnosu na interese žena u određenom povijesnom kontekstu" (ibid.). Uz pomoć ovakvog određenja, iz suvremene svjetske književnosti može se izdvojiti niz romana koji se bave društvenim položajem žene i koji nisu nužno nastali iz pera feministički orijentiranih spisateljica.

4.2.2. Feministička naratologija i rodno orijentirana analiza pripovjednih tekstova

Prije nego što prijeđem na detaljnu analizu romana, ukratko ću se osvrnuti i na glavne preokupacije i utjecaj feminističke naratologije i rodno orijentirane analize pripovjednih tekstova, čiji su uvidi od iznimne koristi za pristup analizi odabranih tekstova, kao i nastojanje

da se ukaže na specifičnosti ženske vizure te načine konstruiranja i predočavanja ženskih identiteta u odabranim romanima.

Premda je razvoj feminističke naratologije povijesno obilježen debatom između Susan S. Lanser, Robyn Warhole¹¹⁴ i drugih predstavnica feminističke naratologije i njezinih oponentata kao što su Nellie Diengott, Gerald Prince, Tom Kindt i Hans-Harald Müller,¹¹⁵ feministička je naratologija ključna za razvoj cjelokupnoga polja istraživanja narativnih tekstova u posljednja četiri desetljeća.¹¹⁶ Iako se još uvijek vode žustre rasprave o svrsi, korisnosti i legitimnosti feminističkih pristupa narativnim tekstovima, njihov se utjecaj danas zamjećuje u različitim smjerovima narativne teorije i analize teksta.

U svom *Pojmovniku* Vladimir Biti napominje da od osamdesetih nadalje naratologija pod utjecajem ideja iz drugih disciplina, između ostalih i feminističke kritike, premješta naglasak istraživanja s priče na pripovijedanje kao komunikaciju u društvenom i ideološkom okruženju (330). Mnogi novi smjerovi u suvremenim teorijama pripovijedanja, a posebno u postklasičnoj naratologiji, pridaju veću pozornost kontekstu od svojih formalističkih prethodnika, a neki od tih kontekstualnih interesa proizlaze upravo iz feminističkih okvira i metodologija te problematike rodnih studija.¹¹⁷ Feministička naratologija, kako ju je formulirala Susan S. Lanser 1986. godine¹¹⁸ ne predstavlja samo važnu paradigmu za tzv. nove naratologije (*new narratologies*),¹¹⁹ već i ogledni primjer težnje za daljnjim razvijanjem različitih kontekstualno i kulturalno orijentiranih pristupa u istraživanju pripovjednih tekstova sažetih u pojmu kontekstualističke naratologije (*contextualist narratology*).¹²⁰

¹¹⁴ Vidi: Warhol, Robyn R., and Diane Price Herndl. ur. *Feminisms: An Anthology of Theory and Criticism*. Houndmills, Basingstoke: Macmillan Press, 1997.

¹¹⁵ Vidi: Kindt, Tom, and Hans-Harald Müller. ur. *What is Narratology? Questions and Answers regarding the Status of theory*. Berlin, New York, 2003.

¹¹⁶ Za detaljniji uvid u razvoj feminističke naratologije vidi: Allrath, Gaby. "A Survey of the Theory, History and New Areas of Research of Feminist Narratology." *Literatur in Wissenschaft und Unterricht* 33. 4 (2000): 387-410; Allrath, Gaby und Marion Gymnich. "Feministische Narratologie." *Neue Ansätze in der Erzähltheorie*. Ur. Angsar Nünning i Vera Nünning. Trier: Wissenschaftlicher Verlag, 2002.

¹¹⁷ Vidi: Page, Ruth E. *Literary and Linguistic Approaches to Feminist Narratology*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006.

¹¹⁸ Vidi: Lanser, Susan Sneider. "Toward a Feminist Narratology" *Style* 20. 1 (1986): 341-363.

¹¹⁹ Za detaljnije informacije vidi: Herman, David, Ur. *Narratologies. New Perspectives on Narrative*. Columbus, Ohio, 1999.

¹²⁰ Vidi npr. Sommer, Roy. "Contextualism Revisited. A survey and Defence of Postcolonial and Intercultural Narratology." *Journal of Literary Theory* 1 (2007): 61-79.

Feministička naratologija, koja se pod utjecajem rodni studija ispočetka uglavnom bavila problematikom rodno specifičnih razlika u pripovjednom načinu, s vremenom se razvila u rodno orijentiranu analizu pripovjednih tekstova. Rodno orijentirana analiza predstavlja interdisciplinarno polje istraživanja narativnih tekstova, dok pripovjedni tekst definira kao kulturalnu praksu koja prelazi granice žanra i medija. Ona prvenstveno razmatra odnose između roda pripovjedača (*erzählende Geschlecht*) i pripovijedanoga roda (*erzähltes Geschlecht*).¹²¹ Stoga u prvi plan izbijaju pitanja o narativnoj konstrukciji rodni identiteta, performativnom karakteru pripovijedanja i performativiteta roda na tragu Judith Butler.¹²² Dok su ranije u centru pažnje feminističke naratologije i rodno orijentirane analize prvenstveno bila pitanja narativne povezanosti i spolni i rodni kategorija, a zatim i seksualnosti i tjelesnosti, u novije su vrijeme proširile svoj djelokrug proučavanja u sadržajnom, strukturalnom i metodološkom smislu tako što su se povezale s drugim poljima istraživanja i u svoj pristup inkorporirale njihove uvide.

Spoj feminističke naratologije i rodno orijentirane analize, koje se usredotočuju na konstrukcije ženosti i rodosti u narativnim tekstovima s teorijama intersekcionalnosti također ima mnoge prednosti. U slučaju ovoga rada ta spona i primjena interdisciplinarnoga pristupa na analizu odabranih pripovjednih tekstova i narativni konstrukcija identiteta, omogućuje širu i adekvatniju analizu ne samo spolni i rodni konstrukcija drugosti i potlačenosti, već i svih drugih kategorija razlike i opresije kao što su regionalni, klasni, dobni ili seksualni identitet, koje strukturalno nalikuju kategorijama spola i roda i koje se s njima isprepliću.

¹²¹ Vidi npr.: Nünning, Vera, i Angsar Nünning, ur. Einleitung zum Band *Erzähltextanalyse und Gender Studies*. Stuttgart, 2004.

¹²² Vidi: Nieberle Sigrid, i Elisabeth Strowick, ur. *Narration und Geschlecht. Texte, Medien, Episteme*. Köln, Weimar, 2006.

4.3. Feministički pokret, feministička kritika i žensko književno stvaralaštvo na prostorima bivše Jugoslavije

4.3.1. Feminističke inicijative krajem 20. i početkom 21. stoljeća

Unatoč političkim diskontinuitetima i povijesti punoj ratova i konflikata, kada je riječ o feminističkoj sceni na prostorima bivše Jugoslavije može se zaključiti da su ženske skupine u SFRJ-u bile puno bolje organizirane, rodno osvještenije i aktivnije nego u drugim socijalističkim ili komunističkom zemljama. Štoviše, samo je u Jugoslaviji postojao društveno organizirani feministički pokret i program, što nije bio slučaj u zemljama "iza željezne zavjese". Iako se, uslijed drugačijih društvenih, ekonomskih i kulturnih uvjeta te specifičnoga drugačijeg položaja i iskustva ženskoga stanovništva u ovoj regiji, feministička kretanja nisu razvijala istovremeno niti na isti način i s istim intenzitetom kao feministički zapadni pokreti i prakse, feministkinje na prostorima nekadašnje Jugoslavije pokušavale su koristiti teorije, znanja i iskustva žena iz drugih dijelova svijeta i izvući pouke iz njihove borbe te ih primijeniti na vlastito podneblje i iskustva.

Usprkos tome što šezdesetih godina 20. stoljeća u tadašnjoj Jugoslaviji nije postojao organizirani oblik feminističke aktivnosti, drugi val feminizma na jugoslavenskim prostorima nije puno kasnio za svjetskim feminističkim valom, koji je u SAD-u i zapadnoj Europi započeo šezdesetih i svoj vrhunac dosegao sedamdesetih godina. Buđenje feminističke svijesti i organiziranje aktivnosti žena u SFRJ-u počinje znatno ranije, a feministkinje svoj prvi javni prostor za djelovanje dobivaju unutar Saveza komunista, po čemu se Jugoslavija razlikovala od drugih socijalističkih zemalja. Ova vrsta lokalnoga feminizma uglavnom se smatra posljedicom dvosmislenosti jugoslavenskoga socijalističkog uređenja od 1945. do 1990. godine, u kojemu je proklamirana ravnopravnost spolova učinila da žene budu deklarativno jednake muškarcima u okviru političkih i pravnih principa. Međutim, u stvarnosti, emancipacija žena bila je više ideološka nego stvarna, jer su žene i dalje bile u podređenom položaju. Ne treba zaboraviti, ističe Čačinović, da je u vladajućem diskursu toga doba ravnopravnost bila upisana kao dio socijalističkoga projekta i programa, a realan i mjerljiv učinak proklamiranih načela ravnopravnosti spolova bio vidljiv u mnogim društvenim domenama, raskorak između principa i ostvarenja ravnopravnosti jasno se uočavao (70).

Smatra se, navodi Anđelka Milić, da je za uspostavljanje i jačanje feminističkoga pokreta u

bivšoj Jugoslaviji presudno bilo izdavanje časopisa *Žena*, koji je tada bio jedini teorijski časopis za ženska pitanja u SFRJ-u, rad pojedinih feminističkih skupina te dvije feminističke manifestacije. Iz skupine feministkinja okupljenih oko časopisa *Žena* dolaze i prve predstavnice drugoga vala feminizma u Jugoslaviji, koje po uzoru na stranu feminističku kritiku razvijaju samostalan ideološki i teorijski pristup. Pod utjecajem događanja na svjetskoj sceni i potaknute feminističkim radovima iz inozemstva, žene u SFRJ-u počinju pokretati neslužbene feminističke inicijative, a u specifičnoj vrsti političke diskusije i u znanstveno-teorijskoj raspravi načete su teme s kojima se feminizam još i danas bavi. Jedan od ključnih događaja za feminizam u bivšoj Jugoslaviji bila je konferencija za savjetovanje žena u Portorožu 1976. godine pod nazivom *Društveni položaj žena i razvoj porodice u socijalističkom samoupravnom društvu*, kada prvi put, i to unutar komunističkih partijskih struktura, dolazi do javnoga feminističkog istupanja usmjerenog ka promjeni društvenoga položaja žena. Druga važna manifestacija bila je međunarodni feministički skup *DRUG-ca* održan 1976. godine u Beogradu, koji je bio od velikoga značaja za izgradnju jugoslavenske feminističke svijesti i pokreta, jer se od ove točke može govoriti o organiziranom feminističkom djelovanju, čiji su ciljevi bili širenje feminističkih stanovišta, organiziranje zajedničkih akcija, utemeljenje feminističkih organizacija, obrazovanje žena i razvijanje teorijsko-kritičke prakse. Razdoblje od kraja sedamdesetih do kraja osamdesetih godina predstavlja doba intenzivne feminističke aktivnosti kada značajan broj žena s područja bivše Jugoslavije prvi put sudjeluje u svjetskim feminističkim procesima, što je ostavilo dalekosežan utjecaj na širenje feminističkih ideja i razvoj feminističke prakse. Zahvaljujući mnoštvu feminističkih inicijativa raste interes za feministička nastojanja i na sveučilištima širom zemlje gdje nastaju prvi teorijsko-istraživački radovi koji se bave proučavanjem feminističkih teorija i feminističke književnosti te pitanjima vezanim za društveni položaj žena, a mnogi teorijski časopisi objavljuju temate posvećene ovoj problematici (53-57).

Sve ove aktivnosti pripremile su teren za pokretanje obrazovnih projekata i programa koji će se realizirati tijekom devedesetih. Od sredine osamdesetih do devedesetih feministkinje s prostora nekadašnje Jugoslavije nastoje se međusobno povezati i surađivati. Kao rezultat toga organizirana su tri jugoslavenska feministička skupa, od kojih su prva dva održana u Zagrebu i Ljubljani, a posljednji u Beogradu 1991. godine. Međutim, kako primjećuje Milić, sveukupna politička situacija početkom devedesetih počela je vršiti utjecaj i na žensku solidarnost i djelovanje što dovodi do nesuglasica oko zajedničke budućnosti među samim feministkinjama.

Raspad zajedničke države i jugoslavenskoga društvenog sustava te dramatična politička zbivanja i traumatična ratna iskustva tijekom devedesetih dovela su do ideološke i političke diferencijacije u ženskom pokretu i prestrojavanja na feminističkoj sceni. U novouspostavljenim nacionalnim državama pojedine predstavnice feminističke misli priklanjaju se nacionalističkim ideologijama i surađuju s političkim i državnim institucijama, druge se povlače iz javnosti i nastavljaju rad u uskim feminističkim krugovima, dok se treće suprotstavljaju i pružaju otpor nacionalizmima i oružanim sukobima. Mnoge pojedinke i feminističke ženske skupine koje ne podržavaju nacionalistički orijentirane ideologije i institucije bivaju proglašavane neprijateljima, postajući mete medijskih progona pa su neke od njih prisiljene emigrirati (57-58). Takav je primjerice bio slučaj sa Slavenkom Drakulić i Dubravkom Ugrešić, koje su u hrvatskom populističkom tisku nazivane "hrvatskim vješticama" i optuživane za izdaju hrvatskoga naroda.¹²³

Tijekom posljednjih godina postojanja Jugoslavije, mnoge su žene zastupale neki vid feminizma, od kojih je samo mali broj zaista to stajalište i artikulirao. Takva vrsta feminizma bila je uobičajena u većini istočnoeuropskih zemalja, mada je zbog ambivalentne prirode jugoslavenskoga socijalizma emancipacija žena u Jugoslaviji otišla dalje i dublje nego u drugim socijalističkim zemljama (Liht i Drakulić 1). Za vrijeme etničkih konflikata u bivšoj Jugoslaviji žene su bile među najvećim žrtvama, naročito one koje su pretrpjele ratna silovanja i koje postaju otjelovljeni simboli i nacionalne metafore. U ratno doba žene su velikim dijelom bile konstruirane kao simboli na čijim su tijelima regionalni nacionalizmi upisivali svoje državotvorne projekte, dok su se istodobno u medijima pojavljivale slike razgolićenih i seksipilnih mladih žena.¹²⁴ Iako nisu imale društvenu moć i poziciju da spriječe rat, žene su aktivno sudjelovale u suprotstavljanju nacionalizmima, oružanim sukobima i spašavanju života. Tijekom devedesetih godina žene su prevladavale u mirovnim pokretima različitih strana sukobljenih u ratu, primjerice u pokretu "Žene u crnom".¹²⁵

Razvoj društvenih i političkih tendencija poslije rata devedesetih i restauracija patrijarhata u novom dominantnom diskursu dovela su do isključivanja žena, radikalnoga smanjivanja

¹²³ Vidi: Grebo, Zdravko. "Tri vještice iz Rija". *Sarajevske sveske* 1 (2002): 61-69.

¹²⁴ Vidi: <<http://www.women-war-memory.org>>.

¹²⁵ Za više informacija vidi: <<http://zeneucrnom.org>>.

njihovih prava, prostora djelovanja i kulturnog autoriteta, no mnogo žena, većinom iz komoditeta, konformizma ili iz straha, nekritički prihvaća nove diskurse i društveno uređenje. Vladajući patrijarhalni diskurzivni kôd u ovo se doba, ističe Slapšak, svodi na nacionalizam, patriotizam, tradicionalizam i religioznost, a patrijarhat u kapitalizmu pronalazi novoga saveznika za očuvanje svoje moći (67). U novom kapitalističkom obliku i atmosferi globalne opsjednutosti banalnošću i površnošću koji su na snazi zadnjih dvadesetak godina društveni je odgovor još uvijek kaotičan, a akademski svijet još nije ponudio dostatne i zadovoljavajuće opise društvenih fenomena u doba tranzicije (68).

Krajem 20. i početkom 21. stoljeća dolazi do proboja feminizma u sve sfere postjugoslavenskih društava, pri čemu lokalni feministički diskursi često preuzimaju feminističke pojmove i strategije sa Zapada. U feminističkom djelovanju i angažmanu najočitije su razlike između liberalno i radikalno orijentiranih feministkinja, ali u nesređenim poslijeratnim političkim prilikama i zaoštrenoј ekonomskoj krizi od druge polovice devedesetih dolazi do razgranavanja feminističkoga pokreta i raslojavanja feminističkih interesa i javnog angažmana s različim pravicima djelovanja. Osnivaju se mnoge ženske i feminističke skupine i nevladine organizacije s različitim usmjerenjima i fokusima na političko, antiratno i edukativno djelovanje, skupine koje se bore za prava LGBTIQ osoba i za borbu protiv nasilja nad ženama. Ove skupine i njihove inicijative uključuju nove generacije feministkinja i žene iz svih društvenih slojeva, što djelomično omogućuje deelitizaciju ženskoga pokreta, koji se ranije uglavnom oslanjao na visokoobrazovane žene (Milić 58-62).

U članku *Feminizmi na pragu trećeg tisućljeća* Kašić naglašava da je suvremeni feminizam "neprijeporna činjenica teorijskih promišljanja koja ne mora dokazivati i obrazlagati razloge i motive vlastita postojanja" (71). Suvremeni feminizam, prema Kašić, ne gaji iluzije o povlaštenosti spoznaje, već konstantno preispituje vlastite sadržaje, dosege i smisao angažiranja, a feministička orijentacija na početku novoga tisućljeća pitanje je zemljopisnog, ideološkog i simboličkoga prelaženja. Istovremeno, ističe Milić, ponovno se javljaju i neke slabosti i nedosljednosti koje su oduvijek bile sastavni dio nedovoljno razvijenoga feminističkog pokreta na ovim prostorima. Kompleksna politička situacija, izoliranost pojedinih ženskih skupina, nedostatak financijskih sredstava i nedovoljna medijska prisutnost neki su od razloga za nedjelotvornost i manjak političkog utjecaja feminističkoga pokreta (61-62). Stoga se, tvrdi Kašić, feminizmi trebaju temeljiti na pokušaju susreta teorije i prakse, a težnja da žene postanu aktivni subjekti promjene treba predstavljati jedan od glavnih ciljeva

feminističkog angažmana. Problem je u tome što feminističke aktivistkinje nerijetko imaju zazor spram teorije pa suvremeno teorijsko promišljanje ženske i rodne problematike nije uvijek u razmjeni s političkim okolišem u kojemu se obrasci muške dominacije i ženske podčinjenosti stalno umnožavaju (75-76).

Osim nedovoljnoga povezivanja teorije i aktivizma ili čak razdora između feminističke kritike i prakse, uočava se još jedan problem feminizma i kao društvenoga pokreta i kao teorijskog okvira na lokalnom nivou, a to je nedostatak suradnje između društveno i stručno afirmiranih i uspješnih žena i vidljivih ženskih figura na političkoj i javnoj sceni te članica ženskih skupina i feminističkih aktivistkinja. Zatvaranje u vlastiti svijet i pogled "odozgo", uz malobrojne pokušaje uključivanja širega kruga žena, za Čačinović predstavlja jednu od patologija feminizma. Međutim, ono u čemu se feministička teorija i aktivizam slažu je da otpor hijerarhijskim odnosima mora postojati pa u današnje vrijeme umjesto jednog univerzalnog pokreta postoji niz različitih feminističkih praksa i strategija otpora (71).

Daljnji problem je što se na postjugoslavenskim prostorima feministička istraživanja i aktivizam uglavnom svode na djelatnosti urbanih centara kao što su Zagreb, Sarajevo, Tuzla, Beograd i Novi Sad, dok ruralna područja većinom ostaju izvan dosega ženskog aktivizma. Također, u akademskoj i obrazovnoj sferi dolazi do zastoja kada se radi o ženskoj problematici, jer se na sveučilištima na prostoru bivše Jugoslavije još uvijek bojažljivo i polako porodnjavaju nastavni planovi i kanoni, a proces uvođenja ženskih i rodni studija kao akademskih disciplina još je uvijek u tijeku (Moranjak- Bamburać, "Ponovljena lektira" 164). Iako je bivša Jugoslavija bila jedina od tranzicijskih zemalja koja je za vrijeme socijalizma imala donekle organiziran feministički pokret, u zadnje se vrijeme sve više govori o iscrpljenosti i bezvoljnosti feminističkoga djelovanja, što vodi do veće netrpeljivosti prema feminističkoj problematici u javnom diskursu i u privatnoj sferi. Feminizmom je potaknut proces osvješćivanja ženske kulturne povijesti, ali pomaci od kulturnih modela u kojima još uvijek prevladavaju patrijarhalne strukture moći u postjugoslavenskom su kontekstu spori, pogotovo kad se uzme u obzir da smo zakoračili u treće tisućljeće. Mnoga dostignuća ranije generacije feministkinja postala su dio *mainstreama* i inkorporirana su u trenutno vladajući veliki narativ o neizbježnosti tržišne privrede. Neoliberalna ideologija i kapitalizam se u nekim feminističkim krugovima prihvaćaju kao neizbježno zlo, čak i tamo gdje se njihovi učinci osuđuju i gdje se nastoje uspostaviti neki drugi alternativni društveni modeli. Iako je u

odnosu na prošlost učinjen napredak u unaprjeđivanju i zaštiti ženskih prava, mnoga pitanja i problemi vezani za feminističku borbu aktualni su još i danas.

4.3.2. Književna kritika i književno stvaralaštvo žena u SFRJ-u krajem 20. stoljeća

Nakon što je ženski doprinos književnosti dugo vremena bio negiran, odsutan iz književnih kanona i viđen kao beznačajan, druga polovina 20. stoljeća donosi osnaživanje ženskih književnih i kritičkih glasova na postjugoslavenskom prostoru. Kroz svoje književno stvaralaštvo autorice sve izravnije iznose svoje stavove, doživljaje i iskustva, ali i fantazije, koje su ranije većinom bile prikazane kroz muški pogled (*male gaze*). Usprkos tome što su često nailazile na zatvorena vrata i stakleni strop i što su kroz svoje stvaralaštvo morale dvostruko dokazivati svoj kvalitet, žene su se s vremenom uspjele probiti i u domene kojima su tradicionalno gospodarili muškarci. Do naročito plodne i svestrane ženske književne produkcije dolazi osamdesetih godina kad su se žene okušale u svim kulturnim oblastima i postale vidljivije i na književnom polju. Pojavljuje se i veliki broj pripovjednih tekstova autorica fokusiranih na problematiku ženskosti i rodnosti iz specifično ženske perspektive nazvanih žensko orijentiranim narativima (*women-oriented narratives*). Ova proza, usmjerena na žene ili namijenjena ženama (*female-centered, women-centered prose*),¹²⁶ okrenuta je analiziranju vlastitih misli i iskustava, izražavanju osjećaja i žudnje, ali i refleksiji o aktualnim problemima tadašnjega društva.

S procvatom ženskoga književnog stvaralaštva osamdesetih razvija se i feministička književna kritika. Feministički orijentirane kritičarke, čitajući subverzivne tekstove francuskih i angloameričkih feministkinja, došle su do uvida da je književnost za koju se vjerovalo da je spolno neutralna, tj. univerzalna, zapravo muška. Proučavajući književno polje jugoslavenske književnosti otkrile su da spolno i rodno kodirani kriteriji i patrijarhalno orijentirani književni kanoni previđaju i prešućuju ženski doprinos književnosti, čineći žensko pisanje nevidljivim, ili ga potiskujući na margine kulturne scene. S obzirom na to da su književni kritičari i kanonizirani autori uglavnom muškarci, feministička kritika i ženski studiji, kako navodi Oraić Tolić, razotkrili su duboku spolnu asimetriju, dominaciju muških perspektiva i

¹²⁶ Vidi: Lukić, Jasmina. "Women-Centered Narratives in Contemporary Serbian and Croatian Literatures." *Engendering Slavic Literatures*. Ur. Pamela Chester, i Sibela Forrester. Bloomington: Indiana University Press, 1996: 223-245.

isključenje ženskih subjekata iz književnosti i kulture (1). Jugoslavenska feministička kritika teorijski je i svjetonazorski uglavnom pratila zapadne feminističke ideje i tijekove, te je ulazila u dijalog s lokalnim varijantama i službenim stavom. Prvo su bila raširena esencijalistička stajališta, zatim strukturalizam i poststrukturalizam, a dugo je trajala i rasprava o postmodernizmu. Pojednostavljeno rečeno, osnovna podjela feminističkoga stajališta i kritike bila je na skupinu koja je prihvaćala esencijalizam i izjednačavala žene i muškarce te na skupinu koja je pokušavala dekonstruirati te binarne opozicije (Čaćinović 70).

Jagna Pogačnik napominje kako je hrvatska intelektualna, naročito zagrebačka scena, bila bitno obilježena feministički orijentiranom mišlju pa su se književna teorija i spisateljska praksa velikim dijelom poklopile, što je dovelo do nastanka brojnih relevantnih teorijskih, novinarskih i književnih tekstova (1). Iako su u to vrijeme čak i djela nekih od danas uvažених autorica poput Slavenke Drakulić i Dubravke Ugrešić, koje su tadašnji književni autoriteti kvalificirali kao kič i trivijalnu književnost zbog njihovog komercijalnog uspjeha i spajanja elemenata tzv. visoke i niske književnosti, u ovom se razdoblju, tvrdi Pogačnik, doista može govoriti o "ženskom pismu". Autorice poput Drakulić, Ugrešić ili Irene Vrkljan u svojoj su samosvjesnoj ženskoj prozi tematizirale neka prepoznatljivo feministička pitanja poput odnosa prema vlastitom tijelu i položaja žena u patrijarhalnoj sredini, koristeći postupke fragmentarizacije, ironizacije, citatnosti i miješanja fikcije i faksije (2), te nudeći različite poetike ženskoga pisma, od satiričnih i parodijskih djela do autobiografske i intimističke proze (Zlata 83). Lukić ističe da su hrvatske intelektualke svojim neknjiževnim tekstovima pripremile publiku i kritiku za recepciju ovoga novog tipa ženske proze pa je književna javnost bila spremna prihvatiti tzv. ženske teme i djela koja afirmiraju žensku osviještenost ("Žensko pisanje" 78).

Dok je u BiH problematika ženskoga subjekta marginalna tema, a ženska književnost gotovo nevidljiva ili izostavljena iz književne kritike, istovremeno se u Srbiji ova vrsta književnosti često poistovjećivala s trivijalnim, uglavnom ljubavnim romanima, iako su najbrojniju i najraznorodniju spisateljsku skupinu činile upravo neorealističke autorice poput Ljubice Arsić, Mirjane Đurđević, Mirjane Pavlović i Jelene Lengold, koje, navodi Gordić Petković, "preispituju i preispisuju realnost, pisanje utemeljujući bilo kao elitistički eskapizam, bilo kao strategiju tumačenja političkih i socijalnih distorzija" (124). Ove spisateljice također svjesno primjenjuju postmodernistički postupak miješanja žanrova, pri čemu eksperimentiraju s oblicima trivijalne književnosti, spajajući beletrističko i komercijalno, kako bi razobličile "prepreke koje prate ženu na putu sazrevanja i afirmacije" i kritizirale nepravilnosti i

nestabilnosti društva u kojemu žive ženski likovi (131). Nove pristupe rodnim temama u srpskoj književnosti ovoga perioda Lukić prepoznaje u književnim tekstovima Biljane Jovanović, Milice Mičić Dimovske i Judite Šalgo, ali primjećuje da je "ženska" tematika ipak ostajala na margini, jer su ova djela čitana u okviru drugog interpretativnog konteksta i pristupa ("Žensko pisanje" 77). Iako se smatra da su osamdesete bile zlatne godine ženskoga književnog stvaralaštva u srpskoj i u hrvatskoj književnosti, Lukić naglašava da "tvrdnju o središnjoj pozicioniranosti nove ženske proze u osamdesetim godinama treba uzeti uslovno". (78). U ovom su razdoblju objavljena značajna književna djela žena, ali su u isto vrijeme primila malo kritičke recepcije koja bi ih smjestila u okvire feminističke ili rodne kritike. Rodna čitanja ove značajne ženske književne produkcije su, prema Lukić, bila sporadična i rijetka, jer je nedostajala prikladna teorijska aparatura za njezino tumačenje (ibid.).

Stoga se može zaključiti da, iako su autorice i tematika vezana za ženskost sve prisutniji na jugoslavenskoj kulturnoj i književnoj sceni osamdesetih, naročito u Hrvatskoj i Srbiji, starije generacije feminističkih teoretičarki i kritičarki u ovo doba daju veliki doprinos poboljšanju pozicije žena na kulturnom polju, što će književnicama i kritičarkama budućih generacija pomoći u zauzimanju bolje poziciju na književnoj sceni, iako muški autori i kritičari još uvijek imaju dominantnu ulogu u književnosti. Iz toga ću razloga iz široke lepeze autorica ovdje izdvojiti još nekoliko imena spisateljica koje su ostavile trajni pečat na kulturu jugoslavenskih prostora i čiji je doprinos suvremenoj regionalnoj književnosti neizmjeran, a to su imena poput Bisere Alikadić, Fadile Nure Haver, Jasmine Musabegović, Jasne Šamić i Alme Lazarevski iz BiH, zatim Daše Drndić, Višnje Stahuljak, Nede Mirande Blažević, Đurđe Knežević i Vere Čudina iz Hrvatske te Gordane Ćirjanić, Grozdane Olujić, Svetlane Velmar-Janković, Marije Knežević i Vide Ognjenović iz Srbije, od kojih mnoge nastavljaju stvarati i u novom tisućljeću.

4.3.3. Feministička kritika i književno stvaralaštvo žena u postjugoslavenskom kontekstu

Početkom devedesetih godina u kompleksnim procesima odcjepljenja od zajedničke države i distanciranja od nekadašnjega jugoslavenskog identiteta, dolazi do ponovnoga jačanja tradicionalnih društvenih vrijednosti i religijskog morala, za što su naročito odgovorni masovni mediji i nacionalno orijentirane političke elite. Ove nagle društveno-političke promjene dovest će do transformacije kulturne scene te do repatrijarhalizacije

i retradicionalizacije cjelokupnoga društva i tzv. *backlasha*, odnosno nazadovanja feminizma, pa čak i do antifeminizma. Iako se pojam *backlash* (protuudarac) često upotrebljava kada govorimo o negativnim načinima na koje se feminizmu i ženskim pravima pristupa od devedesetih u politici i medijima na Zapadu,¹²⁷ ovaj se termin može odlično primijeniti i na lokalni postjugoslavenski kontekst kako bi se opisao način na koji se naslijeđe feminizma i ostvarena ženska prava i privilegije pokušavaju poništiti u javnom prostoru.

Tijekom ovoga razdoblja feminističke znanstvenice na tlu bivše Jugoslavije nastoje integrirati kategorije roda i seksualnosti u šire rasprave o društvenim promjenama povezanim s raspadom SFRJ-a, nacionalnim politikama i oružanim sukobima, a brojne studije proučavaju načine na koje su novi i rastući nacionalizmi diljem regije te rat utjecali na preoblikovanje odnosa među spolovima i repozicioniranje žena u društvu. Uslijed propagiranja tradicionalnih muško-ženskih uloga i rodni stereotipa, žene opet bivaju potisnute iz javnoga života i ograničene na skućeni prostor osobne egzistencije i intimne i obiteljske sfere, a književnice iz bivših jugoslavenskih republika ponovno su gurnute na marginu književnih događanja, uspjeha i nagrada za njihovo stvaralaštvo. Mnoge se od njih u ovo doba ne bore samo s pesimizmom i egzistencijalnim problemima u teškim ekonomskim uvjetima, već se moraju uhvatiti i u koštac s nezainteresiranošću javnosti za njihov književni rad.

U vrijeme redefiniranja etničkih i nacionalnih prostora, u književnosti naroda Bosne i Hercegovine te na konzervativnoj i uspavanoj kulturnoj i akademskoj sceni ne postoji deklarirana feministička književnost niti feministička kritika koja bi promovirala čitanje i pisanje u ženskom ključu, naglašava Moranjak-Bamburać ("Signature smrti" 114). U Srbiji je tijekom ovoga razdoblja, prema Gordić Petković, ignoriranje i nepriznavanje kreativnih dometa ženskih prozaistica bilo selektivno. U centru pažnje stavljana je "paraliteratura", zasnovana na modelima tzv. ljubića ili obiteljskih saga, dok su se ženski rukopisi koji se ne drže klišeja i stereotipnih modela ženskosti predstavljali uglavnom u okviru intimnih čitanja i privatnih tumačenja. Ona naglašava da su se i pored svih poetičkih razlika književnice ovoga razdoblja bavile istom temom: mogućnošću bijega iz stanja nevidljivosti pomoću strategija potvrđivanja ženskih pripovjednih modela, iako je svaka od autorica razvila drugačiji stil pisanja, bilo da se radilo o eksperimentiranju s ispovjednim stilom, novom tumačenju povijesti ili razvijanju tehnike i poetike koja je problematizirala etablirane modele

¹²⁷ Vidi: Faludi, Susan. *Backlash: The Undeclared War Against American Women*. Crown Publishing Group, 1991.

pripovijedanja. Fokusiranje na teme i motive ženskosti predstavljalo je način da se naglasi nevidljivost i društvenu zapostavljenost, ali i neku vrstu zaklona od ignoriranja ili pogrešnih čitanja (123).

O suvremenoj ženskoj književnoj produkciji krajem 20. i početkom 21. stoljeća pišu i mnoge hrvatske kritičarke. Pogačnik kao glavna prozna obilježja devedesetih i dvijetisućitih navodi raspršenost, raznolikost i neuniformiranost ženskih proznih rukopisa te nepostojanje zajedničkoga književnog koncepta, poetičkih odnosa ili paralela koje bi povezivale brojne spisateljice koje danas zauzimaju važno mjesto na zemljovidu hrvatske književnosti. Ona smatra da se feministički osviješten književni pristup, kakav su iskazivale spisateljice osamdesetih godina, kod slijedeće generacije ženskih proznih imena može primijetiti samo kod rijetkih autorica kao što je Rujana Jeger, ali da se teško može govoriti o modelu ili paradigmi "ženskoga pisma" u pravom smislu riječi. Prema njezinom mišljenju, ženska dionica osamdesetih bila je naprasno prekinuta devedesetih godina, koje su dovele do marginalizacije "ženskog pisma" i povratka patrijarhalnim vrijednostima. Nadalje, tvrdi da se feministička misao u ovom razdoblju preselila u teoriju i kritiku i aktivne ženske udruge, dok se u ženskoj proznoj produkciji dogodio svojevrsni korak unatrag. Teme obiteljskih i bračnih odnosa, majčinstva i ženske svakodnevice često se tematiziraju kroz tradicionalniju optiku i uglavnom bez prijašnjega feminističkog senzibiliteta ili su svedene na pojednostavljene klišeje (2-5).

Zlatar također zaključuje da spisateljice na hrvatskoj proznoj sceni u ovom razdoblju većinom djeluju kao međusobno nezavisne jedinice i da se ne može govoriti o postojanju zajedničkih poetika, tematskih krugova i stilskih opredjeljenja, ali za razliku od Pogačnik, ona smatra da se ovaj "nedostatak zajedničkog identifikacijskog ključa" i povezanosti između autorica i njihovih djela te raznolikosti književnih strategija ne treba shvatiti kao nedostatak, već kao prednost. Zlatar u raznovrsnosti ženske književnosti vidi svjedočanstvo društvenih promjena i fenomen "demokratizacije pisanja", odnosno širenja književnoga polja iz tradicijski ograničene elitne književnosti prema autobiografskim, publicističkim i esejističkim oblicima ("Tko nasljeđuje žensko pismo" 86).

Kad se radi o književnosti s početka 21. stoljeća, ali i recentnoj književnosti, priključila bih se mišljenju autorice Zlatar da raznolikost, nedostatak povezanosti i zajedničkoga književnog koncepta ne mora nužno predstavljati nešto negativno za žensku književnu produkciju, jer u današnje vrijeme nije neophodno imati zajedničku feminističku ili žensku poetiku kako bi se

progovorilo o iskustvima žena u nekom određenom vremenu i prostoru. Štoviše, uniformiranost proznih djela bi implicirala da sve žene imaju jednaka iskustva i potrebu da o njima pišu na sličan način, što stoji u suprotnosti sa ženskom stvarnošću, negirajući raznolikost, mnogoznačnost i višestrukost ženskih identiteta te raznovrsnost stilskih, žanrovskih i jezičnih izričaja spisateljica. Usprkos tome što nova generacija spisateljica nudi niz različitih žanrova, narativnih strategija, stilova pisanja i poetičkih izražaja, kao zajednički nazivnik za njihovo pisanje (izuzev perioda u kojemu su počele objavljivati svoja djela) može se uzeti upravo njihov spolni i rodni identitet zbog kojega su, bez obzira na kvalitetu svoga rada, često bile potiskivane i marginalizirane u književnoj javnosti. Stoga ženska književnost i ne može biti ujednačena i uniformirana, već je poput književnoga hibrida u kojemu se miješaju razni žanrovi, narativne tehnike i stilovi pisanja.

Ovaj pristup analizi književnih tekstova u skladu je sa suvremenim feminističkim teorijama, koje nastoje istaknuti mnogovrsnost i raznolikost feminističkih promišljanja i djelovanja i dokinuti model po kojemu je feminizam jedna zaokružena i neupitna teorija ili ideologija. Kao što ističe Kašić, danas se više ne govori o feminizmu kao o jednoznačnom i jedinstvenom pokretu ili teorijskoj poziciji, već o feminizmima koji zastupaju različite pozicije i na sebi svojstven način reflektiraju feminističke prijepore, težnje i napore. Suvremena feministička kritika bavi se raznim temama i identitetskim pozicijama te afirmacijom ženske subjektivnosti, a pitanje ženskoga subjekta treba promišljati unutar pozicioniranja novih subjekata, njihovih konstituiranja i oglašavanja ili, pak unutar afirmacije ženskog erosa i različitih vidova subjektivnosti (72). Ona smatra da:

povezati rasu, kulturu i rod podjednako pogađa konstrukciju povijesti, odnose između identitetskih subjekata suvremenosti kao i odnose među spolovima / rodovima koji se umrežavaju unutar različitih zbilja, pa je ključni zadatak suvremenog feminizama "prepoznavanje i priznavanje ljudske razlike i različitosti, ali ne kao mjesta proturječja i konflikta, te građenje politike identiteta koja uvažava glasove različitih interesnih grupa, posebno onih marginaliziranih, povijesno utišanih i ušutkanih kao što su glasovi žena, različitih religijskih i etničkih manjina, lezbejki i homoseksualaca ili ljudi iz ne-zapadnih kultura. (78)

U središtu analize feminističkih suvremenih promišljanja nalaze se, dakle, upravo oni subjekti, teme i studiji koji su dugo vremena bili nevidljivi, zapostavljeni i marginalni, što

dovodi do razvoja novih studijskih oblasti kao što su ženske i rodne studije, studije seksualnosti i tjelesnosti, *queer* studije, afroameričke studije, studije nezapadnih kultura, itd., koje označavaju pomak u akademskom istraživanju. Kašić navodi da feministička promišljanja njeguju interdisciplinarnost umjesto hijerarhije znanstvenih disciplina, otvarajući nova polja spoznavanja nedominantnih kultura i subjekata.

Ovaj pomak na početku novoga stoljeća primjećuje se na mnogim razinama: u uvođenju ženskih i rodni studija na mnogim fakultetima, uključivanju radova iz oblasti feminističke epistemologije u sveučilišne obrazovne programe, zatim porastu mreža ženskih organizacija diljem svijeta, brojnih ženskih savjetovališta, ali i u uključivanju ženske i rodne perspektive, kao i većoj rasprostranjenosti modela ženskosti koji doprinose samoosvješćivanju žena i inovacijama u feminističkoj umjetničkoj praksi (75-82).

Koncem starog i početkom novoga tisućljeća mnoge od ranije spomenutih spisateljica iz osamdesetih i devedesetih nastavljaju objavljivati svoja djela, a neke od njih pišu i u egzilu, primjerice Ugrešić i Drakulić. Prema Pogačnik, proza koja je nastajala izvan Hrvatske i koja tematizira egzil, propitujući vlastiti identitet u novim okolnostima jedina je nasljednica "ženskog pisma" kakvo se u Hrvatskoj pisalo osamdesetih godina (2). Ne bih se složila s ovom tvrdnjom, jer iako književni tekstovi starije i mlađe generacije autorica u egzilu predstavljaju zanimljive primjere ženskoga pisanja na postjugoslavenskoj književnoj sceni kasnih devedesetih i dvijetisućitih, proza nove generacije autorica, koja igra značajnu ulogu u književnosti u doba tranzicije, također se bavi problematikom ženskog identiteta i iskustva. Između predstavnica ove mlađe generacije spisateljica, od kojih su mnoge rođene u SFRJ-u, a odrastale u ratno i tranzicijsko doba, te njihovih prethodnica, koje ne samo da su rasle u socijalističkoj Jugoslaviji, nego su i živjele u tom sustavu dugi niz godina, postoje pojedine sličnosti, ali i brojne razlike, jer se pitanja identiteta i ženskosti tematiziraju i razmatraju u okviru znatno drugačijega povijesnog, društvenog i kulturnog konteksta. Iako se pripovjedni tekstovi mlađe generacije autorica, od kojih ću neke analizirati u ovom radu, također međusobno razlikuju, jedna od najupečatljivijih karakteristika recentne ženske proze je to što uključuje sadašnju problematiku i tranzicijsku svakodnevicu postjugoslavenskih društava.

Iz raznolikoga kruga ženskoga proznog stvaralaštva na postjugoslavenskom prostoru u 21. stoljeću navest ću samo nekoliko imena spisateljica iz BiH, Hrvatske i Srbije, čiji se tekstovi na različite načine bave problematikom ženskosti i ženskim iskustvima. Na književnoj sceni BiH javljaju se primjerice Tanja Stupar-Trifunović, Lejla Kalamujić, Senka Marić, Lana

Bastašić, Lamiya Begagić, Melina Kamerić, Snježana Mulić i Ivančica Đerić. Suvremeni ženski glasovi u hrvatskoj književnosti su na primjer Slađana Bukovac, Ivana Sajko, Maša Kolanović, Olja Savičević Ivančević, Nora Verde, Asja Bakić, Korana Serdarević i Tea Tulić. Na srpskoj književnoj sceni aktivne su autorice Maša Rebić, Mirjana Urošević, Gordana Ćirjanić, Sanja Domazet, Mirjana Đurđević, Jadranka Milenković i Ivana Dimić. Mnoge od spomenutih književnica uspješno spajaju beletrističko i komercijalno, primjenjujući postmodernističke postupke miješanja žanrova i uspješno eksperimentirajući s različitim stilskim formama i narativnim glasovima i tehnikama.

Treba naglasiti i to da se u posljednje vrijeme pojavilo mnogo novih lokalnih, ali i međunarodnih tematizacija i feminističkih analiza, rodne politike i seksualne problematike na prostoru bivše Jugoslavije, od kojih se većina temelji na razmatranju situacije u samo jednoj postjugoslavenskoj državi bez analize utjecaja zajedničkoga povijesnog naslijeđa (*historical legacy*) i međusobnih povezanosti, sličnosti i razlika između različitih postjugoslavenskih zemalja.¹²⁸ U međunarodnim studijama o rodnoj tematici u postsocijalističkoj Europi, slučaj bivše Jugoslavije uglavnom je uključen u analize o srednjoj i istočnoj Europi, ali često bez dubinske analize svojih posebnosti, navodi se u studiji *Transformations of gender, sexuality and citizenship in South East Europe*,¹²⁹ koja se bavi transformacijama roda i seksualnosti u jugoistočnoj Europi. Među radovima koji detaljnije razmatraju žensku tematiku i rodnu politiku na zapadnom Balkanu izdvojila bih i zbornik radova *Rodne politike na zapadnom Balkanu (Gender Politics in the Western Balkans)* urednice Sabine Ramet¹³⁰ te knjigu iz oblasti ženskih studija *Women and Gender in Central and Eastern Europe, Russia, and Eurasia*.¹³¹

¹²⁸ Vidi npr.: Lukić, Jasmina, Joanna Regulska, i Darija Zaviršek. ur. *Women and citizenship in central and eastern Europe*. Aldershot: Ashgate, 2006; Regulska, Joanna, i Bonnie G. Smith. ur. *Women and gender in postwar Europe: From cold war to European union*. London, New York: Routledge, 2012; Gal, Susan, i Kligman. ur. *Reproducing gender. Politics, publics, and everyday life after socialism*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000.

¹²⁹ Vidi: Bonfigliolia, Chiara, et al, ur. "Transformations of gender, sexuality and citizenship in South East Europe." *Women's Studies International Forum* 49 (2015): 43-47.

¹³⁰ Vidi: Ramet, P. Sabrina, ur. *Gender Politics in the Western Balkans: Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States*, The Pennsylvania State University Press, University Park, PA: 1999.

¹³¹ Vidi: *Women and Gender in Central and Eastern Europe, Russia, and Eurasia. A Comprehensive Bibliography. Volume I. Southeastern and East Central Europe*. Ur. Irina Livezeanu, i June Pachuta Farris for the Association for Women in Slavic Studies (AWSS), Armonk, NY: M. E. Sharpe, 2007.

Analiza rodne tematike i problematike ženskoga jastva u postjugoslavenskoj književnosti u ovom radu uzima u obzir zajedničko povijesno i kulturno naslijeđe, koje i nakon raspada zajedničke države tvori nit kojom su postjugoslavenske države i kulture povezane i koje je značajno utjecalo na identitetske konstrukcije protagonistica romana. Pritom se slijedi misao feminističkih teoretičarki poput Kašić koje naglašavaju važnost povezivanja roda i kulture te umrežavanja i sprege različitih identitetskih kategorija i zbilja feminističke misli da bi se razaznale mnogostrukosti identitetskih pozicija žena na postjugoslavenskom prostoru u doba tranzicije. Kako bi se ukazalo na probleme s kojima se žene bore u postsocijalističkim tranzicijskim društvima, analiza će se fokusirati na sličnosti i razlike između protagonistica i njihovih životnih uvjeta i društvenih pozicija.

4.3.4. Definicija i klasifikacija ženskoga književnog stvaralaštva na prostoru bivše Jugoslavije

Slično kao u zapadnjačkom i globalnom kontekstu, unutar jugoslavenskog i postjugoslavenskoga kulturnog i književnog okvira postoji problematika definiranja ženske književne produkcije i određivanja žanrovske pripadnosti pripovjednih tekstova autorica. Nekolicina teoretičarki i kritičarki feminističke orijentacije uhvatila se ukoštac s ovom problematikom te s neujednačenom i zbunjujućom terminologijom korištenom za definiranje ženske proze, kao što je žensko pismo, ženska književnost ili drugi već spomenuti pojmovi, pri čemu su nastojale odrediti glavna obilježja takve proze.

Termin "žensko pismo" ušao je u teorijski diskurs književne kritike u bivšoj Jugoslaviji osamdesetih godina 20. stoljeća, kada dolazi do bujne književne produkcije spisateljica na ovim prostorima i otada su ga problematizirale i koristile brojne književne teoretičarke i teoretičari, katkad u pozitivnom, katkad u pejorativnom smislu. Mnoge suvremene autorice i kritičarke smatraju da je žensko stvaralaštvo marginalizirano samim tim što se kulturološki odvaja i označava pridjevom "ženski", dok kritičarke poput Oraić-Tolić tvrde kako žensko pismo izražava potrebu za emancipacijom predstavljajući težnju žena za zauzimanjem svoga mjesta na književnoj sceni. Na taj se način pokazuje da umjetnost nije isključivo muška djelatnost (223) te da ona predstavlja izraz oslobađanja i osamostaljenja žena i njihovog izlaženja u javnost (Vojinović 2).

Kao jednu od osnovnih odlika ženskoga pisma, Jakobović navodi činjenicu da žene uzimaju riječ da bi odgovorile muškarcu i njegovoj slici žene projiciranoj na povijesnom platnu patrijarhata. Druga odlika, prema njezinom mišljenju, jest ta što žene pišu kako bi ispisale vlastitu putanju potisnute žudnje te kako bi oslobodile imaginaciju vlastitoga spola. Ona naglašava da je žensko pismo "subverzivni iskaz protiv moći i nasilja" pa ga možemo promatrati kao zasebni stil i način izražavanja, preispitivanje postojećih paradigmi i jezičnih elemenata, te njihovo korištenje na drukčiji način (4-6). Šafranek¹³² navodi tri razine prepoznavanja različitosti kod "ženskog pisma": spolnu i kulturalnu različitost, tematske različitosti i različitost teksta/diskursa, koje trebaju biti prisutne u tekstu da bi se on mogao označiti kao žensko pismo. Pod "ženskim pismom" ona podrazumijeva djela u kojima se ta ženskost upisuje svjesno kao napor, kao stav" i "u kojima su autorice više ili manje svjesne svoje – i to ne samo spolne – specifičnosti". Za Šafranek su to tekstovi u koje spisateljice "doista upisuju vlastitu različitost i to ne samo na tematskoj, nego i na tekstualnoj razini, te nastoje predstaviti svoju poziciju žene-subjekta-koji-piše" (7-28).

Kada se govori o karakteristikama ženskoga pisma, teoretičarke obično ističu pisanje u prvom licu i autobiografskom ili pseudoautobiografskom ključu, subjektivnost pripovjedač(ic)a, nepostojanje čvrste i linearne fabule, fragmentiranost djela, poigravanje rodnim stereotipima i konvencijama književnih žanrova. S obzirom na to da je žensko pismo nastalo kao odraz postmodernističkih i poststrukturalističkih nastojanja, Vojinović naglašava citatnost i intertekstualnost te korištenje imitacijskih i parodijskih strategija patrijarhalnih modela u cilju njihovoga demaskiranja. Kao specifičnosti ženske estetike Vojinović izdvaja još i mnogoznačnost ili difuznost značenja, polifonu ulogu pripovjedača ili mnogostranost glasova, destrukciju kronotopa, nepoštivanje gramatičkih pravila, labavu strukturu, nedostatak zaključka i sinkretizam žanrova (1).

Iako pojam "žensko pismo" ima svoju književno-teorijsku povijest i izravno je vezan za francuski termin *écriture féminine*, pod okriljem patrijarhalne ideologije i muške dominacije u polju književnosti, "žensko pismo" i općenito žensko književno stvaralaštvo često biva negativno obilježeno kao neozbiljno i banalno piskaranje, okarakterizirano kao pisanje s previše emocija ili poistovjećeno s trivijalnom književnosti. Iz toga razloga mnoge spisateljice odbijaju bilo kakvo rodno diferenciranje u odnosu na muške kolege i svrstavanje u domenu

¹³² Vidi: Šafranek, Ingrid. "Ženska književnost i žensko pismo." *Republika* 39 (1983): 7-28.

ženskoga pisma ili ženske književnosti, kao da ti nazivi sa sobom automatski donose gubitak kvalitete ili sramotu.

O tendenciji ka trivijalizaciji ženskoga stvaralaštva na prostorima bivše Jugoslavije piše i Jasmina Lukić koja primjećuje da se "žensko pismo" na južnoslavenskom prostoru često pogrešno poistovjećuje s trivijalnom sferom ili ljubavnim romanima. Kritičari koji se ne bave feminističkom kritikom ovaj pojam često pogrešno koriste kao alternativni termin za žensko pisanje općenito, ili kao naziv koji upućuje na naglašeno sentimentalizirani stil pisanja koji se tradicionalno smatra ženskim, što je također pogrešno. Za Lukić, žensko je pismo uvijek subverzivno, ono narušava konvencionalnu logiku jezika, suprotstavlja se gramatici i sintaksi ("Žensko pisanje" 74). Ona spominje i fenomen "interesiranja čitalačke publike" za "ženske teme", ali i problem ponovnoga podržavanja tradicionalnih rodni uloga. Nadalje tvrdi da su spisateljice, lišene oslonca koji bi mogle naći u radu svojih prethodnica, ispunjene strahom od publike odgajane na muškim vrijednostima. Ulaskom u književnost autorice nisu u prilici suprotstaviti se načinima na koji njihovi književni očevi iščitavaju svijet, već načinima na koje su one same pročitane i zbog toga su vrlo bitne sve strategije koje pomažu podizanju ženske samosvijesti ("Žensko pisanje" 70-71).

Vojinović također upozorava na postojanje problema razlikovnog kriterija između pojma "ženskog" kao onoga koji označava atribut rodne razlike i "ženskog" kao prepoznatljivoga stila, a samim tim i distinkcije između "ženskoga pisanja" kao odrednice kojom se ističe da su žene autorice djela i "ženskog pisma" kao književnoga žanra. Sintagma "žensko pismo" u svakodnevnoj je uporabi doživjela niz interpretacija i njezino se korištenje danas često svodi na najtrivijalnije, uglavnom pogrešno značenje, dok je u stvarnosti žensko pisanje vrlo kompleksno i obuhvaća široki problematski krug, premda je fokus na afirmaciji novoga vrijedonosnog poretka u kojemu dominiraju teme koje tradicionalna književna kritika određuje kao "ženske". Vojinović zaključuje da:

floskula žensko pismo nema nikakve veze sa spolnom pripadnošću pisca / spisateljice, već se vezuje za određenu strategiju ili metodologiju pisanja, kao i iščitavanja teksta. Ta strategija je prepoznatljiva po tome što je dekonstruktivistička u odnosu na svijet tradicionalne književnosti. Žensko pismo jeste označeno ženskim rodnom i karakteristikama je specifične metodologije, vrste pisanja koju je prepoznala teorija i označila kao novi modus realizacije rodosti (ženskosti) u samom pismu. To znači da upotreba

termina "žensko pismo" zahtijeva edukovanog čitaoca, kritičara, teoretičara, pisca, da bi rasprava o pojmu ženskog pisma uopšte bila suvisla. (2)

Ona navodi da je za djela koja pripadaju žanru "ženskog pisma" i koja reflektiraju žensku poetiku i estetiku od suštinske važnosti problem "Drugoga", jer je to onaj element koji simbolizira nešto tuđe, skriveno, nesvjesno i neprihvaćeno što tek treba da se otkrije. "Žensko pismo", ističe, obuhvaća djela koja oslikavaju podčinjeni položaj žene, njezinu obespravljenost i nemogućnost realizacije vlastite ličnosti te uključuje specifični senzibilitet, svojstvenu sintaksu, i lepršavi stil koji nije banalan (2-3).

Žensko je pismo konstrukt koji i danas izaziva razilaženja u mišljenjima književnih teoretičara i kritičara, a jedan od glavnih terminoloških problema je taj što se u suvremenom javnom diskursu (naročito medijskom) često pogrešno koristi kao opći nazivnik za djela ženskih autorica, posebice onih koja se bave tradicionalno poimanim ženskim temama. Međutim, to je pogrešno jer "žensko pismo" ukazuje na određenu vrstu i način pisanja, dok se pojmovi "ženska književnost" i "žensko pisanje" koriste kao krovni termini koji pokrivaju cjelokupnu žensku književnu produkciju. Drugi problem predstavlja to što ako govorimo o "ženskom pismu", pretpostavljamo postojanje i muškoga pisma, koje je također izuzetno teško definirati, no diskusija o tomu postoji li i što je muško pismo iskače iz okvira ove analize i može biti tema zasebne rasprave. Istina je da se mogu izdvojiti određene odlike "ženskoga pisma", ali one ne moraju biti prisutne u svakom tekstu koji napiše spisateljica, niti je žensko pismo isključivo ograničeno na žensko stvaralaštvo i kao takvo nedostižno muškim piscima. "Žensko pismo" ne ukazuje izričito na spol autora i nije nužno produkt ženskoga pera, već ima veze sa svjesnim odabirom tematike, perspektive, narativnih strategija, stila pisanja i načina korištenja jezika. Autorice, ali i autori ovakav stil pisanja ili odbacuju i zanemaruju ili u njemu pronalaze svoj izraz. Iz pera književnice "žensko pismo" može biti izraz samostalnosti, otpora i neovisnosti, a kad ga prepoznamo kod književnika, radi se o svjesnom stilskom odabiru.

Raspravljajući o različitim uporabama i definicijama ovih pojmova u suvremenoj feminističkoj kritici, kojoj ne odgovaraju fiksne teorijske identifikacije pojmova, Lukić jedinim teorijskim izlazom smatra spajanje elemenata svih relevantnih pristupa, što znači uključivanje spolnih pitanja i rodnih konstrukcije, specifičnih tema ženskog iskustva, kao i stilske specifičnosti feminističkih tekstova. Prisutnost potonjih nije neophodna jer se

feministički stav može iskazati i u tekstu koji nije "subverzivan u odnosu na gramatiku ili logiku jezika" ("Tijelo i tekst" 240). Ovaj stav dovodi do stvaranja fleksibilnoga modela interpretacije koji Grosz naziva diskurzivnim pozicioniranjem, pretpostavljajući "složenu vezu korporalnosti autora/autorice, odnosno autorovih/autoričnih tekstualnih residua ili tragova, materijalnosti tekstova i njegovih utjecaja na markiranje tijela autora i čitatelja, kao i između korporalnosti i produktivnosti čitatelja" (240). Kad je riječ o feminističkim tekstovima, Zlatař-Violać za temeljnu odrednicu određuje ženski glas, koji govori i pripovijeda iz ženske vizure i to o specifično ženskom iskustvu, a upisati pridjev "feministički" pred pripovjednu prozu za nju znači osvijestiti socijalna i politička značenja, jer suvremena feministička kritika napušta esencijalističke i redukcionističke teze, proučavajući složene mreže tekstualnih odnosa te učinke kulturnih, povijesnih i socijalnih tvorbi na tijelo teksta (99).

U koju se od gore navedenih kategorija ženske književnosti mogu uvrstiti romani koji su predmet analize ovoga rada i zahvaljujući kojim kriterijima primarno ovise o terminologiji i podjeli korištenoj za analizu književnih ostvarenja žena. Kad se uzme u obzir mnoštvo različitih stajališta, perspektiva, fokusa i terminologije koju zastupaju/koriste književne teoretičarke i kritičarke, postaje jasno da jedan te isti tekst može biti razmatran iz različitih očišta pa se u skladu s tim odabrani romani mogu kategorizirati i interpretirati na različite, čak i međusobno oprečne načine. Premda ovdje neću dublje ulaziti u analize književnoga stila odabranih romana, jer to nadilazi fokus ovoga rada, za bolje razumijevanje problematike ženskoga stvaralaštva u postjugoslavenskoj književnosti u analitičkom ću dijelu rada navesti određene odlike i specifičnosti odabranih romana značajnih za njihovo žanrovsko određenje.

5. Identitet i seksualnost žena

5.1. Pojam identiteta i drugosti

Pojam identiteta jedno je od temeljnih filozofskih pitanja još od vremena antičke Grčke, a danas predstavlja jednu od najznačajnijih kategorija u suvremenim teorijama i analizama i u okviru drugih znanstvenih polja kao što su antropologija, povijest, sociologija, kulturalne studije i znanost o književnosti. Postoji niz radova i rasprava iz spomenutih akademskih disciplina posvećenih pojmu i značenju identiteta, koji ovoj problematici pristupaju na različite načine, no ovdje ih neću tumačiti, samo ću navesti nekoliko osnovnih konstatacija nužnih za analizu i razumijevanje različitih identitetskih kategorija protagonistica romana kojima se ovaj rad bavi.

Iako pojam *identitet* potječe od latinske riječi *identitas*, što znači istovjetnost ili potpuna jednakost, kroz povijest je imao različita značenja i konotacije te i danas predstavlja mjesto napetosti, sporova i mimoilaženja, jer nije jednoznačan i može se odnositi na istost, izjednačavanje, sličnost ili pripadanje (Duhaček 359). U današnje vrijeme pojam identiteta većinom se koristi za označavanje svojstava koje neku osobu čine drugačijom ili različitom u odnosu na druge osobe ili kako bi ukazao na pripadnost nekoj skupini. Ujedno može upućivati na različite kategorije kao što su spolni, rodni, seksualni, klasni, rasni, etnički, regionalni, jezični, vjerski, kulturni, profesionalni, dobni i dr. identitet. Za uspostavljenje identiteta ključna su i pitanja drugosti te tematizacija "Drugoga", koji su još u doba moderne i Hegelove dijalektike postale predmetom interesa zapadne filozofije. U Hegelovom sustavu, drugost se (predstavljena preko parova suprotnosti) povezuje s pojmom negativnosti i ima zrcalni značaj, što je prethodilo mišljenju o identitetskim i razlikovnim pitanjima iz redova strukturalista i poststrukturalista.

Prema Friedman, dijalektika istosti i razlike ukorijenjena je u dvostrukom značenju same riječi identitet. Identitet se pojavljuje kroz razliku, jer je relacijski konstruiran razlikom u odnosu na drugoga. Poistovjećivanje sa skupinom, koje je zasnovano na nekom od identitetskih konstituenta poput roda, etniciteta ili seksualnosti uglavnom se temelji na razlikama unutar binarnoga sustava "mi" nasuprot "oni", pri čemu razlika u odnosu na drugoga definira skupinu kojoj netko pripada. Istovremeno identitet sugerira i istost, jer potvrđuje neki oblik zajedništva,

no ovaj aspekt istosti (imitacije i mimeze) kao središnjih komponenti identiteta uglavnom ostaje nevidljiv u diskursima razlike i drugosti (Fridman 106-107).

Dok je osamdesetih godina prošloga stoljeća književne i kulturalne teorije na Zapadu obilježilo istraživanje onoga što Appiah i Louis Gates Jr. nazivaju "svetim trojstvom" roda, rase i klase,¹³³ devedesetih godina počinje potraga za samim pojmom identiteta. Iako je Akeel Bilgrami¹³⁴ već početkom devedesetih isticao kako je koncept identiteta "odbacio steznik" i da slobodno pluta oblastima filozofije, kulture i politike, teoretičari identiteta još uvijek insistiraju na proučavanju formacije subjektivnosti. U okviru različitih istraživačkih disciplina posljednjih desetljeća dolazi do novih promišljanja problematike identiteta i razvijaju se raznovrsni diskursi subjektivnosti koji proizvode nove konfiguracije identiteta.

Pod utjecajem poststrukturalizma¹³⁵ dolazi do dekonstrukcije pojma identiteta i drugosti i pomoću dekonstruktivističkoga pojma razlike (*differance, difference*) i drugih teorijskih alata nastoji se rekonceptualizirati pojam i značenje identiteta. Relativističko viđenje subjekta bez središta i oslonca zamijenilo je u poststrukturalističkom pristupu ideju o čovjeku čiji je razum (*ratio*) jedino sigurno uporište i izvor njegove spoznaje i na čijemu je značaju izgrađen čitav koncept zapadne civilizacije. Subjekt više nije stabilna, nepromjenjiva datost, a granice identiteta se više ne prihvaćaju kao fiksne. Dolazi do transgresija i poništavanja binarnih opreka i fiksnih identitetskih kategorija i razvijaju se teorije o nestabilnosti, fluidnosti, ambivalentnosti, višestrukosti, pluralnosti i hibridnosti identiteta. Antiesencijalističke politike identiteta kažu nepostojanje pretpostavljenoga poretka unutar kojega subjekti posjeduju objektivnu prirodu ili intrinzičnu bit, već su sve kvalitete ljudskih bića konstruirane i u trajnoj sociokulturalnoj izgradnji te se raspravlja o "deesencijalizaciji tijela" i "tkanju identiteta" (Petković 11-13).

¹³³ Vidi: Appiah, Kwame Anthony, i Henry Louis Gates, Jr., ur. *Identities Critical Inquiry*. Chicago: University of Chicago, 1992.

¹³⁴ Vidi: Bilgrami, Akeel. "What is a Muslim. Fundamental Commitment and Cultural Identity." *Critical Inquiry* 18 (1992): 821-824.

¹³⁵ Poststrukturalizam se najjednostavnije može opisati kao skup heterogenih radova kojima su zajedničke tematizacije nestabilnosti i fluidnosti ljudskoga društva, koje proizlaze iz nemogućnosti subjekta da izbjegne utjecaj društvenih struktura. Za detaljnije informacije vidi npr.: Belsi, Ketrin. *Poststrukturalizam: sasvim kratak uvod*. Beograd: Službeni glasnik, 2010.

Premda se za poststrukturalizam često tvrdi da je apolitičan u namjeri, praksa je pokazala da njegova tematizacija margine nije ni apolitična, ni sasvim relativistička,¹³⁶ već je poststrukturalizam kao teorijski pravac, ali i oblik otpora, moguće promišljati iz različitih političkih, socijalnih i etičkih gledišta. Poststrukturalizam konstruira socijalno iskustvo kao formu tekstualnosti, stoga su i njegova obrazloženja društvenih problema jedan oblik diskurzivne simulacije sačinjen od fikcije, navodi Lazarević Radak ("Studije Balkana" 142-143). Budući da je poststrukturalizam temelj iz kojega se razvila postkolonijalna teorija, postaje jasno da se poststrukturalistička shvaćanja ne mogu smatrati politički indiferentnim. Ako pogledamo ideje i radove predstavnika ovog intelektualnog pokreta koji problematiziraju političko, poput Foucaulta koji ukazuje na postupke kontrole i marginalizacije subjekata, vidjet ćemo da je poststrukturalizam neodvojiv od kritike odnosa moći. Marginalizacija subjekta i njegova "nevidljivost" postižu se kroz diskurse, čineći osnovu za kritiku odnosa nejednakosti (151).

Proces izgradnje identiteta u velikoj je mjeri vezan za osobno i kolektivno iskustvo, kao i za određeni vremenski i prostorni specifikum. Nikola Petković smatra da su identiteti uvijek locirani u operativnoj mreži znanja i da je uloga kulture ključna u definiranju i izgradnji identiteta koji se mogu promatrati kao kulturni proizvodi. Nakon što su identiteti kulturalno determinirani, plauzibilno je pretpostaviti da identiteti kao takvi ne postoje, već da su prilagodljive kulturne atribucije podložne stalnim promjenama (22). U knjizi *U ime identiteta* Amin Maalouf također navodi da identitet nije određen jednom zauvijek, već se on izgrađuje i preobražava tijekom cijeloga života (27). Međutim, Maalouf još primjećuje da za neke ljude postoji samo jedna glavna pripadnost, koja je toliko nadmoćna drugima da je možemo ozakoniti kao identitet (18). Identitet koji se naglašava može se odnositi na rodnu, klasnu, etničku ili neku drugu pripadnost, no nijedna od ovih pripadnosti ne prevladava potpuno i u svim okolnostima. "U svakom pojedincu susrećemo višestruke pripadnosti koje se nekad međusobno suprotstavljaju", ustvrđuje Maalouf (11), naglašavajući da je svaki čovjek, bez izuzetka, obdaren složenim i jedinstvenim identitetom koji je nezamjenjiv (25). Ipak, on smatra da su ljudi s pograničnih područja, lociranih između više zemalja, kultura, jezika i kulturalnih tradicija, na neki način više ispresijecani rasnim, etničkim, vjerskim i drugim razdjelnicama (11-12). Ova je konstatacija zanimljiva i za slučaj balkanskih zemalja, koje su stoljećima

¹³⁶ Vidi: Derida, Žak. "Destrukcija i dekonstrukcija." *Evropa na Balkanu*. Ur. Milorad Belančić. Beograd: B 92, Beogradski krug, 1998.

simbolično predstavljale most između različitih naroda, vjera, kultura i tradicija, o čemu će više riječi biti u odjeljku o regionalnom identitetu.

Po uzoru na poststrukturalističke i suvremene feminističke pristupe problematici identiteta, subjekt se u ovoj disertaciji promatra kao društveni entitet koji je u stalnom stanju promjene i tranzicije, i čija je društvena pozicija izravno povezana s društvenim transformacijama. Stoga on ne posjeduje unaprijed zadana, nepromjenjiva, univerzalna, fiksna ili inherentna značenja, već se stalno mijenja i iznova oblikuje. Budući da se raspadom Jugoslavije, ulaskom u proces tranzicije te dolaskom trećega tisućljeća i globalizacijskoga doba na postjugoslavenskim prostorima vrtoglavo mijenjaju društveni uvjeti i vrijednosti, što za posljedicu ima pojavu novih realnosti i identifikacija, neophodno je ponuditi i nova promišljanja pojma i značenja identiteta u danim okolnostima. Stoga pitanje identiteta postaje jedna od centralnih preokupacija u književnosti postjugoslavenskoga prostora, koja teži refleksiji o stvarnosti društva u koje je ukorijenjena te oslikavanju problema s kojima se suočavaju pripadnici toga društva. Iako se ovaj rad bavi analizom fikcionalnih djela i identiteta, način na koji su identiteti protagonistica konstruirani u odabranim tekstovima zrcali duh vremena, predstavljajući sliku društva u koje su likovi romana uronjeni, jer su svi identiteti, bili oni fikcionalni ili "stvarni", proizvodi društvenih i kulturalnih konstrukcija na određenom geografskom prostoru i u određenoj epohi, zbog čega je od iznimne važnosti proučavati identitete u ovisnosti o njihovom društveno-političkom i kulturalnom kontekstu.

5.2. Spol(ni), rod(ni) i seksualni identitet žene

5.2.1. Spolni i rodni identitet

Problematika identiteta, drugosti i razlike od ključne je važnosti i za feminističke teorije i feminističku kritiku pri čemu se, polazeći od kategorije "žena", pokušava razmotriti, uspostaviti i preispitati ženski identitet te načini njegova određivanja i konstrukcije.

Kada se govori o ženskom identitetu kao o spolnom ili rodnom identitetu neminovno se mora napomenuti da su pojmovi spol, rod, žena, kao i mnogi drugi pojmovi iz humanističkih i društvenih znanosti, ambivalentne i nestabilne kategorije, čije se značenje i uporaba mijenjaju ovisno o teorijskom, povijesnom i društvenom kontekstu. Stoga ću se kratko osvrnuti na neke

od definicija i viđenja spola i roda u okviru suvremenih feminističkih teorija i teorija roda te na ideje nekoliko feminističkih teoretičarki koje se bave dekonstrukcijom ovih naizgled prirodnih i neupitnih kategorija identiteta, koje nude temelj za kasniju analizu identiteta protagonista.

Međutim, prije nego što prijeđem na problematiku konstrukcije spolnog i rodnog identiteta žena, neophodno je dotaknuti se i terminološke problematike vezane za pojmove "ženskost" i "ženstvenost", koje koristim u ovom radu. U javnom diskursu i medijima, ali i u teorijskoj literaturi i pojmovnicima, pojmovi "ženskost" i "ženstvenost" u BHS govornom području često se navode i koriste kao sinonimi, premda ovi pojmovi nisu potpuno istovjetni. U engleskom jeziku na primjer, postoji više izraza izvedenih iz latinskoga pojma za ženu (*femina*), koji se upotrebljavaju za opisivanje onoga što se, prema esencijalističkom stajalištu, naziva ženskom prirodom, a to su *femaleness* i *femininity*, koje mnogi također pogrešno koriste kao sinonime. Slično se događa i s pojmovima "ženskost" i "ženstvenost", no u ovom se radu ova dva termina odnose na različite koncepte. Dok se pod terminom "ženskost" (*femaleness*) podrazumijevaju anatomska i fiziološka obilježja žene i stanje bivanja ženom (suprotno od pojma mužkost – *maleness*), termin "ženstvenost" ili "femininost" (*femininity*) se u kontekstu ove disertacije odnosi na označavanje izraženosti oblika ponašanja i odlika koje se smatraju karakterističnim za žene i koje stoje nasuprot pojmu muževnosti (*masculinity*). Ženstvenost u ovom slučaju pretpostavlja određeni model ženskosti, prema kojemu žena posjeduje "tipično" ženske odlike kao što su nježnost, osjećajnost, brižnost, privlačnost i slično, koje ne predstavljaju predeterminirane, biološke i prirodne karakteristike, već povijesno i društveno konstruirane ženske attribute. Ova terminološka distinkcija između ženskosti i ženstvenosti u skladu je s feminističkim teorijama, koje prave razliku između pojmova "spola" (*sex*) kao biološke kategorije i "roda" (*gender*) kao kulturne kategorije, premda su i ove kategorije problematične, jer ne postoji konsenzus oko toga što bi one točno trebale označavati i kako bi ih se trebalo koristiti. Jedan od razloga za ovu pojmovnu ambivalentnost možda leži i u kompleksnom odnosu i djelomičnoj diskrepanciji između socijalne i normativne kategorije žene i življene ženskosti, odnosno stvarnih ženskih iskustava, koja se mijenjaju ovisno o povijesnom, društvenom i kulturnom kontekstu.

S proliferacijom znanosti i najavom nove epohe, u 18. stoljeću dolazi do promjene dotadašnjih prevladavajućih shvaćanja o razlici između spolova. U razdoblju moderne spolna razlika biva ugrađena u tijela i anatomiju seksualnih organa. Društveno-kulturne predodžbe o spolovima postaju naturalizirane i fiksne, a ženama i muškarcima pripisuju se određene značajke te

nameću stanovite uloge u javnoj i privatnoj sferi. Ova spolna dihotomija, koja je izgrađena kao suštinska, prirodna, neupitna i biološki determinirana, određuje ženskost i muškost te generira društvenu hijerarhiju u kojoj muškarci predstavljaju prvotnost i moć, dok su žene te koje predstavljaju drugost, zauzimajući inferiorni društveni položaj (Todorović 352). Još 1949. godine Simone de Beauvoir u svojoj je slavnoj knjizi *Drugi spol*¹³⁷ nastojala iz egzistencijalističke i fenomenološke perspektive promisliti pitanje spolnog identiteta i spolnih granica te naglasiti kako se žene promatraju i tretiraju kao "Drugi" u patrijarhalnom društvu utemeljenom na muškim vrijednostima. Ona je tvrdila da normativna razlika među muškarcima i ženama opstaje zbog društvene strukture koja žene ostavlja u inferiornijem položaju, ali i zbog pristanka žena na nametnutu "drugost". Njezina feministička filozofska pozicija imala je velik utjecaj ne samo na francuski i psihoanalitički feminizam, nego i na druge pravce feminističke teorije.¹³⁸ Sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća feminističke su teoretičarke nastojale razlikovati biološku danost, tj. spol (*sex*) od kulturne i društvene uvjetovanosti roda (*gender*) pa su se okrenule rodu kao načinu ponovnoga promišljanja determinanata odnosa između spolova. Pojam roda u javne su rasprave prve uvele angloameričke feminističke teoretičarke drugoga vala Kate Millet i Shulamith Firestone,¹³⁹ koje su radikalizirale binarnu opoziciju spol/rod, naglašavajući da rod nije suštinsko određenje našeg identiteta, već povijesno i društveno konstruirana pozicija i da zapravo rodne razlike proizvode sustav diskriminacije koju patrijarhat provodi nad ženama. Tijekom osamdesetih godina, kategorija roda dalje je razrađena u teorijskom diskursu, što je otvorilo niz novih pristupa, tema i područja u istraživanju rodne problematike i ženske povijesti.

Na suvremene pristupe problematici identiteta u okviru feminističkih teorija, a naročito intersekcionalnoga feminizma, veliki su utjecaj izvršile pretpostavke afroameričkih i postkolonijalnih feminističkih kritičarki. S obzirom na to da su afroameričke žene često bivale diskriminirane ne samo na temelju svoga spola i roda, već i zbog svoje rasne i klasne pripadnosti, afroameričke su feministkinje smatrale da one na sebi svojstvene načine moraju

¹³⁷ Vidi: De Beauvoir, Simone. *Drugi spol*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2016.

¹³⁸ Za više informacija vidi: Čačinović, Nadežda. "Drugi spol Simone de Beauvoir." *Kruh i ruže* 12 (1999): 90-99; Zaharijević, Adriana. *Neko je rekao feminizam: Kako je feminizam uticao na žene XXI. veka*. Beograd: Građanske inicijative, 2008: 406-407.

¹³⁹ Vidi: Millett, Kate. *Sexual Politics*. Garden City, New York: Doubleday, 1970; Firestone, Shulamith. "The Dialectic of Sex." *The Second Wave: A Reader in Feminist Theory*. Ur. Linda Nicholson. New York: Routledge, 1997: 19-26.

definirati svoje stavove i identitet, neovisno od bjelkinja i dominantnih feminističkih strujanja kod kojih je u centru pažnje bila rodna i seksualna diskriminacija, dok su drugi oblici ugnjetavanja i potlačenosti bili zapostavljeni. Stoga su rodno osviještene afroameričke kritičarke počele promatrati diskriminaciju i ugroženost žena s vlastitoga stanovišta, razvijajući strategije i teorije u kojima se pozicija žena ne generalizira ni unificira, već koja u obzir uzima i druge društvene faktore koji sudjeluju u oblikovanju identiteta, dovodeći do marginalizacije i potlačenosti žena. Afroameričke feministkinje tvrde da su razni društveni mehanizmi moći i opresije međusobno čvrsto povezani i da ih ne treba odvajati niti suprotstavljati te naglašavaju da je patrijarhat neodvojiv od političko-ekonomskoga sustava iskorištavanja. Kako bi formirale teorije koje bolje odgovaraju njihovoj specifičnoj društvenoj poziciji, u obzir uzimaju različite kategorije ženskih identiteta kao što su rasa i/ili etnicitet, klasa, dob, seksualnost ili stupanj obrazovanja i načine na koji se oni presijecaju, što je danas uobičajena strategija interseksionalnoga feminističkog pristupa. Nešto kasnije, feministkinje kombiniraju feminističke teorije s postkolonijalnim teorijama, još više razbijajući eurocentrični pogled kako bi se čuo i glas žena iz zemalja u razvoju. Javljaju se i brojne interdisciplinarne analize i kritike rodnih, spolnih, etničkih, rasnih i drugih identiteta, ali pri proučavanju različitih kategorija fokus nije na samo jednom od konstituentata identiteta, već se promatraju njihova presjecišta ili čvorišta, naročito unutar feminističkih i rodnih studija, studija kulture ili identiteta, čiji se uvidi povezuju s postkolonijalnim studijima, studijima etniciteta, studijima rase, itd. Na temelju ovih tumačenja identiteta kao društveno i kulturalno uvjetovanih entiteta i proizvoda složenih presijecanja, preklapanja i lokacija nastaju i novi diskursi identiteta u feminističkoj kritici, čiji će pregled ponuditi u jednom od sljedećih odjeljaka.

5.2.2. Kritika pojma spola i roda

Pojam roda nikada nije dobio čvrsto i jednoznačno određenje te s vremenom biva podvrgnut kritici iz više razloga s različitih strana, a pojedine suvremene feminističke teoretičarke, koje su nekad bile njegove pobornice, danas tvrde da je ta kategorija izgubila svoju kritičku snagu. Na primjer, jedna od kritičkih točaka odnosi se na to da rod kao socijalna kategorija uključuje samo elemente društvene konstrukcije, pri čemu zanemaruje važnost ženske tjelesne realnosti i izostavlja mnoge druge aspekte sadržane u pojmu "spola" ili "spolne razlike". Osim toga, čak i prirodna determiniranost spola kao tjelesno-biološke činjenice dovedena je u pitanje, jer se pod

utjecajem poststrukturalizma javljaju tvrdnje da je i sama realnost (pa tako i spolna) uvijek unaprijed socijalno konstruirana (Todorović 348).

Na formiranje suvremenih feminističkih ideja o spolnim i rodnim identitetima snažno je utjecao poststrukturalizam, a naročito ideje Michela Foucaulta i njegove teorije moći,¹⁴⁰ koja je svoju primjenu našla u istraživanju ženske povijesti američke povjesničarke Joan Wallach Scott¹⁴¹ i u teoriji identiteta Judith Butler. Također, psihoanalitički diskurs, unutar kojega se spolna razlika ne može svesti niti na biološku danost niti ju se može odrediti društvenim i povijesnim kontekstom, a naročito Lacanov zaokret od "biologije-kao-sudbine" prema stvaranju subjekta u jeziku, pridobio je jedan dio feminističkih teoretičarki, iako mnoge odbacuju Lacanovu teoriju kao falocentričnu (Župan 19).¹⁴² U svom promišljanju rodnosti Foucault tvrdi da ne samo rod, već i spol, kao najvažnija odrednica seksualnosti, također predstavlja društvenu, a ne biološku kategoriju. On smatra da objektivna stvarnost spola možda i postoji, ali istovremeno i tvrdi da se ona ne može objasniti bez društvenoga konteksta. Iako postoje određene biološke razlike između spolova, ovakvo tumačenje spola kao društvenoga konstrukta prihvaća i Butler, a kasnije i cjelokupna *queer* teorija, što će detaljnije biti objašnjeno u odjeljku o *queer* identitetu.

Koristeći Foucaultovu teoriju moći i Lacanovu psihoanalitičku teoriju, Butler dekonstruira humanističku koncepciju supstancijalnoga jastva, promatrajući identitete kao proizvode i učinke diskurzivne mreže moći te određenih praksi i institucija. Za nju je problematika subjekta ključna za feminističku politiku, jer se subjekti uvijek proizvode uz pomoć isključenja, a ženu kao feministički subjekt proizvode i sputavaju one iste strukture i sustavi moći preko kojih se teži emancipaciji (*Nevolje s rodom* 19). Dekonstruktivskom teorijom identiteta, čije je glavne okvire iznijela u knjigama poput *Nevolje s rodom (Gender Trouble)*¹⁴³ i *Tijela koja nešto znače (Bodies that Matter)*,¹⁴⁴ Butler u pitanje dovodi esencijalističko razlikovanje muško-ženske spolnosti, ali i dotadašnji feministički pojam ženskosti. Ona ukazuje na neodrživost

¹⁴⁰ Vidi: Župan, Dinko. "Foucaultova teorija moći i kritika pojma rod." Hrvatski institut za povijest ČSP 1, Zagreb, 2009: 7-24.

¹⁴¹ Vidi: Scott, Joan Wallach. *Rod i politika povijesti*. Zagreb: Ženska infoteka, 2003: 11-12. (Izvornik: *Gender and the Politics of History*, New York: Columbia UP, 1988). Nadalje, za istraživanje rodne problematike važan je i zbornik radova *Feminism and History*. Ur. Joan Wallach Scott. Oxford: Oxford UP, 1996.

¹⁴² Vidi: Wright, Elizabeth. *Lacan i postfeminizam*. Zagreb 2001: 20-31.

¹⁴³ Vidi: Butler, Judith. *Nevolje s rodom: feminizam i subverzija identiteta*. prev. Adriana Zaharijević. Zagreb: Ženska infoteka, 2000. (Izvornik: Butler, Judith. *Gender trouble*. New York, London: Routledge, 1990).

¹⁴⁴ Vidi: Butler, Judith. *Tela koja nešto znače*. Beograd: Reč, 2001. (Izvornik: Butler, Judith. *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of "Sex"*. New York: Routledge, 1993).

tradicionalne koncepcije subjekta i na mnoštvo identiteta u naizgled homogenim subjektima, koji su ustvari ispresijecani čitavim nizom identiteta. Njezina kritika feminističke koncepcije subjektivnosti prvenstveno proizlazi iz poststrukturalističke kritike modernističke koncepcije subjekta, pri čemu se sami subjekt (žena) više ne razumije kao čvrst ili nepromjenjiv:

Ako jeste žena, to zacijelo nije sve što jeste... zato što se rod ne konstituira uvijek koherentno ili konzistentno u različitim povijesnim kontekstima, te zato što se rod križa s rasnim, klasnim, etničkim, spolnim i regionalnim modalitetima diskurzivno konstituiranih identiteta. (*Nevolje s rodom* 19)

Problematika koju Butler otvara kreće se od kritike subjektocentrističke pozicije ženskoga subjekta, preko analize hegemonijske heteroseksualne matrice, do "performativa" kao mogućeg objašnjenja podrijetla određenih identiteta. Kako bi razbila iluzije o esencijalizmu i homogenosti spola i roda kao čvrstih i stabilnih kategorija, ona nastoji prevladati rascjep subjekta na spol i rod, vršeći dekonstrukciju spolnih i rodni identiteta. Prema Butler, rod nije konceptualni ili kulturni nastavak biološkoga spola, već izvedba koja se konstituira nizom ponavljajućih činova te kao takva predstavlja performativni učinak koji pojedinac doživljava kao prirodni identitet. Rodni identitet nije stabilan identitet, već se tvori u vremenu i uspostavlja stiliziranim ponavljanjem činova, a ženskost i muškost su diskurzivno konstruirane kategorije koje svoj učinak materijalnosti dobivaju iz performativnosti. Upozoravanjem na polje moći u čijem se okviru formira rodni subjekt, Butler se ujedno pita koliko je zapravo i sami spol diskurzivno konstruiran te nudi tezu o spolu kao varijabilnom konceptu:

Jesu li tobože prirodne činjenice spola diskurzivno proizveli različiti znanstveni diskursi u službi drugih političkih i društvenih interesa? Ako se nepromjenjivi značaj spola ospori, možda je taj konstrukt zvan "spol" kulturalno konstruiran kao rod; dapače, možda je uvijek već bio rod, pa se pokazuje kako razlikovanje između spola i roda uopće nije nikakvo razlikovanje. (22)

Butler ruši opreku spola/roda kako bi dokazala da nema spola koji već nije rod, jer su sva tijela rodna od početka njihove društvene egzistencije. Iz njezine teorije performativnosti proizlazi da su spolni i rodni identitet posljedica normiranih obrazaca ponašanja i diskurzivne prakse strukturirane oko koncepta heteroseksualnosti kao norme ljudskih odnosa. Iako je u svojoj

kasnijoj knjizi *Raščinjavanje roda (Undoing Gender)*,¹⁴⁵ Butler preispitala neke svoje ranije teze o rodu i spolnosti, referirajući se pritom na recentnu feminističku i *queer* teoriju, svojim je idejama izvršila snažan utjecaj na teorijsku scenu devedesetih godina 20. stoljeća, jer je napravila značajan zaokret u promatranju spolno-rodne problematike ukazujući na nove smjerove u feminističkoj politici identiteta.

Na tragu ovih suvremenih feminističkih promišljanja o nestabilnosti i ambivalentnosti kategorije žene, kao i spola i roda, u predstojećoj analizi identiteta protagonistica odabranih romana pretpostavlja se da je ono što se promatra kao ženski identitet jedna višeznačna i promjenjiva društvena konstrukcija, koja se mijenja ovisno o društvenom, vremenskom i prostornom kontekstu. Poput drugih socijalno konstruiranih identitetskih sastavnica kao što su etnički ili klasni identitet, rodni identitet ne ukazuje na prirodnu, biološku, čvrstu i stabilnu kategoriju identiteta, već nastaje kao učinak društvenih normi i mehanizama moći te se reproducira kroz diskurzivne prakse, stereotipe i ponašanje. Spolni i rodni identiteti protagonistica čine temeljnu kategoriju analize njihovoga jastva u ovom radu, jer je ženski identitet zajednički nazivnik koji objedinjuje sve romane i protagonistice, pri čemu se u centru promišljanja nalazi njihova isprepletenost s drugim kategorijama subjektivnosti. Analizom konstrukcije ženskoga jastva, u isprepletenosti s drugim kategorijama identiteta, nastoji se izbjeći isključivost samo jednog identiteta, čemu su feminističke teorije i politike identiteta često bile sklone u prošlosti.

5.3. Regionalni identitet: Simbolična drugost Balkana

S obzirom na to da su i stvarni i fiktivni identiteti društveno uvjetovani i podložni promjenama, pri analizi identiteta protagonistica trebaju se uzeti u obzir lokalni i vremenski konteksti te različiti društveni faktori koji sudjeluju u tvorbi jastva žena i modela ženskosti u postjugoslavenskim društvima na početku 21. stoljeća. I pored toga što su sve identifikacijske osi i kategorije subjektivnosti bitne za proučavanje konstrukcije ženskih identiteta, u ovoj analizi naročito važnu ulogu igra regionalni identitet, koji ovdje zamjenjuje kategoriju rasnog,

¹⁴⁵ Vidi: Butler, Judith. *Raščinjavanje roda*. prev. Jasmina Husanović. Sarajevo: TKD Šahinpašić, 2005. (Izvornik: *Undoing Gender*. New York: Routledge, 2004).

etničkog ili vjerskog identiteta. Kako bi se formiranje identiteta i seksualnosti protagonistica moglo odgovarajuće predočiti u danom povijesnom i prostornom okviru, u narednom ću se poglavlju baviti konstrukcijom regionalnoga balkanskog identiteta i konceptom simbolične drugosti Balkana. Za moj pristup ovoj problematici ključna je kritika balkanističkoga diskursa, koja se najjednostavnije može opisati kao primjena kritike orijentalističkoga diskursa i postkolonijalne kritike na balkanski kontekst, pri čemu se uvidi feminističke kritike povezuju s oblastima postkolonijalnih i balkanskih studija.

5.3.1. Kritika orijentalističkoga diskursa

Temelje onoga što danas nazivamo kritikom orijentalističkoga diskursa i postkolonijalnom kritikom postavio je Edward W. Said svojom studijom *Orijentalizam (Orientalism)*.¹⁴⁶ On je bio jedan od prvih kritičara u SAD-u koji je prihvatio francuske poststrukturalističke ideje i kombinirao ih s idejama Marxa i Foucaulta, koji su u književnosti vidjeli oblast u kojoj se konstantno odvijaju političke i ideološke borbe i u kojoj se najbolje mogu raspoznati efekti političkih mehanizama moći. U tom se smislu mora čitati i *Orijentalizam*, tvrdi Lešić, jer ovo djelo nudi kritiku eurocentričnog univerzalizma, koji pretpostavlja superiornost Europe, europske kulture i načina života, te inferiornost svih onih koji su označeni kao "Drugi" (11). Pojam "orijentalizam" Said koristi za ideološki i kulturološki diskurs kojim Zapad ili Okcident od kraja 18. stoljeća pa sve do danas opisuje Istok ili Orijent, pokazujući kako su se kroz povijest ponavljale jednodimenzionalne slike Zapada o Istoku. Koristeći brojne tekstove, Said je analizirao europsku kulturnu tradiciju u kojoj se Orijent identificira kao nešto drugo, drugačije i inferiorno u odnosu na Okcident. U svom poznatom djelu on iznosi tezu da Zapad već stoljećima diskurzivno proizvodi i gospodari Istokom, služeći se dugo taloženim znanjem i da orijentalistički diskurs stvara i reproducira određena stajališta i stereotipe o narodima Orijenta, pretvarajući ih u diskriminirajuće ideološke mehanizme. Said određuje Orijent kao "gotovo europski izum", znanstvenu i umjetničku predodžbu nastalu u službi kolonijalne moći, koja služi kao sredstvo zapadnjačkoga hegemonijskog podčinjavanja Istoka (Lešić 12).

U tekstovima zapadne kulture Istok se predstavlja iz eurocentrične vizure, kao nešto homogeno i jednodimenzionalno. Ti tekstovi proizvode određeni diskurs moći, koji je toliko utjecajan da

¹⁴⁶ Vidi: Said, W. Edward. *Orijentalizam*. Sarajevo: Svjetlost, 1999; Said, Edward. *Orijentalizam*. Beograd: XX vek, 2009. (Izvornik: Said, Edward. *Orientalism*. New York: Pantheon, 1978).

sam konstantno proizvodi nove tekstove iste vrste. Prema Saidu, "Orijent nije inertna prirodna činjenica, niti nešto što prosto postoji, kao što ni Okcident nije nešto što prosto postoji." (*Orijentalizam* 13). Ipak, ovo ne znači da su narodi i kulture Orijenta samo proizvodi imaginacije, nego da informacije koje bivaju predstavljene kao činjenice potpomažu formiranju, širenju i učvršćivanju stereotipa. Ovako nastaju površno uspostavljene predodžbe o etničkim skupinama koje se u povijesnom diskursu ponavljaju i akumuliraju sve do današnjice, naglašava Lazarević Radak ("Studije Balkana" 145). Predodžba koju Okcident gradi o Orijentu je paradoksalna, jer Istok istovremeno i odbija i privlači zapadnjake. S jedne strane, Istok za njih postaje neka vrsta projekcije negativnih aspekata vlastite osobnosti koje oni ne žele prepoznati u sebi kao što su okrutnost, emotivnost, strastvenost, lijenost, itd., dok s druge strane Orijent simbolizira fascinantni svijet egzotičnog, tajanstvenog, mističnog i zavodljivog kao svijet "Drugih", suprotan normama i težnjama zapadne kulture koja se smatra idealom civilizacije. Iako je Saidova knjiga označila početak sustavnoga "ponovnog čitanja" kanonskih djela zapadne književnosti, otkrivajući u njima mnoge predrasude i stereotipe o koloniziranim narodima, *Orijentalizam* nije bio pošteđen kritike od strane mnogih kritičara poput Homi Bhabhe, nakon kojih je Said izjavio da je na Zapadu došlo do značajnoga preformuliranja povijesnih iskustava, koja su ranije bila utemeljena na razdvajanju ljudi i kultura na "nas" i "njih", a koja sada idu u smjeru priznavanja razlika.

5.3.2. Postkolonijalna kritika i suvremeni pristupi Balkanu

Istraživanja u oblasti postkolonijalnih studija od velikog su značaja za analizu pitanja identiteta i drugosti protagonistica odabranih romana, naročito ideje koje su razradile predstavnice feminističke postkolonijalne kritike koje se bave dodirnim točkama između feminističkih teorija i postkolonijalnoga diskursa poput Gayatri Chakravorty Spivak. Postkolonijalnu i suvremenu feminističku kritiku, koje se u velikoj mjeri uključuju u teorijske modele koje koriste studiji kulture, povezuje analiza ideološkoga diskursa i diskursa moći, kritika modernizma i eurocentrizma te fokus na podređene i marginalizirane kulture ili dijelove svijeta. Unatoč tome što postkolonijalna kritika koristi poststrukturalističke i postmodernističke teorije i metode dekonstrukcije binarnih opozicija, dominantnih u zapadnoj kulturi i misli, a koje čine temelj kolonijalnoga projekta (Đorđević 29-30), one su u kontekstu ove disertacije vrlo korisne jer nude analitičke mogućnosti i koncepte primjenjive na tumačenje ne samo suvremenih kulturnih fenomena i različitih vidova kulturnih identiteta na postjugoslavenskom prostoru, nego i fenomena vezanih za globalizacijske procese.

U svom radu Spivak se oslanja se na Derridine ideje i primjenjuje dekonstruktivističku strategiju na kolonijalni i eurocentrični diskurs. U svom najvažnijem djelu *Kritika postkolonijalnog uma* (*Critique of Postcolonial Reason*)¹⁴⁷ Spivak pokušava razotkriti načine "na koji se Europa konstituirala kao suvereni subjekt definiranjem svojih kolonija kao 'drugih'" (290), analizirajući kanonska djela europske filozofije i književnosti koja problematiziraju neeuropsko Drugo. Autorica naročito skreće pažnju na tekstove koji oblikuju razumijevanje određenoga društva i kulture i koji dovode u pitanje opoziciju između društvene predstave, odnosno teksta i "stvarnosti" (Lazarević-Radak, *Studije Balkana* 149-150). Spivak je među prvima ukazala na Balkan kao na jednu od paradigmatičkih rubnih geografija koju se može istraživati uz pomoć postkolonijalne kritike. Iako se primjeri koje ona navodi tiču Indije, oni se lako mogu zamijeniti primjerima s Balkana, koji Balkan izmještaju na periferiju (Lazarević Radak, "Nevidljivi Balkan" 147). Konstrukcija identiteta i seksualnosti žena na području bivše Jugoslavije, odnosno zapadnoga Balkana, slično kao kod žena iz zemalja u razvoju, povezana je s poviješću imperijalizma, mada na nešto drugačiji način.

Sve značajniju ulogu u nastanku suvremenih pristupa Balkanu i primjeni postkolonijalne teorije na balkanski okvir igra oblast balkanskih studija ili balkanologije, koja se razvila iz studija kulture, postkolonijalne kritike i sinteze povijesne i književne kritike, a koje se bave dekonstrukcijom stereotipa. Polazeći od poststrukturalizma i preuzimajući pretpostavku da su "objektivna mjerila" samo društveni konstrukt, istraživačice i istraživači koji se bave Balkanom ukazuju na njegovu simbolizaciju, relativnost značenja i paradokse u izgradnji slike ovoga prostora i njegovih žitelja. Balkan je zamišljen, koliko i stvaran, a sve što je o njemu ikada napisano ili rečeno čini dio kompleksnoga korpusa uz čiju se pomoć ova regija smješta na periferiju (ili semiperiferiju) u odnosu na centar koji čini zapadni svijet (Lazarević Radak, "Studije Balkana" 146). Zato se u okviru suvremenih društvenih analiza Balkan može promatrati kao periferni prostor rubne ili postkolonijalne geografije, pri čemu se analizira njegovo diskurzivno oblikovanje kao prostora. Za analizu regionalnog identiteta ženskih likova, u ovom su radu od iznimne važnosti uvidi Marie Todorove, koja je razvila specifičnu vrstu kritike orijentalističkoga diskursa, nazvanu kritikom balkanističkoga diskursa.

¹⁴⁷ Vidi: Spivak, Gajatri Čakravorti. *Kritika postkolonijalnog uma*. prev. Ranko Mastilović. Beograd: Beogradski krug, 2003. (Izvornik: Spivak, Gayatri Chakravorty: *A Critique of Postcolonial Reason: Toward a History of the Vanishing Present*, Harvard University Press, 1999).

5.3.3. Kritika balkanističkoga diskursa

Balkanski poluotok već dugo okupira imaginaciju putnika, pisaca i filozofa sa Zapada, predstavljajući više simbol, društvenu konstrukciju i mit nego omeđeni geografski prostor. U povijesnim, kulturološkim i političkim diskursima, ali i u aktualnoj popularnoj imaginaciji Balkan i njegovi žitelji (baš kao i narodi Orijenta) nerijetko su opisani pejorativnim pridjevima i okarakterizirani negativnim stereotipima, koji su s vremenom dobivali na jačini i sve se više ustaljivali kao neupitne istine. Krajem 19. stoljeća engleski i američki putnici pisali su o Balkanu u kolonijalnom stilu, kao o nedovoljno poznatom dijelu Evrope, utvrdivši neciviliziranost, nedovoljnu iskorištenost terena koja proizlazi iz neukosti stanovništva i njihove kulturne inferiornosti (Lazarević Radak, *Otkrivanje Balkana* 70). Uslijed mnogobrojnih negativnih percepcija i predrasuda o Balkanu kao "buretu baruta", mjestu konflikta i vječnih neprijateljstava, ova je regija polako počela simbolično predstavljati oprečan prostor. Naročito nakon drugoga balkanskog rata, Balkan počinje simbolizirati mračnu stranu i tamnu sjenu Europe i formirati se kao njezin "konstitutivni Drugi". Zapadna Europa preslikava sve svoje barbarske i nedolične strane na Balkan kao na svoj negativ kako bi stvorila pozitivnu sliku o sebi. Pomoću negativnih konstrukcija i reprezentacija Balkana, pri čemu ne manjka ni pojednostavljivanja ni pretjerivanja, Europa se trudi prikazati Balkan kao sve ono što on nije, pritom stvarajući distorziju stvarnosti i kreirajući iskrivljenu i nerealnu predodžbu same sebe, ali i cijeloga Balkana. Od balkanskog se poluotoka počinje stvarati imaginarni deponij negativnosti, pri čemu se ovaj prostor sve dublje gura u povijesnu rupu. Dok je zapadna Europa u brojnim tekstovima konstruirana kao racionalan, razvijen, human, napredan, civiliziran prostor, Balkan je zamišljen kao iracionalan, zaostao, primitivan, krvoločan prostor. Divlji, neobuzdani, uvijek problematični Balkan konstruiran je kao simbolična crta civilizacijskih razgraničenja i sukoba koja predstavlja korov u vrtu moderne, njegovane, plodne, liberalne Europe i Zapada. Međutim, kao i u slučaju Orijenta, postoji i druga vrsta imaginacije o Balkanu, koja nije tako negativna, ali je također nerealna. Riječ je o romantičarskoj viziji balkanske regije kao nekog mitskog, nesputanog, nepripitomljenog i egzotičnoga prostora koji privlači svojom nestalnošću. Dvostruka optika koju Said podrazumijeva pri konstrukciji Orijenta primjenjiva je i na Balkan, koji stoji za identitet drugoga/različitog i kao simbolično mjesto proturječnosti, koje istodobno i odbija i privlači zapadnjake.

Konstrukcijom Balkana kao imaginarnoga mjesta i analizom predodžbi, stereotipa i predrasuda o Balkanu u vidu klasičnog dihotomijskog modela: civilizirano/barbarsko, reforma/stagnacija, itd., među prvim se bavi američko-bugarska povjesničarka Maria Todorova. U svojoj poznatoj

knjizi *Imaginarni Balkan (Imagining the Balkans)*¹⁴⁸ ona Balkan analizira ne samo kao geografski i povijesni prostor, nego i kao simboličnu i diskurzivnu tvorevinu, ukazujući na esencijalizaciju Balkana kao prostora zaostalosti i divljaštva. Njezina studija polazi od pretpostavke da interpretacijski pristupi fenomenima na Balkanu "često počivaju na diskursu ili stabilnom sustavu stereotipa koji Balkan vežu u kognitivnu luđačku košulju" te ona poziva na demitologizaciju i rehistorizaciju Balkana (Jurak 1). Kao što je Said negativna viđenja i diskurse o Orijentu nazvao orijentalizmom, ovu pojednostavljenu, stereotipnu i paradoksalnu formu diskurzivnog oblikovanja Balkana i esencijaliziranja kakvu Zapad projicira prema Balkanu Todorova definira kao balkanizam. Pojam balkanizam odnosi se na sva tumačenja kojima se fenomeni iz jugoistočne Europe, to jest Balkana, smještaju u okvir diskursa ili stereotipa koji ovaj prostor određuju i opisuju kroz negativne ili egzotične stereotipe. Balkanizam predstavlja jednu od najčešćih formi ili "mentalnih obrazaca" putem kojih se još i danas prezentiraju informacije o Balkanu u različitim područjima javnoga djelovanja kao što su novinarstvo, politika ili književnost. Potaknuta Saidovom kritikom orijentalističkoga diskursa, Todorova je u svom kapitalnom djelu razvila posebnu vrstu kritike, danas poznate kao kritika balkanističkoga diskursa (*balkanism discourse*). U novije se vrijeme u javnom diskursu također često koriste i pojmovi "balkanizacija" i "balkaniziranje" u značenju podjele ili razdvajanja cjeline i njezinoga rasparčavanja na manje dijelove.

Međutim, iako postoji mnoštvo paralela između diskurzivnih obrazaca orijentalizma i balkanizma te načina na koji zapadni putnici i autori dvojako doživljavaju i opisuju Orijent i Balkan kao nešto divlje, necivilizirano i odbojno, ali istovremeno i egzotično, mistično i privlačno, ipak postoji razlika između orijentalističkoga i balkanističkoga diskursa, tvrdi Todorova. Jedna važna razlika je ta što je Orijent kroz zapadnjačke diskurse i stereotipe jasno definiran kao drugi Okcident; Zapad i i Istok prikazani su kao dva nespojiva entiteta i protusvijeta, dok je Balkan određen svojim tranzicijskim statusom i predstavlja periferiju Europe. "Za razliku od orijentalizma koji je diskurs o nametnutoj suprotnosti, balkanizam je diskurs o nametnutoj dvosmislenosti" (37). I pored toga što Balkan geografski formira dio Europe, on zapravo nikada nije bio kolonijalni posjed, jer ga tako nije doživljavala niti nametnuta vlast niti lokalno stanovništvo. Balkan nikad u potpunosti nije pripadao ni Zapadu, a ni Istoku. On je oduvijek predstavljao ambivalentni međuprostor, prostor između Zapada i Istoka, s jedne strane definiran kao most ili raskršće između kultura, na kojemu se susreću i

¹⁴⁸ Vidi: Todorova, Marija. *Imaginarni Balkan*. prev. Karmela Cindrić. Zagreb: Naklada Ljevak, 2015. (Izvornik: Todorova, Maria. *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press, 1997).

miješaju narodi i religije, a s druge strane kao mjesto sukoba civilizacija na kojemu uvijek iznova dolazi do konflikata i ratova. To stanje Balkana kao "ni ovoga ni onoga" te njegov tranzicijski karakter priskrbili su mu, prema Todorovoj, etikete kao što su polurazvijen, polukolonijalan, poluciviliziran i poluorijentalan (34-36). Ova predstava o međuprostoru i tranzicijskom stanju te drugosti, dvosmislenosti, složenosti i hibridnosti identiteta s vremenom je postala simptomatična za područje Balkana. Stoga Todorova piše o orijentalizaciji Balkana, pri čemu je ovaj prostor konstruiran kao simbolično "drugo" u odnosu na Europu.

Todorova tvrdi da se geografsko otkrivanje Balkana odvijalo istovremeno s njegovim "izmišljanjem" i da su ta dva postupka neodvojiva. Autorica proučava brojne putopise zapadnjaka koji su putovali balkanskom regijom još od 15. stoljeća i naglašava važnost ovih putopisa za konstruiranje Balkana, jer su upravo oni bili prvi tumači društava koje su susretali na putovanjima. Autori tih putopisa su uglavnom bili aristokrati, koji su se prema lokalnom stanovništvu Balkana odnosili s prijezirom. Stoga tadašnji putopisi nastaju kao odraz već postojećih društvenih predrasuda, ali istovremeno stvarajući nove. Međutim, autorica daje i drugačije primjere zamišljanja Balkana iz 19. stoljeća, kada je bilo govora i o balkanskom "hendikepu heterogenosti". Kako bi objasnila način na koji se Balkan zamišlja i određuje, Todorova uvodi i pojam povijesnoga naslijeđa, jer smatra da se svaka regija može shvatiti kao proizvod kompleksne interakcije brojnih povijesnih razdoblja, tradicije i naslijeđa. Njezina se studija ne bavi samo poimanjem i imaginacijom Balkana, već i problemom identiteta. Ona ne pokušava samo razotkriti i prezentirati stereotipne stavove i predrasude Zapada o Balkanu, već ukazuje na to da i sami stanovnici Balkana često prihvaćaju ove stereotipe o njima samima, što dovodi do unutrašnje balkanizacije, ali isto tako oni sudjeluju i u stvaranju stereotipa i projekcija o drugim narodima i kulturama. Kao što je Balkan za Zapad "konstitutivni Drugi", tako je Osmansko Carstvo za Balkan "demonizirani Drugi". Todorova zaključuje da je Balkan zbog svoje geografske neodvojivosti od Europe kulturno konstruiran kao "unutrašnja drugost", posluživši za apsorpiranje mnoštva eksternaliziranih političkih, ideoloških i kulturnih frustracija koje potječu iz tenzija i proturječnosti svojstvenih regijama i društvima izvan Balkana.

U izgradnji posebnog, vlastitog balkanskog identiteta, ili bolje rečeno nekoliko balkanskih identiteta, važna je činjenica da su se ti identiteti, bez iznimke stvarali nasuprot "orijentalnom drugom". To se "drugo" moglo odnositi na geografskog susjeda ili protivnika (najčešće Osmansko Carstvo i Tursku, ali i na "drugo" unutar

same regije, o čemu svjedoče interni "orijentalizmi" u bivšoj Jugoslaviji) ili se pak postupak odvijao kroz orijentalizaciju dijelova vlastite prošlosti. (41)

Kad se uslijed izmjene političkih okolnosti devedesetih godina Balkan iznova našao u fokusu medija, uslijedila je i njegova tematizacija u akademskim radovima pa se o ovom prostoru počelo razmišljati kao o diskursu i konstrukt i proučavati ga u okviru postkolonijalne geografije. Prema Lazarević Radak, postkolonijalni diskurs nudi zanimljive teorijske mogućnosti koje se mogu primijeniti i na balkanski kontekst, u kojima se Balkan promatra kao "Drugi" zapadne Europe. Gledano iz postkolonijalne perspektive, ovaj prostor funkcioniše na sličan način kao i Orijent i zbog toga je od kasnih 1990-ih godina sve više riječi o diskurzivnom, imaginarnom i konstruiranom Balkanu. Kritika balkanističkoga diskursa po uzoru na Todorovu te praksa primjenjivanja postkolonijalnoga diskursa na balkanski kontekst, koja se počela razvijati zadnjih dvadesetak godina, dovela je do novih spoznaja, čitanja i interpretacija Balkana i iznjedrila niz zanimljivih istraživanja i radova o Balkanu i balkanizmu iz sadašnje perspektive. Suvremena proučavanja Balkana ne bave se otkrivanjem "stvarnog" ili "objektivnog" Balkana, već skreću pažnju na simbolizam te različita značenja i promjenjivost pojmova kojima se ovaj prostor određuje i opisuje. Osim već spomenute Sanje Lazarević Radak, teoretičari i teoretičarke s prostora bivše Jugoslavije i izvan njega, koji su u novije vrijeme u svojim radovima dalje razradili kritiku balkanističkoga diskursa su primjerice Biljana Kašić, Nirman Moranjak-Bamburać i Vesna Goldsworthy.¹⁴⁹

David Norris, također po uzoru na Todorovu, u knjizi *Balkanski mit*¹⁵⁰ piše o negativnim predodžbama Balkana kao primitivnog i barbarskog prostora u kojemu su složena povijesna događanja svedena na nivo mita. Mnoga stoljeća otomanske vladavine proizvela su predrasude i strahove vezane za ovu regiju. Mit o Balkanu se uvijek iznova javlja kao neka vrsta primitivne sile koja dovodi do "kontinuiteta negativne distance i dvosmislenog odnosa" prema ovoj zemljopisnoj oblasti. U stvaranju negativnih predodžbi i obrazaca te prikazivanju pripadnika balkanskih naroda kao divljaka poznatih po svojim krajnostima autor vidi proces kulturnoga

¹⁴⁹ Vidi: Kašić, Biljana. "Postkolonijalna tijela." *Treća* 1-2. Vol. III (2001): 285--301; Kašić, Biljana. "The post-colonial 'eye' and post-socialist space: arriving unbelonging." *Memory, Identity, Culture*. Ur. Novikova, et al, Riga: LU Akademiskais Apgads, 2015: 53-64; Moranjak-Bamburać, Nirman. "Političke i epistemologijske implikacije postkolonijalne teorije." *Sarajevske Sveske* 06/07 (2004): 87-103; Goldsworthy, Vesna. *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*. Yale University Press, 1998; Bjelić, Dušan, i Obrad Savić, ur. *Balkan as a Metaphor*. Cambridge, MA, London: MIT Press, 2002.

¹⁵⁰ Vidi: Norris, Dejvid. (Norris, David). *Balkanski mit. Pitanja identiteta i moderniteta*. Beograd: Geopoetika, 2002.

kolonijalizma i imperijalizma započetog prije više od 150 godina, a koji se u skorije vrijeme može uočiti u izvještajima o sukobima u bivšoj Jugoslaviji krajem devedesetih godina. Zapadnjački negativni stavovi i predodžbe o balkanskim identitetima, prema Norrisu, izazvali su strepnje lokalnih ljudi u regiji u vezi pitanja identiteta i doveli do negativnoga prikaza Balkana i iz perspektive domaćih autora. Spoljašna viđenja tako predstavljaju kontekst u kojemu balkanska kultura gleda samu sebe, internalizirajući balkanski mit. Mnogi pisci opisuju sudar kultura prilikom dolaska stranaca, što priziva ideje o sukobljenim svjetovima i nepomirljivim kulturnim razlikama. U ovom kontekstu treba spomenuti i kontroverznu teoriju sukoba civilizacija (*The Clash of Civilisations*)¹⁵¹ koju je popularizirao Samuel P. Huntington, prema kojoj je svijet podijeljen na nekoliko glavnih civilizacija, a kao glavno žarište sukoba navodi područja gdje se pojedine civilizacije dodiruju. Huntington je u svojoj podjeli Jugoslaviju svrstao u kategoriju "rastrganih zemalja". On tvrdi da ovaj prostor naseljavaju ljudi iz različitih civilizacija jer su takvim područjima svojstvena vodstva koja svoje zemlje žele učiniti članicama Zapada, ali čije su povijest, kultura i tradicija nezapadni. Nadalje, u knjizi *Balkan: od geografije do fantazije* Katarina Luketić¹⁵² pored ranije raširenih negativnih predodžbi o Balkanu iznosi i nove predstave i stereotipevezane za ovaj prostor, a koje su nastale ili su ponovno oživljene devedesetih godina 20. stoljeća i koje se protežu sve do danas.

S obzirom na to da Zapad već stoljećima kroz različite diskurse demonizira i egzoticizira Balkan kao proturječno područje koje u potpunosti ne pripada ni Zapadu ni Istoku, što je rezultiralo nizom stereotipa, predrasuda i diskurzivnih praksi odgovornih za konstrukcije identiteta i drugosti žena iz te regije, smatram da proučavanje ove tematike treba uključivati i zapadnjački pogled na Balkan, kao i internalizaciju balkanizama od strane lokalnog stanovništva. Problematika vezana za subjektivnost i pozicioniranost žena s Balkana često biva promatrana kroz eurocentrične oči i analizirana kroz prizmu feminističkih teorija koje svoje ishodište imaju na Zapadu i koje nerijetko zanemaruju specifičnu poziciju samoga Balkana na simboličkoj karti svijeta, ali i svojstven položaj žena, koji je posljedica drugačijega povijesnog razvoja i društveno-političkih okolnosti nego u zemljama zapadne i istočne Europe. Iz toga razloga iskustva i koncepti koji vode korijene iz kritike balkanističkoga diskursa mogu biti od velike koristi za analizu regionalnoga balkanskog identiteta žena u specifičnom

¹⁵¹ Sukob civilizacija predstavlja teoriju o tome kako će civilizacijski identitet biti glavni uzrok podjela u svijetu nakon hladnoga rata. Teoriju je popularizirao Samuel P. Huntington u svom članku *Sukob civilizacija?* i 1996. godine proširio u knjigu *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*. Zagreb: Izvori, 1998. (Izvornik: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster, 1996).

¹⁵² Vidi: Luketić, Katarina. *Balkan: od geografije do fantazije*. Zagreb, Mostar: Algoritam, 2013.

postjugoslavenskom kontekstu, a feministička kritika na ovim prostorima može obilato profitirati od spoznaja i teorija afroameričkih i postkolonijalnih feminističkih kritičarki, koje razmatraju mnogostruka čvorišta različitih identitetskih kategorija i aspekata drugosti te njihove kompleksne mreže značenja.

U ovom radu ideje i koncepti suvremenih feminističkih teorija kombiniraju se s postkolonijalnom teorijom i kritikom balkanističkoga diskursa i primjenjuju na analizu odabranih romana na isti način kojim kritičarke poput Todorove ili Spivak primjenjuju postkolonijalni diskurs na književne i kulturalne tekstove. Razlika je u tome što se ovdje, umjesto na područja bivših imperijalnih kolonija ili cijeloga Balkana, postkolonijalni okvir primjenjuje isključivo na područje zapadnoga Balkana, odnosno postjugoslavenski prostor i specifični kontekst romana nastalih iz pera spisateljica početkom 21. stoljeća. Dok balkanistički diskurs igra važnu ulogu u većini izabranih romana, postkolonijalna kritika iz feminističke je perspektive posebno bitna za analizu postkolonijalnoga ženskog identiteta u okviru analize romana *Hakirana Kiti* Andree Pisac. Načinima na koje se ove konstrukcije i diskursi ogledaju i internaliziraju u tekstovima detaljnije ću se baviti u analitičkom dijelu rada.

5.4. Identiteti i seksualnost žena u tranziciji

Specifičnostima ženske pozicije na postjugoslavenskom prostoru na početku novoga tisućljeća pridonosi i to što se društvo u kojemu se uobličavaju ženski identiteti i modeli ženskosti nalazi u procesu tranzicije iz jednoga društvenog sustava u drugi, njemu oprečan sustav. Nakon urušavanja socijalizma, raspada zajedničke države i ratnih sukoba devedesetih godina, zemlje bivše SFRJ nalaze se ne samo u procesu prijelaza iz socijalizma u kapitalizam i neoliberalizam, već dolazi i do poslijeratnih trauma i potpunoga raspada nekadašnjih čvrsto utemeljenih svjetonazora, koji su naglo zamijenjeni drugim ideologijama kao što su konzumerizam, nacionalizam ili vjerski fanatizam. Gržinić napominje da se zajedno s urušavanjem jugoslavenske ideološke konstrukcije dogodilo i razaranje prostornih, političkih, kulturalnih, ekonomskih sfera Jugoslavije i destabilizacija njezinih identifikacijskih upisa u subjekte (238). Uslijed redefiniranja prostora i formiranja nacionalnih država na području nekadašnje Jugoslavije te prilagodbe svjetski umreženom kapitalizmu i transnacionalnim procesima

globalizacije, krajem 20. i početkom 21. stoljeća dolazi do promjena u normativnim rodnim identitetima i seksualnoj politici, što dovodi i do stvarnih promjena u rodnim strukturama i ulogama, doživljaju tjelesnosti i seksualnom ponašanju.

U isto vrijeme kada se na globalnoj sceni događaju brojne promjene u akademskom diskursu i razmatraju problematike identiteta i drugosti, na lokalnoj političkoj i kulturnoj sceni odvijaju se masivne tranzicijske promjene pa je način na koji se identiteti izgrađuju u doba tranzicije ujedno povezan i s kapitalističkim ekonomskim sustavom i poststrukturalističkim idejama o fluidnosti i nestabilnosti identiteta, te s procesima repatrijarhalizacije društva i povratka tradicionalnim rodnim ulogama. Jačanjem nacionalističkih i vjerskih diskursa s jedne strane i neoliberalnih i globalističkih diskursa s druge strane dolazi do promjena u razumijevanju cjelokupnoga društva i kulture. Kao i u drugim postsocijalističkim društvima, društvene su vrijednosti i kultura u doba tranzicije na postjugoslavenskom prostoru kontradiktorne i paradoksalne. Postjugoslavenska društva su uvelike polarizirana i istovremeno prate dvije vrste oprečnih trendova i društvenih tendencija, koje uključuju manevriranje između nacionalne i transnacionalne kulture u globaliziranom svijetu. Stoga smatram da se tranzicijski identiteti mogu bolje opisati kao identiteti u tranziciji, odnosno nestalni identiteti u pokretu, stanju prijelaza i stalnom procesu transformacije i preoblikovanja, pri čemu dolazi i do uobličavanja novih konfiguracija ženskosti, koje su proturječne i kompleksne.

S jedne strane, u tranzicijskim društvima postoji težnja da se pripada zapadnom svijetu pa tako nakon 1989. godine seksualna tematika postaje iznimno važna, pri čemu "Zapad" sa svojim vrijednostima preplavljuje "Istok", tvrdi Dagmar Herzog (179). Razvoj privatnoga kapitalističkog poduzetništva te rekontekstualizacija kulturnih i potrošačkih simbola povezanih sa sferom seksualnosti imale su izniman utjecaj na doživljaj seksualnosti i tjelesnosti. Pod utjecajem masovnih medija i naprednih tehnologija postjugoslavenska se društva počinju okretati novim globalnim trendovima od kojih je jedan posljedica stvaranja novih svjetonazora, preuzimanje zapadnih modela ženskosti i seksualna liberalizacija. Po uzoru na popularnu kulturu sa Zapada istovremeno dolazi i do pojačane seksualizacije, naročito ženskoga tijela, a javni i virtualni prostor obiluju seksualiziranim reklamama. Trijumf potrošačkoga kapitalizma, sveprisutni marketinški princip "*sex sells*", internetska pornografija i *cybersex* su na prijelazu stoljeća i ranih dvijetisućitih i u postsocijalističkim zemljama donijeli "nizanje podražaja i uzbuđenja, pokazivanja i promatranja" (199). Širenjem seksualnih sloboda i slobodnjačkoga

svjetonazora mladi postaju otvoreniji u pogledu seksualnoga eksperimentiranja, primjećuje Herzog, ali se istovremeno ustalio i svojevrsni zamor u vezi seksualnosti (200).

Također, sve su naglašeniji i modeli seksualnosti i partnerstva koji iskaču iz tradicionalnih monogamnih i heteronormativnih okvira i nuklearnih obiteljskih zajednica. Ipak, feminizam, homoseksualnost i prava seksualnih manjina još su uvijek osjetljive teme, u kojima se također ogledaju oprečni trendovi. Dok feminističke i LGBTIQ organizacije i zajednice putem raznih inicijativa vode aktivnu političku borbu za svoja građanska prava i veću društvenu vidljivost, pri čemu dolazi i do pojedinih zakonodavnih inovacija, javno mnijenje nerijetko odbija feminizam i neprijateljski je nastrojeno prema osobama koje ne spadaju u tradicionalni heteroseksualni kalup. Ovo postaje razumljivo ako se uzme u obzir da su istovremeno na djelu i drugi zamršeni procesi. Herzog primjećuje kako ideološki vakuum u postsocijalističkim društvima, nastao nakon poraza komunizma, nisu popunile samo zapadnoeuropske ideje, već su se s njima za kulturni i politički utjecaj borile konzervativne i nacionalističke snage (185). Ona smatra da je u postsocijalističkim zemljama stvorena emocionalna spona između potrebe za otporom pozapadnjivanju i nužnosti pružanja otpora zapadnom poimanju roda i seksualnosti, što je za posljedicu imalo odbacivanje rodne jednakosti, koju se, premda pogrešno, poistovjećivalo s komunizmom. Neprijateljstvo prema zapadnoj kulturi i patriotski ponos ogledali su se u zagovaranju povratka tradicionalnom poimanju rodni uloga te idealu nezaposlene majke i supruge (186-187).

Ubrzane društvene, političke i ekonomske promjene u doba tranzicije imale su značajan utjecaj na predodžbe o rodu i seksualnosti muškaraca i žena i na stvarne muško-ženske odnose i izloženost žena nasilju na postjugoslavenskom prostoru. Pod utjecajem nacionalistički orijentiranih ideologija, neokonzervativizma, tradicije i religije, dolazi do ponovnoga jačanja etnocentrizma, nacionalizma, regionalizma i fokusiranja na etničke i vjerske identitete. Ovo dovodi do repatrijarhalizacije društva i povratka konzervativnih vrijednosti i tradicionalnih rodni uloga, ali i do tendencija ka seksizmu, primitivizmu i nasilju. U knjizi *Preživeti tranziciju* Nikolić-Ristanović nudi analizu promjena u rodni strukturama i društvenim predstavama muškosti i ženskosti u tranzicijskim i postsocijalističkim društvima i zaključuje kako su učvršćivanju tradicionalne rodne ideologije i patrijarhalni struktura pridonijeli tržišna ekonomija i privatizacija, što nije neobično s obzirom na to da je patrijarhalna rodna struktura svojstvena kapitalizmu. Analizirajući politiku tijela, Papić prepoznaje spolno i etničko nasilje kao dvije glavne forme nasilja, koje se javljaju kao akutni društveni i politički problem, što

ukazuje na njihovu strukturalnu međuzavisnost. Budući da je najutjecajniiji koncept u postsocijalističkim procesima patrijarhalni nacionalistički koncept, ideologija državnog i etničkoga nacionalizma djeluje kao pokretačka sila. Posljedice toga su razne forme hegemonističkih nacionalizama, nacionalnih separatizama, šovinističke isključivosti ili marginalizacije manjinskih skupina. Budući da u doba kriza i bitnih društvenih transformacija obično dolazi do dekonstrukcija prethodno naslijeđenoga poretka, ova ekskluzija je, prema Papić, blisko povezana s patrijarhalnošću, diskriminacijom i politikom nasilja protiv žena i njihovih građanskih prava, koja su bila zakonski uspostavljena u vrijeme socijalističkoga poretka. U procesima odbacivanja komunističke ostavštine, fašizacije društvenog i svakodnevnoga života, homogenizacije kolektiva, apropijacije društvenoga pamćenja, kolektivne traume i stvaranja neprijateljskoga Drugoga, dolazi do proizvodnje novih predodžbi o društvenoj realnosti kroz dominantne ideološke diskurse. Iščezavanjem komunističke "paradigme jednakosti", konzervativna ideologija trojstva Države, Nacije i Religije u postsocijalističkim zemljama utemeljena je na strategiji retradicionalizma te instrumentalizacije i naturalizacije ženskog identiteta, ženskih društvenih uloga i njihovoga simboličnog predstavljanja. Ove konstrukcije s vremenom postaju "živo iskustvo" ljudi i počinju formirati dio kolektivne svijesti (30-31).

Strukturalna veza između etničke i spolne politike i nasilja naročito je vidljiva na prostoru bivše Jugoslavije gdje je, napominje Papić, etnički nacionalizam utemeljen na specifičnoj spolnoj razlici u kojoj su žene mitologizirane kao najdublja esencija nacije i instrumentalizirane kao nacionalne čuvarice i održavateljice života (31). Žene se zamišljaju kao samopožrtvovane, nesebične, pouzdane majke, supruge i kćeri, a glorifikacija majčinstva povezana je sa simboličnim slikama majki koja rađaju nacionalne borce te okretanjem ka ponovno pronađenim ili novootkrivenim religioznim sentimentima, koji se javljaju nakon svakoga ratnog razdoblja. Mnoge žene prihvaćaju i reproduciraju patrijarhalne obrasce i uloge, želeći se žrtvovati za svoju zemlju i obitelj i postati majke velikih ratnika te na taj način često internaliziraju poziciju žrtve. U javnoj sferi i dominantnim nacionalističkim diskursima žene su neprisutne ili sustavno gurnute na margine te legalno, ekonomski i institucionalno onemogućene, što je jasan odraz patrijarhalne kulture i politike. Stoga se javlja fenomen ženskoga povlačenja u privatnu sferu, što žene sprječava da postanu aktivni politički subjekti.

U ovom oživljavanju tradicije, povratku binarnim podjelama muško-ženskih uloga i patrijarhalnim modelima ženskosti, koji insistiraju na heteronormativnoj bračnoj zajednici i veličanju majčinstva, ogleda se ono što se u feminističkoj teoriji označava kao *backlash*

feminizma. Podjarmljivanje žena i njihovih tijela u nacionalnotvornim procesima u bivšoj Jugoslaviji te djelovanje društvenih sila kao što su Nacija, Tradicija i Patrijarhat, navodi Papić, čine četiri razine identiteta naročito uznemirujućim, a to su samoidentitet, spolni identitet, građanski/urbani identitet i identitet Drugosti (32). Ove četiri razine identiteta, prema mom mišljenju, nastavljaju biti problematične u postjugoslavenskom kontekstu sve do danas i stoga će biti uključene u predstojeću analizu jastva i seksualnosti protagonistica.

5.4.1. Postsocijalistički urbani identitet

S ubrzanim društvenim kretanjima u doba tranzicije te jačanjem neoliberalnoga sustava i neokapitalističkih struktura, u postsocijalističkim zemljama dolazi do promjena u raspodjeli resursa, kao i društveno-ekonomskoga statusa mnogih građana, a naročito građanki.

Poznato je da su u mnogim tranzicijskim zemljama procesi razvoja tržišne ekonomije i privatizacije popraćeni korumpiranim političarima i vladama, bliskim vezama između zločinačkoga podzemlja i poslovnoga svijeta, pauperizacijom života uzrokovanom naglim srozavanjem životnoga standarda i gubitkom posla te socijalne sigurnosti što je podjednako pogodilo i muškarce i žene, premda su žene te koje su više pogođene (Herzog 187). Uslijed jačanja strukturalne i rodne nejednakosti unutar nacionalnih država te snažne feminizacije siromaštva za vrijeme tranzicijskih transformacija, društveni položaj žena postaje još problematičniji, što će ostaviti trag na samosvijesti i konkretnim uvjetima u kojima žene žive u postsocijalističkim i tranzicijskim zemljama. Istovremeno, Papić navodi, nestabilne društvene okolnosti i teški životni uvjeti aktivirali su žensku energiju pa su žene u doba socijalnih i ekonomskih kriza pokazale iznimnu snagu i snalažljivost (31). Ovaj aspekt ženske borbe za preživljavanjem i društvenim pozicioniranjem te načini osnaživanja žena važan su element analize identiteta protagonistica romana. Stoga je u proučavanju problematike ženskosti u postjugoslavenskoj književnosti u tranzicijskom razdoblju važno imati u vidu razlike između urbanog i ruralnog postsocijalističkog konteksta. Premda u razdoblju tranzicije i u urbanim sredinama dolazi do ponovnoga jačanja nacionalno orijentiranih ideologija i povratka neokonzervativizma i tradicionalnih rodni struktura, ovi su razvoji naglašeniji u ruralnim sredinama. Kako se radnja svih romana odabranih za analizu odvija u u gradskom okruženju, ovaj će se rad fokusirati na postsocijalistički urbani identitet i načine na koji taj kulturalni kontekst uvjetuje izgradnju identiteta i seksualnosti protagonistica romana koji tematiziraju aktualne probleme žena iz urbanih postjugoslavenskih sredina, reflektirajući tranzicijsku

društvenu zbilju. S obzirom na to da različiti, a katkad i međusobno oprečni lokalni utjecaji i globalni faktori usmjeravaju izgradnju samosvijesti žena, uvjetujući konstrukcije modela ženskosti u postjugoslavenskom urbanom okruženju koja se ogleda u izabranim djelima, u predstojećoj se analizi u obzir uzima lokalna i globalna razina konstrukcije identiteta protagonistica.

5.4.2. Višestruka pozicioniranost žena u doba tranzicije

Ovo paradoksalno mapiranje društvenoga konteksta, u kojemu s jedne strane patrijarhalni i isključujući mehanizmi postaju dominantni obrasci društvene zbilje u krizno i tranzicijsko doba, dok se s druge strane prihvaćaju i globalni zapadnjački trendovi, još više otežava promatranje složene problematike konstrukcije jastva i seksualnosti žena u postjugoslavenskoj književnosti početkom novoga tisućljeća. Kako bih bolje opisala vladanje međusobno kontradiktornih društvenih vrijednosti i svjetonazora koji djeluju na uobličavanje subjektivnosti i ženskosti likova uronjenih u tranzicijsku svakodnevnicu, ovdje koristim pojam tranzicijska shizofrenija koji se odnosi na svojevrsno stanje poremećaja društva u tranzicijskom procesu te na simptome stanja otuđenosti i osjećaja zaglavljenosti u tranzicijskoj društvenoj zbilji, koji se ogledaju i u odabranim romanima. Ovi simptomi nalikuju simptomima medicinske shizofrenije koja kod oboljelih osoba uzrokuje ometanje emotivnih doživljaja, narušavajući društveno funkcioniranje osobe. Međutim, za razliku od psihijatrijskoga poremećaja shizofrenije, koju uzrokuju kemijski i strukturni poremećaji mozga, tranzicijska shizofrenija uzrokovana je traumama i problemima, koju sa sobom donose nagle društvene transformacije i krize. Zbog istovremenog utjecaja i implementiranja oprečnih ideologija i prihvaćanja suprotstavljenih vrijednosti i načela, dolazi do poremećaja stanja cjelokupnoga društva i nastaje stanje konfuzije, konflikta i paradoksa. Tako na primjer Ajla Terzić, autorica romana *Mogla je biti prosta priča*, piše kako se žene u poslijeratnoj BiH nalaze u prilično shizofrenoj situaciji, smatrajući da je po pitanju odnosa prema ženama preuzeto ono najgore i s Istoka i sa Zapada (182).

Složila bih se s autoricom da je pozicija žena u ambijentu onoga što bi se moglo nazvati tranzicijskom shizofrenijom vrlo kompleksna i problematična ne samo u BiH, nego i na cijelom postjugoslavenskom prostoru, no smatram da se radi o generalizaciji i redukcionizmu kada se kaže da se sa Zapada i s Istoka preuzelo samo ono najgore. U tranzicijskim društvima na

prostoru Balkana, koji simbolično predstavlja most ili granicu između Zapada i Istoka, i koja su pod simultanim utjecajem proturječnih društvenih tendencija, pozicija žena se zaista može tumačiti kao problematična pozicija "između dvije vatre".¹⁵³ Ovaj izraz koristim kako bih naglasila dvostruki rizik (*double jeopardy*), tj. dvostruko nepovoljnu poziciju u kojoj se žene na području Balkana nalaze u doba tranzicije. S jedne strane diskriminirane i potlačene u patrijarhalnom društvu zbog svoga spolnog i rodnog identiteta, a s druge strane označene onim što Todorova naziva balkanskom stigmom i specifičnom kulturno-civilizacijskom marginalizacijom vezanom za negativne predodžbe o Balkanu, žene s prostora bivše Jugoslavije djeluju uklješteno u uskom prostoru između seksizma i predrasuda o Balkanu, te između povratka tradicionalnim vrijednostima i težnje za praćenjem globalnih trendova. Ako se pri analizi ženskoga jastva u obzir uzmu i drugosti vezane uz *queer* identitet ili pak neki drugi marginalizirani identitet, ova konstrukcija dvostruke drugosti žene s Balkana može dovesti i do umnožavanja drugosti, čiji su rezultat višestruki oblici drugosti i opresije žene. Ovaj model mnogostrukoga rizika (*multiple jeopardy*) i višestruke podčinjenosti žena koji se odnosi na nekoliko međusobno povezanih, simultanih sustava moći i kontrole i opresivnih izvora čini promatranje ženske pozicije u društvu još kompleksnijim. Kako se ovo isticanje dvostruke i višestruke potlačenosti žene fokusira isključivo na negativne aspekte ženskosti, te ističe višestruku podređenost i viktimizaciju žena bez proučavanja i pozitivnih aspekata ambivalentnih ili višestrukih identitetskih pozicija žena, moja će analiza slijediti trag onih suvremenih feminističkih teorija o intersekcionalnosti identiteta, koje uključuju i pozitivne aspekte ženskosti te fluidnosti i pluralnosti identiteta.

S obzirom na to da se u ovom radu identitet promatra kao složeni konstrukt, izgrađen od niza identitetskih komponenata koje se uzajamno isprepliću i koje se mogu međusobno upotpunjavati ili suprotstavljati, ženski rodni i spolni identitet smatraju se neodvojivim od regionalnog, seksualnog i drugih identiteta. I pored toga što među sastavnicama identiteta većinom postoji neka vrsta hijerarhije, ona nije statična i mijenja se u vremenu i prostoru, te značajno utječe na ponašanje ljudi i društvene konvencije. Dok su neki od identitetskih elemenata u određenom društvenom kontekstu dominantni i privilegirani, drugi su ugroženi i marginalizirani. Na primjer, društveno privilegirana osoba se zbog svoje rase, klase ili vjerske

¹⁵³ Između dvije vatre (eng. *dodgeball*) je popularna tradicionalna igra koja uključuje izbjegavanje lopte s kojom igrači jednoga gađaju igrače suprotnoga tima. Cilj igre je da svaka ekipa loptom pogodi igrače suparničke ekipe u njihovom polju i izbacih ih iz igre, a da izbjegnu iste namjere suparničke ekipe. U bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku postoji i izraz "naći se između dvije vatre" što znači biti u dvostrukoj opasnosti ili nevolji.

pripadnosti istovremeno može naći u poziciji drugosti zbog svoga spola, roda ili seksualnosti. Višestruke pozicije subjektivnosti i pripadnosti različitim skupinama mogu dovesti do prihvatanja vlastitoga kompleksnog i pluralnog identiteta, ili iskustvo različitosti i drugosti može u pojedincu izazvati krizu identiteta, osjećaje tegobe, izgubljenosti, alijenacije (otuđenja), podijeljenosti i nepripadanja ili dovesti do neprihvatanja sebe, ali može iznjedriti i formiranje sasvim novih, specifičnih formi jastva koje su produkt svoga vremena i podneblja.

U predstojećoj analizi predočit ću načine na koji višestruke identitetske pozicije žena dolaze do izražaja u izabranim romanima te promotriti kako središnji ženski likovi doživljavaju svoju poziciju i reagiraju na novonastale društvene okolnosti i tranzicijske promjene koje uvjetuju konstrukcije njihovih identiteta. Nastojat ću pokazati kako protagonistice, smještene između oprečnih globalnih i lokalnih društvenih težnji i vrijednosti, razvijaju fluidne, raznovrsne i višestruke identitete i da ne postoji samo jedan jedinstveni ženski identitet koji bi kroz književnost predstavljao sve ženske identitete. Svako od poglavlja fokusirat će se na analizu jednog od odabranih romana, te određene kategorije ženskog identiteta i njezinih presjecišta s drugim identitetskim sastavnicama, pri čemu će se u centru pažnje nalaziti ona identitetska kategorija koja najsnažnije dolazi do izražaja u pojedinom tekstu, dok će druge kategorije ostati u pozadini.

5.5. Seksualni identitet(i) i tjelesnost

U različitim kulturama i povijesnim razdobljima seksualnost je percipirana i opisivana na različite načine i do danas ona predstavlja jedan od najkompleksnijih i najmistificiranih koncepata. Promišljanje seksualnosti nalazi se u centru zanimanja niza suvremenih teorija i istraživačkih oblasti od politike i ekonomije do književnosti i feminističke kritike. Za feminizam seksualnost predstavlja političko pitanje, jer je rodna neravnopravnost često utemeljena na seksualnim pretpostavkama odgovornim za definiranje i utvrđivanje rodnih uloga (Todorović, 347). Različiti feministički pravci pristupaju seksualnosti s različitim stajališta, a analiza seksualnog identiteta i tjelesnosti junakinja romana u ovoj se disertaciji orijentira na suvremene pristupe intersekcionalnoga feminizma, koji upućuju na isprepletenost, tj. intersekcionalnost seksualnog identiteta sa svim drugim identitetskim kategorijama.

Poput predodžbi o spolnim i rodnim identitetima, tako su i kulturalne konstrukcije seksualnosti

i tjelesnosti ovisne o povijesnom i geografskom kontekstu. Još su Hélène Cixous i Luce Irigaray, predstavnice tzv. feminizma nove razlike ili diferencijalizma, ukazivale na to da su tijekom povijesti definicije ženskosti i ženske seksualnosti bile formulirane prema idejama i potrebama muškaraca. Cixous naročito skreće pažnju na to da je u muškom poretku određivanja žena upisana u pasivnost, dok Irigaray tvrdi da je žena kroz povijest definirana kroz svoje tijelo i s njime poistovjećena, pa stoga tijelo žene postaje mjestom izražavanja identiteta.¹⁵⁴ Iznimni utjecaj na gledišta i rasprave o problematici seksualnosti izvršile su Foucaultove ideje, izložene u trodijelnom ostvarenju pod naslovom *Histoire de la sexualité (Povijest seksualnosti)*.¹⁵⁵ Foucault smatra da seksualnost ne predstavlja prirodno ljudsko svojstvo i da nema biološko izvoriste, već da se radi o konstruiranoj društvenoj i iskustvenoj kategoriji čije se polazište nalazi u povijesti, društvu i kulturi. On tvrdi da tijelo nije seksualizirano samo po sebi, već takvim postaje kroz kulturne procese koji se koriste seksualnošću kako bi proširili i održali specifične odnose moći. Stoga Foucault zamišlja tijelo poput tabule rase po kojoj društvo samo ispisuje, utiskuje i označuje svoja kulturna tumačenja.

Za vrijeme seksualne revolucije šezdesetih i sedamdesetih seksualnost je predstavljala jednu od najkontroverznijih tema koja je, prema Dagmar Herzog, imala eksplozivnu moć. Dok su liberali i radikali pokušavali osloboditi seksualnost, koja je po njima bila nabijena političkim značenjem, konzervativci su je pokušavali zauzdati. Međutim, osamdesetih i devedesetih godina dolazi do tzv. "dedramatizacije seksa" i problematika seksualnosti počinje gubiti svoje nekadašnje značenje (Herzog 198). Razdoblje kasnih devedesetih i prvih godina 21. stoljeća obilježile su globalne promjene u načinu promišljanja i doživljavanja seksualnosti i tjelesnosti. *Mainstream* medijska kultura našega vremena, brojne TV serije, filmovi, časopisi, knjige i slavne osobe sve više nameću i promoviraju ženske stereotipe i klišeje izgrađene na arhetipskim predodžbama ženskosti i utemeljene na opozicijskim parovima kao što su majka, djeвица i svetica nasuprot kurve, zavodnice ili vamp žene. Iako ove figure ženske ikonografije primarno pripadaju muškim fantazijama, mnoge žene kroz povijest i same prihvaćaju i potvrđuju te stereotipe, dok ih druge odbacuju i subvertiraju.

¹⁵⁴ Vidi: Cixous, Hélène. "Sorties." *Feminisms*. S. Kemp, and J. Squires, eds. Oxford, 1977: 231-233; Irigaray, Luce. *The Sex which is not one*. Ithaca, New York, 1985.

¹⁵⁵ Izvornici: Foucault, Michel. *Histoire de la sexualité*. vol. 1: *La volonté de savoir*. Paris: Gallimard, 1976; vol. 2 : *L'usage des plaisirs*, Paris: Gallimard, 1984; vol. 3 : *Le souci de soi*, Paris: Gallimard, 1984.

Naročito bitan faktor za konstrukciju ženskosti kroz povijest i suvremenu medijsku zbilju i naraciju, predstavlja tijelo žene. Kao simbolično mjesto koje je podjednako markirano poviješću i kontradikcijama svoje suvremene uloge i opterećeno nizom značenja, žensko tijelo zauzima bitno mjesto u kulturalnim diskursima, jer je ono tekst za upise mnogih tekstualnosti, piše Kašić ("Postkolonijalna tijela" 285). Kao što je već Foucault utvrdio u svom najvažnijem djelu, seksualnost i tijelo su mjesta nadziranja, kontrole, discipliniranja i instrumentalizacije. Ovo se naročito odnosi na tijelo "Drugoga" ili "Druge", koje je ranjivije i koje može predstavljati mjesto zloupotrebe. Žensko tijelo, zloupotrebjeno, izranjeno i obilježeno patnjom, u patrijarhalnoj kulturi predstavlja oporost poniženja, ali i žudnju te postaje poželjan medij na koji se lako mogu projicirati patrijarhalni koncepti stereotipizirane ženskosti (286).

5.6. Lezbijski i *queer* identiteti

Kako bi se analiza problematike seksualnih identiteta protagonistica odabranih romana mogla bolje razumjeti, potrebno je ponuditi kratak prikaz definicija i uporabe pojmova, shvaćanja i diskursa vezanih za nenormativne seksualne identitete te razvoja teorija i pristupa počevši od studija homoseksualnosti do *queer* studija, pri čemu ću se velikim dijelom oslanjati na uvide koje je iznijela Anna-Marie Jagose¹⁵⁶ u svom uvodu u *queer* teoriju, kao i na članak Ivane Simić u kojem autorica ukratko iznosi osnovne postavke *queer* teorije.

5.6.1. Konceptije i studije homoseksualnosti i lezbijskog identiteta

Za proučavanja seksualnosti, seksualnoga ponašanja i seksualnih praksi povijesno su bila značajna dva termina: homoseksualnost i heteroseksualnost, koji stoje u binarnoj opreci. Homoseksualnost, koja se obično definira kao seksualna privlačnost ili veza između osoba istoga spola, izravno upućuje na svoga "parnjaka", heteroseksualnost, koja je iz ove tradicionalne perspektive definirana i viđena kao stabilna, prirodna i normalna seksualnost, za

¹⁵⁶ Izvornik: Jagose, Anna-Marie. *Queer Theory: An Introduction*. New York: New York University Press, 1996.

razliku od neprirodne, bolesne ili perverzne homoseksualnosti. Premda je poznato da je homoseksualnost prisutna u svim povijesnim epohama i društvima diljem svijeta, ovaj je termin novijega datuma i ima veze s ustanovljivanjem homoseksualca kao osobe koja se na taj način može identificirati (Jagose 19-20). Dok su u određenim kulturama i vremenskim razdobljima istospolni seksualni odnosi bili ili jesu društveno prihvaćeni i tolerirani, u mnogim se društvima ne priznaju i ne prihvaćaju otvoreno, pa se čak i kažnjavaju, a pripadnici seksualnih manjina bivaju potisnuti na margine, stigmatizirani i suočeni s nasiljem. Povijesno gledajući, pojam homoseksualnosti počeo je nastanjivati medicinske i akademske diskurse tek 1860-ih i otada su razvijene mnoge teorije i vođene brojne debate o tome što je zapravo homoseksualnost i kakvo je njezino značenje. Postoje dva osnovna vida argumentacije ili pozicije u okviru kojih se definira seksualna orijentacija i identiteti, pa tako i homoseksualnost: esencijalistička i konstruktivistička pozicija. Dok esencijalisti vjeruju da je seksualna orijentacija urođena osobina i univerzalan fenomen neovisan o kulturi i epohi, konstruktivisti tvrde da su istospolne seksualne prakse promjenjivi fenomeni koji ovise o kulturnom, povijesnom i prostornom okruženju i shodno tomu jedan te isti seksualni akt ili seksualna želja, ovisno o kontekstu, mogu imati različita značenja (Jagose 20-22).

Na diskurse o seksualnosti značajan je utjecaj imao Foucault i njegova već spomenuta *Povijest seksualnosti* (*Histoire de la sexualité*). Foucault, koji se danas smatra jednim od najvažnijih prethodnika i utemeljitelja *queer* teorije, bavi se oblikovanjem modernoga homoseksualnog identiteta polazeći od pretpostavke da seksualnost nije prirodno svojstvo ljudskoga života i da nema biološko izvoriste, već da se njezino polazište nalazi u povijesti, društvu i kulturi. Za njega je seksualnost konstruirana iskustvena kategorija. Foucault ističe kako ranije nije postojala jezična oznaka za homoseksualnoga muškarca, već se za stupanje u seksualne odnose s osobama istoga spola koristio izraz sodomija. Međutim, od druge polovine 20. stoljeća homoseksualac prestaje biti nevidljiv: "homoseksualac je postao ličnost. Ništa na njemu i u njemu ne izmiče njegovoj seksualnosti. Ona je prisutna svuda u njemu. Ona je u korenu svih njegovih postupaka (... sodomit je iznova padao u greh, homoseksualac je postao vrsta)" (Fuko 52). U konstruktivističkoj tradiciji Foucault opisuje homoseksualni identitet kao produkt modernoga društva i tvorevinu novijega vijeka, jer iako su sve vrijeme kroz povijest postojali istospolni odnosi, prije 1870. godine nije postojala ni psihološka ni medicinska kategorija homoseksualnosti, niti homoseksualac kao zasebna identitetska kategorija. Ideja da se netko tko prakticira istospolne odnose može definirati preko svoje seksualnosti dovelo je do toga da se homoseksualac počinje identificirati i konstruirati kao poseban tip osobe. Foucault naglašava da

premda su homoseksualni odnosi prije 1870. godine u crkvenom i građanskom pravu bili osuđivani, a seksualne radnje s istim spolom smatrane grešnim i zabranjenim, homoseksualci nisu bili definirani kao posebna vrsta ljudi kao što je to slučaj nakon 1870. godine (Jagose 22-24). S razvojem medicinskoga diskursa, homoseksualce se počelo definirati kao skupinu ljudi s posebnom seksualnom aberacijom ili devijacijom. Homoseksualnost se patologizira, na klinički se način počinje definirati kao psihička bolest ili perverzija, dok se u religijskom smislu na istospolnu seksualnu aktivnost i dalje gleda kao na grijeh. U narodu se smatralo i da homoseksualci boluju od nekoga biološkoga poremećaja ili napada ludila i da su ozbiljna društvena prijetnja, a sve do prije nekoliko desetljeća homoseksualnost je bila i kriminalna djelatnost u većini zapadnih zemalja (Giddens 130).

Postoji i niz drugih teoretičara i studija homoseksualnosti koji istražuju povijest istospolnih odnosa i nastanka homoseksualnog identiteta, no većina se njih bavi muškom homoseksualnošću. Jedan od razloga za to je i taj što se povijest ženske homoseksualnosti razvijala na drugačiji način i stoga se mora promatrati iz drugog očista. U pravnim i medicinskim diskursima lezbijanizam je povijesno imao drugačiju poziciju, jer nije bio kriminaliziran i patologiziran na isti način kao muška istospolna orijentacija. Na primjer, u britanskom pravnom sustavu koji se primijenjivao i u drugim zemljama za vrijeme britanske kolonijalne vladavine postojalo je mnoštvo antihomoseksualnih zakona koji su se odnosili na muškarce, dok istospolni odnosi među ženama nisu bili niti spomenuti niti kažnjavani zakonom (Jagose 23-26).

Suvremeni feministički diskurs o nenormativnoj ženskoj seksualnosti, lezbijstvu i *queer* identitetima slijedi ideje i koncepte niza autorica i teoretičarki od kojih su možda najpoznatije Adrienne Rich, Monique Wittig i Teresa de Lauretis.¹⁵⁷ Također, Lilian Faderman¹⁵⁸ piše o razvoju modernoga lezbijskog identiteta i razmatra sveprisutnost ženskih seksualnih veza ili intenzivne emotivne povezanosti između žena u zapadnjačkoj kulturi. Kroz interpretaciju povijesnih i književnih tekstova od 16. do 20. stoljeća ona pokazuje kako su prije 20. stoljeća romantična prijateljstva između žena, koja nisu nužno morala uključivati genitalni seks, bila

¹⁵⁷ Vidi npr. Rich, Adrienne. "Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence." *Signs: Journal of Women in Culture and Society*. Summer, 1980, 5 (4): 631-660; Wittig, Monique, *'Hetero' um i drugi eseji*. prev. Katmerka Kurtović. Zagreb: Lezbijka grupa kontra, 2010; de Lauretis, Teresa: "Queer Theory. Lesbian and Gay Sexualities". *differences. A Journal of Feminist Cultural Studies* 3, 2 (1991); de Lauretis, Teresa. *The Practice of Love: Lesbian Sexuality and Perverse Desire*. Bloomington: Indiana University Press, 1994.

¹⁵⁸ Vidi: Faderman, Lilian. *Surpassing the Love of Men: Romantic Friendship and Love Between Women from the Renaissance to the Present*. London: The Woman's Press: 1981.

tolerirana i nisu bila društveno osuđivana ili viđena kao bolesna ili nenormalna. Međutim, s razvojem i napredovanjem pokreta za ženska prava, stav prema lezbijstvu i ženskim romantičnim prijateljstvima i ljubavi počeo se mijenjati. Kao jedna od mnogih negativnih reakcija patrijarhalnoga društva na zahtjeve žena za jednakošću i promjenom njihovoga subordiniranoga statusa javlja se i tendencija da se ženska homoseksualnost patologizira, a feministkinje etiketiraju kao lezbijke. Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće lezbijska ljubav proglašena je abnormalnom i osuđivana je kao perverzna i groteskna. Seksolozi su uz pomoć raznih teorija pokušavali dokazati da je feministički stav direktno povezan s bolesnom lezbijskom ljubavlju i nastranim homoseksualnim preferencama. Iako za razliku od Foucaulta, Faderman u patologizaciji i medikalizaciji homoseksualnih odnosa ne vidi točku modernoga formiranja jednoga homoseksualnog identiteta, već upravo suprotno, definira je kao trenutak devaluacije lezbijskog identiteta. Prema mišljenju Jagose, Fadermanina studija o nastajanju i razvoju lezbijskog identiteta pokazuje da nije riječ samo o patologiziranju jednoga postojećeg modela identiteta, već i o formiranju jedne nove seksualne kategorije (Jagose 26-27). To bi značilo da se lezbijke zbog svojih seksualnih sklonosti počinju definirati kao osobe s posebnom vrstom seksualnog identiteta.

Ipak, binarna opozicija između heteroseksualnosti i homoseksualnosti nije jedina kritička točka lezbijskih teoretičarki. Neke od njih, primjerice Eva Kosofsky Sedgwick, Carole Vance i Pat Califia¹⁵⁹ daljnji problem vide u tome što je, prema ovom binarnom modelu seksualne klasifikacije, seksualna orijentacija definirana isključivo rodom "objekta nečijeg seksualnog izbora", jer su iz njega isključeni mnogi drugi vidovi seksualnih praksi. Kao zagovornice nenormativne seksualnosti koje se identificiraju s marginaliziranim seksualnim kategorijama i koje se zbog ovoga prevladavajućeg modela binarnih kategorija seksualnih orijentacija osjećaju potlačenima, dovode u pitanje hegemonijski binarizam heteroseksualnosti i homoseksualnosti i podrivaju hegemoniju obrasca.

I pored različitih pokušaja definiranja i studija homoseksualnosti, nije uvijek jasno određeno tko se stvarno naziva ili može nazivati homoseksualnom osobom. Postoji niz slučajeva u kojima granice između homoseksualnosti i heteroseksualnosti nisu precizne, jer je shvaćanje pojma i prirode seksualnosti, kao i seksualnog identiteta pitanje definicije i načina na koji određena kulture i društva u određenom vremenskom razdoblju definiraju seksualnost. Mnoge

¹⁵⁹ Vidi: Sedgwick, Eve Kosofsky. *Epistemology of the Closet*. Berkeley: University Press, 1992; Vance, Carol, ur. *Pleasure and Danger: Exploring Female Sexuality*. Boston: Routledge, Kegan Paul, 1984; Califia, Pat. "Gay Men, Lesbians and Sex. Doing It Together." *Advocate* 7. 7. 1983.: 24-27.

osobe koje i imaju seksualne sklonosti prema istom spolu te sklonosti negiraju ili potiskuju i ne prakticiraju istospolni seks, a katkad i one osobe koje se povremeno upuštaju u homoseksualne odnose ne identificiraju se kao homoseksualne osobe. U ovom se kontekstu postavlja pitanje je li za homoseksualnost neophodno da osoba prihvaća svoje istospolne preference, definirajući se preko svoje seksualne orijentacije i prakticirajući svoje homoseksualne sklonosti, ili je dovoljna i sama homoseksualna erotska želja ili istospolna ljubav, koja ne mora nužno uključivati seksualne odnose, kako bi se neku individuu moglo označiti homoseksualnom osobom? (Jagose 19-20)

5.6.2. Razvoj *queer* teorije

Budući da pojam homoseksualac dolazi iz medicinskoga diskursa u kojemu je označavao patološko seksualno ponašanje i devijaciju, u 20. i 21. stoljeću sve se više koristi izraz *gay*, kao manje pejorativni termin, čije je izvorno, ali danas već arhaično značenje veseo, radostan, sretan, zamijenjeno kolokvijalnim značenjem vezanim za većinom mušku homoseksualnost.

Također se počinju koristiti i drugi izrazi koji ukazuju na nenormativne seksualne identitete i povezanost između jastva i seksualne želje i orijentacije kao što su lezbijka ili lezbejka, biseksualac i biseksualka, ili suvremeni parnjak *straight – queer*. Tijekom vremena i ovisno o povijesnom i društvenom kontekstu pojam *queer*, slično kao i termin *gay*, mijenjao je značenje pa se u skladu s tim mijenjala i njihova konotacija i društvena percepcija. Izraz *queer*, čija su prvotna značenja čudan, bizaran, nastran, nekonvencionalan, ekscentričan, ćaknut, sumnjiv ili pak smiješan, slab i smušen, počeo se koristiti kao vulgarna i uvredljiva oznaka, te pogrdan izraz za homoseksualce, iako je i izvorno značenje zadržano u svakodnevnoj uporabi. Međutim, pozitivna reinterpetacija ovoga naziva od strane *queer* osoba i aktivista te njegova široka uporaba u humanističkim i društvenim disciplinama od devedesetih godina prošloga stoljeća, dovodi do toga da se termin *queer* počinje rabiti na drugačiji način, predstavljajući političku suprotnost binariziranoj i hijerarhiziranoj seksualnoj kategorizaciji, koja je homoseksualnost klasificirala kao devijaciju u odnosu na privilegiranu i naturaliziranu heteroseksualnost (Simić 184-186).

Rastuća svijest o tome da se kompleksni fenomeni kao što su seksualnost, erotska želja i seksualne prakse ne mogu dostatno definirati redukcijom na binarne opozicije i sučeljavanjem općih kategorija heteroseksualnost – homoseksualnost, kao i sve veći interes za istraživanjem problematike seksualnosti iz raznih kutova gledišta dovelo je posljednjih desetljeća do brojnih

promjena u shvaćanju seksualnosti i pitanja vezanih za seksualne identitete, stvorivši plodno tlo za razvoj *queer* teorije. Premda se sam pojam opire svakoj vrsti fiksne definicije, mnogi su teoretičari iznijeli svoju definiciju termina. Jagose navodi da dok je nekad izraz *queer* u najboljem slučaju označavao žargon za homoseksualnost, a u najgorem termin za homofobično ruganje, posljednjih se godina koristi ili kao zajednički izraz za nenormativne seksualne identitete i marginalizirane seksualne samoidentifikacije ili opisuje teorijski model koji se razvio iz *gay* i lezbijskih studija. (13)

Iako ne postoji jasan odgovor na to što točno označava, zahvaljujući svojoj širokoj primjeni, rasprostranjenosti i fleksibilnosti, *queer* s vremenom postaje sve popularniji pojam, o čemu svjedoči i suvremeni šoubiznis, pop kultura i društvene mreže (Simić 184). Termin *queer* i problematika vezana za *queer* identitete prisutni su u javnim diskursima diljem svijeta, a sve ih češće susrećemo i na postjugoslavenskom prostoru, čemu svjedoči velika popularnost *queer* umjetnika i performerica kao što su Conchita Wurst, Janelle Monáe ili Božo Vrećo. *Queer* postaje simbol emancipacije lezbijske i *gay* populacije i od "simbola devijacije postaje znak afirmacije seksualne drugosti" (Bužinjska i Markovski 501), dok se pojam *straight* koristi za osobe s normativnom seksualnošću, tj. heteroseksualce.

U humanističkim i društvenim znanostima pojam *queer* u uporabi je od 1990. godine, pa se kod *queer* teorije radi o relativno novoj teorijskoj oblasti proistekloj iz feminističkih i rodnih teorija, koja postoji tek od sredine osamdesetih godina. Svoje ishodište *queer* teorija nalazi u tekstu *Nevolja sa rodom*,¹⁶⁰ u kojemu Judith Butler kroz svoju teoriju performativnosti ne preispituje samo dualnu podjelu kategorije spola i roda, koje su performativno konstruirane kroz kulturu i diskurse, već ujedno kritizira i instituciju normativne heteroseksualnosti. Ona tvrdi da su ograničavajući okviri i nadzorne prakse seksualnih režima odgovorne za prinudnost heteroseksualnosti.

Queer teorija, kako je opisuju Paul Burston i Colin Richardson,¹⁶¹ ne bavi se samo pitanjem što znači biti lezbijka ili *gay* muškarac u društvu koje ih okružuje i isključuje, već također istražuje različite vidove heteroseksualnosti i njihova ispoljavanja. Ona više nije fokusirana samo na lezbijke i *gay* muškarce, već se kritiziraju sami koncepti prirodnosti roda te ideološke

¹⁶⁰ Vidi: Butler, Judith. (Butler, Judith). *Nevolja sa rodom*. Loznica: Karpos, 2010. (Izvornik: Butler, Judith. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge, 1990).

¹⁶¹ Vidi: Burston, Paul and Colin Richardson. *Introduction: A Queer Romance: Lesbians, Gay Men and Popular Culture*. London: Routledge, 1995.

konstrukcije koje podržavaju prinudnu heteroseksualnost. Kroz podrivanje uvriježenih kategorija i fokusiranjem na neravnotežu između spolova, rodova i želje, koncept *queera* predstavlja pobunu protiv stabilnosti određenja i fiksiranosti identiteta i ukazuje na nemogućnost prirodne seksualnosti i roda, te na sveopću nestabilnost subjektivne percepcije i relativnost identitetskoga pitanja.

Kroz raspravu o isprepletenosti spola, roda, kapitalizma i prisilne heteroseksualnosti (*compulsory heterosexuality*), *queer* teorija nastoji dekonstruirati društveno prihvatljive prikaze seksualnosti i rodnih uloga i propituje *status quo* i stabilnost identiteta. Riječ je o jednoj od trenutno najbrže rastućih kritičkih perspektiva, koja se primjenjuje u okviru različitih istraživačkih polja. Premda se pojam *queer* još uvijek velikim dijelom oslanja na *gay* i lezbijske studije iz kojih je proizašao, on danas ima puno šire i kompleksnije značenje te nadilazi okvire homoseksualne perspektive i političke borbe, označavajući različitosti na planu seksualnosti, istovremeno opisujući i teorijski model i kritičku perspektivu (Jagose, 18). Također se može odnositi i na nekonformistički pristup teoriji i politici ili disidentski stav prema konvencionalnom razumijevanju i globalnoj kapitalističkoj politici.¹⁶²

Mnoge feminističke i *queer* studije osporavaju model binarne opozicije homoseksualnosti i heteroseksualnosti te razvijaju alternativne modele razumijevanja i definiranja seksualnosti i seksualnih identiteta. Ipak, brojni novi modeli, diskursi, teorije i istraživanja seksualnosti nisu uspjeli nadvladati model binarne opozicije homoseksualnosti i heteroseksualnosti, koji je još uvijek dominantan model definiranja i razumijevanja seksualnosti.

Queer teorija i njezine postavke naročito su važne za analizu seksualnih identiteta onih protagonistica čija seksualnost i seksualne prakse odudaraju od heteronormativnih i binarnih modela ženske seksualnosti.

¹⁶² Vidi: 'Definisanje' *queera* <<http://www.labris.org.rs>>.

6. Spolni i rodni identitet

S obzirom na to da ne postoji samo jedan univerzalni i nedjeljivi koncept identiteta, a s tim i ženskog identiteta, već je riječ o kompleksnom i višeznačnom pojmu, problem određenja ženskog identiteta, ili bolje rečeno ženskih identiteta, još uvijek zauzima središnje mjesto u feminističkom diskursu, ali i u širim diskusijama o problematici identiteta u suvremenom globalnom društvu. Dileme i rasprave o ženskim identitetima i pozicijama ne očituju se samo u javnim domenama i političkim, pravnim i medijskim diskursima, već se njihovi tragovi i problematika ogledaju i u sveukupnom umjetničkom stvaralaštvu pa tako i u književnosti. Imajući na umu da je u jednom radu nemoguće obuhvatiti sva značenja i implikacije toga kompleksnog pojma, u posljednjem poglavlju teorijskoga dijela izdvojila sam ona koja će biti ključna za predstojeću analizu tvorbe identiteta u odabranim romanima.

Romani spisateljica koji su predmet ove analize hvataju se ukoštac s pregršti aktualnih društvenih tema vezanih za problematiku suvremenih identiteta. Jedna od osnovnih značajki koja objedinjuje sve romane i omogućuje njihovu usporedbu je zajednički interes za specifične ženske identitete na početku trećega tisućljeća te fokus na iskustvo protagonistica u postjugoslavenskom književnom kontekstu. Svaki od romana na sebi svojstven način iz ženske perspektive kontekstualizira suvremene modele ženskosti, koji na različite načine odskaču ili nisu sasvim u suglasju s tradicionalnim i stereotipnim predstavama o ženskosti i rodnim ulogama, tako pružajući uvid u žensko iskustvo, preispitujući prevladavajuće rodne norme i pridonoseći daljnjoj raspravi o višestrukosti ženskih identiteta. Iako se u romanima ogleda višestruka drugost i ugroženost žena (*multiple otherness and jeopardy*), jer tematiziraju preklapanje kategorija identiteta i drugosti, u ovom ću se poglavlju baviti problematikom konstrukcije i artikulacije spolnog i rodnog identiteta i drugosti žene, dok ću u poglavljima koja slijede obraditi ostale identitetske sastavnice značajne za ove romane te njihove međusobne intersekcije. Premda se spolne, rodne i seksualne kategorije, kako naglašava Lanser,¹⁶³ međusobno uvjetuju i prožimaju, za potrebe ovoga rada kategorije spola i roda razmotrit ću u prvom analitičkom poglavlju, a kategoriju seksualnosti u zasebnom, posljednjem analitičkom poglavlju, no stalno ukazujući na njihovu nerazdvojivost. Stoga je razumljivo da će se u ovom poglavlju pripovjedni tekstovi čitati pretežno iz ženske vizure i u feminističkom ključu, slijedeći postavke feminističke teorije i književne kritike te koristeći uvide feminističke

¹⁶³ Vidi: Lanser, Susan Sneider. "Toward a Feminist Narratology." *Style* 20.1 (1986): 341-363.

naratologije i rodno orijentirane analize pripovjednih tekstova, ne poričući da se čitanja mogu ponuditi i iz drugačije perspektive.

Budući da su nastojanja feminističke teorije i kritike danas usmjerena na mnogostruka iskustva isključenosti, marginalizacije i potlačenosti žena u različitim društvenim sferama te usko povezana s političkim potrebama ne samo žena nego i mnogih drugih marginaliziranih skupina, feministički i rodno orijentirani pristup književnoj produkciji sam po sebi uključuje relevantne društveno-političke aspekte. Kako bi se ocrtao položaj ženskih likova, kao i stavovi i odnos prema ženama u društvima u koje su protagonistice smještene, te ustanovila razina subverzivnoga djelovanja u odnosu na patrijarhalne društvene norme, pažnja se posvećuje i pitanju reproduciraju li se u odabranim književnim tekstovima patrijarhalne rodne uloge i tradicionalni stereotipi ili se pak oni preispituju. Nadalje, nastojim ustanoviti pridonose li ti tekstovi održavanju patrijarhalnoga sustava moći, ili ga subvertiraju kroz opovrgavanje i izokretanje tradicionalnih binarnih opozicija, kreirajući prostor za ženska iskustva i žensku perspektivu u književnom i drugim javnim diskursima.

6.1. Pripovjedački glas i ženska perspektiva

Jedna od kategorija formalne analize teksta koja je od centralne važnosti za konstrukciju ženskih identiteta u odabranim romanima je kategorija pripovjedača, tj. pripovjedačkoga glasa, koju naročito naglašavaju feministička naratologijai rodno orijentirana analiza pripovjednih tekstova. Premda u ovim romanima, kao i u većini suvremenih tekstova, nalazimo više tipova pripovijedanja, a pripovjedač nije uvijek jednoznačan, jer pojedini njegovi postupci mogu odskakati od osnovnog određenja pripovjedne situacije (Grdešić 114), određivanje prevladavajućega tipa naracije i pripovjedačke perspektive može uvelike pridonijeti analizi identitetske konstrukcije likova.

Slijedeći trag Stanzela ¹⁶⁴ i njegove teorije pripovijedanja koja razlikuje tri osnovne "pripovjedne situacije" (*Auktoriale, Ich-, und personale Erzählsituation*) i koja se, uz nadopune i reformulacije i dalje koristi, romane *Korov je samo biljka* i *Paprat*, možemo okarakterizirati kao pripovjedne tekstove u kojima dominira pripovijedanje u prvom licu (*Ich-Erzählsituation*).

¹⁶⁴ Stanzel, Franz. *Theorie des Erzählens*. 8. izdanje. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2008.

Za razliku od ovih romana, u romanu *Mogla je biti prosta priča* prevladava pripovijedanje u trećem licu, ali su događaji prikazani kroz očiste protagonistice Esme pa se može govoriti o personalnoj pripovjednoj situaciji (*personale Erzählsituation*). U slučaju romana *Hakirana Kiti* situacija je nešto kompleksnija, jer se pripovijedanje odvija na dvije razine. Na svakoj od njih prevladava drugačiji tip naracije što znači da se prethodno spomenute pripovjedne situacije izmjenjuju. Pripovjedač prve razine (okvirne priče) događaje većinom iznosi u trećem licu, ali iz perspektive hakera Maora (*personale Erzählsituation*), dok je kod pripovijesti druge razine (umetnuta priča) koju iznosi Kiti riječ o pripovijedanju u prvom licu (*Ich-Erzählsituation*). S obzirom na to da je narativ koji se bavi intimom protagonistice i problematikom ženskosti od većeg interesa za ovu analizu, više će pažnje biti posvećeno ovoj razini pripovijedanja. Pored Stanzelove teorije pripovijedanja, za analizu odabranih romana važni su i uvidi Gérarda Genettea i Susan Lanser. Kritizirajući klasične tipologije pripovjedačkoga gledišta, Genette¹⁶⁵ razdvaja *glas*, koji povezuje s govorom pripovjedača, od *modusa* kojega povezuje s gledanjem. Tako glas postaje komunikacijskim činom, a modus instancom fokalizacije (Biti 160). U fikcionalnom pripovijedanju pripovjedač je dakle glas koji preuzima odgovornost za pripovjedni iskaz i razlikuje se od nositelja iskaznoga modusa, tj. fokalizatora (Biti 439). Više govora o pojmu fokalizacije i fokalizatora bit će nešto kasnije. Lanser¹⁶⁶ tekovine francuske naratologije obogaćuje angloameričkim *point-of-view criticism*, teorijom govornoga čina i feminističkom kritikom. Za nju je "pripovjedač osobnost stvorena tekstem" i u ovom svođenju teksta na osoban čin ona vidi most između poetike i retorike. Stoga smatra da se na temelju ideoloških, statusnih, dobrih i spolnih "verbalnih pokazatelja" pripovjedačeve iskazivačke djelatnosti može rekonstruirati autorski svjetonazor enkodiran u tekst (Biti 160-161). Lanser¹⁶⁷ i druge predstavnice suvremene feminističke naratologije poput Fludernik¹⁶⁸ zahtijevaju uvođenje spola i roda kao formalnih kategorija feminističke naratologije, jer smatraju da ove kategorije igraju odlučujuću ulogu ne samo pri konfiguraciji likova, nego i u konstrukciji pripovjedačke instance. Lanser nadalje razmatra mogućnosti tekstualnih signala spola te jezičnih i kulturalnih oblika rodne markacije pripovjedača. Rod pripovjedačke instance može biti eksplicitno označen u tekstu, ali može biti konstruiran i kroz rodne kodove, jer recipijenti

¹⁶⁵ Genette, Gérard. "Discours du récit." *Figures III*. Paris: Seuil, 1972; Genette, Gérard. *Narrative Discourse. An Essay in Method*. Ithaca & London: Cornell University Press, 1980.

¹⁶⁶ Lanser, Susan S. *The Narrative Act. Point of View in Prose Fiction*. Princeton, NJ, 1981.

¹⁶⁷ Vidi: Lanser, Susan Sneider. "Sexing the Narrative. Propriety, Desire, and the Engendering of Narratology." *Narrative* 3.1. 1995: 85-94; Lanser, Susan S. "Queering narratology." *Mezei* 1996a: 250-261.

¹⁶⁸ Vidi: Fludernik, Monika. "The Genderization of Narrative." *Groupes de Recherches Anglo-Américaines de Tours* 21 (1999): 153-175.

na temelju osobnosti, ponašanja i stavova pripisuju rod pripovjedačkoj instanci. Stanzel smatra da postoje strukturalne razlike između pripovjednih tekstova u prvom i trećem licu pa se principijelno radi o dva različita tipa pripovijedanja (179-180). Imajući to na umu, prvo ću analizirati spolnu i rodnu kategoriju pripovjedača u pripovjednim tekstovima koji su prvotno u prvom licu, a zatim ću se okrenuti detaljnijoj analizi ovih aspekata u romanu s dominantno personalnom pripovjednom situacijom i fokalizacijom. Međutim, kako bi se analiza i usporedba romana koja slijedi mogla lakše pratiti, prije prelaska na razradu problematike narativnoga glasa i narativne perspektive, potrebno je sažeti radnju i ukazati na strukturu romana.

6.1.1. Autodijegeza u romanima *Korov je samo biljka*, *Paprat* i *Hakirana Kiti*

Prvi roman odabran za analizu je prvijenac Stele Jelinčić *Korov je samo biljka na pogrešnom mjestu* (u daljnjem tekstu samo *Korov*), objavljen 2008. godine u izdanju zagrebačkoga Konzora. Roman se fokusira na iskustva i svakodnevne probleme mlade Zagrepčanke Sofije te uključuje različite epizode iz života njezine obitelji i prijatelja. Roman započinje u trenutku kada Sofija djeluje pomalo izgubljeno, vodeći poprilično kaotičan i raskalašen život. Većinu svojih dana i noći provodi obilazeći kućne zabave, kafiće, klubove i diskoteke, upoznavajući nove ljude, ogovarajući, pijući, eksperimentirajući s raznim drogama i upuštajući se u seksualne avanture s osobama oba spola. Međutim, njezin narativ o sadašnjosti isprepleten je sa sjećanjima iz djetinjstva, narativom o prošlosti njezine obitelji ratnih 1990-ih godina i pričama o iskustvima njezinih prijateljica i rodbine, koje skupa tvore tkivo romana. U jednom trenutku Sofija upoznaje mladića s kojim se, usprkos nepovjerenju u muškarce i strahove od vezivanja, odlučuje upustiti u ozbiljnu vezu i suživot, no to sa sobom donosi niz nesigurnosti, sumnji i svađa, što Sofiju tjera na bijeg iz veze. Kraj romana ne donosi konačno rješenje ni za Sofijine ni za šire društvene probleme, ali ipak završava u optimističnom tonu s nešto zrelijom Sofijom i pozitivnim mislima o budućnosti te nadom da će, iako je budućnost uvijek mutna, biti okružena vedrim ljudima koji je razumiju.

Drugi odabrani pripovjedni tekst je roman Dunje Radosavljević *Paprat*, objavljen 2009. godine u Beogradu u izdanju Stubova kulture. U njemu se u obliku kratkih dnevničkih zapisa u prvom licu dokumentiraju doživljaji i preokupacije neimenovane protagonistice u urbanom okruženju Beograda na početku trećega tisućljeća. Nakon povratka iz SAD-a, gdje je provela nekoliko

godina, pripovjedačica započinje neku vrstu osobne dnevne kronike, opisujući svoja osjećanja, probleme i svakodnevna iskustva preživljavanja i borbe u kompleksnim društvenim uvjetima. Kao i u slučaju drugih protagonistica odabranih romana, i ona se suočava s brojnim nevoljama koje donosi život u postjugoslavenskim tranzicijskim društvima. Osim o međuljudskim odnosima, osobnim konfliktima, osjećajima izgubljenosti i frustracije te seksualnim iskustvima s raznim partnerima, pripovjedačica progovara i o stanju usamljenosti, prekarnosti i zdravstvenim tegobama, koje pogađaju i mlade žene. Ni ovaj roman u konačnici ne vodi k razrješenju, oslobođenju ili olakšanju, već završava epilogom u kojemu se pripovjedačica izravno obraća čitateljima s porukom da im, iako je zanimljivo slušati priče o tuđoj nesreći, njezina priča neće donijeti katarzu.

Roman prvijenac Andree Pisac *Hakirana Kiti* objavljen je 2013. godine u Zagrebu u Algoritmovom izdanju. Radnja romana smještena je na dva različita uporišta i u dva vremenska okvira. Jedna nit priče prati mladoga hakera Maora koji u arhivima kibernetičkoga prostora¹⁶⁹ pronalazi intimni dnevnik žene po imenu Kiti, nastao mnogo godina ranije. i započinje ga čitati, iako su mu nadležni organi za koje radi to izričito zabranili, naredivši mu da ga uništi. Čitanje Kitinoga teksta i njezina razmišljanja ostavljaju toliko dubok dojam na Maora da s vremenom počinju mijenjati njegovu percepciju svijeta i utjecati na njegove životne odluke, te tako Maor odlučuje pustiti Kitin rukopis u javnost i pobjeći s hakericom u koju je zaljubljen. Druga nit priče, koja sadržajno čini glavninu romana, smještena je u englesku metropolu početkom 21. stoljeća i fokusirana je na intimu i svakodnevnicu pripovjedačice i protagonistice iz naslova. Pet godina prije početka priče mlada spisateljica i znanstvenica Kiti Kraus preselila se iz Hrvatske u London s namjerom da doktorira antropologiju. Svoje ljubavne veze i erotske avanture te uspone i padove na polju znanstvenoga rada Kiti detaljno dokumentira i raščlanjuje u dnevničkim zapisima, do kojih kasnije dolazi Maor. Čitatelji upoznaju Kiti u razdoblju dovršavanja doktorata i u trenutku osobne i profesionalne krize. Pored rada na disertaciji, ono što zaokuplja najveći dio Kitine svakodnevnice je njezin ambivalentni ljubavni odnos s engleskim fotografom Rodgeom. Kompleksnost susreta pojedinaca iz različitih kultura prikazana je nizom pripovjednih situacija te pričom o Kitinim poznanicima i njihovim međusobnim odnosima i opisima njezinih unutarnjih i vanjskih konflikata. Iako je techno-

¹⁶⁹ Kibernetički prostor je virtualna stvarnost, prostor uspostavljen uz pomoć i posredovanjem kompjutorsko-digitalne tehnologije. Pojam kibernetičkoga prostora ili cyberspace koristi se danas za sve što se nalazi na internetu. Termin *cyberspace* podrijetlo vuče iz književnosti gdje se prvi put spominje u *SF* romanu *Neuromancer* Williama Gibsona iz 1984. godine.

futuristički aspekt romana koji se bavi hakerskom subkulturom iz budućnosti podjednako zanimljiv kao i spomenuti intimni i ljubavni aspekt, prva problematika nadilazi okvire ove disertacije pa ću se u analizi romana usredotočiti na drugu.

Premda između romana *Korov*, *Paprat* i *Hakirana Kiti* postoje stanovite razlike u načinima pripovijedanja i manipuliranja narativom (uvođenje drugih pripovjedača, pripovjedačkih razina ili tehnika pripovijedanja), ono što je zajedničko ovim romanima je da se pripovijedanje najvećim dijelom odvija u prvom licu. Iako u romanu *Hakirana Kiti* nalazimo različite naracijske tipove, pripovijest protagonistice Kiti također je iznesena u prvom licu. Također, u sva tri romana pripovjedačka instanca u prvom licu nije samo centralni lik koji izravno sudjeluje u radnji (*homodijegetički pripovjedač*), već pripovijeda i svoju vlastitu životnu priču, pa se prema tipologiji Genetteovog pripovjedača, radi o autodijegetičkom pripovjedaču. Dok Genette ovu vrstu kvaziautobiografskoga pripovijedanja označava pojmom autodijegeza (244-245), Stanzel ga u *Teoriji pripovijedanja* naziva kvaziautobiografskim pripovijedanjem.

Jedna od značajki autodijegeze koja se prepoznaje u ovim romanima je bliskost i intimnost situacija opisanih već u prvim odlomcima. Događaji su ispričani na subjektivan način iz specifične perspektive pripovjedačica. Kao što je tipično za autodijegetičke pripovjedače, naratorice već na samom početku romana čitatelje vješto uvlače u svoj intimni svijet, pokušavajući ih učiniti svojim sugovornicima ili pouzdanicima, tako što im povjeravaju vrlo privatne informacije. Ovakav način pripovijedanja, koji uključuje bliskost, intimnost i subjektivnost doživljaja, može uzrokovati da se čitatelj(ica) osjeća poput uljeza koji upada u nečiju privatnu sferu, dok im istovremeno omogućuje i bolje razumijevanje stavova pripovjedačica te iskustava protagonistica i svijeta u kojemu žive, pružajući čitateljstvu veću mogućnost identifikacije s glavnim likom. Tako Sofija u romanu *Korov* bez uvoda i okolišanja svoje pripovijedanje započinje prepričavanjem razgovora s ljubavnikom odmah nakon seksualnog odnosa: "Kad je bilo gotovo, umirala sam od smijeha. Frajer se zbunio. "Kaj je smiješno?" upitao je sa strahom. Mislio je da sam odglumila" (Jelinčić 5). Nakon kratke uvodne rečenice o vremenu, pripovjedačica *Paprat* također odmah prelazi na opisivanje svojih tjelesnih stanja i osjećaja uzbuđenosti: "Danas ne pada kiša. Postoji neka smela uzbuđenost u mom telu. Ne toliko jak libido, koliko hrabrost da se oseća" (Radosavljević 11). Kitina priča pak započinje opisom njezinoga lošeg duševnog stanja, nesanice i stresa nakon prekida s partnerom: "Mitja i ja nismo zajedno od kraja listopada; ja sam prestala spavati početkom siječnja. Nisam to dovela u vezu. Ja nemam vremena dovoditi stvari u vezu" (Pisac 13).

Odabir ovakvoga narativnog prosedea posljedica je estetičkog i etičkog izbora autorica i predstavlja svjesnu narativnu gestu. Felski ističe kako je pojava subjektivnosti ključna kategorija feminističkoga diskursa i mora se promatrati u sprezi s razvojem ženskoga pokretakao cjeline (71). Cilj autodijegetske naracije, kao što primjećuje Demiragić, nije samo omogućiti naratorici pripovijedanje svoga viđenja događaja, već i svjedočenje o nemogućnosti distanciranog, objektivnoga sagledavanja i prikaza događaja u totalitetu (159). Radi se o onome što je Moranjak-Bamburać nazvala osviještenim činom "brižnog darivanja upojedinačenog narativnog identiteta, onima čije bi pripovijesti inače ostale zauvijek prigušene" (120). Svijet ovih pripovjedačica je svijet malih ljudi – žena silom prilika potisnutih na poziciju drugosti – i njihovih priča posredovanih specifičnom, individualnom konfiguracijom identiteta i konfliktnim odnosom sa sobom ili okolinom. Njihove se specifične pozicije opiru generalizaciji.

Lanser¹⁷⁰ ističe da pitanja spola i roda, naročito kada se radi o autodijegetičkoj pripovjedačkoj instanci, stoje u međuodnosu s raznim drugim tekstualnim i kulturnim aspektima kao što su sadržaj priče, jezik i sociokulturni kontekst. Fludernik je pokazala kako postoje razlike između rodni markacija kao što su ime, zamjenica i društvene uloge, koje jasnije ukazuju na biološki spol, te signala koji mogu biti višeznačni kao što su zanimanje, odjeća, način ponašanja, itd. (Nünning i Nünning 150-151). Uporabom upravo takvih elemenata spolne i rodne markacije i različitih tekstualnih indicija, spolni i rodni identitet pripovjedačke instance, a s tim i glavnoga lika u ova tri narativa, jasno je spolno i rodno obilježen kao ženski. Pripovijedajući svoje intimne priče i artikulirajući osobna iskustva iz ženske perspektive, ove pripovjedačice pružaju otpor dominantnim muškim diskursima, suprotstavljajući se ideji velikih naracija iz muške perspektive, odbijajući postojati samo u njima ili pak u kućanskim prostorima (*domestic spaces*). U procesu pripovijedanja one otkrivaju alternativne mogućnosti ženskoga pozicioniranja i konstruiranja nepripadnosti što dovodi do kreiranja ženskoga kontranarativa. Žene više nisu samo pasivni objekti muške žudnje, već postaju i aktivni politički subjekti. Time autorice razotkrivaju i svoje temeljne poetičke, ali i feministički orijentirane političke stavove. Bez obzira na to slaže li se čitateljstvo s njihovim izravno ili neizravno iznesenim stavovima oko brojnih pitanja te može li se ono identificirati s njima ili ne, naratorice nastoje navesti na

¹⁷⁰ Vidi: Lanser, Susan S. *Sexing Narratology: Toward a Gendered Poetics of Narrative Voice*. Grünzweig / Solbach, 1999: 167-183.

promišljanje aktualnih društvenih problematika, naročito onih koje se tiču konstrukcije identiteta i percepcije uloga žena u društvu. Stoga je razumljivo zašto je baš ovaj način pripovijedanja vrlo raširen u književnim tekstovima koji se bave tematikom ženskosti i društvenom pozicijom žena.

Ipak, autodijegeza nosi i neke problematične aspekte kojima su se iscrpno pozabavili naratolozi i naratologinje Stanzel, Genette, Bal i Rimmon-Kenan. U slučaju autodijegetičkih pripovjedača uvijek treba imati na umu problematiku dvostrukoga *ja*, subjektivnost pripovijedanja, ograničenost pripovjedne perspektive i potencijalnu nepouzdanost pripovjedača (Grdešić 118-122). Stoga je bitno napomenuti da autodijegetičke pripovjedačice u romanima ispunjavaju dvije različite funkcije. S jedne strane, one predstavljaju pripovjedačku instancu koju Kayser na tragu Spitzera definira kao pripovjedno *ja* (*das erzählende ich*), dok se s druge strane pojavljuju i kao protagonistice romana, odnosno doživljajno *ja* (*das erlebende ich*) ili pripovijedano *ja* (*das erzählte ich*) (Schmid 69). Kayser upozorava kako se pripovjedno i pripovijedano *ja* ne bi smjeli poistovjećivati, a Stanzel dodaje da "u romanu pisanom u prvom licu pripovjedač ni u kom slučaju nije pravocrtni nastavak pripovijedanog lika" (179), smatrajući da je najvažniji dio autonomne osobnosti pripovjedača u prvom licu u egzistencijalnom kontinuitetu između *ja* kao pripovjedača i *ja* kao junaka u tekstu (180). Ako se prihvati Stanzelov argument o egzistencijalnom kontinuitetu između pripovjednog *ja* i pripovijedanog *ja*, onda bi bilo pogrešno te dvije instancije promatrati kao identične, jer iz toga slijedi da pripovjedno *ja* ostaje izvan pripovjednoga svijeta, dok se unutar njega pojavljuje isključivo pripovijedano *ja*, tj. pripovjedačevo prijašnje *ja* (Schmid 69). Formalna razlika između subjekta koji govori (pripovjedača) i onog o kojemu se govori (lika) predstavlja se u tekstovima u prvom licu, a određuje i formu i sadržaj romana.

S obzirom na to da se radi o pripovjedačicama koje iznose svoju životnu priču, razmišljanja, viđenja i osjećanja i imaju ograničeno znanje o svojoj okolini i mislima drugih likova, treba imati na umu da one događaje pripovijedaju na subjektivan način i iz ograničene perspektive. Ova problematika subjektivnosti pripovijedanja i ograničenosti pripovjedne perspektive uključuje i široko diskutirani fenomen nepouzdanoga pripovjedača (*unreliable narrator*), jer kod autodijegetičkih pripovjedača čitatelji nikada ne mogu biti sasvim sigurni skrivaju li ili prešućuju nešto, lažu li ili skrivaju određene informacije (Grdešić 114). Nadovezujući se na Wolfganga Lockemanna, Stanzel tvrdi da je nepouzdanost pripovjedača u prvom licu prethodno uvjetovana "ontološkom bazom" njegova položaja. Pripovjedač može "na temelju

svoje pozicije u sferi likova i na temelju svoje fizički determinirane ličnosti, iz čega proizlazi određena ograničenost njegovog perceptivnog i spoznajnog horizonta, posjedovati samo osobno subjektivan i time ograničeno valjan nadzor o ispriповijedanim događajima“ (188). Iako je pitanje pripovjedačeve nepouzdanosti, kojim se primjerice bavila Rimmon-Kenan,¹⁷¹ važno kada je riječ o pripovjednoj instanci u prvom licu, u ovu problematiku neću dublje ulaziti zbog njezine kompleksnosti i ograničenog obujma ovoga rada.

Ono čime ću se ovdje pozabaviti je vremenska organizacija narativa, jer je smatram značajnom za usporedbu odabranih romana. Problemom se vremenske organizacije u pripovjednom tekstu intenzivno bavio Genette, koji odnos između vremena priče i vremena teksta razmatra u tri osnovna aspekta: poredak, trajanje i učestalost. Od najvećeg je interesa za moju analizu poredak pripovijedanja koji se odnosi na vezu između vremenskoga redoslijeda događaja u priči i njihova razmještaja u pripovjednom tekstu. Dva su glavna tipa nepodudaranja poretka događaja u priči i događaja u tekstu, a to su retrospekcija ili *flashback* i anticipacija ili *flashforward* (Rimmon-Kennan 46). Ovu nepodudarnost između dva poretka Genette naziva anakronijom, a kako bi se izbjegle vizualne konotacije, *flashback* naziva analepsom, dok *flashforward* predstavlja prolepsu (Genette 48). Premda je romanima *Korov*, *Paprat* i *Hakirana Kiti* zajednička autodijegetička pripovjedačka instanca, postoje i neke krucijalne razlike između pripovijedanja kada se radi o narativnoj strukturi i vremenskoj distanci između pripovjednog i pripovijedanog *ja*.

Od samoga početka romana *Korov* naratorica stalno skače iz jednoga vremenskog okvira u drugi, opisujući formativna iskustva protagonistice, odnosno svoga mlađeg, doživljajnog *ja*, koja su imala odlučujući utjecaj na oblikovanje svijesti i identiteta pripovjednog *ja*, tj. pripovjedačice, kao i na poziciju u kojoj se ona nalazi dok pripovijeda. Vremenski razmak između dva *ja* iznosi nekoliko godina pa između pripovjednog *ja* i pripovijedanog *ja* uvijek postoji i određena narativna distanca. Ovu vremensku udaljenost između prošlog i sadašnjega trenutka Genette naziva opsegom analepse (48). Pripovjedno *ja* podrazumijeva glas koji priča vlastitu priču, odnosno protagonisticu kao pripovjedačicu kakva je ona u starijoj dobi u trenutku u kojemu pripovijeda, dok se doživljajno ili pripovijedano *ja* odnosi na pripovjedačicu kao protagonisticu kakva je bila ranije, u adolescenciji (Grdešić 115). Što se pripovijedanje više bliži trenutku iz kojega je započelo, tj. što je bliže sadašnjem pripovjednom vremenu, to se

¹⁷¹ Rimmon-Kennan, Shlomith. *Narrative Fiction. Contemporary Poetics*. 2. izdanje. London, New York: Routledge 2002.

udaljenost i rascijepljenost između ta dva *ja* smanjuju. Iz pozicije svoga zrelijeg, odraslijeg *ja*, pripovjedačica Sofija na svoje prošlo *ja* većinom gleda sa simpatijom i razumijevanjem i uvijek se iznova iz sadašnjega trenutka pripovijedanja vraća u prošlost, pripovijedajući zgode i nezgode iz svoga djetinjstva i rane mladosti. U ovom se slučaju radi o retrospektivnom pripovijedanju ili analepsi. Pritom je bitno da pripovjedačko *ja* prijevremeno ne otkrije svoje sadašnje, izmijenjene stavove i svoje aktualnije uvide o ženskoj neovisnosti, samosvijesti i seksualnosti, koji predstavljaju plod iskustva i odrastanja, kako bi se što vjernije prikazala putanja ka sadašnjem trenutku te proces njezinoga sazrijevanja i promjene. Zbog nelinearne i labave strukture narativa, Sofijino pripovijedanje ostavlja dojam neujednačenosti i fragmentiranosti, djelujući kao neka vrsta tekstualnoga tkanja pomoću kojeg ona pokušava spojiti rastrkane niti svoga života i jastva, objasniti razloge ili ponuditi obrazloženje za svoje sadašnje stanje i način života. Za razliku od *Korova*, u romanu *Paprat* početna točka narativa mnogo je bliža sadašnjosti pripovijedanja te ne postoji veliki vremenski odmak između dvostrukoga *ja*, tj. pripovjednog *ja* i pripovijedanog *ja* i njihovih iskustava. Pripovijedanje u prvom licu većinom se odvija u sadašnjosti s povremenim *flashbackovima* ili analepsama u blisku prošlost i prepričavanjima nedavnih, prošlih događaja. Pripovjedno *ja* ovdje ima nešto izravniji pristup događajima o kojima pripovijeda, što ostavlja dojam neposrednosti događanja. Iako se radi o kratkim dnevničkim bilješkama ispunjenim svakojakim mislima pripovjedačice te opisima doživljaja, duševnih i emotivnih stanja protagonistice, ovi su tekstualni fragmenti smisljeno uklopljeni u cjelinu djela.

Od primjera odabranih za analizu najkompleksniji i najsuvremeniji u tematskom i formalnom smislu jest roman *Hakirana Kiti*, koji je objavljen nešto kasnije od *Korova* i *Paprat*. Kao što sam već spomenula, roman raspolaže dvjema okosnicama radnje koje karakteriziraju dva različita tipa naracije. Dok se kod Kitine pripovijesti u prvom licu radi o umetnutoj priči (pripovijesti druge razine), okvirna priča (prve dijegetičke razine) ispričovijedana je u trećem licu s unutarnjom fokalizacijom kroz lik Maora. U pojedinim dijelovima ove pripovjedne razine dominira izravno pripovijedanje u formi dijaloga u virtualnom *chat roomu*, čime se nastoji ostvariti dojam sadašnjosti i izravnosti pripovijedanja. Između ova dva narativa postoji vremenski razmak od tridesetak godina, jer se Maorova priča odvija u budućnosti u odnosu na događaje u Kitinoj pripovijesti. Preko Maora, ali iz Kitine subjektivne perspektive i sam(a) čitatelj(ica) dolazi do podataka o naratoričinoj intimi, znajući samo ono što je Kiti zapisala u dnevnik. Zanimljiva je i poveznica narativa s arheologijom te istraživanjem prošlosti i memorije. Poput arheologa-istraživača, kakva je i sama Kiti u svom vremenu, Maor u

bespućima arhiviranih podataka u kibernetičkom prostoru otkriva Kitin manuskript, koji ga kao artefakt iz prošlosti zaintrigira i tjera na razmišljanje.

6.1.2. Fokalizacija u romanu *Mogla je biti prosta priča*

Roman *Mogla je biti prosta priča* (u daljnjem tekstu naznačen kao *Mogla je biti*) bosanskohercegovačke spisateljice Ajle Terzić objavljen je 2011. godine u izdanju zagrebačkoga Sandorfa i beogradskoga Rendea. Uronjena u sumornu tranzicijsku svakodnevicu grada, protagonistica Esma Lipa vodi poprilično dosadan i monoton život. Budući da je prema mišljenju njezine okoline već krajnje vrijeme za brak, obitelj joj pokušava nametnuti zubara Mešu. Kada joj se ukaže prilika za put u Graz, Esma u vlaku upoznaje Rozu, djevojku iz domovine koja živi u Austriji, s kojom se ubrzo upušta u ljubavnu vezu. Ova kratka romana funkcionira sve dok Esmina općinjenost Rozom ne počne izazivati unutrašnje konflikte. Zbog obiteljskoga pritiska i očekivanja okoline protagonistica se i dalje povremeno viđa s Mešom te razmatra njegovu bračnu ponudu. To u Rozi izaziva napade ljubomore, što vodi i do prekida njihove veze. Kraj romana ostavljen je otvorenim za interpretaciju. U zadnjoj sceni Esma doživljava automobilsku nesreću nakon koje nam se čini da donosi odluku i telefonom zove neku osobu, ali iz teksta nije potpuno jasno koju. Stoga se čitatelji moraju zapitati bira li Esma ipak Rozu ili cijelu ljubavnu priču ostavlja iza sebe kao trenutni hir, odbijajući lezbijstvo kao konačni izbor, umjesto toga izabirući bezbolniji put prilagodbe društvenim očekivanjima.

Nastavljajući tragom prethodno spomenute Stanzelove teorije o pripovjednim situacijama može se zaključiti da u romanu *Mogla je biti* prevladava personalna pripovjedna situacija. Pripovjedačka instanca iznosi priču u trećem licu jednine i ne sudjeluje u radnji, već se "provlači na račun glavnog lika" i prema svojoj 'točki gledišta' naginje prema liku (Peleš 62) te prvenstveno pripovijeda priču iz perspektive protagonistice. Kako bi se izbjegle specifično vizualne konotacije u izrazima *gledanje* i *gledište*, smatram adekvatnijim korištenje termina *fokalizacija*¹⁷² i s njim povezanoga termina *fokalizator*. Ove pojmove uvodi Genette, jer brojnim tipologijama pripovjedačkoga gledišta izvedenim u tradiciji *point of view criticism*

¹⁷² Fokalizacija je jedan od ključnih pojmova pripovjedne proze, naročito kad je riječ o unutarnjoj fokalizaciji i postupku 'promatranja' iz perspektive lika, što omogućava ograničavanje pripovjedača koji se nalazi izvan fabule na 'vidokrug lika' i nudi veće mogućnosti u predstavljanju svijesti.

zamjera "brkanje dvaju kriterija – glasa (tko govori?) i modusa (tko vidi?)" (Biti 141). Genetteova teorija fokalizacije razlikuje pripovjedne tekstove s unutarnjom, vanjskom i nultom fokalizacijom, ali obveza na fokalizaciju nije nužno postojana duž čitavoga pripovjednog teksta. I sam je Genette naglašavao kako se nijedna formula fokalizacije ne odnosi uvijek na čitavo djelo, već prije na određeni pripovjedni segment (100). Kako podsjeća Peleš, pojam fokalizacije ne nadopunjava Stanzelov model pripovjednih situacija, već skupa s njim omogućava određenje granice pripovjedačeva vidokruga u svakom tekstualnom segmentu, odnosno ukazuje na to promatra li se svijet kroz vizuru lika ili pripovjedača (72-75). Koristeći Genetteovu terminologiju, roman Ajle Terzić može se pobliže odrediti kao pripovjedni tekst u trećem licu u kojemu prevladava unutarnja fokalizacija kroz lik Esme, koja ispunjava funkciju fokalizatora ili koja, ako se koristi Stanzelova terminologija, funkcionira kao reflektor. Premda je unutarnja fokalizacija nedosljedna, jer se izmjenjuju različiti tipovi fokalizacije, ona je iznimno bitna za bolje shvaćanje samoga teksta i identitetske konstrukcije protagonistice. Pripovijedanje se izvodi u trećem licu, ali su događaji i fiktionalni svijet romana predstavljeni većinom kroz Esmine oči, tj. kroz njezinu specifičnu perspektivu. Pripovjedačka instancija artikulira Esmine misli, stavove i poglede na svijet pa se gledanje i pripovijedanje vezuje za ograničenu perspektivu lika. Predominantno personalna narativna situacija i unutarnja fokalizacija protagonistice jasno ukazuju na žensku vizuru i subjektivnu percepciju svijeta, ujedno predstavljajući i ograničenje perspektive, kao i kod narativa u prvom licu. Struktura fabule uglavnom je linearna, događaji su ispriповijedani u kronološkom slijedu kojim se zahvaća razdoblje od nekoliko mjeseci, dok tek povremeno u formi analepse na površinu izlaze Esmina sjećanja na djetinjstvo.

6.2. Problematika rodnosti i ženskosti

Bez obzira na međusobne razlike, u odabranim se romanima mogu uočiti i brojne sličnosti, naročito na tematskoj razini i razini likova čije su priče uronjene u suvremeni urbani društveni kontekst. Jedna od centralnih tema i glavnih poveznica ova četiri romana je njihov fokus na problematiku rodnosti i ženskosti te konstrukcije suvremenoga ženskog jastva, pri čemu su ključne konfiguracije glavnih likova i konstrukcije njihovih identiteta kao suvremenih ženskih iskustvenih subjekata. S obzirom na to da subjektivnost protagonistica velikim dijelom proizlazi iz odnosa s drugim ženskim i muškim likovima, sporedne ću likove romana i njihove

identitete analizirati samo u onolikoj mjeri u kojoj je to potrebno za razumijevanje protagonistica i njihovih spolnih i rodni identitetskih konstrukcija.

Ako se problematici ženskog identiteta pristupa iz feminističke i rodno orijentirane optike, za što romani sami po sebi nude dovoljno povoda, neizbježno se dolazi do problematike zamišljanja i konstrukcije ženskosti kao drugosti i tradicionalnoga poimanja žene kao drugoga spola, o čemu je pisala već de Beauvoir u svojoj slavnoj knjizi.¹⁷³ Ova je središnja tematika u uskoj vezi s problematikom potlačivanja i diskriminacije žena na temelju spolnog i rodnog identiteta, uvjetovanih vladajućim patrijarhalnim društvenim konstrukcijama spola i roda u danim povijesno-kulturnim okolnostima. Artikulacija ženskog iskustva primarno se pokazuje kroz opise svakodnevnice protagonistica i njihovih ljubavnih, erotskih, obiteljskih i prijateljskih odnosa. Pripovijedajući o osobnim iskustvima, konfliktima i borbama protagonistica i doživljajima njima bliskih ljudi, ovi romani nastoje pripovjedno uobličiti složenost ženskog iskustva te društvenih uloga i ženske pozicije u postjugoslavenskom tranzicijskom kontekstu na početku trećega tisućljeća. Već sam u teorijskom dijelu ukazala na društveno-kulturnu pozadinu romana i važnost društvenih promjena za konstrukciju ženskih identiteta na postjugoslavenskom prostoru na početku 21. stoljeća. Da se podsjetimo: u doba tranzicije zemlje bivše Jugoslavije nalaze se pod utjecajem dvojakih, ali često oprečnih ideologija, političkih procesa i javnih diskursa. S jedne strane jačaju tendencije ka nacionalizmu, isključivosti, konzervativizmu, repatrijarhalizaciji, retradicionizaciji rodni uloga, seksizmu, diskriminaciji i marginalizaciji žena, što feministkinje označavaju kao antifeministički *backlash*, dok s druge strane prevlast preuzimaju neoliberalizam, logika kasnog i divljega kapitalizma svojstvenoga zemljama u tranziciji, konzumerizam, digitalizacija i suvremeni globalni trendovi koji uključuju feminističke ideje o ravnopravnosti spolova, potrebu i težnju za seksualnom, financijskom i svakom drugom emancipacijom žena, ali i pojačanu seksualizaciju i objektifikaciju ženskoga tijela.

Izvorište sve četiri priče čine osobni problemi, identitetske krize i unutarnji konflikti protagonistica ili njihovi sukobi s okolinom izazvani nezadovoljstvom i frustracijama zbog nepovoljne, podređene pozicije drugosti, koju kao žene zauzimaju u patrijarhalnom društvu. Protagonistice romana prolaze kroz slične procese preispitivanja i pokušaja definiranja vlastitog identiteta te se nastoje adekvatno pozicionirati ne samo unutar obitelji i kruga prijatelja, već i u

¹⁷³ Vidi: de Beauvoir, Simone. *Drugi spol*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2016.

sredini u kojoj žive. Na početku narativa one su neodlučne i razapete između težnje za pronalaskom srodne duše, koja bi im pružala ljubav i potporu, ispunjavajući prazninu u njihovim životima, ali i negiranja ili odbijanja te iste težnje i želje za neovisnošću i slobodom. Nakon početnog oklijevanja i nesigurnosti oko toga hoće li se podrediti vladajućim normama i prihvatiti jednu od uloga, koje su im patrijarhalno društvo i dominantni rodni diskursi namijenili, one preispituju ili pak odbacuju ponuđene društvene izbore i pored unutarnjih konflikata nastoje slijediti vlastitu putanju u potrazi za samoodređenjem i ispunjenjem. Jedna od mogućnosti pobune i pružanja otpora te postajanja ženom izvan dominantnih društvenih okvira za protagonistice se nalazi u preispitivanju zadanih rodni kodova i osobnom činu neposluha, u subvertiranju ili odbacivanju društvenih konvencija. S buntom protiv stereotipne raspodjele rodni uloga, nametnutih društvenih pravila i vladajućih struktura moći, koje pokušavaju žene stisnuti u uski steznik tradicionalnih rodni normi i predstava o ženskosti, započinje njihov proces sazrijevanja i transformacije. Ovaj proces uključuje i oglašavanje, koje ukazuje na osvještavanje vlastite društvene pozicije te odbacivanje šutnje i poslušnosti na koju je patrijarhalno društvo stoljećima prisiljavalo žene.

Protagonistice uvijek iznova preispituju rodne norme i konvencije nametnute na različite načine, pokušavajući osvojiti prostor osobne slobode i odrediti svoj daljnji put prema svojim željama i potrebama, a ne prema vladajućim društvenim normama. Protestirajući protiv tih normi, svojim često nekonvencionalnim ponašanjem one oponiraju (malo)građanskom moralu, pritom ne zazirući od provociranja, izokretanja uobičajenih rodni uloga i raskrinkavanja dvoličnoga morala. Njihov bunt i otpor usmjereni su ka procesu dekodiranja i redefiniranja stereotipnih rodni uloga i doživljaja ženskosti izvan zadanih društvenih kodova, a važan je preduvjet u tomu procesu samospoznaje oslobođenje od bremena tradicije i nametnute ideje prirodnosti rodni uloga. Pobuna i potraga za samoodređenjem označava proces osobnoga rasta, kao i putovanje ka zrelosti i ženskosti, a protagonistice su dovoljno odvažne i znatiželjne da bi se otisnule na takvo putovanje, koje će prvo djelomično uzdrmati ili srušiti njihov svijet, a zatim promijeniti njihovo shvaćanje sebe i okoline. Međutim, kako su smještene u tranzicijska postjugoslavenska društva, koja se i sama nalaze u procesu transformacije i u kojima međusobno kontradiktorni svjetonazori i proturječne ideologije te oprečni društveni utjecaji i javni diskursi, koji proizlaze iz vladajućih mehanizama moći i društvenih sustava, oblikuju i propisuju identitete, to im ne polazi uvijek i potpuno za rukom. Iako se uporno bune i bore protiv patrijarhalnih i rodni stereotipa i konzervativnih normi ponašanja, protagonistice se često i same nalaze uhvaćene u mrežu tog istog sustava kojega kritiziraju. Ovo je naročito

vidljivo na početku njihove potrage kada ispunjenje pokušavaju pronaći u ljubavnim i seksualnim vezama, a svoju sreću definiraju na temelju uspjeha tih veza čime potvrđuju i reproduciraju patrijarhalno stajalište da veza s muškarcem za ženu predstavlja ultimativni cilj i životnu svrhu. Kroz tijek priče, svaka od protagonistica suočava se s mnogim predrasudama, preprekama, ograničenjima, razočaranjima, ponižavajućim situacijama i drugim poteškoćama, ali kroz iskustva pobune i otkrivanja njoj dotad neznanih područja jastva, postupno se mijenja i počinje živjeti samosvjesnije.

Premda bi se moglo reći da protagonistice na neki način utjelovljuju specifično žensko iskustvo, to ne znači da su ovi likovi plošni, ili da predstavljaju samo jednu ideju ili jednu karakternu osobinu poput mnogih tipskih likova trivijalne književnosti. Naprotiv, sve protagonistice romana konfigurirane su kao vrlo složeni, dinamični i individualizirani likovi. Za razliku od pasivnih ženskih likova kojima književnost obiluje, protagonistice ovih romana aktivni su subjekti koji nastoje zadobiti kontrolu nad svojim životom. Tematski se fokus pomjera od viktimizacije ili marginalizacije žena, koje se nalaze u društveno nepovoljnoj poziciji drugosti, do osnaživanja (*empowerment*) i određenoga stupnja samoodređenja i samorealizacije. Čak i u slučaju protagonistice romana *Mogla je biti*, kod koje konačan izbor nije jasan, naznačuje se mogućnost odbijanja izbora i predviđenih uloga, što dovodi do iznevjeravanja društvenih očekivanja. Bitno je naglasiti i to da procesi sazrijevanja i preoblikovanja identiteta protagonistica nipošto ne bivaju dovršeni ni zaključeni do kraja romana, niti one postaju homogeni i cjeloviti subjekti, slobodni od konflikata, zabluda i strahova, već su ti procesi promjene stalni i dinamični, dok se njihov koncept jastva konstantno preobražava. Istina je da u svom procesu transformacije i odstupanja od uobičajenih društvenih pravila protagonistice odabranih romana nisu tako radikalne i ekstremne kao protagonistice postmodernističkih feminističkih narativa sklonih samoeksperimentiranju i samomodeliranju, pri čemu stvaraju novu nepatrijarhalnu samokreaciju,¹⁷⁴ no određivanje unificiranog, fiksno određenog i nepromjenjivoga ženskog identiteta ovdje nije moguće, što je u skladu s postmodernističkom koncepcijom fluidnog identiteta.

¹⁷⁴ Takve junakinje su na primjer protagonistice romana Christe Wolf, Erike Jong (*Fear of Flying*), Margaret Atwood (*Lady Oracle*) i Diane Johnson (*Persian Nights*), koja spominje i Marleen S. Barr u knjizi *Feminist Fabulation. Space/Postmodern Fiction*. University of Iowa Press, 1992.

S jedne strane, romani nude verziju narativa o ženskom identitetu i iskustvima koja se razlikuje od one koju često nalazimo u vladajućem javnom diskursu i tekstovima koji nude stereotipne predodžbe o ženskosti. Kroz intimni pogled u živote centralnih likova nastoje se preispitati neke od kulturalnih kontradikcija vezanih za ženskost i nudi se književna vizija kidanja veza s patrijarhalnom predstavom ženskog iskustva, u kojoj protagonistice na različite načine pokušavaju izokrenuti lice ženskoga kulturnog stereotipa, buneći se protiv društvenih ograničenja, zabrana i normi koje im se pokušavaju nametnuti. Na taj način one pomiču ne samo vlastite granice subjektivnosti, već i granice ženskog u patrijarhalnom društvu, nudeći alternativne modele djelovanja. S druge strane, svaki pa tako i ženski kontranarativneizbježno sadrži i tragove dominantnoga narativa kojega nastoji subvertirati i potkopati. Stoga se može primijetiti da odabrani romani i sami djelomično reproduciraju patrijarhalne stereotipe i rodno orijentirane norme ponašanja, jer se u njima zrcale prevladavajući diskursi iz aktualne izvanknjiževne društvene stvarnosti, koji uvjetuju konstrukcije i predočavanje ženskosti u književnim tekstovima nastalim u tranzicijskom postjugoslavenskom kontekstu. Ambigvitet i kompleksnost ženskog identiteta i marginalizirana pozicija žena u društvenom kontekstu u koji su ovi narativi usidreni dolazi do izražaja i u konstrukciji ženskih likova i njihovoga društvenog položaja.

Kako su ove teme konkretno realizirane u selektiranim romanima i na koji su način konfigurirane njihove protagonistice pokazat će detaljnija analiza koja slijedi.

6.2.1. *Korov je samo biljka na pogrešnom mjestu*

Potruga za jastvom i pobuna protiv ustaljenih društvenih pravila i društveno nametnutih rodnihi normi protagonistice Sofije započinje u ranoj adolescenciji. Jedan od primjera donosi odlomak u kojemu Sofija odlučuje svoju kosu ošišati nakratko, što nagovještava početak potrebe za razlikovanjem od okoline i označava početak njezinoga procesa odrastanja:

(...) učinilo mi se jednom da sam nešto posebno, nešto nenadjebivo. Pod najezdom hormona ošišala sam se tada na kratko po prvi put u životu. Kao da snagom volje i rezom škara možeš prestati biti dijete.

I dok je frizerka rezala, dok su dječji uvojci padali po bijelom podu, hvatao me nemir... Kao od svake promjene... Ali pravila sam se da se ne bojim, da ne marim. Sve me tjeralo tada na promjene. (Jelinčić, 15)

Ženska kosa, kao jedan od najprominentnijih književnih simbola, obično se koristi za konstruiranje ženstvenosti i putenosti, ako uzmemo u obzir stereotipne konstrukcije ženskog identiteta. Još u mladoj dobi, Sofija shvaća značenje ovoga simbola, koji njezin identitet svodi na fizički izgled, stoga šišanje kose može signalizirati njezino nepristajanje na uobičajene rodne kodove kojima se određuje ženskost. Usprkos unutarnjem nemiru, koji osjeća pri dolasku promjena, ona glumi hrabrost i ravnodušnost, što je stav koji će zadržati i u kasnijim godinama kada će u pokušaju samoodređenja konstantno mijenjati stil odijevanja i uskakati u razne uloge:

Na novi friz natakmem crnu beretku, pubertetske podočnjake podebljam crnom olovkom, bacim sve roza (...) Na podlaktici ugasim pljugu i napišem anarhija-gnjilo se, neka se vidi... Nadine pare potrošim na lenonice, podrpmam hlače, uz tresak svih prozora na kući zalupim vrata i Stanku dreknem: "Jebi se." Prerondam sve te uloge, od ružne postanem lijepa, od lijepe ohola, od ohole dosadna, od dosadne preglasna.
(18)

Moglo bi se reći da ovakvo ponašanje nije neobična pojava u tinejdžerskim godinama, ali Sofija i u odrasloj dobi svjesno nastavlja njegovati imidž buntovnice, odbijajući nametnute norme ponašanja, koje ona doživljava kao sputavajuće okove koji ograničavaju žensku slobodu. Premda u pojedinim situacijama Sofija ostavlja dojam nezrele i razmažene djevojčice koja kao da očekuje da joj se svijet prilagodi, dok sama često odbija sklopiti kompromise s drugim ljudima, ovdje se ne radi uvijek o njezinoj mladosti ili nezrelosti, već i o poteškoćama ili čak nemogućnostima pronalaženja odgovarajuće pozicije u nepovoljnoj društvenoj klimi, koju Sofija dijeli s protagonisticama drugih odabranih romana.

Jedan od bitnih trenutaka u kojemu se uočava proces Sofijinog sazrijevanja i rasta samopouzdanja je kad se pripovjedačica prisjeća jednog od svojih bivših ljubavnika, koji je predodčen kao "posesivni kreten", "ružan, perverzan" stari voajer, kojemu "ni ime nije željela izgovoriti" (37), te osjećaja paraliziranosti i uhvaćenosti u klopku, kojega kasnije sa strahom prepoznaje u pogledu svoje dugogodišnje prijateljice Inge. Iako joj taj odnos, u kome je tretirana kao objekt za zadovoljavanje muškarčeve seksualne želje i žudnje, nikada nije odgovarao, ona priznaje da je u toj vezi velikim dijelom ostajala zbog manjka samopouzdanja: "Sav njihov odnos bio je izgrađen na njezinoj nesigurnosti. U njoj je bila sva njegova moć" (ibid.). Kao daljnji razlog, ona navodi strah od odustajanja: "Krivo si odabrala i onda se krivo postavilo. To naslućuješ, ali si ustrajna jer nije lako odustati." (39) Međutim, nakon što shvati da "lako je lagati druge, izdajstvo je lagati sebe" (ibid.) te da joj neprihvatanje *statusa quo* i

puštanje glasa pruža mogućnosti promjene trenutne pozicije, Sofija u sebi prepoznaje moć i pronalazi snagu za oslobođenje iz te frustrirajuće veze. Stoga s jedne strane suosjeća s Ingom i razumije njezin strah i muku: "Strahuješ od riječi, jer samo one mogu povrijediti, bježiš u tišinu, šutnju i ne odustaješ, a znaš da bi trebala. Da bi morala" (ibid.). S druge strane ona ističe razliku između sebe i Inge i njihovih različitih odgovora na stanja nemoći:

Dobro je Sofija znala kako se Inga osjeća... Ona se boji. Jer to nije jednostavno, zna to Sofija. Ta sumnja, osjećaj da si ipak pogriješila (...) S njom se svađaš ili je gušiš. Nekad se praviš da je nema... Onda joj se, katkad, toliko prepustiš da ti preuzme dušu i osjećaš se baš zasluženo mračno... Sofija kriknula, a Inga ostala zgrčena u šutnji. (39-40)

Naglašavanjem suprotnosti između Sofije i Inge uspostavlja se binarna opreka između glasa, tj. oglašavanja i šutnje, koja je često u žarištu žensko orijentiranih narativa. Ova je opreka najvidljivija u kontrastu između šutljive Inge koja trpi partnerovo ponižavanje i zlostavljanje i glasne Sofije koja pruža otpor jer prezire žensku poniznost i stid:

Pizdiš na ta mitska mjesta ženske poniznosti, pizdiš na stid od sebe same. Vrisni Inga (...) Jer zatući sumnju možeš samo krikom, grlenim izdahom koji čuješ (...) Tek tada razumiješ, ali i drugi. Jer šutnja je izdajstvo, šapat je zavjera ... Preostaje samo krik. Treba hrabrosti za to. I treba preživjeti ... Glasna riječ jasnoga stava je ono što moraš odabrati ... odlučuješ se za otvorenu igru pa makar to rodilo novom zabludom. Sofija je kriknula, Inga je ostala zgrčena u šutnji. (40)

Sofijin krik za nju samu znači oglašavanje, pobunu, moć, oslobođenje, sposobnost komunikacije i izražavanja osjećaja, misli i nezadovoljstva te žensku djelatnost, ovlast (*agency*) i osnaženost. Nasuprot tomu, Ingina šutnja nakon pretrpljenoga nasilja predstavlja nemoć, nemogućnost artikulacije, pasivnost, poniznost, ugroženost i ugnjetavanje. U Sofijinim očima Inga je ta koja svojim bijegom u tišinu preuzima ulogu pasivne žrtve, postajući sudionica u tlačenju i subordinaciji žena, jer prihvaća rodne uloge i pravila koje je nametnulo patrijarhalno društvo, a koje ona sama ne želi slijediti:

Otkad znaš za sebe podučavaju te kako djevojčicom biti, kako ženom biti... Kako sjediti, kako jesti, kako trčati, kakve haljine odabrati... Stalno govore: "Izdrži!" (...)

Povjeruješ da je izdržljivost najvažnija, pa počneš durati i u ljubavi koja je bila, a više nije (...) popuštaš pa se gušiš. I živiš u napetoj, gluhoj drami. (39)

Čak i kad se nađe u ozbiljnoj vezi, Sofija se nastoji distancirati od tradicionalnih i stereotipnih shvaćanja ženskosti i pobjeći od onoga što doživljava kao posesivne ljubavne okove:

(...) razmišljam jesu li ti uporni pokušaji dresure stvorili otpor. Ili se pokloni ili se ukloni. A ja bih da se ne klanjam, ali i ne uklanjam. I onda postajem otpor po defoltu. Prema svemu. Bezrazložni otpor. Prkos za svaki slučaj, koji sve čini upitnim. (139)

Prethodno sam spomenula da Sofija u romanu ispunjava dvije funkcije, tj. njezin lik ima dvostruku ulogu, jer se istovremeno pojavljuje kao protagonistica i kao nešto starija, iskusnija autodijegetička pripovjedačica koja se s vremenskim odmakom prisjeća rane mladosti. Iako se ovdje radi o dva različita glasa, postoji egzistencijalni kontinuitet između Sofijinoga pripovjedačkog *ja* i doživljajnog *ja* o kojemu je pisao Stanzel. Ono što oba Sofijina *ja* imaju zajedničko su njihova nastojanja da odrastu i pozicioniraju se u društvu u kojemu žive. Bez prepreka, procesa promjene i rasta kroz koje je prolazila protagonistica (doživljajno *ja*), pripovjedna perspektiva i stajalište pripovjednoga *ja* bili bi znatno drugačiji. Pripovjedačica, koja je djelomično prevladala svoje mladenačke iluzije, iz zrelije perspektive predočava i vrednuje prijašnja iskustva. Premda je protagonistica predočena kao osoba koja se tvrdoglavo odbija prilagoditi vladajućim društvenim pravilima i koja se razlikuje od svoje okoline, ona ipak ima mnogo sličnosti s drugim likovima romana, a uočavaju se i mnoge paralele s protagonisticama ostalih odabranih romana, koje također prolaze kroz slične procese sazrijevanja. Protagonistica Sofija prolazi dug put uspona i padova kako bi pripovjedačica Sofija uvidjela da je, bez obzira na svoje nepristajanje na zapreke u ostvarivanju vlastite slobode, ipak samo prosječna djevojka svoga vremena i podneblja: "potpuno obična djevojka ovisna o kavi, cigaretama i dnevnoj dozi grljenja od devet minuta" (18).

6.2.2. *Paprat*

Iako skromnog opsega, *Paprat* je tekstualno vrlo gust roman u kojemu se uočavaju brojne sličnosti s drugim odabranim romanima. Premda je priča smještena u Beogradu, a ne u

Zagrebu, neimenovana autodijegetička pripovjedačica romana *Paprat* dijeli brojne odlike s protagonisticom romana *Korov*, objavljenog u Zagrebu samo godinu dana ranije. Poput Sofije i ona izvještava o svojoj svakodnevnicu i dokolici, odlascima na kave, izlascima, pijankama, seksualnim avanturama s muškarcima i ženama, prekidima veza te osobnim i kolektivnim ritualima u postjugoslavenskoj urbanoj tranzicijskoj sredini. Činjenica da pripovjedačica i protagonistica nije izričito imenovana u tekstu predstavlja važan tekstualni signal. S jedne strane, ovo izostavljanje imena nagoni čitateljstvo na pomisao da se radi o autobiografskim zapisima same autorice, što zamagljuje granicu između autorske i pripovjedačke instancije, kao i središnjega lika, koji djeluju poput jedne te iste osobe. S druge strane, kada su likovi neimenovani, oni mogu biti tretirani kao svačiji pa protagonistica narativa postaje svaka žena (*every woman*). Na taj se način ta fiktivna osoba doima stvarnijom i postoji veća mogućnost identifikacije. Na više mjesta naratorica spominje kako će *Stubovi kulture* izdati njezinu autobiografiju, što bi se moglo protumačiti kao još jedna naznaka da se roman temelji na osobnoj priči autorice. S obzirom na unutar tekstualni i kontekstualni analitički pristup odabranim romanima, u ovom se radu neću detaljnije baviti poveznicama između autoričinih biografija i autobiografskih elemenata njihovih romana.

Kao i autodijegetičke pripovjedačice u romanima *Korov* i *Hakirana Kiti*, i naratorica romana *Paprat* nudi proturječne konstrukcije i prikaze ženskosti i jastva, nerijetko se poigravajući sa čitateljskim očekivanjima. Dok određeni odlomci sadrže rodno subverzivne elemente i feminističke reference, pri čemu se preispituju i djelomično izokreću patrijarhalna poimanja rodni normi i uloga, u drugim je dijelovima narativa protagonistica prikazana u svjetlu onih istih patrijarhalnih predodžbi o ženskosti koje narativ kritizira, koketirajući pritom s rodno određenim stereotipima o ženama, od brižne majke do raskalašene ljubavnice. S jedne strane, kroz brojne komentare, protagonistica je predstavljena kao proračunata, natjecateljski nastrojena i kritična osoba koja rado čita knjige Erike Jong (25-26), želi isprobati nove i nepoznate stvari i nastoji oponirati tradicionalnim predodžbama o ženskosti.

S druge strane, ova se slika uvijek iznova ruši, naročito u odlomcima u kojima je protagonistica opisana kao histerična, nervozna, prezahtjevna i preosjetljiva osoba, koja se u vezama previše daje i otvara, što su odlike i načini ponašanja koji se u patrijarhalnim diskursima pripisuju ženama. Time se potvrđuju, ustaljuju i dalje reproduciraju patrijarhalni rodni stereotipi o ženama kao pretjerano emotivnim i iracionalnim osobama, što pridonosi daljnjem isključivanju, marginalizaciji i diskriminaciji žena.

Ovaj ambigvitet i stalne oscilacije između njezine potrebe za samostalnošću i slobodom te težnje za partnerstvom i majčinstvom protežu se kroz cijeli narativ. Tako se u narativnom procesu želja za stvaranjem povezuje s potrebom i željom za rađanjem i pretpostavkom da bi rađanjem mogla nadići svoju "protivrečnost" (19), dok se stalno sučeljavanje s osobnim problemima i društvenim zahtjevima, ali i prekarna društvena pozicija manifestira u izgubljenosti i gubitku fokusa i interesa. Ovo se uočava u odlomku u kojem informacije ne nalaze put do njezine glave "informacija je stajala, lebdela ukруг oko moje glave (...) u nestalnom vencu atoma, molekula i onog međuprostora ..." (20). Kao posljedica ovih suprotstavljenih potreba i stavova, njezin je odnos prema muškarcima i vlastitoj okolini također proturječan. Kad je riječ o ljubavi zaključuje se da je "ljubav jedna jako dobra i potresna svađa, to su pauze u razgovoru i strah od direktnog pogleda u oči voljene osobe, strah od prepoznavanja sebe" (69-70). Na ovo se nadovezuju refleksije o tome što znači biti žena, posebice u odnosu na suprotni spol: "Nikad se nisam osjećala kao žena, nisam znala šta to znači, sad kao da pomalo razaznajem. Kontra muškarcu-žena. Samo tako može da postoji žena. Ne mogu da verujem da sam ovo izrekla, da je ženi potreban muškarac da bi sebe upoznala" (70). Premda protagonistica osjeća vlastite vrijednosti, zadovoljstva i ispunjenja gradi preko stvaranja iluzija o muškarcima koje upoznaje, sve ukazuje na to da je, zbog mnogih razočaranja i negativnih iskustava s muškarcima, izgubila vjeru u ljubav i da stoga nije u stanju ostvariti zrele partnerske odnose: "Treba imati hrabrosti za život, za osećaje, jer treba podneti njihovu jačinu, i potom njihov nestanak. Treba podneti promenu. Ljubav je promena, i hrabrost. I samoća (...) Ljubav je pripadanje" (71).

Poput Sofije, protagonistica *Paprati* prikazana je kao seksualno vrlo aktivna žena, koja se upušta u erotske odnose s osobama oba spola, no posljedično ti odnosi ne zadovoljavaju njezinu potrebu za bliskošću te ozbiljnom i stabilnom vezom:

'Oću da se udam, ne muva mi se više, ne upoznaje, ne izlazi po kafićima i diskotekama, 'oću da sedim s mužem kući i da pletem, to jest da se tucam, da pišem, da kuvam, da šetamo i gledamo filmove, da putujemo, da sredimo kuću, da se volimo i mazimo i dodirujemo dok ne poludimo od bliskosti. 'Oću bliskost, dosta više zanimacija, iznenađenja, pajaca iz kutije, 'oću muža, majku mu! (99).

Iako se navodi da je u vezi izbora seksualnih partnera ne muče nikakve moralne dileme "boli me kita što je u braku" (56), njezina koncepcija prihvatljivog i idealnog partnera u opreci je sa slikom muškaraca koje protagonistica upoznaje i s kojima ostvaruje površne i problematične

odnose. Iz stranice u stranicu, čitateljstvo prati njezine odnose s emocionalno nestabilnim ili oženjenim muškarcima, koji je na koncu razočaraju i povrijede, nakon čega slijede razdoblja usamljenosti, boli, straha, panike i plača: "Boli me srce, duša, stomak, oči, suzni kanali, srčana pretkomora, (...) boli me samoća i tuga. Eto, i boli me ostavljenost" (78).

Pritom se redovito naglašava stanje patnje i uloga tragične žrtve: "Uh, što volim ovu svoju tragiku, pa to je nenormalno! Ja toliko uživam da patim, da patetišem, da sam subjekat u svojoj patnji, da se prepuštam patosu" (73). Završno "Fuck!" u epilogu, u kombinaciji s upozorenjem upućenim čitateljima kako u knjizi neće pronaći katarzu, već samo "još govana i smrada" (148), moglo bi se razumjeti ili kao konačno prihvatanje realnosti koju živi ili kao neka vrsta političkog otpora ili etičkog opredjeljenja.

6.2.3. *Hakirana Kiti*

Budući da je u slučaju romana *Paprat*, kao i kod narativnoga dijela koji u romanu *Hakirana Kiti* iznosi istoimena protagonistica, riječ o narativima pisanim u formi dnevnikačkih bilješki, uočavaju se i brojne podudarnosti između ovih romana. Autodijegetičke pripovjedačice u svojim dnevnikačkim zapisima predstavljaju doživljaje i događaje iz vlastite perspektive, izvještavajući o svojim intimnim mislima i emotivnim stanjima koja variraju od slobode, euforije, osnaženosti i nespitanosti do izgubljenosti, nemoći, ljutnje i frustracije zbog osobnih i kolektivnih neuspjeha. Distanca između pripovjednoga ja, odnosno naratorice i pripovijedanoga ja, tj. protagonistice narativa, često je minimalna i teško razlučiva. Za obje autodijegetičke pripovjedačice, koje i u samom narativu razmatraju procese pisanja, dnevnikačko bilježenje predstavlja čin samoizražavanja i stvaranja, ispisivanja i preispisivanja jastva, ali i osobni način preživljavanja zbilje i suprotstavljanja patrijarhalnim društvenim normama. One operiraju u međuprostoru između različitih potreba i izbora, nudeći ambivalentnu i višestruku sliku ženskoga jastva, što je razumljivo s obzirom na utjecaje često sukobljenih normi, ideoloških diskursa i oprečnih modela ženskosti u postjugoslavenskom tranzicijskom krajoliku. Ipak, postoje i izvjesne razlike između neimenovane pripovjedačice *Paprat* i Kiti. Dok antropologinja Kiti svoja duševna stanja i probleme analizira na gotovo znanstveni način, *Paprat* obiluje opisima ekstremnih promjena raspoloženja, intenzivnih i razarajućih osjećaja nesigurnosti, usamljenosti, tuge, bijesa i očajanja koji na trenutke naginju patosu, pretjerivanju i melodramatičnosti, što je vidljivo u sljedećem odlomku: "Drama, tragika, prepoznatljive su,

jednoslojne, završne, one ne traže dalje ispitivanje, dublje zalaženje, njihov nivo je dubok, ali je zacrtan i ja dalje od njega ne idem" (Radosavljević 19).

Kada je riječ o spolnim i rodnim kategorijama u romanu i njihovoj važnosti za konstrukciju Kitinog identiteta bitno je izdvojiti dva aspekta – ljubavno-emotivni i znanstveno-antropološki, pri čemu se oni u romanu međusobno prožimaju. Opisi Kitinih ljubavno-erotskih i seksualnih iskustava nisu odvojivi od racionalnih i analitičkih uvida o vlastitoj egzistenciji, koji su konstanta njezinoga narativa.

O ljubavnicima i vezama s muškarcima Kiti ne pripovijeda na uobičajeni osjećajni način koji se smatra tipičnim za intimne ženske pripovijesti. S jedne strane, o svojim ljubavnim i seksualnim odnosima Kiti pripovijeda na racionalan način, raščlanjujući i analizirajući događaje, vlastite misli i osjećaje. Njezina intima tako postaje građa za samoanalizu, ali i antropološku analizu društvenih fenomena u čije je ralje i sama uhvaćena. S druge strane, neki odlomci ponekad djeluju tako šablonski i puni patosa da djeluju kao satirični prikazi muško-ženskih odnosa, parodija onoga što se drži autentičnim ljubavno-seksualnim odnosima i erotskim rutinama, o čemu će više govora biti u poglavlju o seksualnom identitetu.

Ovo se primjećuje već na početku narativa kad se Kiti suočava s mnogim problemima, boreći se s razočarenjem zbog prekida sa svojom velikom ljubavi Mitjom, s emotivnom nesigurnošću, nesanicom, noćnim morama, nemirima, unutrašnjim blokadama te manjkom motivacije i discipline. Budući da se radi o intimnim dnevničkim zapisima, sve pojedinosti o Kitinom životu, razmišljanjima i odnosima čitateljstvo doznaje samo iz njezinoga pripovijedanja. U jednom takvom samorefleksivnom odlomku ona primjećuje da: "besmrtna ljubav, kojom sam se dosad branila od patologije svijeta, postala je objekt moga znanstvenog promatranja" (Pisac, 17). Istovremeno se čini kao da ne želi racionalno prihvatiti kraj veze te Mitju još uvijek naziva svojim muškarcem. Iako njihov odnos nikada nije bio savršen, Kiti idealizira Mitju i njihovu ljubav uzdiže gotovo do razine mita: "Da li bih ikada upoznala Mitju da u mom rječniku ne postoji pojam velike tragične ljubavi" (71), na što bi simbolično moglo ukazivati i njegovo ime. U kombinaciji sa stresom i pritiskom, koji su povezani s pisanjem doktorskoga rada, gubitak Mitje uzrokuje ozbiljne probleme u Kitinom emotivnom i psihološkom životu. Međutim, ona samu sebe uvjerava da to nije ništa nesvakidašnje kod doktoranda i da ona samo proživljava dio kolektivne sudbine rezervirane za pojedince koji se odluče ići tim putem. Prema njezinom mišljenju, nove perspektive u sebi neminovno nose klice raskida, prijeloma i slomova: "Između

sve profesionalne muke koju podnosi prosječan doktorant, mnogi doživljavaju krahove svojih uredno postavljenih privatnih života" (15).

S obzirom na to da se radi o istraživačici i znanstvenici koja svoja životna iskustva i rad promatra kroz antropološku optiku, naročito su zanimljiva njezina promišljanja o vlastitoj problematičnoj višestrukoj poziciji promatračice i iskustvenoga subjekta unutar društva i konstatacija da: "Ne može se u isto vrijeme gledati i na blizu i na daleko (...) Trpanjem dviju suprotnih perspektiva u jednu nitko dobro ne prolazi" (88). Ova izrazita sklonost racionalnoj analizi, naobrazbi i intelektualnom radu stoji nasuprot tradicionalnim patrijarhalnim stereotipima, stavovima i diskursima koji su ženama dugo poricali njihove intelektualne sposobnosti, gurajući ih u sferu domesticiteta. S obzirom na to da su se tijekom povijesti u tradicionalnim i patrijarhalnim društvima umne sposobnosti, ambicija i intelekt pripisivale muškarcima, dok se žena promatrala kao biće čija je uloga bila vezana isključivo za prokreaciju i brigu za obitelj, Kitine intelektualne i analitičke sposobnosti mogu se tumačiti kao simbol prodiranja žena u javnu sferu i znanstveno područje, čime se depolarizira tradicionalna dihotomija prema kojoj žena predstavlja materiju, prirodu i emocionalnost, a muškarac um, kulturu i racionalnost.

Opisi Kitine najbliže prijateljice iz Londona Zvezdoline i njezinog odnosa sa suprugom Robertom, kao i ambivalentni odnos između Kiti i Zvezdoline pružaju uvide u Kitina stajališta o društvenim ulogama i položaju žena. Iako se iz različitih odlomaka može razlučiti da Kiti izrazito poštuje Zvezdolinu, ona je istovremeno prikazana kao žena koja je potpuno ovisna o muškarcima, jer su muškarci ono najbitnije u njezinom životu: "buncanje o muškarcima (njezina specijalnost)" (17). Kiti zaključuje da "To je posljedica njezine iskrivljene slike o vrijednosti ili cjelokupnog ženskog postojanja ili mog pojedinačnog: da smo jadne bez tipa. Ona uvijek ima tipa" (16). U opreci s likom Zvezdoline i njezinim načinom života feministički stavovi koje Kiti zastupa još više dolaze do izražaja.

6.2.4. Mogla je biti prosta priča

Poput ostalih navedenih primjera i ovaj se roman bavi položajem žene u postjugoslavenskom tranzicijskom kontekstu, tematizirajući kontroverzno pitanje ženske ljubavi u patrijarhalnim uvjetima. Međutim, u njemu je drugost spolnog i rodnog identiteta još uže povezana s drugošću

seksualnog, lezbijskog identiteta protagonistice pa ću potonjem aspektu posvetiti više pažnje u poglavlju o konstrukciji seksualnog identiteta.

Roman započinje životopisnim i detaljnim opisom, nazovimo ga tipičnoga bosanskog obiteljskog ručka, na kojemu je servirana teleća "glavuša" i koji za protagonisticu Esmu djeluje poput predstave: "Samo, ovo nije nikakav performans. / Ovo je jedan porodični ručak. / (Iako bi neki rekli da između to dvoje nema nikakve razlike)" (Terzić 7). Obiteljska su okupljanja za nju monotona i naporna, jer se uvijek vode isti razgovori, dok stalnim ispitivanjem članovi njezine obitelji pokušavaju prodrijeti u njezinu intimu. U njihovim je očima protagonistici, koja ima tridesetak godina, došlo vrijeme za udaju, stoga je pokušavaju spojiti s Mešom, mladim, uspješnim i naočitim zubarom solidnih primanja, koji bi u skladu s tradicionalnim shvaćanjeima okoline bio idealna bračna prilika. Međutim, Esmina ironična reakcija pokazuje da ona nije nimalo zainteresirana: "Aha... – procijedila je Esma uz voštani osmijeh i još rekla: Sumnjiv mi je svako ko traži ženu preko janjetine" (12). Kada ju organizacija za koju radi pošalje na seminar u Austriju, Esma ni ne sluti da će taj kratki put uzdrmati njezin svakodnevni monotoni svijet. Tijekom vožnje vlakom iz Beča za Graz susreće neobičnu djevojku Rozu, koja je od prvoga trenutka zaintrigira: "Esma – rekla je Roza polako, a Esmi je nešto zaigralo u grudima zbog načina na koji je izgovorila njeno ime" (32). Uskoro objema postaje jasno da osjećaju više od puke simpatije: "Esmu je opet uhvatila ona vrućina i imala je osjećaj da će se istopiti pred tim upornim pogledom" (37). Iako pokušava negirati ove osjećaje, Esma ne može izbaciti Rozu iz glave i njih dvije započinju strastvenu ljubavnu vezu. U toj, za nju novoj, zbunjujućoj i složenoj situaciji, protagonistica je u stalnom sukobu sa samom sobom, jer nije sigurna kako se treba ponašati prema Rozi i jer strahuje od stigmatizacije i negativnih reakcija ljudi iz svoje okoline: "Esma je silno željela da je zagrlji, pa da je i poljubi, međutim bojala se ne samo kako bi ona reagovala na taj ispad nježnosti, već i reakcije taksiste" (118), što utječe na njezina psihološka i emotivna stanja, kao i na odnos s Rozom: "Uhvatila ju je nervoza i počela je da misli da je sve to bila greška" (127). Nakon povratka kući i na posao, Esmina stanja variraju od osjećaja ushićenosti, sreće, čežnje za Rozom i sanjarenja o zajedničkoj budućnosti, do totalnoga raspada iluzija, osjećaja zbunjenosti, tuge, srama i straha:

Nekad bi u tom entuzijazmu zastala, zagledala se, ali stvarno zagledala u vlastiti odraz i odjednom sama sebi postala smiješna (...) I čitava se ta konstrukcija od stakla rasprsne u sekundi. Tada njen silni entuzijazam za život ustupa mjesto malodušnosti (...) I tada preklinje i samu sebe i Rozu. (131)

Protagonistica ne zna treba li slijediti svoje unutarnje želje ili se prilagoditi onomu što od nje očekuje obitelj i okolina, a to je da se umjesto za vezu s drugom djevojkom odluči za brak s nekim obrazovanim i dobrostojećim muškarcem poput Meše, koji bi joj mogao pružiti materijalnu sigurnost: "(...) trenutno je bila toliko dezorijentisana da je puštala da se stvari odvijaju sasvim mimo njene volje" (196). Iako je zaljubljena u Rozu, Esma razmišlja o tomu da se skrasi s Mešom, kojega smatra nezanimljivim i čudnim, dok je sumnja i nesigurnost izjedaju iznutra. Ona se ne koleba samo između dva suprotstavljena partnera, nego i budućega životnog puta: "Uzdahnula je pitajući se da li je bilo šta od onoga što je napravila u posljednje vrijeme bilo na mjestu. Izađe s curom, završi s njom u krevetu. Izađe s tipom, a on joj baca ključeve od stana" (139). Ni sami kraj romana ne nudi jasan i konačan odgovor na pitanje za koji se od dva ponuđena puta Esma odlučuje, već na čitateljskoj publici ostaje da sama zaključi.

Sukobi, ali i fuzije različitih ideala i načina života mogu se uočiti kroz proturječne Esmine emocije i stavove te kroz razlike između Esme i Roze i njihovih životnih izbora. Iako se na početku romana stječe dojam da se Esma nastoji razlikovati od stereotipnih predstavnika tradicionalnoga bosanskohercegovačkog mentaliteta, kako roman odmiče ona se doima manje 'drugačijom' i otvorenom za alternativne životne izbore, koji su u suprotnosti s dominantnom *mainstream* kulturom. Unatoč tomu što sebe smatra emancipiranom i samosvjesnom ženom, koja se usuđuje upustiti u odnos s drugom ženom, s razvojem njezine veze s Rozom ispostavlja se da je ona zapravo poprilično konzervativna i neodlučna. Svoje frustracije i nezadovoljstvo nastalom situacijom istovremeno izražava pomoću ironičnih i sarkastičnih komentara, pokušavajući izgraditi štit prema ljudima iz njezine okoline, ujedno strahujući od predrasuda i osude.

U suprotnosti sa samosvjesnom Rozom, koja u potpunosti prihvaća i živi svoj lezbijski identitet, protagonistica ostavlja dojam pomalo zatucane malograđanke, koja se boji prihvatiti svoju seksualnu drugost zbog zebnje od onoga što bi ljudi rekli:

Zapravo, izbjegavala je da misli o tome kako bi to stvarno izgledalo, da zapravo ne bude s muškarcem koji naprimjer, zna da zapali roštilj, već sa ženom koja čak i ne voli meso, isto tako nije smjela ni da zamisli kako bi to izgledalo u očima drugih ljudi, njenih prijatelja, porodice. (131)

Možda upravo iz toga razloga nekonvencionalna Roza za Esmu predstavlja *femme fatale*, simbolizirajući nedostižnost svega onoga što bi Esma sama htjela biti.

Daljnji prikaz različitosti između životnih stilova i stajališta žena istih korijena, ogleda se i u suprotnostima između Esme i njezine cimerice iz studentskih dana Dade, kod koje Esma odsjeda za vrijeme svoga boravka u Grazu. O Dadi se iz teksta saznaje da je napustila Sarajevo za vrijeme rata 1990-ih i da je kao izbjeglica došla u Austriju, gdje radi kao liječnica. Ona i njezin suprug Petar, kojeg Esma doživljava kao veoma dragoga muškarca punog razumijevanja, na prvi pogled imaju savršen brak, dijete i divno uređen stan, djelujući zadovoljno. U usporedbi s Esmom koja se čini poprilično izgubljenom, njezina prijateljica ostavlja dojam uspješne i neovisne žene. Međutim, ubrzo izlazi na vidjelo da je Dada opterećena poslom, otplaćivanjem kredita, majčinstvom i brigom o djetetu: "(...) kad imaš dijete, zanimljivo ti je ono što je njemu zanimljivo. I više nemaš ime, nego si mama" (59). Dadina iluzija savršenoga života konačno je uništena nakon što je muž ostavi zbog druge žene. Zbog osobnih frustracija Dada ne pokazuje nimalo razumijevanja kada joj Esma ispriča o svojoj ljubavi prema Rozi pri čemu se ispostavlja da je i Dada poprilično staromodna i da zastupa tradicionalne ideale ljubavi i braka. Esma biva pogođena negativnom reakcijom svoje prijateljice: "Staviti sve na kocku zbog flerta sa ženom! Izvini ali meni to zvuči kao da si sišla s uma" (195); nakon čega dolazi do svađe koja će okončati njihovo dugogodišnje prijateljstvo.

6.3. Žanrovsko određenje i narativni obrasci

Kao što sam objasnila u teorijskom dijelu problematika žanrovskog određenja i definiranja proznih tekstova autorica jedno od najzamršenijih pitanja ovog rada. Već nam je na prvi pogled jasno da se u slučaju odabranih pripovjednih tekstova neupitno radi o romanima, međutim pitanje uže klasifikacije mnogo je kompleksnije, prije svega zbog raznovrsnosti podžanrova i neujednačenosti nazivlja koje se koristi za književna ostvarenja spisateljica. Brojne teoretičarke i teoretičari nude niz različitih i nerijetko međusobno oprečnih definicija, podjela i termina vezanih za problematiku ženskoga pisanja, koji nisu ni fiksni ni općeprihvaćeni, stoga je odabrane pripovjedne tekstove moguće žanrovski klasificirati na različite načine, svrstavajući ih u različite potkategorije, jer žanrovsko određenje književnoga teksta ovisi o teorijskom pristupu i terminologiji koja se koristi.

Zajedničke odlike romana koje se odmah uočavaju su prikazivanje događaja iz primarno ženske vizure te problematiziranje rodni uloga, ženskih iskustava i društvenoga položaja žena na početku 21. stoljeća, pri čemu se u tekstovima često propituju društvene norme ili se poigrava s

rodnim stereotipima. Problematika ženskosti i rodnosti uvelike je kulturno obilježena i velikim dijelom uvjetovana lokalnim kontekstom i specifičnim ženskim iskustvima u doba tranzicije, a svaki od romana pisan je specifičnim stilom.

Ako se slijede već ranije navedene definicije koje nude Šafranek i Vojinović,¹⁷⁵ odabrani romani mogli bi se svrstati u kategoriju ženskoga pisma, jer je u njima ženskost upisana svjesno kao napor i stav, što Šafranek imenuje jednom od odlika ženskoga pisma, dok je to za Vojinović fokusiranje na problem drugosti i podčinjenoga položaja žene u patrijarhalnom društvu. Također, u romanima su prisutne i neke od stilskih odlika ženskoga pisma kao što su subjektivnost pripovjedača, nelinearna fabula, fragmentiranost, labava struktura, nedosljednosti i nedorečenosti, nedostatak zaključka, eksperimentiranje s različitim stilskim postupcima i književnim žanrovima. S obzirom na to da su napisani specifičnim stilom sa stajališta specifičnoga ženskog iskustva, prema Grosz bi se mogli definirati i kao feminilno pismo ili feminilni tekstovi.¹⁷⁶

Premda odabrani pripovjedni tekstovi uključuju niz elemenata koje spomenute teoretičarke smatraju krucijalnim za gore navedene kategorije ženskoga proznog stvaralaštva, jedan od problema je u tome što se ovi termini učestalo koriste za označavanje cjelokupnoga korpusa tekstova koje su napisale žene, bez obzira na njihove tematske, žanrovske ili stilske razlike i tendiraju ka klasifikaciji književnih tekstova ovisno o rodnoj pripadnosti autorica, ne vodeći računa o drugim tekstualnim značajkama. Budući da ovi pojmovi nisu dovoljno precizni, neki su od njih s vremenom napušteni u korist specifičnijih književnih odrednica.

Dodatni problem u postjugoslavenskom književnom kontekstu predstavlja to što se pojam ženskoga pisma često pogrešno koristi i prije ima konotacije vrijednosnoga suda, nego žanrovskog određenja, kako primjećuje Ivanović,¹⁷⁷ dok se pojmovi feminilno pismo ili feminilni tekstovi gotovo uopće ne koriste. Zbog tendencije ka omalovažavanju onoga što se naziva ženskim pismom ili ženskom književnošću te izjednačavanja ovakvoga tipa književnosti s trivijalnom književnošću, koja se na književnoj sceni niže vrednuje, pojedine autorice, kao što je autorica romana *Korov* Stela Jelinčić, svrstavanje svojih književnih tekstova u te kategorije

¹⁷⁵ Vidi: Šafranek, Ingrid. "Ženska književnost i žensko pismo." *Republika* 39 (1983): 7-28; Vojinović, Sanja. "Problem ženskog pisma u južnoslovenskim književnostima." *Ars* 5/6 (2010): 45-67.

¹⁷⁶ Vidi: Grosz, Elisabeth. *Space, Time and Perversions: Essays on the Politics of Bodies*. New York, London: Routledge, 1995.

¹⁷⁷ Vidi: Ivanović, Nevena. "Zaposjedanje drugog i manipulacija ženskim pismom." *Reč* 5 (2000): 199-243.

smatraju problematičnim.¹⁷⁸ Također, veliki dio čitateljske publike, kao i pojedinih književnih kritičara, ne poznaje ili nije u stanju razlučiti razliku između ženskoga pisma i onoga što se po uzoru na engleske i sjevernoameričke suvremene romane naziva *chick-lit*, ili se tom razlikom ne žele detaljnije baviti. Premda obje vrste pripovjednih tekstova većinom nastaju iz ženskoga pera, baveći se problematikom ženskosti, postoji jasna razlika između suvremenoga popularnog žanra poznatog kao *chick-lit*, koji se smatra trivijalnom književnošću i ženskoga pisma, koje posjeduje drugačiju književnu tradiciju i koje je oblik umjetničke književnosti.

6.3.1. Žensko orijentirani narativi i narativni obrasci

Budući da su svi gore navodeni pojmovi nestabilni, višeznačni i potencijalno problematični i da spol i rod autorica nisu bili jedini kriteriji pri odabiru književnoga korpusa za analizu, već i brojni drugi povijesni, klasni, društveni, književni parametri, pri određivanju žanrovske pripadnosti odabranih romana bilo je potrebno ograničiti široko polje ženske književne produkcije i odabrati pojam koji najadekvatnije obuhvaća različite aspekte romana i koji je primjenjiv na povijesno-kulturni kontekst iz kojega su romani proizašli. Pored pozicije i iskustava žena u tranzicijskom kontekstu, odabrani romani tematiziraju i druge pozicije potlačenosti i marginalnosti te lokalne i globalne društvene napetosti i probleme kao što su razmještenost, otuđenost, problemi s mentalnim i fizičkim zdravljem, klasna nejednakost ili prekarijat, koji pogađaju i druge marginalizirane društvene skupine. Stoga se, osim iz ženske, rodne ili feminističke vizure, mogu analizirati i iz drugih kritičkih perspektiva ili razmatrati iz intersekcionalnog očišta, kao što je slučaj u ovoj disertaciji.

U nastojanju da se izbjegnu ambivalentnost i potencijalni nesporazumi oko gore navedenih žanrovskih odrednica i uzimajući u obzir okvir i fokus ovoga rada, za žanrovsko određenje odabranih romana koristim odrednicu žensko orijentirani narativi, koja je izvedena iz engleskoga termina *women oriented narratives* ili sintagmu 'proza usmjerena na žene'. Iako pojam žensko orijentiranih narativa izvorno dolazi iz zapadnjačkoga konteksta, on je primjenjiv i na postjugoslavenski književni kontekst. Budući da analizi romana u ovom radu ne pristupam samo iz rodne perspektive, već i iz intersekcionalnoga feminističkog očišta, ove odrednice

¹⁷⁸ Vidi: Bartolčić, Nenad. "Stela Jelinčić: Dobri smo i ispali tko nas je odgajao." *Moderna vremena* 2009. <<http://mvinfo.hr/clanak/stela-jelincic-dobri-smo-i-ispali-tko-nas-je-odgajao>>.

smatram najprikladnijim za potrebe analize narativa koji iz ženske vizure tematiziraju konstrukcije ženskosti i ženskog iskustva u tranzicijskom postjugoslavenskom kontekstu na početku 21. stoljeća. Uvođenjem žanrovske odrednice žensko orijentiranih narativa u postjugoslavenskom književnom kontekstu u kojemu se inače ne koristi, nastoji se ići preko kategorije spola i biološkog esencijalizma te binarne podjele književnosti na žensku i mušku. Žensko orijentirane narative većinom, ali ne isključivo pišu žene. Također, pisci stvaraju prozu koja je usmjerena na žene odnosno koja je vezana za ženskost i usredotočena na ženske likove i njihova iskustva. Jedan primjer takve suvremene proze na postjugoslavenskom prostoru je zbirka priča Želimira Periša *Mučenice*.¹⁷⁹

Sama činjenica da su sva četiri romana napisale autorice, premda nije zanemariva, ne otkriva mnogo o samim romanima, njihovim preokupacijama, odlikama ili kvaliteti. Presudni kriteriji za ovakvo žanrovsko određenje romana nisu spol i rod autorica, već prije svega njihove sadržajne, žanrovske i stilske značajke. Slijedeći uvide feminističke naratologije i pristupe kritičarki poput Lanser i Felski,¹⁸⁰ koje u analizu književnih tekstova uključuju formalnu, sadržajnu i kontekstualnu analizu, pri određenju žanrovske pripadnosti romana obratit ću pažnju na sadržajne odlike i konkretni povijesno-društveni kontekst, koji uokviruje proces nastanka odabranih romana, ali i na formalne značajke koje ukazuju na neke bitne odlike žensko orijentiranoga pripovijedanja. Iako ne postoji ništa biološki determinirano u načinu pisanja autorica, a formalne značajke same po sebi ne govore nužno mnogo o feminističkim stajalištima u odabranim tekstovima, to ne znači da se korištenje određenih narativnih obrazaca i strategija ne može dovesti u vezu sa spolnim i rodnim kategorijama, odnosno s njihovim društvenim konstrukcijama. Potrebno je ipak naglasiti da te formalne značajke prije ukazuju na ideološke strukture, prevladavajuće diskurse i konstrukte ženskosti u društvu u kojima su tekstovi nastali te da svjedoče o poziciji žena u tom društvu i uvjetima produkcije djela, manje govoreći o inherentnoj 'ženskoj prirodi'.

Od ranih osamdesetih feministička kritika pokazuje naročito zanimanje za uporabu pripovjednih obrazaca, motiva i simbola te specifične konstelacije likova, koji se razlikuju od muških prototipova ukazujući na žensku perspektivu i razvoj ženskoga lika. Također, feministička naratologija, a kasnije i rodno orijentirana analiza pripovjednih tekstova

¹⁷⁹ Periš, Želimir. *Mučenice*. Zagreb: Algoritam, 2013.

¹⁸⁰ Felski, Rita. *Beyond Feminist Aesthetics. Feminist Literature and Social Change*. Cambridge: Harvard, 1989.

naglašavaju spojnicu između kategorija *gender* i *genre*, tj. između rodne kategorije i određenih žanrova i pripovjednih obrazaca (*plot patterns*). Osim na tematiku i prepoznavanje rodnih kodova u razmišljanju i ponašanju likova, pozornost se sve više obraća i na formalne aspekte i semantiku narativnih formi. Kao što navode Nünning i Nünning, ovakva istraživanja ukazuju na povezanost tema s narativnim obrascima i žanrovskim konvencijama i uzimaju u obzir kulturalne specifičnosti pripovjednih obrazaca (107-117). U uporabi narativnih obrazaca i žanrovskih konvencija koji slijede tradiciju žensko orijentiranih narativa uočava se svojevrsni otklon od načina pripovijedanja, uobičajenih u narativima postjugoslavenske književnosti i iznesenih iz muške perspektive ili kojima su u fokusu muški likovi. Kao naročito zanimljive žensko orijentirane narative, Nünning i Nünning izdvajaju ženski roman odrastanja (*Bildungsroman*, *Entwicklungsroman*) i njegov daljnji razvoj u 20. stoljeću u formi *Künstlerromana*, a kasnije i *coming out* romana (112-113), fokusiranog na *queer* identitete.

U odabranim romanima uočavaju se neke žanrovske konvencije i narativni obrasci koji su karakteristični za suvremena ženska prozna ostvarenja. Jedan takav obrazac koji se i danas učestalo javlja u žensko orijentiranim proznim tekstovima je romansa (*romance plot*). Dok su se raniji žensko orijentirani narativi većinom fokusirali na muško-ženske romantične odnose i zaljubljivanje, koje idealno treba voditi sklapanju bračne zajednice, u suvremenim ženskim književnim ostvarenjima ovaj se obrazac iskrivljuje ili obrće. Popularni status tzv. ljubica može biti podriven i satiričnim i parodijskim načinima pisanja ili relativiziran uvođenjem ženskih figura kao što je neudana žena (*spinster*). Nakon preteča poput George Sand, klasični modernizam donosi novu vrstu žensko orijentiranih narativa s narativnim obrascima koji uključuju *spinster plot* s neudanom protagonisticom ili grupom ženskih likova. Dok je u dotadašnjoj povijesti romana proces odrastanja i sazrijevanja ženskoga lika često bio izravno povezan s romansom ili sklapanjem braka, u modernizmu se ovi procesi, kao i aspekti potrage ili putovanja protagonistice etabliraju kao centralni za žensko orijentirane narativne obrasce i to samo još na račun moguće romanse. Ovaj odmak od tradicionalne romanse očituje se primjerice kroz odbijanje heteroseksualnih fizičkih odnosa, bijega u svijet mašte, ali i kroz čežnju za romansom, pri čemu mnoge prepreke stoje na putu njezina uspješnog ispunjenja.

Bitno je napomenuti da se svi primjeri odabrani za analizu usredotočuju na lik mlade neudane gradske žene bez djece, što sačinjava dio jastva protagonistica i ima utjecaj na njihov društveni status i poziciju. Iako svi romani sadrže neke od elemenata tzv. *spinster plot*a, u kojima protagonistica, smještena u urbano okruženje, teži pronaći ljubav, zadovoljstvo i ispunjenje

seksualne želje, također su vidljivi djelomični otkloni, destabilizacija, parodiziranje ili izvrtnje tradicionalnih rodni normi i stereotipa te društveno prihvaćenih seksualnih ponašanja. Provodeći protagonistice kroz niz situacija, prepoznatljivih kao "žensko iskustvo", romani također pokazuju do koje se mjere svakodnevnica oblikuje prema stereotipima koje koristi trivijalna literatura. Odmak od tradicionalne romanse u odabranim je romanima naročito istaknut kroz promiskuitet protagonistica i njihovo odbijanje tradicionalnih rodni uloga ili heteronormativnih društvenih konvencija. Sarkastični komentari protagonistica i ironičan ton pripovjedačica, koji često izvire iz opisa njihovih seksualnih partnera i odnosa, govore o njihovom skepticizmu prema stereotipnoj ideji romantične ljubavi. Parodiziranje žanra romanse i poigravanje sa žanrovskim zakonitostima trivijalnih ljubavnih romana, kao i postmoderničko koketiranje s hibridnim i eksperimentalnim formama te žanrovsko miješanje, najviše dolaze do izražaja u romanu *Hakirana Kiti* s podnaslovom "ljubavno-znanstveni roman". Vješto kombinirajući žanrove koji su inače teško spojivi, autorica nudi mješavinu ljubavnog i znanstveno-fantastičnoga romana. Dvostruka igra sa stvarnim i kibernetičkim prostorom te vremenskim dimenzijama prošlosti i budućnosti lukavo je uklopljena u cjelokupnu priču romana što roman čini iznimno izazovnim, katkad i formalno zahtjevnim štivom.

Izuzev problematike ženskosti i poimanja jastva, daljnja tematika kojom se žensko orijentirani narativi često bave i koja je prisutna i u odabranim tekstovima je kompleksnost partnerskih, obiteljskih i prijateljskih veza. Utjecaj obitelji, prijatelja i okoline u formiranju osobnosti i stavova protagonistica, ali i teret nametnutih društvenih očekivanja, uočljiv u pokušajima nametanja rodni stereotipa i prevladavajućih društvenih normi ponašanja, dovodi do unutrašnjih konflikata i sukoba protagonistica s okolinom. Dok ću se dinamikom ljubavnih i seksualnih odnosa protagonistica detaljnije pozabaviti u poglavlju o seksualnosti i tjelesnosti, ovdje ću kratko razmotriti odnos protagonistica s njihovim bliskim prijateljicama.

Narativ o ženskom prijateljstvu (*female friendship plot*) koji se temelji na zajedništvu, zajedničkim interesima i aktivnostima te potrebom za sigurnošću i podrškom ubraja se u popularne žensko orijentirane narative. Međutim, u takvim se narativima često javljaju i konflikti između prijateljica i naglašena je potreba za međusobnom usporedbom i natjecanjem. Katkad su prijateljice u romanima prije antagonistice u odnosu rivalstva, nego što se međusobno podržavaju i solidariziraju (Nünning i Nünning 116-117). Stoga su ovakvi narativi, poput narativa o sestrama, posebno pogodni i učinkoviti za prikaz konflikata i različitih društvenih stavova ili pozicija. Ako se promotre odnosi protagonistica s njihovim

prijateljicama, može se zaključiti da dok s jedne strane ovi ženski likovi dijele mnoge zajedničke karakteristike i iskustva, s druge strane stoje u suprotnosti, osobito kada se radi o različitom shvaćanju rodni i partnerskih odnosa i preuzimanja rodni uloga. Za razliku od protagonistica romana *Korov*, *Mogla je biti* i *Hakirana Kiti*, koje se s vremenom sve više udaljavaju od svojih bliskih prijateljica, dok ne počnu predstavljati dva oprečna svijeta i načina života, odnos protagonistice romana *Paprat* s njezinim prijateljicama, kojima se redovito povjerava, s vremenom postaje sve bliži. Koristeći figuru prisne povjerenice (*confidante*), koja se javlja još u žensko orijentiranim romanima iz 18. stoljeća, ovdje se ukazuje na važnost i emocionalnu vrijednost koje žensko prijateljstvo i podrška imaju za protagonisticu.

6.3.2. Kontranarativi i feminističko-emancipatorski potencijal romana

Ako se razmotre sadržajne komponente, onda se odabrani žensko orijentirani narativi mogu okarakterizirati i odrednicom ženski kontranarativi (*women counternarratives*), koju primjerice koristi Demiragić¹⁸¹ za označavanje ratni kontranarativa bosanskohercegovačkih spisateljica, jer dovode u pitanje postojeća značenja i pojmove na kojima su izgrađeni tradicionalni diskursi rodnosti, nastojeći kreirati nova značenja vezana za ženskost. Iako pripovjedni tekstovi spisateljica ne moraju nužno biti pisani iz ženske vizure niti se baviti tematikom vezanom za žensku subjektivnost, romani koji su predmet analize ovoga rada usmjereni su na svakodnevnicu i intimu protagonistica te svjesno artikuliraju specifičnost ženskog iskustva iz dominantno ženskog očišta. Njihova žensko orijentirana narativna perspektiva, fokus na psihološki kompleksnim ženskim likovima te složena pripovjedna struktura i korištenje narativnih strategija tipičnih za mnoge književno-umjetničke narative o ženskosti opravdavaju njihovo ubrajanje u žensko orijentirane kontranarative, ali ne i u *chick-lit* trivijalne romane, u kojima su likovi i situacije najčešće stereotipizirani, a uporaba pripovjednih strategija pojednostavljena.

Iako bi se moglo reći da odabrani romani nisu uvijek izravno politički ili feministički angažirani, radi se o kritički nastrojenim tekstovima i ženskim kontranarativima koji sadrže naznake društveno-kritičkoga stava, nudeći kritiku stereotipni rodni obrazaca i posjedujući

¹⁸¹ Vidi: Demiragić, Ajla. *Ratni kontranarativi bosanskohercegovačkih spisateljica*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2018.

emancipatorni politički potencijal feminističke književnosti. Preokupacija romana konstrukcijom ženstva i rodnom problematikom, obrtanje i odbijanje tradicionalnih rodni uloga i patrijarhalnih normi ukazuju na otpor patrijarhalnim strukturama i ukorijenjenim rodni stereotipima, koje romani na izričit ili suptilan način nastoje subvertirati. Također, uporabom žensko orijentiranih narativnih obrazaca i strategija oni uspostavljaju dijalog s feminističkim pripovjednim tekstovima i žensko orijentiranom književnom tradicijom. Problematika konstrukcije ženskoga jastva odnosi se i na širi postjugoslavenski društveni kontekst u kojemu se žene još uvijek nalaze u nepovlaštenoj poziciji drugosti, dok njihovi glasovi često bivaju ušutkivani ili ignorirani. Kroz preispitivanje prevladavajućih patrijarhalnih kodova, rodni koncepata i stereotipnih predodžbi o ženskosti, koje zbog procesa ponovne patrijarhalizacije, tradicionalizacije i novoga konzervativizma uvjetuju spolno-rodne društvene odnose u postjugoslavenskim tranzicijskim društvima, romani pridonose aktualnim raspravama o poziciji žena u suvremenom društvu.

Rasprava o tome je li subverzivni potencijal romana dovoljno iskorišten te preispituju li oni na adekvatan način podređeni položaj žena i razloge za njihovu podčinjenost i osvještavaju li dostatno socijalna i politička značenja u danom društveno-kulturnom kontekstu da bi ih se moglo nazvati feminističkim tekstovima iznimno je kompleksna. S obzirom na to da je odrednica 'feministički tekstovi' također nejasno i višestruko definirana, ovo pitanje ostaje subjektivna odluka koja ovisi analitičkom pristupu i o kontekstu recepcije djela.

Gledajući iz intersekcionalno-feminističke analitičke vizure, ovi se tekstovi mogu promatrati kao feministički zato što se bave problematikom ženskog identiteta i drugosti žena u patrijarhalnom društvu i što pokušavaju potkopati patrijarhalni poredak feminističke kritike društva. U isto vrijeme dovode u pitanje i druge hijerarhijski oblikovane binarne opozicije i vladajuće diskurse moći, koji u intersekciji s patrijarhalnom dominacijom guraju žene u višestruko podređeni položaj.

Osim o nizu važnih žensko orijentiranih i feminističkih tema današnjice i problematike ženskosti i ženskog iskustva u tranzicijskom postjugoslavenskom kontekstu, oni progovaraju i o aktualnim društvenim problemima poput unutarnjih konflikata, procesa odrastanja i sazrijevanja, preispitivanja dominantnih normi, kao i bunta protiv dominantnih struktura, otuđenja, oglašavanja i kreiranja vlastitog narativa, s kojim se sučeljavaju i druge, posebno ugrožene skupine, na primjer ljudi koji žive u prekarnim uvjetima, migranti i pripadnici LGBTIQ skupine, stoga se ovi romani mogu svrstati i u druge podžanrove i književne vrste.

7. Regionalni identitet

Dok su u fokusu prethodnoga poglavlja prije svega bile ženskost i kategorije spolnog i rodnog identiteta iz feminističke i rodno orijentirane perspektive, u skladu s intersekcionalnim pristupom ovoga rada, u ovom će poglavlju pažnja biti posvećena intersekcijama između konstruiranoga ženskog spolnog i rodnog identiteta i prostornog identiteta protagonistica. U teorijskom dijelu rada objasnila sam kako se koncept intersekcionalnosti u svojoj inicijalnoj formulaciji u radu Kimberlé Crenshaw¹⁸² prije svega odnosio na trijadu spol-rasa-klasa i poziciju višestruke drugosti i opresije afroameričkih žena u SAD-u, no vremenom su ovaj koncept, proizašao iz afroameričke feminističke kritike, preuzele i mnoge predstavnice i predstavnici drugih struja i disciplina, koji su ovaj pristup primijenili na različite društveno-povijesne kontekste te nadogradili dodavanjem dodatnih analitičkih kategorija identiteta kao što su dobni, seksualni, etnički, konfesionalni, itd. Preuzimanje koncepata i teorija, koje su prvotno izrasle iz drugačijega društveno-kulturalnog konteksta, iziskuje i neki vid adaptacije tekulturalnog prevođenja koncepata i teorijskog aparata. S obzirom na to da kategorija rase ne predstavlja ključnu identitetsku kategoriju u odabranim romanima, identitetske kategorije analize neophodno je prilagoditi postjugoslavenskom kontekstu iz kojega su romani proizašli i čiji su vladajući diskursi značajno oformili njihov fikcionalni svijet.

Protagonistice smještene u društva kojima dominiraju muškarci zbog svoje su regionalne pripadnosti potisnute u daljnju poziciju nepovlaštenosti i marginalnosti, iz čega proizlazi njihova dvostruka pozicija drugosti, koja ima izniman utjecaj na konstrukciju njihovih identiteta. Ova pozicija dvostruke drugosti žena s Balkana, kao i daljnje pozicije drugosti protagonistica, koje proizlaze iz presjeka i međudjelovanja kompleksnih društvenih sustava moći i opresije, promatraju se u svjetlu "nove geografije pozicionalnosti" prema Friedman, koju sačinjavaju već spomenute nove teorije i diskursi identiteta unutar feminističke kritike kao što su diskursi višestrukog ugnjetavanja, višestruke pozicioniranosti subjekta, situiranosti identiteta ili hibridnosti identiteta. Aspekt konstruirane dvostruke drugosti ujedinjuje odabrane romana, jer se protagonistice mogu promatrati kroz dvostruku optiku potlačenosti, bez obzira na njihovu

¹⁸² Crenshaw, Kimberlé. "Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics." *University of Chicago Legal Forum* 1 Art 8 (1989): 139-167.

etničku, nacionalnu ili vjersku pripadnost, na to iz koje od postjugoslavenskih zemalja potječu i u kojemu su prostoru trenutno smještene. Stoga u središtu ispitivanja ovoga poglavlja nisu ni rasni, ni etički, ni nacionalni, ni vjerski identiteti, već se analizi spacijalnog identiteta, tj. identiteta prostorne smještenosti protagonistica prilazi iz regionalne, postnacionalne perspektive.

Analiza regionalnog identiteta protagonistica oslanja se na uvide i terminološki instrumentarij različitih disciplina, teorijskih pravaca i analitičko-kritičkih pristupa. Korisni pojmovni i analitički aparat za analizu konstrukcije regionalne drugosti protagonistica nudi imagologija¹⁸³, kritičko-analitički smjer u okviru znanosti o književnosti koji se bavi interpretativnom analizom diskurzivnih konstrukcija i reprezentacija etničkih, nacionalnih, konfesionalnih, ali i rodni, socijalnih i drugih kolektivnih identiteta i fenomena alteriteta i alijeniteta. Imagologijom se također naziva interdisciplinarno orijentirana grana komparativne književnosti koja se bavi proučavanjem književnih predodžbi (*images*) o stranim zemljama i narodima, ali i o vlastitoj zemlji i narodu. U ovom kontekstu ključna je imagologija Balkana kao prostora zamišljenog i konstruiranog u suprotnosti s imaginacijom prostora tzv. Zapada. Opreke između BiH, Hrvatske i Srbije kao zemalja Balkana ili jugoistočne Europe iz kojih potječu autorice romana, ali i same protagonistice, te zemalja Zapada (Danske, Austrije, SAD-a i Velike Britanije) u koje protagonistice putuju ili privremeno emigriraju, korisno je analizirati i u svjetlu suvremenih koncepcija i teorija subjektivnosti, kritike balkanističkoga diskursa te postkolonijalne teorije i kritike, koje su ključne za razmatranje suvremenih postmodernih, necjelovitih identiteta (*non-unitary subjectivities*). Ako se koncepti kritike balkanističkoga diskursa i postkolonijalne kritike združe sa suvremenim feminističkim i rodno orijentiranim pristupima i ako se taj intersekcionalni analitičko-kritički sklop primijeni na suvremeni postjugoslavenski društveni kontekst, izranja jedna specifična slika vladajućih mehanizama moći i dinamika odnosa između središta ili centra geopolitičkoga prostora, tj. zapadnih zemalja tzv. Prvoga svijeta i zemalja Balkana ili tzv. Drugoga svijeta, koje važe za rubni prostor ili periferiju.¹⁸⁴

¹⁸³ Za više informacija vidi: *Uvod u imagologiju. Kako vidimo strane zemlje*. Ur. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, i Ivana Brković. Zagreb: Srednja Europa, 2009.

¹⁸⁴ Periferije su prostorno-rubni dijelovi teritorija i društva koje obilježava "rubnost" i u socijalno-gospodarskom i u kulturalnom smislu. Opreka između središta i periferije važna je u socijalnoj geografiji i marksističkoj antropologiji, posebice u pristupima pod utjecajem teorije svjetskih sustava.

Iako identitet protagonistica proizlazi iz njihovih višestrukih pozicija subjekta i specifičnih intersekcija različitih identitetskih konstituenata, sve te sastavnice nisu podjednako istaknute ili vidljive u svakom tekstu i svakoj situaciji pa tako i u odabranim romanima različiti aspekti identiteta dolaze više ili manje do izražaja u različitim kontekstima. Ovakav situacijski pristup nadovezuje se na feministički diskurs o situiranosti identiteta, o kojemu piše Friedman,¹⁸⁵ s fokusom na nestabilnost i pokretljivost različitih sastavnica identiteta koji zauzimaju različite pozicije ovisno o situaciji.

7.1. Balkanski identitet

Kao što sam razložila u teorijskom dijelu rada, primjena postkolonijalne kritike na prostore Balkana započela je s utjecajnom knjigom *Imaginarni Balkan* u kojoj Maria Todorova¹⁸⁶ nudi kritiku stereotipnih i negativnih predodžbi o Balkanu, razvijajući kritiku balkanističkoga diskursa ili postkolonijalnu kritiku u "balkanskom ruhu" (Matešić i Slapšak 12). Da se podsjetimo, Todorova u svojoj analizi među prvima ukazuje na to da su kroz političke, povijesne i književne diskurse Balkan i njegovi žitelji već stoljećima zamišljeni i predstavljani na negativne načine, što je utjecalo na stvaranje brojnih stereotipa i predrasuda o Balkanu. Balkanizam, koji je imao presudnu ulogu u stvaranju pejorativnih slika o Balkanu, kao i orijentalizam, izrasta iz imperijalnoga diskursa o zapadnoeuropskoj nadmoći. Zbog mnoštva negativnih predstavljanja, konotacija i predrasuda na kojima je izgrađena pozitivna i samodopadna slika civilizirane Europe i Zapada, Balkan je vremenom počeo predstavljati prostor drugosti i stranosti.

Todorova ističe kako se balkanistički diskurs znatno razlikuje od orijentalističkoga diskursa, kao što se i Balkan u svojoj diskurzivnoj strukturi razlikuje od Orijenta. Kao jednu od razlikovnih točaka između balkanizma i orijentalizma Todorova određuje zapadnjačku percepciju Balkana kao "europskog", tj. dominantno bijelog i kršćanskog prostora, što je osobito važno u globalnim geopolitičkim odnosima. Međutim, ono što izdvaja kao ključnu razliku i specifičnost balkanizma jest i određeno polutanstvo, koje izvire iz nikad u potpunosti

¹⁸⁵ Fridman, Suzan Stenford. " 'Preko' roda: nova geografija identiteta i budućnost feminističke kritike." prev. Dubravka Đurić. *Genero, časopis za feminističku teoriju Centra za ženske studije* 6-7 (2005): 103-124.

¹⁸⁶ Todorova, Maria. *Imaginarni Balkan*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2015.

koloniziranog identiteta Balkana, barem iz zapadnocentrične perspektive. Premda Balkan kao geografsko-simbolična tvorevina nikada nije jednoglasno označavao prostor koji je u tradicionalnom smislu koloniziran, ne treba smetnuti s uma zbiljski dugotrajni i kontinuirani zapadni kolonijalizam i imperijalizam na Balkanu koji se naziva polu-, kvazi- ili pseudokolonijalizmom i koji određuje balkanski identitet kao nikada ni potpuno koloniziran ni potpuno neovisan, tj. kao polutanski međuidentitet. Matešić i Slapšak napominju da:

Kao što Balkan nikada nije postao zapravo europski, bijel i kršćanski, tako nikada nije postao ni potpuno kolonizirani, opozicijski Drugi, zadržavši poziciju svojevrsnog "kućnog roba" koji sa svoje nepromjenjivo periferne pozicije vječno žudi da postane Europljanin. (17)

Iako, gledajući s geografskog aspekta čini sastavni dio Europe, u kulturalnom smislu Balkan nikada u potpunosti nije pripadao ni Zapadu ni Istoku, tj. nije viđen ni kao Okcident ni kao Orijent, već je oduvijek predstavljao mjesto između, složeni, hibridni, dvosmisleni međuprostor. Kao simboličan prostor uz koji se vežu razne ambivalentne percepcije te književne i kulturološke imaginacije, Balkan je kroz povijest konstruiran kao prostor proturječnosti, nestalnosti i tranzicije. S jedne strane ovo je područje mitologizirano kao mjesto susreta i most između različitih kultura i religija, dok je s druge strane sotonizirano kao mjesto stalnih sukoba i ratova, crta razgraničenja i vječnih neprijateljstava. Ova predstava o međuprostoru, složenosti, prijelazu, mješavini, hibridnosti, dvosmislenosti i drugosti svremenom je postala simptomatična za područje Balkana. Međutim, postoji i druga vrsta imaginacije o Balkanu, koja nije tako negativna, ali je također podjednako nerealna. Riječ je o romantičarskoj viziji Balkana kao mitskog, nepripitomljenog, tajanstvenog i egzotičnog prostora koji privlači svojom nestalnošću.

Dvojna imaginacija i paradoksalna konstrukcija Balkana kao divljeg, neciviliziranog, neobuzdanog, iracionalnog, zaostalog, primitivnog, krvoločnog prostora s jedne strane te egzotičnog, nesputanog, fascinantnog, privlačnog, zavodljivog i mističnoga prostora s druge strane, koje prevladavaju u eurocentričnoj perspektivi izvršile su snažan utjecaj na identifikacijske procese žitelja ovoga prostora i izgradnju samosvijesti i regionalnoga balkanskog identiteta u povijesnoj, ali i aktualnoj popularnoj imaginaciji. Suvremene kritičarke

kao što su Katarina Luketić i Sanja Lazarević-Radak¹⁸⁷ potvrdile su i dalje razradile ideje Todorove ukazujući na brojne negativne ili dvojake načine zamišljanja i konstruiranja Balkana ne samo u povijesnoj, već i u aktualnoj popularnoj imaginaciji i suvremenim diskursima. Svi ovi načini predstavljanja Balkana i diskursi koji stvaraju negativne predodžbe i stereotipe odražavaju se ne samo u književnom diskursu, već utječu i na političku i kulturnu stvarnost. Mnoge stereotipne i esencijalističke predstave o ljudima s Balkana nerijetko bivaju internalizirane i od samih stanovnika ove regije, koji prihvaćaju te negativne konstrukcije i poistovjećuju se s predodžbama koje su im nametnute. Međutim, to nije samo odraz individualnih, već i kolektivnih identifikacija.

Nisu samo zapadnjaci ovaj prostor žigosali kao nepoželjan, nego su ovaj pečat prihvatile i neke od zemalja balkanskoga poluotoka. Dok se jedni ponose što su Balkanci i ovaj identitet guraju u prvi plan, drugi se stide svoga balkanskog identiteta i odbijaju priznati svaku povezanost s njim. Može se navesti nekoliko primjera zemalja koje definicijski pripadaju prostoru Balkana, ali one same odbacuju činjenicu da su dio njega, pokušavajući sebe smjestiti u srednjoeuropski ili pak mediteranski kulturni kontekst. Jedan od takvih slučajeva je i Hrvatska, pogotovo u novije doba kada se pripadnost Balkanu i balkanskoj kulturi sustavno negira. U knjizi *Hrvatski gen* Velimir Grgić potrebu za negiranjem balkanskog identiteta dovodi u vezu s nastojanjima da se pripada Zapadu, ali ju vidi i kao posljedicu aktualnoga neoliberalnog i kapitalističkog ustrojstva društva:

Sve je to dio recepta hrvatskog bijega s Balkana, ne novi u svojoj srži, ali redefinirani medijski kreirani svijet s novim pravilima igre za Hrvatsku koja se u posljednjih nekoliko godina nezaustavljivo strmoglavila u neoliberalni konzumeristički socijalni inženjering. (31)

7.1.1. Balkan i rod

Kako bi se konstrukcija prostornih identiteta protagonistica romana mogla adekvatno razmotriti, nije dovoljno uzeti u obzir samo njihovu poziciju drugosti u kontekstu simbolične

¹⁸⁷ Vidi: Luketić, Katarina. *Balkan od geografije do fantazije*. Zagreb, Mostar: Algoritam, 2013; Lazarević Radak, Sanja. *Otkrivanje Balkana*. Pančevo: Mali Nemo, 2013.

drugosti Balkana, već je ovaj aspekt regionalnog identiteta potrebno istražiti u presjecištu s kategorijama spola i roda i konstruirane drugosti žena.

Iako je Said¹⁸⁸ orijentalizam prvenstveno okarakterizirao kao mušku provenijenciju u kojoj su žene predstavljene kao bića proizašla iz muške fantazije o moći; kao glupe, senzualne, i uvijek spremne predaji, on ne analizira dublje implikacije i seksualne dimenzije te patrijarhalne koncepcije koje obilježavaju orijentalistički diskurs. Analizirajući pitanja spolnosti, roda i ženske žudnje u orijentalističkom diskursu, feminističke kritičarke orijentalizma poput Reine Lewis i Meyde Yeğenoğlu¹⁸⁹ Saidu zamjeraju to što se ne dotiče problematike rodnih temelja opresivnog orijentalističkog diskursa i što ne uviđa ključnu ulogu spola i roda u njegovom stvaranju, ukazujući na osobitosti ženske vizure u odnosu na mušku. Nakon rodnoga čitanja *Orijentalizma* nova, interdisciplinarna područja istraživanja na presjeku feminizma i kritike orijentalističkoga diskursa znatno su promijenila opresivne diskurse u kojima se Istok i dalje gleda kroz submisivni odnos prema Zapadu, postojeći samo kao esencijalizirana, homogena i nepromjenjiva drugost.

Todorova je imaginarni Balkan, tu simboličnu zapadnjačku konstrukciju, također opisala kao muški prostor, s tim da su u balkanističkom diskursu žene prikazane rijetko i to većinom kao nedostupne i ograničene na prostor doma ili kao ratoborne i divlje. Zamišljanje Balkana po rodnom se aspektu često razlikuje od imaginacije Orijenta, metaforički utjelovljenog u seksualno dostupnom ženskom tijelu. Za razliku od Orijenta, Balkan je tek u 19. stoljeću postao zanimljiv kao objekt istraživanja, a danas se o ovom prostoru misli kao o "zasebnoj imaginarno-geografskoj realnosti" (Matešić i Slapšak 17-18). Proces stvaranja negativnih značenja i opresivni diskurs o Balkanu kao mračnoj strani Europe oblikovao se postupno tijekom prethodna dva stoljeća i s vremenom izrastao u "specifičan, prepoznatljiv diskriminatorni diskurs", a taj proces stvaranja značenja je "orođen", tj. obilježen rodnom razlikom i dihotomijom kao konstitutivnom odlikom svakog opresivnog diskursa (18).

Iako Todorova samo periferno dodiruje problematiku rodnih aspekata balkanizma i njegovih razlika od orijentalizma, time započinje rasprava o vezi između roda i balkanizma. Nakon

¹⁸⁸ Said, Edvard. *Orijentalizam*. Beograd: XX vek, 2009.

¹⁸⁹ Vidi: Lewis, Reina. *Gendering Orientalism, Race, Femininity and Representation*. London and New London: Routledge, 1996; Yeğenoğlu, Meyda. *Colonial Phantasies: Towards a Feminist Reading of Orientalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

rodnih čitanja *Imaginarnoga Balkana*, posljednjih godina pratimo i razvoj u području rodnoga čitanja Balkana i kritičkih studija Balkana, koji naglašavaju specifičnost ovoga prostora. Brojne su feminističke teoretičarke koncept balkanizma kao diskurzivne proizvodnje znanja te kao skupa vrijednosnih predodžbi i uvjerenja o kulturalnoj drugosti nadopunile promišljanjima suvremenih teoretičara i teoretičarki postkolonijalizma kao što su Spivak, Mohanty, Mbembe i dr.¹⁹⁰ Međuodnos postkolonijalizma, balkanizma i ženskih studija među prvima je istražila Badurina,¹⁹¹ a značajne rasprave o sličnostima i razlikama između Balkana i Orijenta, koje analiziraju žensku perspektivu i participaciju u stvaranju imaginarne geografije Balkana, ponudili su Goldsworthy,¹⁹² Bakić-Hayden¹⁹³ te Allcock i Young.¹⁹⁴

U interdisciplinarnoj studiji *Rod i Balkan* Matešić i Slapšak ukazuju na porast interesa za porodnjavanjem (*gendering*) balkanizama (11). Premda odbacuju koncept interseksionalnosti, oslanjajući se na analizu dodirnih točaka između diskursa balkanizma i roda, one ipak ukazuju na problematiku vezanu za međusobno presjecanje kategorija rodnog i regionalnog identiteta na prostoru Balkana. Istražujući domene balkanističkih diskursa i rodne problematike koje Todorova nije pomnije proučavala, one skreću pažnju na specifično podjamljivanje žena na balkanskim prostorima te razmatraju načine na koji se rodni identiteti i pozicija žena uspostavljaju kao jedan od stupova svih opresivnih diskursa o Balkanu. Ove pionirske studije značajno su pridonijele projektu "otkrivanja Balkana" te utrle put novim perspektivama i pitanjima o posljedicama porodnjene participacije što se tiče balkanističkog diskursa, ali i rodnog identiteta i emancipacije žena. Usprkos tim važnim priložima "porodnjavanju teme zapadnog otkrivanja Balkana" (13) i porastu interesa za analizu rodne strukture balkanističkoga diskursa iz feminističke vizure, još uvijek nedostaje detaljnijih istraživanja o utjecaju balkanizama na spolne i rodne identitete i uloge te njihove intersekcije s drugim konstitutivnim odrednicama identiteta. Za razliku od plodne suradnje između feminističkih i postkolonijalističkih teorija i istraživača i istraživačica, rodni studiji i feministička kritika donedavno nisu bliže komunicirale sa studijima Balkana i dekonstrukcijom koncepata

¹⁹⁰ Vidi: Ćirjaković, Zoran. "Subalterne studije i tumačenje postjugoslovenskog prostora." *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 8 (2012): 91-112.

¹⁹¹ Vidi: Badurina, Natka. *Nezakonite kćeri Ilirije: književnost i ideologija u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb: Centar za ženske studije, 2009.

¹⁹² Vidi: Goldsworthy, Vesna. *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*. New Haven: Yale UP, 1998.

¹⁹³ Vidi: Bakić-Hayden, Milica. "Nestling Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia." *Slavic Review* 54. 4 (Winter, 1995): 917-931.

¹⁹⁴ Vidi: Allcock, John, and Antonia Young. ur. *Black Lambs and Grey Falcons*. Bradford: Bradford UP, 1991.

balkanizama, a balkanski je feminizam dugo vremena bio isključen iz postkolonijalnih strujanja, pri čemu se još uvijek nije uspješno priključio repertoaru globalnoga feminizma. Matešić i Slapšak se stoga zalažu za uključivanje balkanskih studija u postkolonijalne studije kao njihov integralni dio, jer se bave kritičkom analizom društava koja su iskusila oblike političke i ekonomske zavisnosti od kolonijalnih i imperijalnih sila.

Mnogo je aktualne problematike s prostora Balkana kojom se bavi feministička kritika orijentalističkoga diskursa i feministička postkolonijalna kritika. Postoji niz spojnica između interesa za koje se zalažu lokalni balkanski feminizmi i onih koje zastupaju tzv. zapadni, postkolonijalni i globalni feminizmi, ali postoje i brojne razlike u pristupu, fokusu i rasponu tema (14-15). Globalno i lokalno naslijeđe balkanizma, onoga koji dolazi sa Zapada kao i onog internaliziranog, ukorijenjenog u samim društvima na Balkanu, snažno je utjecalo na konstrukciju identiteta žena s ovih prostora i ostavilo traga u suvremenoj književnoj produkciji, naročito kad se radi o žensko orijentiranim narativima. Konstrukcija specifičnog, polutanskog, višestrukog ili hibridnog međuidentiteta žena s balkanskih prostora znatno se razlikuje od ženskih identiteta poteklih iz zapadnog i postkolonijalnoga konteksta. Stoga je pri primjeni feminističke i postkolonijalne kritike na balkanski kontekst i književnu produkciju spisateljica s postjugoslavenskoga prostora, uvijek važno imati na umu njegove povijesno-kulturalne osobitosti i odabrati adekvatan kategorijski i metodološki aparat, koji je u primjeni feminističkih i postkolonijalnih teorija prilagođen osobitostima balkanskoga povijesno-društvenog konteksta.

Balkan je kao i rod diskurzivna tvorevina, a balkanistički je diskurs, poput orijentalističkog, muško orijentirani, homogenizirajući i mizogini diskurs, čiji opresivni prikazi žena učvršćuju dihotomije i hijerarhije odgovorne za dvostruku poziciju drugosti i potlačenosti žena s prostora Balkana, zamagljujući mnogostrukost i složenost njihovih identiteta. Svojim fokusom na spolnu i rodnu problematiku, feministička kritika obogaćuje ne samo postkolonijalnu kritiku, već i kritiku balkanističkoga diskursa, omogućujući bolje razumijevanje povijesno-kulturalnoga naslijeđa Balkana i aktualnoga društvenog konteksta iz kojega su izrasli odabrani romani. Kad se dekonstrukcija simbolične drugosti Balkana i kritika balkanizama dovedu u intersekciju sa spolnom i rodnom drugosti žene i feminističkom kritikom esencijalizirajućih, stereotipnih i pejorativnih slika žena s Balkana kao okamenjenih, zatucanih, naivnih, nemoćnih žrtava bez glasa ili pak egzotičnih i seksualiziranih objekata muške žudnje, koje su također prisutne u balkanističkom diskursu i vidljive u odabranim primjerima, dobiva se dvostruka optika u

okviru koje se jasnije kristaliziraju presjecišta između spolnih i rodni kategorija i regionalnoga balkanskog identiteta. Ovakvom intersekcionalnom analizom identiteta protagonistica nastojim pridonijeti feminističkoj kritici balkanizma kao načinu porođjavanja balkanističkoga diskursa. Pri tome razmatram čvorišta spolno-rodne drugosti žena, konstruirane kroz patrijarhalne i mizogine diskurse s drugosti regionalnoga balkanskog identiteta i konstruirane putem opresivnoga balkanističkoga diskursa. Regionalna drugost protagonistica iz odabranih romana prikazana je dvojako. Dok je, kao što ću nastojati pokazati, u romanima *Korov* i *Mogla je biti* poglavito konstruirana preko simbolične drugosti Balkana kao simboličnoga prostora drugosti i njegove ambivalentne pozicioniranosti "između" Istoka i Zapada, u romanima *Paprat* i *Hakirana Kiti* pozicija regionalne drugosti prvenstveno se ostvaruje preko opreke Istok – Zapad, pri čemu jugoistočna ili istočna Europa čine Istok, a SAD i Velika Britanija predstavljaju Zapad.

7.1.2. Balkan i metafora korova u romanu *Korov je samo biljka na krivom mjestu*

U romanu *Korov*, Jelinčić ispisuje život protagonistice koja je već u samom naslovu simbolično predstavljena metaforom korova koji raste u kompleksna i teška vremena na mjestu okarakteriziranom kao pogrešnom. Bez da se u romanu izravno upućuje na Balkanski poluotok, to "krivo mjesto" mogao bi biti upravo Balkan, kao simbolično konstruirani prostor drugosti za koji se još uvijek vežu razne predrasude, negativne predodžbe i ambivalentne percepcije i koji u duhu balkanizma predstavlja divlji i neprilagođeni korov u vrtu njegovane, plodne, napredne i civilizirane Europe i Zapada.

Ova se predodžba u romanu posebno očituje u načinu na koji pripovjedačica opisuje sebe, ali i u načinima na koji Sofiju percipiraju ljudi iz zapadne i sjeverne Europe ili drugih dijelova svijeta. Kada ju u Danskoj, kamo je "pobjegla od rata i kretena" (Jelinčić 52), Danac Frederik počne propitkivati o ratnim stradanjima i Balkanu, na vidjelo izlazi sva fascinacija sjevernih Europljana ratom i za njih egzotičnim i nepripitomljenim Balkanom, ali i sve njihove predrasude prema stanovnicima ovoga područja: "Toliko su fiksirani na naš rat da im treba priuštiti neki njihov. Stalno propitkuju... Pobjegneš od rata, a rat ide za tobom. I lijepi Frederik je pitao: 'Kako počinje rat?'" (53). U Frederikovim očima Balkanci su dramatični, strastveni, zavodljivi, ali i nepristojni ljudi, koji svojom nesputanom energijom istovremeno i privlače i odbijaju sjevernjake poput njega. Ovakvo viđenje Balkana i balkanskih žena u skladu je s

raširenom eurocentričnom percepcijom ove regije, koja se zamišlja i predočava kao prostor suprotnosti, odnosno drugosti Europe. Prema eurocentričnoj vizuri, Frederik kao muškarac iz sjeverne Europe zauzima poziciju prvotnosti naspram Sofije, koja kao žena s Balkanskoga poluotoka biva potisnuta u poziciju drugosti, ne samo u rodnom, već i u kulturalnom smislu, na taj način predstavljajući dvostruku drugost. Pritom Balkan služi Europi kao platno za projekciju vlastitih negativnih osobina i odbačenih poriva. Nepripitomljeni, divlji i strastveni Balkan u ovoj imaginaciji preuzima značajke koje se prema binarnoj rodnoj podjeli pripisuju ženama, dok sjeverna i zapadna Europa preuzimaju osobine koje se tradicionalno pripisuju muškarcima, a predstavljaju razum, racionalnost i disciplinu.

Međutim, tijekom naracije Sofija i sama više puta insistira na svom balkanskom podrijetlu s kojim se u određenim situacijama ne samo identificira, nego i ponosi, primjerice kada za sebe kaže da je "riba s Balkana" (77). Svoj balkanski identitet u više navrata koristi kao izliku za neprilagođenost i nepoštivanje danskih normi ponašanja: "Pušim kad mi se puši" (77), tvrdeći da je upravo njezin balkanski mentalitet kriv za to što ona "pizdi od reda i pravilnosti. I onu bombu želi baciti baš na tu zelenu livadu s jednako podšišanom travom i s ograđenim pješčanicima" (56). Na taj način ona i sama preuzima i potvrđuje eurocentrične predodžbe o Balkancima kao divljim, neciviliziranim, ratobornim i impulzivnim ljudima, koji, poput nje, simbolično predstavljaju korov u njegovanom vrtu Europe: "I tako, odem u Berlin, u Europu, obrijana pod pazduhom, ali dlakave pice. Dlakurača. Neka bude miran, neka misli da ne bih takva, zakorovljena (...) Tamo je sad Balkan ionako popularan" (140). I u Berlinu samu sebe doživljava kao korov, bujnu, neprilagođenu divlju biljku u previše uređenom, bolesnom vrtu zapadnjačkoga društva:

(...) takav je đavo, samo jačemu se uklanja, zakorovljuje sve što se ne plijevi. A meni koja se ne klanjam, ali i ne uklanjam, meni – bašti korova što buja u tuđem vrtu, u uređenom vrtu koji nervira svojom urednošću, u kojemu nema slučajaja, nema nepočešljanih gredica, meni, korovu, vrt je bolesno mjesto. (141)

Od ratnoga razdoblja devedesetih postoji i druga vrsta predrasuda i stereotipa o Balkancima, a naročito o balkanskim ženama, koja ih određuje kao bespomoćne žrtve nasilja i siromaštva. U epizodi kada protagonistica prilikom posjeta Beča priča i pije s Njujorčanima, koji je percipiraju u skladu s prevladavajućim stereotipnim predodžbama o balkanskim ženama kao izgubljenim jadnicama i koju "dekodiraju kao: sitna pobjegulja iz nekog balkanskog jata,

egzotična životinja, neprilagođena jedna Pepeljuga" (78), Sofija odlučno odbija takvu identifikaciju i nastoji samu sebe predložiti kao borbenu i beskompromisnu buntovnicu koja "nije polijegača nego prkosnica, jahačica je, ne kobilica" (78). U daljnjem razgovoru s Amerikancem Davidom ironičnom opaskom pokušava zamaskirati nelagodu zbog uloge balkanske žrtve koju joj mladi Njujorčani nesvjesno pripisuju: "Ja sam Pepeljuga, zar me ne prepoznaješ?" i s osmijehom pokazuje "dva reda europskih bijelih zuba" (78), jer za razliku od ljudi s drugih kontinenata, ona sebe ipak vidi kao Europljanku: "tipična Europljanka. Tako me je vidjela moja cimerica u Danskoj, Kineskinja, ali nitko iz Europe" (24).

Ovdje se dobro uočava da su Europa i Balkan nestabilni pojmovi i da rodni, nacionalni, regionalni ili kulturni identiteti nisu nepromjenjivi i stalni, već ovise o kontekstu, kutu gledišta i okolnostima. U Sofijinoj dvojnoj samoidentifikaciji kao Balkanke i Europljanke i njezinom mišljenju da "Istok je postao Zapad" (72) ogleda se ne samo proturječnost i mnogostrukost njezine pozicije u društvu, već i ambivalentnost samoga Balkana kao prostora koji istovremeno može biti viđen i kao Istok i kao Zapad ili kao nijedno. Ipak, ona smatra da su podrijetlo i ime, naročito na Balkanu, poput stigme te da mogu značajno odrediti osobnost i zapečatiti životni put: "zajebano je to s balkanskim imenima – uvijek nešto znače. Znak, žig... Nije ono tvoje nego si ti njegova" (82). Sofija je svjesna povezanosti povijesnih događaja na Balkanu te značajnog utjecaja podrijetla i naslijeđa na vlastiti identitet, ali i mogućnosti manipulacije, distorzije i višestrukosti toga konstruiranog identiteta:

Zajeban je naš narodni običaj prenošenja povijesti ili nekog takvog kurca s koljena na koljeno. Što manje činjenica, to više emocionalnih ucjena. Kad u priči nema činjenica, obiteljska filozofija sama postane činjenica. (32)

Za sebe kaže da je "dresirana žena s Balkana" (39), jer u balkanskom mentalitetu, osobito kad se povezuje s rodno određenim normama i ulogama, protagonistica vidi odraz patrijarhalnih mehanizama djelatnih na Balkanu. Međutim, potrebno je napomenuti da patrijarhalne norme predstavljaju samo jedan oblik ugnjetavanja žena, koji prelazi granice regionalnoga balkanskog okvira i koji je široko rasprostranjen u svim patrijarhalnim društvima.

7.1.3. Putovanje na Zapad i balkanizmi u romanu *Mogla je biti prosta priča*

Roman Ajle Terzić obiluje prikazima patrijarhalnih rodno određenih načina ponašanja i razmišljanja te stereotipnih situacija svojstvenih Balkanu, ujedno kritizirajući njegove rodne i kulturalne stereotipe. Već na početku romana u opisu Esminog obiteljskog ručka do izražaja dolazi patrijarhalna podjela rodničkih uloga prema kojoj su žene odgovorne za kućanstvo, dok su muškarci ti koji između sebe diskutiraju o važnim političkim temama: "Dok su žene raspremale stol, na drugoj polovini stola vodila se neka živa rasprava" (Terzić 12). Protagonistica ovu rodno određenu podjelu ne dovodi u pitanje, već je prihvaća kao nešto uobičajeno.

Proces Esmine unutarnje transformacije započinje njezinim putovanjem u Graz i boravkom u Austriji, koji je ispunjen proturječnim osjećajima, dojmovima i iskustvima. Iako se ovdje ne radi o gore spomenutom "bijegu s Balkana" ili kratkoročnoj migraciji u stranu zemlju kao u slučaju protagonistice *Korova*, već samo o kratkom putovanju u inozemstvo, Esmin odmak od uobičajene, poznate sredine dovest će do širenja vidika, propitivanja vlastitoga jastva i životnih izbora, kao i rodno određenih stereotipa, naročito kad je riječ o društvu u kojemu je i sama odrasla. Kada u vlaku prvi put spazi Rozu i na temelju njezinog izgleda i načina odijevanja pogrešno zaključi da njezina suputnica ne dolazi s Balkana, Esma u svojoj imaginaciji reproducira negativne eurocentrične predodžbe o tomu prostoru, ponuđene u nizu književnih djela zapadnjačkih književnosti, čega je primjer roman *Ubojstvo u Orient Expressu* Agathe Christie.¹⁹⁵ Međutim, iako je moguće da se radi o Esminoj internalizaciji negativnih stereotipa o Balkanu, toj je imaginaciji pridodan i ironičan prizvuk koji naglašava njihovu komičnost i apsurdnost: "Možda je čula svakakve priče o Balkanu, nasmijala se u sebi Esma. Vampiri, vukodlaci, mlaka koka-kola, ne znaš koja je priča jezivija" (27).

Protagonistica na više mjesta u romanu uspoređuje Austriju sa sredinom iz koje dolazi, uočavajući razlike između funkcioniranja društva, načina života i ponašanja ljudi. Na primjer, kada primijeti da je: "u ovom svijetu normalno da su vozovi tačni. Nama nije. A kad nije normalno da je javni prijevoz tačan, šta tek onda reći za druge stvari." (40), ona naglašava kaotičnost i nefunkcionalnost društva u kojemu živi. Prilikom posjete dugogodišnje prijateljice Dade, koja je usvojila mnoge navike lokalnog austrijskog stanovništva, Esma ističe razlike

¹⁹⁵ Vidi: Christie, Agatha. *Murder on the Orient Express*. London: Collins Crime Club, 1934.

između Dadinoga stana u Grazu i uobičajenoga doma na Balkanu u kojemu televizor, koji bi se u ovom kontekstu mogao protumačiti kao simbol konzumerizma i popularne kulture, obično zauzima centralno mjesto, čime se ukazuje na njezin osjećaj izmještenosti i unutarnje nelagode, ali i na tranziciju, odnosno proces unutarnje promjene:

Sve je bilo savršeno čisto, što je ukazivalo na spremačicu. Pogledom je tražila daljinski, no tek je u tom trenutku shvatila da nedostaje upravo – televizor (...) Šteta što nema televizora, to je savršeno za ovakve tranzicije. Sve oko nje je bilo u savršenom redu. Pa zašto onda i ona nije? (55).

Kada nešto kasnije otkrije da ni Roza u svom stanu u Beču nema televizor, Esma ovaj nedostatak dovodi u vezu s Rozinim stavovima: "Šta ni ti nemaš TV? (...) Jesi i ti neki anti-ovo, anti-ono..." (99). U situacijama koje uključuju noćne izlaske i druženja s Rozinim prijateljima i intimne trenutke s Rozom, postaje očito koliko Esma odskače od svoje trenutačne okoline, a nervoza i neugoda prerastaju u osjećaj drugosti i stranosti:

Lako je bilo u Gracu i u vozu misliti o svemu ovome, mislila je Esma dok ju je polako hvatala nervoza. Znala je taj osjećaj, ruke bi počele da joj se tresu, a desni bi počele da je svrbe i peckaju na neki čudan način. (92)

Međutim, na putu ka Rozinom stanu u bečkom desetom okrugu, u dijelu grada u kojemu žive mnogi doseljenici, Esma otkriva i drugu, oprečnu stranu toga društva i Beč koji je podsjeća na Balkan i koji nije prikazan na razglednicama:

(...) zapušteni Beč etničkih prodavnica na malo, Beč u kojem prosjaci i psi lutalice još nisu iskorijenjeni, a s njima ni siromaštvo, Beč uzbudljiv i pun života na način na koji su žive sve pijace svijeta, Beč za koji saundtrek nije nikakav Mocart već turbofolk, i Beč u kojem se za dezert ne jedu kugle nego baklave. (90-91)

Uspostavljanjem kontrasta između Austrije i Balkana te likova Roze i Esme, njihovih karaktera, životnih stavova i ideala, konstruiraju se razlike između naoko oslobođenog i emancipiranoga načina života na tolerantnom i otvorenom Zapadu i tobože konzervativnog, zatucanog, malograđanskoga balkanskog mentaliteta. Upravo ovaj kontrast između zapadne

Europe i Balkana odražava specifičnu vrstu diskursa koji Todorova kritizira i naziva balkanizmom. Idilični prikazi napredne zapadne Europe često su suprotstavljeni primitivnosti, zaostalosti i krutoj stvarnosti Balkana, što se može protumačiti kao dio kulturalnih konstrukcija koje su posljedica dugoročnoga balkanističkog diskursa, no s druge strane kroz ironičan ton pripovijedanja otkrivaju i kritičan stav prema takvim simboličnim konstrukcijama. Iako i sami likovi nerijetko idealiziraju Austriju kao zemlju snova, svijet mogućnosti, slobode i tolerancije, ne treba smetnuti s uma da se radi o konstruiranoj slici Zapada, izgrađenoj na štetu perifernih prostora simbolične drugosti kao što je Balkan. Riječ je o književnim predodžbama i reproduciranju binarne spacijalne podjele svijeta na prostor centra kao mjesta civilizacije, kojeg u ovom slučaju predstavlja Austrija, i rubnoga prostora balkanske periferije, koja simbolizira pustopoljinu, maglovitu, mračnu i primitivnu zabit. Premda su brojne situacije opisane u romanu bliske stvarnom životu ljudi na Balkanu, od već spomenutoga pritiska koje obitelj i okolina vrše nad ženama kada dosegnu određenu dob za udaju i patrijarhalne raspodjele muško-ženskih uloga do osjećaja bezizlaznosti i skučenosti koji dijele mnogi, naročito mladi ljudi na Balkanu, o čemu će više govora biti u sljedećem poglavlju, treba uvijek biti svjestan diskurzivne prirode ovih konstrukcija i različitih kulturalnih konotacija koje one nose.

7. 2. Migracijski i izmješteni ženski subjekti

Dok je regionalni identitet protagonistica romana *Korov* i *Mogla je biti*, kao ženskih iskustvenih subjekata, primarno vezan za simboličnu konstrukciju drugosti Balkana te određen intersekcijama njihovoga spolno/rodnog i balkanskog identiteta, konstrukcija regionalnog identiteta protagonistica romana *Paprat* i *Hakirana Kiti* nešto je uže povezana s problematikom migracijskog iskustva i pripadnošću tzv. izmještenog ili dislociranog subjekta. Unutarnji konflikti i nesigurnost koju donosi migracijsko iskustvo mogu biti vrlo razorni za psihi i dovesti do osjećaja izgubljenosti, neuklapanja i otuđenosti od okoline (*alienation*), pa se tzv. migracijski subjekti (*migrant subjects*) često osjećaju izmješteno (*dislocated, out-of-place*), nalazeći se u ambivalentnoj poziciji *između* (*position in-between*), kao da su “zaglavili” između dva prostora i dvije kulture ili se pak odlučuju za višestruku pripadnost. Stoga će problematiku ženskoga regionalnog identiteta na primjeru ova dva romana razmatrati ne samo u intersekciji sa spolnim i rodnim identitetom, povezujući je s identitetom migracijskog ženskog subjekta i to kroz optiku ne samo feminističke kritike balkanističkoga diskursa, već i u okviru šire feminističke postkolonijalne kritike.

Premda oba gore navedena pripovjedna teksta tematiziraju migracijsko iskustvo, koje je znatno utjecalo na osobnu transformaciju protagonistica, smjer migracije i pažnja koja se pridaje spomenutom iskustvu u ovim se romanima razlikuju. U romanu *Paprat* prijašnje migracijsko iskustvo protagonistice na Zapad nije u fokusu romana, već se radi o tematici koja je djelomično zahvaćena, ali nije detaljnije razrađena. Puno je bitnije u ovom smislu iskustvo povratka migracijskog i dislociranog subjekta u nekadašnju domovinu nakon nekoliko godina života provedenih izvan Balkana. Ovo je iskustvo usko povezano s procesom osobne adaptacije na promijenjene društvene uvjete i problemima s kojima se protagonistica romana suočava u postjugoslavenskom i tranzicijskom kontekstu. Ovom ću se problematikom detaljnije baviti u sljedećem poglavlju. Za razliku od romana *Paprat*, u romanu *Hakirana Kiti* iskustvo migracije na Zapad i problematika migracijskog i izmještenog subjekta igraju puno veću ulogu, predstavljajući jednu od centralnih tema. Iz toga će razloga u analizi romana koja slijedi, više pažnje biti posvećeno analizi konstrukcije Kitinoga regionalnog, tj. prostornog identiteta.

7.2.1. Povratak migracijskoga subjekta u romanu *Paprat*

Radnja romana *Paprat* započinje neko vrijeme nakon povratka protagonistice romana iz SAD-a u Srbiju. Povratak u domovinu, kao i svako migracijsko iskustvo, može predstavljati zbunjujući i bolan tranzicijski proces za migracijskoga subjekta koji se nakon iskustva prilagođavanja stranoj kulturi nastoji ponovno naviknuti na prostor i društvo iz kojega potječe, pri čemu može doći do tzv. obrnutoga kulturnog šoka¹⁹⁶ (*reverse culture shock* ili *re-entry shock*). Fenomen kulturnoga šoka u kontekstu vlastite kulture (*own culture shock*) manje je zastupljen u književnosti od motiva kulturnoga šoka kojega često nalazimo u dijasporskoj i postkolonijalnoj književnosti i do kojega dolazi pri migraciji ili boravku u stranoj zemlji, a koje pogađa ljude koji su u dodiru s drukčijom sredinom, kulturnim ili socijalnom okruženjem.¹⁹⁷

Međutim, oba stanja kulturnoga šoka predstavljaju potkategoriju univerzalnijega konstrukta znanog kao tranzicijski šok (*transition shock*) kojim se označava stanje gubitka i dezorijentiranosti, izazvanih promjenom okoline koja zahtijeva prilagodbu. Uključuje sličan niz

¹⁹⁶ Izraz kulturni šok prva je upotrijebila američka antropologinja Cora DuBois 1951. godine, a 1954. godine proširio ga je antropolog Kalvero Oberg.

¹⁹⁷ Ovaj fenomen i reakcije povratnika na prijašnju kulturu opisao je npr. Thomas Wolf u *You Can't Go Home Again*, a dobar primjer iz regionalne književnosti je roman Snježane Mulić *Povratak*. Sarajevo: Buybook, 2009.

simptoma kao što su osjećaji tjeskobe, nelagode, nesigurnosti, izgubljenosti, bespomoćnosti, usamljenosti, odbačenosti, otuđenosti, žalosti, potištenosti, melankolije, povlačenje u svoj svijet, itd. Može doći i do osjećaja straha i bijesa nakon spoznaje razlika, osjećaja zbunjenosti o vlastitoj ulozi, gubitka identiteta, prihvatanja ili odbijanja različitih kulturnih stereotipa, idealiziranja i mitologiziranja ili stvaranja predrasuda o vlastitoj ili stranoj kulturi. Tako je i povratak protagonistice romana u Srbiju popraćen nizom gore spomenutih simptoma poput osjećaja izgubljenosti, potištenosti, nepripadanja, bijesa, promjene raspoloženja, emotivne i fizičke tegobe i egzistencijalne krize, što je opisano u odlomcima poput ovoga:

Sjebana, *beyond belief*. Koji mi je kurac, sam Bog zna. Pet dana sam letela na visinama, a sad sam pala u grotlo govana i davim se u smradu. Ne mogu uopšte da povežem taj pad ni sa čim, osim sa tim što vožnja, dobra vožnja, ne može dugo da traje. Sve je isto a ja bi da je bolje. (57)

Ovi se osjećaji velikim dijelom javljaju zato što su se Beograd i Srbija, kako ona uvijek iznova primjećuje i komentira, u međuvremenu veoma promijenili, pa prilagodba na promijenjene uvjete života i društveno stanje tranzicije iziskuje veliki trud, izazivajući stalne frustracije: "Jebem mu mater, i dalje pokušavam da ovde pripadam, i dalje to ne ide, i puknem upravo zbog toga što se i dalje trudim. A ako se ne trudim, umreću (...)" (59).

Njezino negativno viđenje problematičnoga društvenog stanja u Srbiji u poslijeratnom razdoblju izraženo je više puta u romanu, najčešće kroz kratke, ali tekstualno guste komentare u kojima se direktno imenuju neki od problema s kojima se društvo suočava: "U Srbiji rusvaj od Kosova, od Amerike, od pridika, od manipulacija, od komercijalizacije, od brutalnosti, od laži, od nepravde" (83-84). Važno je pritom napomenuti da stanje individualnog obrnutog kulturnog šoka protagonistice pri povratku na Balkan ostaje u neodvojivoj vezi sa specifičnim stanjem kolektivnoga tranzicijskog šoka, u kojemu se sva postjugoslovenska društva nalaze u poslijeratnom i tranzicijskom periodu, ali ovim ću se aspektom detaljnije baviti u sljedećem poglavlju.

Osim Srbije, još jedan važan prostor događanja i osobne promjene protagonistice na Balkanu predstavlja i Makedonija, kamo putuje na tretman koji bi joj mogao pomoći s kroničnim bolovima u leđima. Na putu od Beograda do Skoplja autobusom *Niš express*, u kojemu vlada vrućina i nema dovoljno zraka, protagonistica na stanici u Nišu nailazi na poplavljen čučavac

bez toaletnog papira i na bradate, ćelave i bezube suputnike, od kojih joj je mučno (32-34). Ovdje se opet javljaju paralele s romanom Agathe Christie, u kojemu je Balkan predstavljen kao zaostali i mračni prostor. Slične slike zapuštenosti javljaju se i u drugim dijelovima romana u kojima se opisuje stanje u Srbiji nakon ratnoga razdoblja i sankcija.

Pri pisanju osobnoga dnevnika na površinu izlaze još uvijek široko rasprostranjene simboličke internalizirane predodžbe o Balkanu i Americi kao o suprotnostima, koje značajno pridonose imaginaciji i konstrukciji ovih prostora ne samo u romanu, već i u književnom diskursu općenito. Primjerice, kad izjavi: "Da, ja živim u savani, i ovde vlada zakon džungle." (100), ona društvo u Srbiji uspoređuje s divljim područjima i na taj način reproducira ideje balkanističkoga diskursa i zapadnocentričnih imaginacija. Time se potvrđuje binarna dihotomija Istok – Zapad, te spacijalna podjela svijeta na "središte svijeta", koju ovdje predstavlja SAD, i rubnoga prostora Balkana za koji ovdje stoje Srbija i Makedonija.

U suprotnosti s tim, o vremenu koje je protagonistica provela u inozemstvu ne otkriva se mnogo, već je u fokusu njezin trenutačni život i društveno stanje postjugoslavenskih društava. Ipak, na temelju usputnih opisa pojedinih situacija koje je doživjela za vrijeme boravka u SAD-u i umetnutih anegdota koje ukazuju na njezin način života i planove prije povratka u Srbiju, može se zaključiti da je i Amerika značajno utjecala na formiranje jastva i stavova protagonistice. U odlomku u kojemu se spominje kako su zdravstveni problemi, s kojima se tijekom cijeloga romana bori, započeli upravo u New Yorku dok je sanjala postati redateljica, uočava se da pripovjedno *ja* ne samo s vremenskom distancom, nego i s dozom ironije i podsmijeha, ali i razočaranja i frustracije gleda na mladenačke snove i ideale doživljajnog *ja*, od kojega je u trenutku pripovijedanja prostorno i emotivno udaljena: "Pocepala sam taj levi mišić u Njujorku, dok sam nosila neku filmsku tehniku. Htela sam da budem režiser. Skupo me to koštalo" (37). Umjesto ispunjenja američkoga sna protagonistica vidi samo probleme i samoću: "Nisam imala kome da se poverim, od koga da tražim pomoć. U Americi si uvek sama" (91).

Premda ni Srbiju ni Ameriku ne prikazuje u pozitivnom svjetlu, a izneseni stavovi prema životu i društvu na ovim prostorima često su dvosmisleni, protagonistica izražava želju da bude dijelom oba ova svijeta, jer sebe doživljava i kao Europljanku i kao Amerikanku, ne želeći se odlučiti za samo jednu od ovih pripadnosti. U odlomku u kojemu se uspoređuje s Erikom Jong,

otkriva se nestabilna konstrukcija njezinoga fluidnog prostornog identiteta, te nemogućnost potpune identifikacije sa samo jednim prostorom:

Erika Jong me uči nelinearnosti, jer sam i ja Amerikanka, i treba mi neko ko je i tamo i ovde, i u Americi i van nje, a Erika to uspeva. Jednom nogom je u Njujorku, u američkoj kulturi i istoriji, a drugom izvan nje, negdje u Europi, u svetu mašte i iracionalnosti koji ne postoji na američkom kontinentu. (26)

Ova višestrukost spacijalnog identiteta otkriva se i u simbolici samoga naslova romana. Slično kao kod romana Stele Jelinčić, s kojim dijeli mnoge sličnosti, roman *Paprat* Dunje Radosavljević svojim naslovom aludira na prirodni i biljni svijet, koji u tradicionalnim binarnim dihotomijama stoji nasuprot svijetu ljudi i kulture. Međutim, dok je kod naslova i u samom tekstu *Korov je samo biljka na krivom mjestu* jasno na što se naslov odnosi, simbolično značenje paprati manje je očigledno. Paprat je jedna od najstarijih biljka koja na Zemlji raste već više milijuna godina i s obzirom na to da se udomaćila na svim kontinentima, možemo ju naći u gotovo svakoj šumi. Kao kraljica prašume oduvijek je zaokupljala čovjekovu maštu, noseći simbolična značenja, često ukorijenjena u narodnim vjerovanjima. Paprat je postala naročito popularna u viktorijanskom razdoblju i za viktorijance je važila kao simbol dobrog ukusa, a njezini delikatni listovi postali su umjetnički lajtmotiv. Druga važna osobina paprati je da je to sjenovita biljka, idealna za mračne prostore s puno vlage. Stoga je danas rasprostranjena i kao dekorativna sobna biljka, koja svojim bujnim i perjastim listovima privlači poglede, a ako se pravilno uzgaja, može doseći veliku visinu. S tim informacijama na umu moglo bi se zaključiti da paprat simbolizira samu protagonisticu, koja sebe doživljava kao neku vrstu “kraljice prašume“, istovremeno nježne i raskošne biljke, koja privlači promatračevu pažnju i koja – moglo bi se tako protumačiti – iako udomaćena na različitim prostorima, preferira mračne i sjenovite prostore, baš poput imaginarnoga Balkana. Međutim, da bi se pravilno razvijala ipak treba odgovarajuću brigu i njegu.

7. 3. Nomadski i postkolonijalni subjekt u romanu *Hakirana Kiti*

Najveći dio radnje koji prati doživljaje protagonistice Kiti odvija se u Londonu, centru moći nekadašnje kolonijalne i imperijalne sile Velike Britanije, a danas jednom od najvažnijih

urbanih metropola i europskih središta zapadnjačke kulture i ideologije, koja praćena procesima globalizacije sve više poprima razmjere globalne kulture. U ovom pogledu, naročito je zanimljivo kako su predočene razlike između Kitine samopercepcije i načina na koji je drugi definiraju pa će u fokusu analize romana u prvom redu biti dva međusobno oprečna načina na koji je konstruiran identitet protagonistice kao dvostruko marginaliziranoga ženskog subjekta u zapadnjačkom kontekstu. Suvremeni zapadnoeuropski i britanski društveno-kulturni kontekst ovdje su suprotstavljeni balkanskom, ali i širem istočnoeuropskom kontekstu, u koji londonsko društvo smješta Kiti. Pritom se ne ukazuje samo na simboličnu drugost istočne naspram zapadne Europe, već i na oprečnosti između identitetskih samodefinicija i identiteta koji okolina pripisuje pojedincu. S jedne strane, Kiti, suvremena žena i znanstvenica, sebe vidi kao nomadski subjekt u globalnom svijetu, dok je s druge strane britansko društvo neprekidno definira kroz prizmu drugosti, različitosti i stranosti.

Ključnu ulogu u mom pristupu ovoj problematici igraju nomadska teorija Rosi Braidotti, kao i feministička postkolonijalna teorija i kritika. U doba postmodernizma i intenzivnih političkih, društvenih i ekonomskih transformacija u kritičkoj teoriji koristi se niz pojmova pomoću kojih se pristupa problematici višestrukosti i fragmentacije subjekta pa se i migracijski identiteti sve češće opisuju u terminima stalnih promjena i kretanja, što dovodi do novih načina definiranja nestabilnih i stalno promjenjivih identiteta.

Pri analizi migracijskih subjekata u žensko orijentiranim narativima, drugost ženskoga spolnog i rodnog identiteta igra jednako važnu ulogu kao i drugost prostorno izmještenoga subjekta, što ukazuje na višestruku potlačenost žena i pridonosi složenosti identitetskih konstrukcija. Stoga je migracijski i nomadski identitet protagonistice Kiti potrebno promotriti u intersekciji s njezinim spolnim i rodnim te seksualnim identitetom.

7.3.1. Nomadska teorija Rosi Braidotti

Nomadska subjektivnost (*nomadic subjectivity*) centralni je koncept koji služi za analizu Kitine samopercepcije, a razvila ga je Rosi Braidotti u knjizi *Nomadski subjekti (Nomadic Subjects)*.¹⁹⁸ Ovaj se koncept primjenjuje na specifični kontekst romana Andree Pisac, koja kao i protagonistica Kiti, dolazi iz jugoistočne Europe, ali koja jedno izvjesno razdoblje živi u

¹⁹⁸ Vidi: Braidotti, Rosi. *Nomadic Subject: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*, 2 izdanje. New York: Columbia University Press, 2011.

Londonu. Prije nego što se okrenem konkretnoj analizi romana, ukratko ću objasniti konceptualnu razliku između tradicionalnoga shvaćanja nomada i nomadizma i koncepta nomadskoga subjekta koji je razradila Braidotti u okviru svoje nomadske teorije (*nomadic theory*).

Sudeći prema brojnim suvremenim filozofima i teoretičarima kulture, nomadizam postaje jedan od ključnih koncepata i tema današnjice. Iako su pokretljivost i seobe ljudi oduvijek bili dijelom povijesti, u 20. stoljeću dolazi do ubrzanja mobiliteta i migracija. Nomad se obično definira kao član skupine bez određenoga prebivališta, koji živi na različitim lokacijama, seleći se s mjesta na mjesto ili kao osoba bez stalnoga doma, pojedinac koji luta, što se često se odnosi na romantiziranu sliku stvarnih nomadskih naroda kao što su beduini. Nevezivanje za jedno mjesto također je ono što Braidotti ustanovljuje kao osobinu nomadske subjektivnosti, no za razliku od nomada njezin nomadski subjekt uokvirujuća je metafora, ili kako ga ona naziva "figuracija", u okviru njezine teorije suvremene subjektivnosti.

Braidotti se bavi razvojem novih vrsta feminističke figuracije, a njezina figuracija nomada politička je fikcija koliko je i kritička svijest, pokušaj "istraživanja i legitimiranja političkog djelovanja, uzimajući kao povijesni dokaz opadanje metafizički fiksiranih, postojanih identiteta" (5). U okviru svoje teorije ona definira modernu subjektivnost kao promjenjivu kategoriju koja je uvijek u procesu nastajanja, ali nikada suprotstavljena dominantnoj hijerarhiji, intrinzično drugačija i neprestano uključena u dinamične odnose moći kreativne i restriktivne vrste. Na početku trećega tisućljeća, tvrdi Braidotti, "difuzna vrsta nomadizma" postala je važan kriterij mnogim građanima širom svijeta, a rasprava o nomadskoj subjektivnosti otvorenija je i krucijalnija nego ikad. Nepripadanje jednom mjestu za nju ne predstavlja nešto negativno, naprotiv, ono otvara vrata ka slobodi postojanja i mišljenja (3-20).

Nomadaska teorija Rosi Braidotti formulirana je unutar kritičko-teorijskog okvira koji se bavi idejama Deleuzea, Foucaulta, Irigaray, a istodobno uključuje ideje Nietzschea i Spinoze.

Ipak, njezin koncept nomadizma i nomadska teorija prvenstveno sežu do utopijskoga projekta Gillesa Deleuzea i Félix Guattarija opisanog u *Mille Plateaux (Tisuću visoravni)*.¹⁹⁹ Društvena kategorija nomada i razumijevanje nomadologije u posebnom je fokusu dvaju kasnijih

¹⁹⁹ Izvornik: Deleuze, Gilles et Félix Guattari. *Mille Plateaux*. Paris: Éditions de minuit, 1980.

poglavlja ove knjige. U ovom smislu, pojam nomada odnosi se na latentno i pretpostavljeno, ali nikad stvarno stanje bića.²⁰⁰

Inspirirana deleuzijskim vitalizmom i ontološkom predanošću tijekova, mreža i dinamičkih transformacija, Braidottina nomadska teorija pozitivna je kritička teorija koja promiče politiku afirmacije, istovremeno naglašavajući afekte, maštu i kreativnost. Također, na umu su joj opasnosti definiranja razlike kada su u pitanju omalovažavanja i sklonosti podređivanju seksualiziranih, rasnih i naturaliziranih Drugih. Nomadska misao uzima u obzir "vanjske čimbenike i unutarnju složenost nomadske subjektivnosti", stoga je važno naglasiti da postoje različiti oblici nomadizma koji zahtijevaju politički informiranu, povijesno utemeljenu i socioekonomski kontekstuliziranu perspektivu. Prilikom promatranja različitih načina mobilnosti, potrebno je napraviti mapiranje "situdiranih, ugrađenih i utjelovljenih društvenih pozicija" (4) i razmotriti prostorne lokacije, što se odnosi na geopolitičku i društvenu dimenziju, ali i na vrijeme, uzmemo li u obzir i povijesnu dimenziju. Postoji kontradikcija i paradoks u istovremenom nastanjivanju različitih prostora ili čak vremenskih zona u "shizofrenom modusu" karakterističnom za postmodernost. Stoga Braidotti promatra subjekt "kao proces postajanja nomadom", tj. "nejedinstvene i višeslojne vizije subjekta koji je "dinamičan entitet koji se mijenja" (5).

Iako postoje mnoge pozitivne strane transnacionalnih kretanja svjetske populacije u globaliziranom svijetu, s njima su povezani i brojni unutarnji i vanjski tijekovi i problemi. Napredni kapitalizam i neoliberalna gospodarstva, koji su odgovorni za mobilnost i migraciju velikoga dijela svjetskih intelektualaca i radne snage, uzrokovali su "stanje takozvane fleksibilnosti" i "hibridizacije" subjekta. Ova kapitalistička fleksibilnost često dovodi do eksploatacije, nesigurnosti i nestabilnosti "prolaznih" građana koji su često nedovoljno plaćeni i/ili koji nemaju stalna naselja ili zaposlenja. Globalizacija je, prema Braidotti, "o mobilizaciji razlika i deterritorizaciji društvenog identiteta", koja ujedno dovodi u pitanje hegemoniju nacionalnih država i jača njihov kulturni identitet i društvenu kontrolu te je pokazatelj odnosa moći u društvu.

²⁰⁰ Za više detalja i bolje shvaćanje nomadske kategorije vidi npr.: Roff, John. "The nomad, nomadology, the concept. In the wake of Reading the Country." www.academia.edu/8776947/The_nomad_nomadology_the_concept_In_the_wake_of_Reading_the_Country.

Međutim, nomadsku subjektivnost ne treba shvaćati kao nekakvu opću metaforu za suvremeno ljudsko stanje, već je to prije jedan od načina analize današnjega stanja mobilnosti u multietničkom, globaliziranom svijetu sa svim njegovim proturječjima i paradoksima. Nomadizam podrazumijeva stalno stanje " procesa" ili "postajanja", koje Braidotti naziva "kao-da" (6). Braidotti "kao-da" praksu shvaća kao "afirmaciju fluidnih granica, praksu intervala, sučelja i međuprostora." Iako utemeljena na postmodernističkoj teoriji ponavljanja, parodije, pastiša, itd., ova praksa mora biti fiksirana na namjernom djelovanju i proživljenom iskustvu da bi bila korisna (7).

Radeći sa svojom figuracijom nomada, Braidotti ga razlikuje od prognanika ili migranta. Ona zazire od metafore migranta, koji se kreće od jedne točke do druge s jasnim odredištem. Prema njoj, migrant je više društveno obilježen od nomada, jer ima tendenciju postojanja unutar subkulture i ne uspostavlja lako poveznice sa stanovnicima hegemonističke kulture u koju dolazi. Dakle, nomad se ne zalaže za beskućništvo (tj. potpunu odvojenost od svih korijena) niti za "kompulzivno raseljavanje" (s pratećom čežnjom za domom), već za "vrstu subjekta koji se odrekao svake ideje, želje ili nostalgije za fiksnošću" (22). Ona tvrdi da je nomad "oblik političkog otpora hegemonističkim i isključivim pogledima na subjektivnost" (23).

Ukratko, Braidotti se bavi raskrižjem između identiteta, subjektivnosti i moći. Njezin pojam subjektivnosti ovisi o promjeni i pozicioniranosti, a ne fiksnošću teorijske prakse. Njezina teorijska praksa uključuje stvaranje teorijskoga stila utemeljenog na nomadizmu, koji se usredotočuje na tri značajke: transdisciplinarnosti, brikolažu govornih glasova (teorijski pomiješan s poetskim) i svjesnoj predanosti feminizmu i feminističkim projektima.

7.3.2. Kiti kao nomadski subjekt

Između ostaloga, Braidotti ističe i važnost neposjedovanja fiksnoga mjesta za mlade akademike koji poput Kiti postaju moderni vagabundi, istraživači u potrazi za znanjem i poslom, koji trebaju zadržati fleksibilnost i otvorenost i ne vezivati se previše za svoje korijene i prošlost. Iako Kitin dolazak u London na doktorske studije i život u sredini drugačijoj od one iz koje potječe isprva dovode do kulturnoga šoka, unutrašnjih sumnji, nemira i konflikta, ove promjene i mukotrpan procesi društvene adaptacije ujedno donose i prednosti za Kiti kao izmještenoga

subjekta, otkrivajući nove dimenzije jastva i društva koje je okružuje, te značajno utječući na oblikovanje narativa i formiranje subjektivnosti protagonistice, njezin osobni razvoj i doživljaj svijeta.

Kiti je uvjerena da kao antropologinja, koja se bavi proučavanjem čovjeka i znanošću "o drugom i drugačijem" i osoba sklona introspekciji i kritičkom razmišljanju, ima posebnu inklinaciju prema praksi autsajderstva:

Nijedan antropolog ne može biti dobar u svome poslu ako nije svladao teoriju i praksu autsajderstva (...) Najekskluzivniji proizvod antropologije – autsajderstvo – rijetko zadržava u profesionalnoj sferi. Curi i poplavljuje sve kutke privatnog i profesionalnog života. (Pisac 15)

Međutim, njezino osobno iskustvo migracije ima višestruko djelovanje na njezino viđenje i razumijevanje koncepta identiteta te joj omogućuje da jasnije vidi i bolje shvati ne samo sebe i svoje okruženje, nego i cjelokupne društvene odnose i dinamike moći. Izmještanjem iz njoj uobičajenog i poznatog intelektualnog i kulturološkog okruženja, Kitina se subjektivnost i pogled na svijet vremenom transformiraju, ali ova nova perspektiva sa sobom neminovno nosi i slomove starih vrijednosti: "Te nove, otkrivajuće perspektive u sebi nose klice raskida, prijeloma, slomova i opće kataklizme starog svijeta" (16).

Prelazak granice između različitih "svjetova" od presudne je važnosti za Kitinu samodefiniciju. Susret s novom kulturom i novim mogućnostima narušava ustaljene temelje subjektivnosti, kulturalne se razlike polako integriraju u novu osobnost subjekta i nastaje nomadska subjektivnost koja ne pripada nijednom prostoru i nijednoj kulturi. Slobodna od prijašnjih ograničenja, Kiti ima priliku redefinirati svoje jastvo u novom okruženju: "Umjesto srca slomljenog nostalgijom prema jednom mjestu, postala sam beskućnik na oba" (16). Identitet koji je Kiti sebi pripisivala prije dolaska u London s odmakom se priče počinje sve više raščlanjivati, granice između Kitinog starog i novoga svijeta se mute, a opreka mi i oni, koja je često naglašena kod migranata, za Kiti počinje gubiti značenje. Kiti sebe počinje doživljavati nomadskim subjektom, koji je u stalnoj kretnji i tranziciji, kao putnicu između prostora i kultura koje oblikuju njezin privatni i profesionalni svijet, definirajući se kao entitet koji stoji izvan tih svjetova, ali je istovremeno i spojnica između britanskoga društva i domovine u koju se na kraju romana vraća kao promijenjena osoba:

Morala sam biti *outsider* svome plemenu da bih ga istražila, a sada postajem *outsider* svome zapadnjačkom plemenu da bih se vratila. Vraćam se kao šaman i kao putnik između svjetova: kao onaj koji svoju svrhu uspostavlja kroz zajedništvo i s plemenom i sa svijetom oko plemena. (217)

Međutim, i pored toga što Kiti sebe predstavlja kao intelektualku i doktorandicu i zamišlja kao putnicu i šamanku, koja izvan socijalno konstruiranih dihotomija svojim nomadskim subjektivitetom nastoji dekonstruirati binarne podjele na Istok i Zapad, englesko je društvo često doživljava na drugačiji način nego ona sebe i konstruira njezino jastvo prema vlastitim stereotipima o ženama iz istočne Europe, te ju na taj način dovodi u neželjenu poziciju drugosti i izmještenoga subjekta.

7.3.3. Kiti kao postkolonijalni subjekt

Iz Kitinih dnevnčkih zapisa i opisa ljudi i situacija vidljivo je da se, usprkos tome što u Londonu živi više od pet godina, protagonistica ne uspijeva u potpunosti uklopiti u londonski akademski i društveni život. U Londonu se Kiti hvata ukoštac s brojnim predrasudama i društvenim pojavama kao što su seksizam, eurocentrizam, marginalizacija, elitizam, snobizam, itd. Iako je s jedne strane oduševljena Londonom i mnogim mogućnostima koje Engleska pruža, ona također primjećuje i sve nedostatke britanskoga društva, koje ispod maske tolerancije i otvorenosti često skriva mnoga predrasuda. Kao antropologinja i došljakinja iz druge kulture, Kiti smatra da je posebno senzibilizirana za statute manjina, društvene nepravde i nejednakosti, a njezina pozicija migrantice omogućava joj da iz prve ruke osjeti kakva je britanska receptivna politika i da donese zaključke o stavovima koje Britanci imaju prema strancima: "To je Velika Britanija: progresivna zemlja u kojoj svi sve mogu, barem na papiru; monarhija u kojoj se već više od tisućljeća ništa... nije promijenilo" (96). Iako zakoni garantiraju i štite prava različitih grupacija u Velikoj Britaniji, prema Kitinom mišljenju, ova demokratska politika više nalikuje političkoj farski nego realnosti i ako se malo zagrebe ispod površine može se uočiti da društvo koje okružuje Kiti nema suvremeni pogled na strano i različito i da nije tolerantno prema svim oblicima drugosti:

Britanci, oni koji pišu i provode zakone, smatraju da takvom "progresivnom" i receptivnom politikom prema strancima stvaraju od svoje zemlje najveću svjetsku demokraciju. Na papiru je sve čisto. Svaka pjega i kovrča, svako zrno riže, iz sushija ili iz risottoa dobiva svoju ladicu u državnoj arhivi. Štoviše dobiva i medijski prostor. Određeni postotak (...) uvijek se puni Drugošću. Sve što nije englesko nema pravo na svoju priču (...) već samo na svoj broj. I svaka vrsta Drugosti pakira se i konzumira na sasvim isti način. (95)

Nema dlake na jeziku ni onda kada se radi o raskrinkavanju i osudi licemjerja koje primjećuje kod ljudi u londonskim liberalnim i lijevo orijentiranim političkim krugovima, često razotkrivajući što se krije ispod maske intelektualaca, umjetnika i sinova iz tzv. dobrih kuća. Iz Kitine perspektive mnogi Englezi fingiraju otvorenost, samo se prividno zalažući za multikulturalizam i etničku raznovrsnost, dok je u stvarnosti njihov stav prema strancima pretrpan brojnim stereotipima i opterećen predrasudama, a svi su građani i došljaci podijeljeni u različite binarne kategorije, ovisno o formi odstupanja od vladajuće norme:

U ovoj su zemlji svi zastupljeni – od crnaca svakog porijekla, preko Azijata i Židova, pa sve do nas Istočnih Europljana, ukoliko pristanemo nositi halju skrojenu po državnoj mjeri. Važno je pripadati kategoriji – prema etničkom porijeklu, rasi, seksualnoj orijentaciji, spolu. (95)

Iz pripovjedačkog se tona može primijetiti da Kiti, imajući na umu dugu povijest britanskog imperijalizma i eurocentrizma, kritizira ponašanje onih predstavnika engleskoga društva koji svoju kulturu smatraju boljom, civiliziranijom i naprednijom od ostalih, stalno patronizirajući imigrante, a njihovu kulturu i običaje tretirajući kao manje vrijedne, primitivne ili divljačke: "U Londonu je stvar kulture ne jesti previše mesa. Ono se povezuje s divljaštvom, a te su porive imperijalisti navodno prerasli" (225).

U romanu ujedno na vidjelo izlazi i ignorancija engleskoga društva prema događanjima i situaciji u istočnoj i jugoistočnoj Europi, kao i brojni drugi stereotipi i predodžbe pomoću kojih se stvara imperijalna i superiorna slika zapadnjačkoga društva naspram ostatka svijeta. Za veliki broj Engleza konflikti između zemalja bivše Jugoslavije ili njihove nacionalne i identitetske politike nemaju nikakvo značenje. Istočna Europa za njih ne predstavlja područje heterogenosti u povijesno-kulturnom smislu, već poprima dimenziju homogenoga prostora, koji

simbolizira drugost i različitost u odnosu na zapadnu Europu i njezine vrijednosti. Konstruirana kao tradicionalna, siromašna, nazadna i opterećena vlastitom prošlošću, istočna Europa, poput Balkana, predstavlja nešto s one strane engleske kulture što je istovremeno i zanimljivo i egzotično, ali i toliko drugačije da se nikad ne može potpuno shvatiti. Kiti stoga ne propušta priliku prokomentirati ignoranciju mnogih Britanaca u spoznavanju heterogenosti i osobitosti kultura i ljudi istočne Europe, njihov manjak interesa te tendenciju ka generaliziranju i stereotipiziranju. U više su navrata predočene situacije u kojima Englezi percipiraju Kiti ili kao egzotičnu strankinju ili kroz prizmu stereotipa o jednim istočnoeuropskim autoricama iz bivših socijalističkih zemalja, koje iz svoje izmučene i siromašne zemlje dolaze u London da bi se spasile od bijede. Pritom je važno naglasiti da Kiti u Londonu nije viđena ni kao osoba iz Hrvatske ni kao osoba iz bivše Jugoslavije, ani kao osoba s Balkana ili jugoistočne Europe, već je u svom spacijalnom identitetu izjednačena s drugim ženama iz istočne Europe. Kroz ovo izjednačavanje Balkana s istočnom Europom, Kitin regionalni balkanski identitet potpuno se zanemaruje, a njezina osobnost biva reducirana na ustaljene stereotipe o istočnim Europljanima.

Mnoge studije opisuju kontinuitet podređivanja i egzotizacije istočnih Europljana u interesu imperijalizma zapadne Europe, a neke uvode i nove pojmove kao što je "metaforički imperijalizam" ili pseudoimperijalizam (Goldsworthy)²⁰¹ ili pojam geografske i simboličke "liminalnosti" istočne Europe, podvojene između autostigmatizacije i glorifikacije vlastite drugosti.²⁰² Larry Wolff²⁰³ smatra da se demikolonizacija istočne Europe, čiji je Balkan dio, može opisati kao ideološki, ali i materijalizirani projekt koji se kreće između orijentalizma i helenizma. Prema njegovom mišljenju, u teoriji razvoja ljudske civilizacije, u čije je središte postavila samu sebe, Europi je bila potrebna spona kako bi premostila zamišljeni jaz između sebe i Orijenta, pa je u istočnoj Europi pronašla svojevrsnoga mješanca, hibrida. Ideja istočne Europe, smatra Wolff, nije potpuno sinonimna ideji osvajanja i koloniziranja, već predstavlja odskočnu dasku europskom prosvjetiteljstvu kao projektu nadmoći koji započinje u 18. stoljeću i traje sve do danas. Korisnost sprege postkolonijalne i feminističke teorije za analizu postsocijalističkih iskustava dokazuju autorice kao što su Gržinić, Kašić i Tlostanova,²⁰⁴ koje

²⁰¹ Vidi: Goldworthy, Vesna. *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*. New Haven: Yale UP, 1998.

²⁰² Vidi npr.: Kovačević, Nataša. *Narrating Post/Communism*, London, New York: Routledge, 2008.; Velikonja, Mitja. *EUROSIS: A Critique of the New Eurocentrism*. Ljubljana: Peace Institute, 2005.

²⁰³ Vidi: Wolff, Larry. *Inventing Eastern Europe*. Stanford: Stanford University Press, 1994.

smatraju da se slika istočne Europe utvrđuje u stereotipima o kulturnoj, političkoj i ekonomskoj zaostalosti, posuđenim iz balkanističkoga diskursa i koji, kako ističe Renata Jambrešić Kirin, služe samokolonizaciji ili internalizaciji kompleksa manje vrijednosti.²⁰⁵

7.3.4. Zapad naspram Istoka kroz prizmu muško-ženskih odnosa

Dokaz za ovakvu binarnu podjelu društva na nas i njih u Kitinom romanesknom svijetu pružaju mišljenja i stavovi nekih od likova s kojima je Kiti bliska. Navedene suprotnosti između simboličnih konstrukcija Zapada i Istoka i njihovih imaginacija, te razlike između centralnih i perifernih prostora naročito se zamjećuju u odnosima između Kiti i njezinog engleskog ljubavnika Rodgea, te Kitine prijateljice Zvezdoline i njezinoga supruga Roberta.

Iako Kiti, koja ponekad i sama podliježe predrasudama vlastite kulture, isprva ne pokazuje interes za Engleza Rodgea, pod Zvezdolininim utjecajem počinje ga doživljavati u drugom svjetlu: "filteri u Zvezdolininom svijetu od Rodgea čine sasvim pristalog muškarca, koji ne mari za novce nego za kulturni pluralizam. Ja bih se s njim trebala osjećati sigurnom i shvaćenom." (17) Stoga pristaje pozirati za Rodgeov fotografski projekt o svakodnevnici istočnoeuropskih pisaca u Londonu, tek kasnije shvaćajući da ona za njega predstavlja idealni model za portretiranje neuklopljene istočnoeuropske spisateljice. Vođen vlastitim predrasudama prema strancima i doseljenicima iz istočne Europe, Rodge ima točno određene predodžbe o tome kako bi istočnoeuropski pisci trebali biti predstavljeni. Njegova predodžba bijedne sudbine istočnoeuropskih intelektualaca skrojena je po uzoru na stereotipe i romantizirane predodžbe o njihovoj teškoj i mučnoj poziciji:

²⁰⁴ Vidi: Gržinić, Marina. "For an Antiracist Politics of Knowledge." *Feminist critique of knowledge production*. Ur. Silvana Carotenuto, Renata Jambrešić Kirin, i Sandra Prlenda. Napoli, 2015: 21-37.; Kašić, Biljana. "Postkolonijalna tijela." *Treća* 3/1-2 (2001/2002): 285-301.; Kašić, Biljana. "Feminist Cross-Mainstreaming within 'East-West' Mapping: A Postcolonial Perspective." *European Journal of Women's Studies* 11. 4 (2004): 473-485; Tlostanova, Madina. "Iščeznuli Drugi svijet, globalna kolonijalnost i dekolonijalno djelovanje. Zašto smo iščeznuli/e, ili „može li postsocijalističko govoriti?" *Feminističke kritičke intervencije*. Ur. Biljana Kašić, Jelena Petrović, Sandra Prlenda, i Svetlana Slapšak. Zagreb, 2013: 49-63.

²⁰⁵ Vidi: Jambrešić Kirin, Renata. "Od postkolonijalizma do transnacionalizma: izazovi postsocijalističke feminističke teorije." *Poznańskie Studia Slawistyczne* 11. Poznań: Poznań Society for the Advancement of the Arts and Sciences, 2016: 23-41.

Rodge je škljocao aparatom do besvijesti. Ponavljao je da sam to bila prava ja. Ogorčena spisateljica koja iz stare domovine donosi ocvalu raskoš umjetnosti, duše, tradicije, i koja se u zastrašujućem i nehumanom prostoru novoga jedva drži na okupu. (99)

I pored toga što se među njima ubrzo razvija ljubavna veza, na trenutke se čini kako jedino što novopečenog engleskog socijalistu Rodgea zanima i privlači u vezi Kiti je to što ona dolazi iz bivše socijalističke zemlje i što je drugačija od tipičnih engleskih žena. S vremenom se njihov odnos pogoršava, jer Kiti uz Rodgea počinje mnogo snažnije osjećati vlastitu drugost u novoj sredini, gdje je i sama jedna od drugih i drugačijih. U njegovim stavovima i stereotipnim predstavama o istočnoeuropskim autorima Kiti uočava znakove britanskog imperijalizma: "Predstavljanje istočnoeuropskih pisaca kao nesretnika bio je čisti britanski imperijalizam" (96). Međutim, u tim stavovima ujedno je vidljivo i patroniziranje žena, što Rodgeu kao muškarcu, zapadnjaku i pripadniku više srednje klase daje osjećaj nadmoći, potvrđujući njegovu prvotnost i društvenu povlaštenost, kojih je čini se potpuno svjestan, dok istovremeno samoga sebe želi uvjeriti da simpatizira s manje povlaštenima. Ovaj aspekt presijecanja spolnog, rodnog, seksualnog i balkanskog identiteta detaljnije će biti obrađen u poglavlju s fokusom na seksualnost i tjelesnost.

Uznemirujućim se za Kiti čini i to što pripadnici više srednje klase engleskoga društva poput Rodgea iz svoje privilegirane društvene pozicije stalno kritiziraju svoju vladu, uvjeravajući sami sebe da misle drugačije od onih predstavnika društva koji teže zadržavanju stare klasne podjele i svojih privilegija, ali koji pritom nisu u stanju izbjeći vlastite predrasude prema strancima, koje su duboko ukorijenjene u imperijalnom duhu engleskoga društva. Kiti misli da su ljudi poput Rodgea samo fascinirani različitošću i drugošću, bez da ju zaista poštuju i prihvaćaju:

Dio Britanaca, kojem odnedavno pripada i Rodge, srčano vjeruje u iskrenost multikulturalizma, ali kritizira dosadašnju državnu politiku. To su izobraženi bijelci, rođeni u visokoj srednjoj klasi, kojoj su potom okrenuli leđa da bi postali socijalisti (...) Postotak Drugosti kojim se popunjava administrativni i medijski prostor oni zovu *poster girl* ili *poster boy*. Rijetko se obrušavaju na samu manjinu. Sva je kritika usmjerena prema državnom aparatu, i činovnicima koji ih nelagodno podsjećaju na vlastiti rod i odrod. (95)

Kiti vjeruje kako su Rodgeu i ljudima poput njega potrebni potlačeni stranci da bi se oni, kao povlašteni sloj, mogli boriti protiv društvene nejednakosti i osjećati bolje u vezi samih sebe, iako im u stvarnosti osjećaji drugih pojedinaca nisu važni:

Moje je nezadovoljstvo i neuklopljenost pripisao univerzalnoj sudbini trećesvjetskih stranaca u londonskoj metropoli. Kroz njegove oči, mi smo zaista bili građani drugog reda. Naravno, nije nam on propisao to društveno mjesto, već je svrhu svog postojanja vidio u borbi protiv takvog etnocentrizma. Ali, baš kao i one koje je krivio za nepravdu, Rodgea je mnogo više inspirirala pravična struktura društva nego osjećaji pojedinca. Recimo mene. Kada sam ja bila sretna, on se nije imao protiv čega boriti. (97)

Iako mora tolerirati takve ljude, jer su oni dio društva u kojemu živi, Kiti odbija prihvatiti njihov način razmišljanja i ponašanja i to je jedan od razloga zbog kojih prekida vezu s Rodgeom:

Meni je sloboda govora dopuštala da iscrpim strpljenje i svjesno odustanem od glađenja prikrivenog engleskog ugnjetavanja. Zato je i Rodge imao kratak rok trajanja: radilo se o odbacivanju esencije jedne klase, kulturnog nasljeđa i ljudskog karaktera koji je njihov izravan plod. (180)

Slična dinamika odnosa uočava se i u bračnom odnosu Kitine prijateljice Zvezdoline, također Hrvatice koja živi u Londonu i dobrostojećeg Engleza Roberta Whitea, koji poput Rodgea utjelovljuje neke od paradoksa engleskoga društva. S jedne strane on zastupa socijalno-demokratska načela, dok s druge strane teži životu bogataša ili aristokrata: "Pobunjenici obrazovane i imućne srednje klase i dalje su ostajali članovi svog društvenog poretka" (52). Robert je presretan kada se Kiti počne viđati s Rodgeom, jer kao što Kiti objašnjava: "Nije se smjelo dopustiti da najbolja prijateljica njegove supruge pokazuje takve anarhističke simptome – trebalo me srediti, skockati i skrasiti s nekim tko je imao ispravan rodovnik, ali i sam bio ponešto izvan okvira" (52). Osim što drži do rodovnika i tradicije, Robert pokazuje i mnoge osobine patrijarhalno orijentiranog muškarca, koji ima odlučujući utjecaj na svoju suprugu i njezine stavove, na što Kiti ukazuje kada kaže da je Zvezdolinina mašta "neminovno

oblikovana, da ne kažem iskvarena, stavovima njenog muža, pripadnika engleske bogatije srednje klase" (17).

Robertova želja za uživanjem u visokoklasnim privilegijama ogleda se u organiziranju *dinner parties*, koje on i njegova supruga priređuju u svom londonskom domu, i posjedovanju ladanjske kuće i imanja u velškoj divljini kamo Robert i Zvezdolina često odlaze za vikend i na čijem održavanju radi nekoliko lokalnih seljana. Iako Zvezdolina kuću smatra prevelikim izdatkom za njihov obiteljski budžet, Robert nema uho za mišljenje svoje žene i sam odlučuje o njihovom obiteljskom životu: "Da je Robert znao slušati, uvidio bi da ta ladanjska kuća nimalo ne usrećuje njegovu ženu koja se bez pobune prilagođuje njegovim vrijednostima" (169). Ipak, za Zvezdolinu ove *dinner parties* imaju veliko značenje, jer slave domaćicu, dajući joj priliku da prijateljskom krugu svoga supruga kroz gastronomiju predstavi dio svoje kulture, pa paštica i Zvezdolina koja "utjelovljuje to egzotično jelo" postaju egzotični simboli nepoznate balkanske kulture i "pripitomljavanja stranosti" (51). Ovo se najbolje uočava u sljedećem odlomku:

Za Zvezdolinu to je način da bude netko i nešto u svojoj obitelji; da pozove Robertove prijatelje s njihovim ženama na paštica. Time pokazuje da razumije protokol i značenje takvog događaja u socijalnoj strukturi srednje klase, ali istovremeno začinjava jelom koje tipičan obrazovani Englez nikada nije ni susreo ni omirisao. Tako se prakticira multikulturalnost u britanskim, štoviše, londonskim dobrostojećim obiteljima. Stranost se servira na porcelanu kao dobro obrađeno meso (...). (50)

Ovdje se opet javlja misao da se londonska mješavina kultura i običaja većinom konzumira na vrlo jeftin način, primjerice kroz gastronomiju ili glazbu koja dolazi iz drugih zemalja: "Odnos sa stranošću danas se najviše prakticira na policama trgovačkih lanaca (...) Takav kulturni imperijalizam najočigledniji je primjer duševne lijenosti i kukavičluka" (96). U ovom odnosu prema stranom i drugom Kiti vidi naznake novoga britanskog kulturnog imperijalizma i u svom feminističkom, nomadskom i antropološkom načinu razmišljanja pokušava sebi objasniti Zvezdolinin svijet u kojemu Robert ima prevlast:

Nije mi bilo jasno razumije li Zvezdolina podtekst Robertovog klasnog ustroja. Pada li joj teško uloga multikulturalne poster-žene ili je obavlja sa dozom samo-

ironije? Uspijeva li naći za sebe i svog sina dobrobiti takvog društvenog ugovora?
(...) Nije bilo sumnje da je Robert bio njezin dobročinitelj. (51)

Robertova opsjednutost tradicionalnim društvenim konvencijama očituje se i u tome što Kiti biva pozvana na vikend u Walesu, ali samo kao Rodgeova pratilja: "U kuću u Walesu mogli su ići samo parovi koji su po socijalno-kulturnim predispozicijama imali ispravan pedigree." (169) Robert je upravo ona vrsta pripadnika engleskoga društva koja Kiti iritira jer smatra da je bolji i vredniji od migranata: "Od svih stranaca Roberta je mogla podnositi jedino njegova žena. I to vjerojatno zato što joj je dijete imalo njegov genetski kod" (180). On za Kiti reprezentira prepotentnog i usiljenog, ali istovremeno i uglađenog engleskog ugnjetavača koji se pretvara u mirnog i nasmijanoga muškarca čak i onda kada je ljut ili kada nekoga vrijeđa, jer tako to od njega zahtijeva njegovo 'civilizirano' društvo: "Robert je škiljio od ljutnje, ali bilo kakvo podizanje glasa, naučio je, samo bi odalo njegov poraz. Englezi uvijek napadaju uz osmijeh" (180).

U Robertovim, kao i Rodgeovim izjavama i načinu ponašanja jasno se raspoznaje niz binarnih opreka kao što su Zapad naspram Istoka, zemlje tzv. Prvoga svijeta naspram zemalja tzv. Drugoga svijeta, civilizacija naspram divljaštva, napredak naspram zaostalosti, demokracija naspram potlačenosti, te sloboda govora naspram kontrole i cenzure. U svim ovim binarnim oprekama, Engleska označava civilizaciju, demokraciju i slobodu, dok su zemlje Balkana ili jugoistočne Europe te koje predstavljaju divljaštvo, nazadnost, potlačenost i kontrolu. Ovo nudi primjer eurocentričnoga načina razmišljanja koji je prije svega zaostavština kolonijalnoga doba, kada je Velika Britanija bila jedna od najmoćnijih imperijalnih sila. Kroz odnos Kiti i Rodgea te Zvezdoline i Roberta simbolično je predložen ne samo kompleksan odnos između muškarca i žene iz različitih kultura koji su u ljubavnoj ili bračnoj vezi, već oni ujedno ukazuju na kontraste između Velike Britanije kao zemlje tzv. Prvoga svijeta s Londonom kao imperijalnom metropolom i Hrvatske kao bivše socijalističke zemlje, koja je u Engleskoj izjednačena sa svim drugim zemljama postsocijalističke i istočne Europe. Pritom ženske protagonistice simboliziraju jugoistočnu ili čak i cijelu istočnu Europu, dok Rodge i Robert predstavljaju Veliku Britaniju i Zapad u širem smislu.

7.3.5. Svjetska književnost na malim jezicima

O iskustvima migracije i osjećajima stranosti, nepripadanja ili višestruke pripadnosti na početku 21. stoljeća na različite načine i na različitim jezicima pišu brojni autori i autorice s prostora bivše Jugoslavije koji su se privremeno ili trajno nastanili u zemljama zapadne i sjeverne Europe i SAD-a. Poznate primjere ovakve suvremene dijasporske ili migrantske postjugoslavenske književnosti i naracija izmještenosti nude Aleksandar Hemon i Ismet Prcić,²⁰⁶ čiji je književni jezik engleski, te Saša Stanišić²⁰⁷ koji piše na njemačkom jeziku. Njihovi se romani u okviru književnih analiza suvremene postjugoslavenske književnosti često uzimaju kao primjeri djela suvremene svjetske književnosti,²⁰⁸ a nešto manji poznati primjeri takve književne produkcije su žensko orijentirani narativi spisateljica kao što su Téa Obreht ili Sara Nović.²⁰⁹

Međutim, niz drugih dijasporskih autora i autorica stvaraju književne narative o izmještenosti i na svom materinskom jeziku. Prominentan je primjer nedavno preminuli Bekim Sejranović,²¹⁰ koji u svojim književnim tekstovima progovara o migrantskom životu, nomadstvu, ambigvitetu i privremenosti postojanja. Sejranovićevi su romani, poput romana Andree Pisac, napisani na materinskom jeziku autora, a specijalni i migracijski identiteti njihovih protagonista, smještenih u zapadnjački kulturni kontekst, konstruirani su kroz stalne tenzije između nomadizma i nepripadanja. Iz svoje nomadske ili izmještene pozicije ovi migracijski književni subjekti ukazuju na dualizme i "mračne strane" Europe, na ksenofobiju i rasizam koji su rasprostranjeni i u europskim metropolama. Zahvaljujući ovim aspektima i problematici višestruke pripadnosti i izmještenosti, koju često nalazimo u migrantskoj i dijasporskoj književnosti u globalnom

²⁰⁶ Vidi: Hemon, Aleksandar. *Nowhere man*. New York: Nan A. Talese, 2002; Hemon, Aleksandar. *The Lazarus Project*. NY: Riverhead Books, 2008; Prcić, Ismet. *Shards*. New York: Black Cat, Grove Press, Atlantic, 2011.

²⁰⁷ Vidi: Stanišić, Saša. *Herkunft*. München: Luchterhand Literaturverlag, 2019.

²⁰⁸ Vidi npr.: Biti, Vladimir. *Remembering Nowhere: The Homeland-on-the-Move in the Exile Writing of Saša Stanišić and Ismet Prcić*. *Post-Yugoslav constellations: Archive, Memory, and Trauma in Contemporary Bosnian, Croatian, and Serbian Literature and Culture*. Ur. Vlad Beronja, i Stijn Vervae. De Gruyter, 2016: 45 -64.; Beganović, Davor. "Od periferije ka centru i natrag. Nomadizam u prozi Aleksandra Hemon i Saše Stanišića." *Sarajevske sveske* 23-24 (2009): 127-155; Berbić, Mirela. "Bosanskohercegovačke naracije o izmještenosti: relativiziranja prostorno-vremenskog ukorjenjivanja i (re)lokacijska retorika doma." *Sarajevo: Sarajevske Sveske* 47-48 (2015): 357-381; Löffler, Sigrid. "Balkanische Mythen: Ich bin Jugoslawe – ich zerfalle also." *Die neue Weltliteratur und ihre großen Erzähler*. München: C. H. Beck, 2013: 300-335.

²⁰⁹ Vidi: Obreht, Téa. *The Tiger's Wife*. New York: Random House, 2011; Nović, Sara. *Girl at War*. New York: Random House, 2015.

²¹⁰ Vidi: Sejranović, Bekim. *Nigdje, niotkuda*. Zagreb: Profil international, 2008; *Ljepši kraj*. Zagreb: Profil, 2010; *Sandale*. Zagreb: VBZ, 2013; ili *Dnevnik jednog nomada*. Zagreb: VBZ, 2017.

kontekstu te u brojnim djelima koja se smatraju svjetskom književnošću, roman *Hakirana Kiti* možemo opravdano svrstati u domenu svjetske književnosti na malim jezicima (*world literature in minor/small languages*).

Ovdje se nameće pitanje smještenosti (*location*) i položaja koje suvremena književnost postjugoslavenskoga prostora pisana na nekom od južnoslavenskih jezika kao tzv. mala književnost ili književnost malih jezika (*minor/small literature*) zauzima unutar koncepta svjetske književnosti i na tzv. globalnoj književnoj sceni, te njezinih utjecaja izvan regionalnih granica. Iako se radi o vrlo važnom aspektu za raspravu o svjetskoj književnosti, zbog ograničenog obujma rada ovdje neću dublje ulaziti u ovu problematiku. U ovom je kontekstu ipak bitno napomenuti da, kao što naglašava Tomislav Brlek u tekstu *Gdje je hrvatska književnost u kontekstu svjetske?*,²¹¹ lokalna recepcija književnih tekstova ne znači isto što i recepcija diljem svijeta i da se u obzir moraju uzeti različiti efekti sustava lokalnih i internacionalnih potpora, dostupnost prijevoda na druge strane jezike, itd. Dok pojedini kritičari tvrde da proučavanje svjetske književnosti u prijevodu smanjuje i jezično bogatstvo originala i političku moć koju djelo može imati u izvornom kontekstu, drugi naglašavaju da svjetska književnost može i treba pažljivo proučavati izvorne jezike i kontekste, čak i ako djela poprimaju nove dimenzije i značenja u drugim društveno-kulturalnim kontekstima. Brlek pritom podsjeća da ne treba zaboraviti da je kulturni utjecaj pojedinoga jezika i njegove književnosti odlučujući kriterij razlikovanja svjetske književnosti na velikim od one na malim jezicima, a ne političko-ekonomska moć niti broj govornika, a granice dosega nekoga djela određene su zanimanjem za izvorni tekst. Prijevodi književnih tekstova nisu dovoljni, već mora postojati dovoljan broj dobro raspoređenih čitatelja izvornoga jezika da bi djelo postalo važno u svjetskim razmjerima. Činjenica da su iz perspektive velikih zapadnjačkih kultura male književnosti, ali i neke druge velike kulture, osuđene na egzotizam, te da mogu biti zanimljive samo zbog svojih političkih dimenzija potvrđuje dominaciju zapadnjačkih kulturnih modela i kolonijalni status tzv. malih jezika i književnosti. Položaj postjugoslavenske i drugih malih književnosti određen je prije svega stavom prema kojemu se književna vrijednost iskazuje prodajom, a ne čitanošću, dok se interes za druge kulture svodi na 'egzoticizam'. Krivica malih kultura je, prema Brleku, u prihvaćanju takve raspodjele prema kojoj književnost malih jezika treba biti društveno svjesna i angažirana, jer se takvi književni tekstovi brzo šire, ali većinom nemaju trajniji utjecaj na svjetsku književnu scenu.

²¹¹ <<https://www.tportal.hr/kultura/clanak/gdje-je-hrvatska-knjizevnost-u-kontekstu-svjetske-20110613>>.

7.4. Zaključak

Autoricama ovdje analiziranih romana i drugim gore spomenutim suvremenim autorima i autoricama zajedničko je to što se mogu promatrati kao predstavnici tzv. mlađe generacije postjugoslavenske književnosti, koju nije moguće smjestiti u uske nacionalno određene književne okvire, jer njihovi tekstovi odražavaju ideje kulturalne višepripadnosti i hibridnosti identiteta. U odabranim romanima ova spacijalna višepripadnost dolazi do izražaja kroz kompleksnost identiteta njihovih protagonistica, te kroz uvjetnu identifikaciju sa spacijalnim identitetima, bez obzira na to radi li se o balkanskom ili zapadnjačkom prostoru. Međutim, za temeljitiju analizu konstrukcije identiteta protagonistica bitno je u obzir uzeti i intersekcije prostornih i regionalnih identiteta sa specifičnim generacijskim, tranzicijskim i postjugoslavenskim identitetima, koje ću razmatrati u sljedećem poglavlju. Također, kada se radi o balkanskom identitetu potrebno je kategoriju regionalnog identiteta, koja ovdje na određeni način zamjenjuje kategoriju rasnog identiteta, proučiti ne samo u intersekciji sa spolnim i rodnim kategorijama, već i u intersekciji s kategorijom seksualnosti. Ovoj specifičnoj intersekciji između spola, roda, balkanskog identiteta, seksualnosti i tjelesnosti vratit ću se u posljednjem poglavlju fokusiranom na seksualne identitete.

8. Tranzicijski, postjugoslavenski i generacijski identitet

Nakon fokusiranja na spolne, rodne te regionalne identitete i njihove međusobne intersekcije s drugim identitetskim kategorijama kroz prethodna dva poglavlja, u središtu analize ovoga poglavlja su daljnje identitetske sastavnice, koje su nezaobilazne za dublju analizu i adekvatno tumačenje specifičnih konstrukcija identiteta protagonistica u odabranim romanima. Za potrebe ove analize te su kategorije subjektivnosti određene pojmovima kao što su tranzicijski te postjugoslavenski i generacijski identitet, na koje se ne gleda kao na unaprijed zadane i fiksne, već kao na društveno konstruirane kategorije. Ovi su identiteti također usko povezani s kategorijama postsocijalističkog urbanog te klasnog odnosno društvenog identiteta. U ovoj intersekcionalnoj analizi tri gore imenovane kategorije ne predstavljaju samo važne sastavnice identiteta, već i temeljne kategorije analize, kao i putujuće koncepte koje je ponudila Bal, koji poput kategorija spola, roda i seksualnosti, putuju iz jednoga romana, tj. narativa u drugi.

Važno je naglasiti da je riječ o međupovezanim i umreženim kategorijama identiteta koje proizlaze iz međusobnih presjecišta i u čijim se dodirnim točkama oblikuje novi hibridni kulturni identitet. Kao takve, one ne služe samo analizi pojedinačnih identiteta pripovjednih i doživljajnih subjekata, već se razmatraju i kao ideološke konstrukcije kolektivnih identiteta u odabranim narativima. Stoga ih je u odabranim tekstovima neophodno promatrati ne samo kroz međusobne intersekcije, nego i kroz presjecišta sa svim drugim kategorijama identiteta. Kompleksnost konstrukcije subjektivnosti protagonistica i umreženost različitih identitetskih kategorija nije moguće adekvatno shvatiti ni bez razumijevanja širega povijesnog i geopolitičkog konteksta i prostorne smještenosti narativa. Bitno je ukazati na društveno-kulturni kontekst i ideološku pozadinu iz kojih su izrasli odabrani narativi i uzeti u obzir predratnu jugoslavensku prošlost i diskurse koji su u ratno i poslijeratno doba uobličavali stvarnost. S obzirom na to da navedene identitetske sastavnice nisu podjednako istaknute u svim romanima, u analizi koja slijedi svaka će od njih biti razmatrana na primjerima romana u kojima se nalazi u fokusu, ali uvijek u intersekciji s drugim, manje naglašenim kategorijama identiteta.

8.1. Tranzicijski identitet

Proces izgradnje stvarnog i književnog identiteta uvijek je vezan za određeni prostor i vrijeme i u velikoj mjeri ovisi o osobnim i kolektivnim iskustvima. Ono što objedinjuje sva četiri odabrana romana je njihova smještenost u zajednički vremensko-prostorni okvir i kulturni kontekst. Glavna radnja svih romana odvija se u razdoblju turbulentnih društvenih promjena kada se postjugoslavenska društva, kao i druga postsocijalistička društva, nalaze u procesu tranzicije, pateći od mnoštva boljkli simptomatičnih za tranzicijska društva. Istovremeno s kolektivnim društvenim transformacijama, protagonistice prolaze i kroz niz osobnih transformacija, pa se i same nalaze u svojevrsnom procesu tranzicije.

Ako pozicioniranost subjekta i identitetske konstrukcije ne tumačimo isključivo iz vizure tradicionalnih, ukorijenjenih razumijevanja subjekta kao imanentno spacijalnog, teritorijalnoga bića, nego taj spacijalni dio povežemo s temporalnim aspektom identiteta, subjekt možemo promatrati istovremeno i kao biće prostora i vremena. Tako npr. Martin Luther King, u svom zahtjevu da se građanstvo svijeta podjednako poveže i u prostoru i vremenu, ne dopušta odvajanje tih dviju kategorija. Zanemarujući međe spacijalnosti, primat teritorija, etnogeneze, geneze rase i kulturogeneze, on predlaže da se svi građani koji se osjećaju kao neraskidivi dijelovi obuhvatnije mreže ljudi mogu izjasniti kao građanke i građani vremena, a ne samo prostora koji dijele. Pozicionirajući subjekt u kontekst prostora-u-vremenu, King otvara pristup temporalnim kategorijama u određivanju identiteta subjekta (Petković 44-46). Na tomu tragu, tranzicijski ćemo identitet proučavati u vremenskom, tj. povijesnom, ali i prostornom, tj. kulturnom okviru, ne gubeći iz vida njegova presijecanja s generacijskim i postjugoslavenskim kulturnim identitetom.

8.1.1. Tranzicija i tranzicijska shizofrenija

O pojmu tranzicije i tranzicijskom razdoblju kao vremenskom okviru analize romana opširnije sam pisala u trećem poglavlju ovoga rada pa ću ovdje samo istaknuti njegove najvažnije značajke.

U političkom rječniku *tranzicija* podrazumijeva rekonstrukciju i adaptaciju neke društvene zajednice u novi sklop vrijednosti i društveni sustav. Njezini su osnovni ciljevi izgradnja

suvremene tržišne privrede i uklapanje u svjetske tijekove prelaska u postindustrijsko doba. Među najznačajnijim tranzicijskim karakteristikama su i teškoće pri njezinoj provedbi, dramatične društvene promjene i ekonomske krize nakon pada socijalizma. Kao svjetski proces, tranzicija je započela devedesetih godina 20. stoljeća, no smatra se da u zemljama bivše Jugoslavije ona još uvijek traje. Tako Šćepanović navodi da se države na prostoru bivše Jugoslavije nalaze u stanju društvene, gospodarske i političke tranzicije od 1989. godine i da će taj proces potrajati još neko vrijeme. On tranziciju opisuje kao put od trenutka rušenja jednoga sustava, s popratnim ulaskom u nestabilnost i neizvjesnost, do trenutka uspostavljanja drugoga, stabilnoga sustava, što je težak i traumatičan proces za većinu stanovništva. Stoga je za Šćepanovića tranzicija hipokoristik za stanje nesređenosti, društvenoga nereda i socijalne entropije (1).

Ove nagle transformacije i preobražaji koji su nastupili u relativno kratkom vremenskom roku imali su presudan utjecaj na društvene strukture, rodne odnose, poimanje jastva, razumijevanje kulture te svakodnevni život ljudi. Početkom devedesetih na prostorima bivše Jugoslavije dolazi do jačanja nacionalizma i prevlasti ponovno oživljenih ili novoutemeljenih tradicionalnih i patrijarhalno orijentiranih ideoloških matrica i diskursa koji su uvelike potisnuli, pomaknuli ili izokrenuli prijašnji dominantni sustav vrijednosti i društvene konvencije. Uslijed perpetuiranja stereotipnih binarnih muško-ženskih uloga, karakterističnih za patrijarhalna društva koja inzistiraju na konzervativnim, nacionalnim i vjerskim vrijednostima i tradicijama te braku kao heteroseksualnoj zajednici, dolazi ne samo do repatrijarhalizacije društva i tzv. *backlasha* feminizima, već i do porasta primitivizma, nasilja i militarizacije. Međutim, istovremeno jačaju i globalistički i neoliberalni diskursi te raste težnja za pripadnošću zapadnom svijetu, a prate se i globalni trendovi koji većinom dolaze sa Zapada. Stoga se pri analizi konstrukcije lokaliziranih identiteta u obzir moraju uzeti i globalni fenomeni današnjice te efekti globalizacije, tzv. tranzicijskoga kapitalizma, suvremenih tehnologija, masovnih medija i suvremene kulture spektakla. U novonastalom društvu obilja i tržišne ekonomije, nekadašnje dominantne ideologije i simbolične tvorevine socijalizma rapidno se zamjenjuju imperativom potrošnje i prihvaćaju se norme tipične za kapitalizam, neoliberalizam i konzumerizam.

Ne treba smetnuti s uma da se u vrijeme odvijanja masivnih tranzicijskih promjena na postjugoslavenskoj društveno-političkoj i kulturnoj sceni događaju brojni zaokreti u globalnom akademskom diskursu pa je način na koji se tranzicijski identiteti izgrađuju u romanima

povezan i s poststrukturalističkim i postmodernističkim idejama o fluidnosti, nestabilnosti i hibridnosti identiteta kao takvog. O postmodernizmu se, prema Jamesonu,²¹² može govoriti kao o trenutku neuhvatljive i stalno izmičuće sadašnjice. Dok poststrukturalizam teži ukazivanju na fluidnu i nestalnu prirodu subjekta i spolnih, rodnih, rasnih, etničkih, klasnih i drugih identiteta, rastrojani, kontroverzni postmoderni subjekt u književnom tekstu proizvodi nestabilne, promjenjive, polivalentne, kontradiktorne tijekove tekstualnoga smisla, tako da se tekst može razumjeti kao polje na kojemu se odvija ne samo osobna, već i kolektivna, ideološka borba pokrenuta kontroverznom pozicijom subjekta (Lešić 17).

Različiti lokalni i globalni, često međusobno suprotstavljeni društveni diskursi, trendovi i utjecaji, združeni sa sveprisutnim zahtjevom za društvenim pozicioniranjem, nerijetko dovode do osjećaja zbunjenosti, nestabilnosti, izgubljenosti, dezorijentiranosti, ali i osjećaja potištenosti, ispraznosti, otuđenosti i potrebe za bijegom od stvarnosti, koji se mogu tumačiti kao simptomi tranzicijskoga šoka i koji mogu dovesti do stanja koje bi se moglo nazvati tranzicijskom shizofrenijom. Ovo individualno, ali i kolektivno stanje tranzicijske shizofrenije, simptomatično za tranzicijska društva, osobito pogađa žene koje se na temelju svoga spolnog i rodno-g identiteta ionako nalaze u podređenoj poziciji drugosti, a u balkanskom i tranzicijskom kontekstu i u dvostrukoj ili čak višestruko nepovlaštenoj poziciji drugosti. Tranzicijska zbrka i nestabilni društveni uvjeti koji dovode do nepovoljnoga stanja prekarijata žena samo još više kompliciraju njihovu ionako problematičnu poziciju, dovodeći do daljnjih konstrukcija drugosti i marginalizacija, o čemu će više riječi biti u kontekstu klasnog identiteta.

Postoji niz radova koji analiziraju učinke naglih društveno-ekonomskih transformacija i novih ili revitaliziranih diskursa moći na ulogu i poziciju žena sa sociološkog ili ekonomskog stanovišta, kao što je već ranije spomenuta studija Nikolić- Ristanović²¹³ ili rad Tanje Vukše,²¹⁴ u kojemu se kroz prikaz društvenoga položaja ženske populacije u tranzicijskim društvima i revitalizacije konzervativno-patrijarhalnog svjetonazora iznosi kritički feministički pristup pojmu rodne jednakosti. Međutim, na književnom području još ne postoji dovoljno radova koji se bave utjecajima tranzicijskih promjena i dominantnih društvenih diskursa na specifično

²¹² Jameson, Fredric. "Postmodernizam ili kulturna logika kasnog kapitalizma." Ur. Ivan Kuvačić, i dr. *Postmoderna. Nova epoha ili zabluda*. Zagreb: Naprijed, 1988: 187-232.

²¹³ Nikolić- Ristanović, Vesna. *Preživjeti tranziciju: svakodnevni život i nasilje nad ženama u postkomunističkom i postratnom društvu*. Beograd: Službeni glasnik, 2008.

²¹⁴ Vukša, Tanja. "Kritički feministički pristup pojmu jednakosti." *Izgubljeno u tranziciji. Kritička analiza procesa društvene transformacije*. Ur. Ana Veselinović, i dr. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2011: 135-143.

oblikovanje ženskih identiteta i žensko orijentiranih narativa u postjugoslavenskoj književnosti, a ako se time i bave najčešće ne uzimaju u obzir međupovezane dinamike moći i mreže opresije koje su centralne za promatranje pozicije žena u tranzicijskim društvima.

Književnost je, kako navodi Kolanović, imala vrlo važnu ulogu u kritičkoj problematizaciji tranzicijskih procesa i novonastale društvene i kulturne situacije. Analizirajući nove književne tendencije i artikulacije identiteta u hrvatskoj književnosti za vrijeme tranzicije, ona primjećuje da je nakon završetka rane tranzicijske faze potkraj devedesetih godina zemlju zahvatila i tzv. druga, svojevrsna odgođena kulturna tranzicija u kojoj se roman pokazao kao važan indikator društvenih i ekonomskih promjena. Prema njezinom mišljenju, tipična karakteristika romana u tranzicijskom razdoblju jest da se bave reprezentacijom i problematizacijom identitetskih pozicija na kolektivnoj razini, pri čemu su problemi s identitetom, koji su se već prije javili na rodnoj, klasnoj, nacionalnoj, kulturnoj i ostalim razinama, zadobili kolektivni karakter (340-341). Isto se može zaključiti i za druge književne tekstove nastale u postjugoslavenskom kontekstu.

Problematika kompleksnih i višestrukih odnosa podčinjenosti žena i muške dominacije u postjugoslavenskim tranzicijskim društvima te tendencija k problematizaciji kolektivnih identiteta u odabranim tekstovima dolazi do izražaja kroz individualne kontradikcije i kolektivne krize s kojima se posebice ženski likovi romana pokušavaju uhvatiti ukoštac. U konstrukcijama jastva protagonistica, čije su priče smještene u tranzicijski vremenski okvir, uočavaju se mnogi od simptoma tranzicijskoga šoka, od kojih je jedan oblikovanje specifično shizofrenog identiteta. Stanje tranzicijske shizofrenije naročito se ogleda u emotivnim stanjima izazvanim višestruko nepovoljnom društvenom pozicijom ženskih likova. Posrijedi je osjećaj stiješnjenosti i zaglavljenosti u svojevrsnom minskom polju između tradicionalnih i djelomično internaliziranih rodnih uloga i stereotipa u okvirima patrijarhalnih društvenih normi s jedne strane te zapadnjačkih ideala individualnosti i građanske slobode, suvremenih feminističkih očekivanja i tendencije k dekonstrukciji svih identitetskih kategorija na lokalnoj i globalnoj razini s druge strane. Uvjetovane osobnom prošlošću i kolektivnom poviješću te uronjene u sadašnji trenutak i u nastojanju da uvijek iznova odrede sebe i svoju društvenu poziciju, protagonistice razvijaju mnogostruke modele ponašanja i višestruke, nerijetko međusobno nepomirljive identitete. Ništa bolje ne oslikava društvene i političke promjene društva koje se nalazi u procesu prelaska i transformacije nego ovakvi proturječni i mnogostruki identiteti, koji u takvom društvenom okruženju i ne mogu biti fiksni i čvrsto određeni, već su i sami u stalnom

procesu promjene i preoblikovanja. Stoga se tranzicijski identiteti mogu opisati kao identiteti u prijelazu, ali i kao shizofreni identiteti u nastajanju, koji su u stalnom pokretu i podložni promjenama, baš kao same protagonistice i društvo koje ih okružuje.

8.1.2. Tranzicijska problematika u romanima

Tranzicijska tematika koja uključuje korištenje standardnih motiva i imaginarija za predočavanje društvenih pojava, međuljudskih odnosa i konflikata u tranzicijskim društvima, kao što su simptomi tranzicijskoga šoka i mentalne traume, ali i opijanje, konzumacija droge i druge ovisnosti, promiskuitet, prostitucija, abortus, kriminal i nasilje, iako prisutna u svim odabranim tekstovima, najviše dolazi do izražaja u romanima *Korov*, *Paprat* i *Mogla je biti*, dok se u romanu *Hakirana Kiti* radi o rubno prisutnoj problematici, koja s vremena na vrijeme izbija na površinu. Razne epizode iz života protagonistica i njihovih bližnjih predočavaju atmosferu urbanoga miljea tranzicijskoga društva i govore o svakodnevnom tranzicijskom hororu i nemogućnosti samoispunjenja u takvim društvenim prilikama. U pokušaju dostizanja osjećaja pripadnosti i neke vrste ispunjenja unutarne i kolektivne praznine, svaki od likova romana ima svoj način suočavanja s teškim i kompliciranim životnim okolnostima. Dok jedni preuzimaju buntovničku ulogu, često se bezuspješno suprotstavljajući prevladavajućim društvenim normama koje ih sputavaju ili dovode u potlačeni položaj, drugi se vide kao jadne i bespomoćne žrtve okolnosti, koje pomirbeno i bez otpora prihvaćaju postojeće stanje stvari i situaciju u kojoj se nalaze. Treći pak biraju eskapizam u razne ovisnosti ili neki drugi, stvarni ili imaginarni svijet, a četvrti se, s manje ili više uspjeha, prilagođavaju novonastalim okolnostima. Ovo se posebice odnosi na naraštaj mladih ljudi, kojeg u ovom radu nazivam izgubljenom ili pregaženom generacijom, kojemu ću više pažnje posvetiti kada bude riječi o generacijskom identitetu.

Protagonistice romana *Korov* i *Paprat* utjehu i izlaz traže u tulumarenju, konzumiranju alkohola ili droga, usputnom seksu i kratkotrajnim ljubavnim vezama. Njihove eskapade i promiskuitet ukazuju na izgubljenost, dezorijentiranost i očajnički pokušaj bijega iz grube realnosti koja ih okružuje u zabavu i hedonizam, koji na kraju ipak ne nude rješenje, ostavljajući ih neispunjenima. Sličan primjer takvih protagonistica nudi roman *Izlaženje* Barbi

Marković,²¹⁵ koji preispisuje narativ Thomasa Bernharda i likove smješta u alternativnu scenu Beograda devedesetih godina. U ovom romanu, kao i u romanima *Korov* i *Paprat*, konzumacija droga ili alkohola ne predstavlja samo loše individualne navike protagonistica, već je i simptom jednoga teškog vremena i kompleksnoga društva koje proždire svoje mlade naraštaje.

Posebice su protagonistica *Korova* i njezine prijateljice konstruirane kao produkti spomenutog urbanog društvenog miljea. U izjavi da "tjera te sve to da ostaješ svoja vlastita prošlost u sadašnjosti bez budućnosti" (Jelinčić 26) prepoznaju se naznake tjeskobe, dezorijentiranosti i straha od budućnosti, simptomatičnih za doba tranzicije, kada ni sami identiteti nisu jasni ni točno određeni, već nestalni, promjenjivi i u stalnom procesu izgradnje i transformacije. Čak i sama protagonistica to prepoznaje: "Nije li mi cijeli život obilježen nekom jebenom tranzicijom?" (137). Ovaj osjećaj nepostojanosti, decentriranosti i nekoherentnosti ogleda se u brojnim ispovjednim, refleksivnim i digresivno-fragmentiranim odlomcima romana, u kojima pripovjedačica, u pokušaju preslagivanja svojih razbacanih misli i konstruiranja nekakvoga smisla, skače s jedne teme na drugu, nudeći fragmentarne bljeskove sjećanja na svoje djetinjstvo, adolescenciju, ali i na nedavne doživljaje i neuspjehe. Nelinearna struktura samoga narativa, isprekidana sjećanjima na doba odrastanja te fragmentirano pripovijedanje također reflektiraju postmoderni način oblikovanja identitetske konstrukcije, ukazujući na fragmentiranost, necjelovitost i nestabilnost individualnoga subjekta, ali i kolektivni kaos, konfuziju, osjećaj nepodobnosti i manjka orijentacije u postjugoslavenskim tranzicijskim uvjetima.

Međutim, i pored Sofijinih neugodnih iskustava i njezine kaotične i problematične egzistencije, u usporedbi sa životima ljudi iz njezine okoline, njezin se život na trenutke čak čini poželjnim. Znatan dio romana posvećen je Sofijinim dugogodišnjim prijateljicama Ingi i Dini, s kojima je odrastala, dijelila svoja mladenačka iskustva, ali od kojih će se zbog različitih životnih puteva i izbora s vremenom udaljiti. Kontrastiranje ovih ženskih likova uočljivo je već u opisima njihove vanjštine i fizičkog izgleda, a učvršćuje se njihovom karakterizacijom. Inga je isprva opisana kao mica iz kvarta, nešto mršavija i godinu mlađa konkurentica, koja je svoju "povijest prepisivala od Sofije" (35). Međutim, Inga se onda upušta u vezu s mafijašem Oliverom s kojim krade po Švicarskoj, Francuskoj i Nizozemskoj, što Sofiju udaljava od njezine najbolje prijateljice: "Inga ima kretena. Zaljubila se u lopova, šanera sitne duše" (ibid.). S vremenom se

²¹⁵ Marković, Barbi. *Izlaženje*. Beograd: Rende, 2006.

Ingin i Oliverov odnos sve više pretvara u ovisnost, iskorištavanje, kontrolu i nasilje, dok Inga sve više tone u ponor i "u nekoliko godina od bistre, nesigurne ribe razvila se u ribu koja pliva mutnim vodama. Dilanje, varanje i švercanje" (36). Tako započinje "Ingina karijera slijepih ulica" i ona postaje sponzoruša i iskusna kriminalka koja vodi aktivan i uzbudljiv život, zbog čega joj se protagonistica prvotno pomalo i divi: "Tada je izgledala kao da je iz akcijskog filma ispala. Znojna, izranjavana, sjebana, ali u akciji. Pod adrenalinom, u opasnosti." (110). Ipak, s vremenom Sofija počinje žaliti Ingu, jer je Oliver tuče i kontrolira, ponašajući se kao da je njegovo vlasništvo: "Izudarao ju je po tijelu (...) I sakrio joj putovnicu" (112). Nakon veze s nasilnim Oliverom Inga još dublje pada u ponor kada počne raditi za mafijaša Švabu, koji je odgovoran za njezino silovanje i mučenje, nakon čega se Inga u Zagreb vraća pretučena i istraumatizirana:

Sva isječena po licu, izgrebena po nogama, jedva se kretala, vukla noge kao tuđe...
Podigla kosu i pokazivala mi šavove po glavi. Leđa sva izbušena cigarama. (...)
Minhenske uspomene, reče. Muca, usnice joj isječene, šavovi u ustima ... (122).

Iako je to na početku za Ingu "bio samo bijeg, samo avantura iz koje se, mislila je, može povući kad god odluči" ona "nikad nije odlučila" (112) napustiti taj svijet droge, kriminala i nasilja, nego je zaglavila "u labirintu iz kojeg nikad nije izašla" (110).

Također, izrazito je bolna i priča Sofijine prijateljice Dine, koja je za Sofiju "njezina ružnija frendica, njezina kopija s vlastitom interpretacijom" (61) i njezino glavno društvo za klubove, tulum i eksperimentiranje s drogama. Za razliku od Sofije, koja voli isprobavati, ali ne i stalno konzumirati droge, Dina postaje ovisnica o drogama, što dovodi do neplanirane trudnoće, zastrašujućeg iskustva abortusa i manične depresije. U nastojanju da se oporavi Dina ide na psihoterapiju, što protagonisticu smeta, jer je uvjerena da terapeutkinja psihijatrica pogrešno tumači i izvrće događaje iz Dinine i Sofijine zajedničke prošlosti. Zanimljiv je zaključak do kojega dolaze Dina i njezina terapeutkinja, u kojemu se, na prilično simplificiran način, objašnjavaju razlozi za Dininu ovisnost o drogama i njezino mentalno stanje: "zaključit će njih dvije da je, ustvari, za sve kriva država. Droga išla uz oružje pa mu ga navučeni klinici dođoše kao kolateralna šteta." (65). U ovom se zaključku ogleda stanje mnogih mladih ljudi na postjugoslavenskom prostoru u razdoblju tranzicije, koji se osjećaju kao žrtve kolateralne štete.

Pritom je važno naglasiti jasne kontraste u predočavanju protagonistice i njezinih prijateljica. U suprotnosti od Inge i Dine, koje su predstavljene kao bespomoćne žrtve, koje zbog vlastite nesigurnosti i dezorijentiranosti koračaju prema propasti, autodijegetička pripovjedačica sebe nastoji konstruirati kao samostalnu, grlenu i buntovnu mladu ženu koja odbija poziciju žrtve, boreći se s osobnim i kolektivnim demonima i svjesno birajući svoj životni put. Međutim, ponašanje protagonistice često ne odgovara ovoj subjektivnoj predodžbi o sebi, što je jedan od znakova nepouzdanoga pripovijedanja. Iako bi se moglo reći da ovaj roman nudi već poznate priče o odrastanju "u nacionalizmom zasićenim devedesetima i tranzicijskim kapitalizmom ispreturanim nultim godinama." (Postnikov 1), on istodobno u središte postavlja specifične priče i probleme žena suočenih s patrijarhalnim tranzicijskim društvom i njegovim proturječnim normama. Sofijina, Ingina i Dinina priča ne zahvaćaju samo problematiku kriminala, sustavnoga nasilja, ovisnosti o drogama i drugim supstancama, koja je često prisutna u tranzicijskim romanima, već ukazuju i na specifičnu problematiku nasilja nad ženama i kontrole ženskih tijela te traume i mentalnoga zdravlja.

Roman *Paprat* nudi sličnu sliku urbanoga tranzicijskog društva i konfliktne i proturječne konstrukcije jastva kao *Korov*. Za razliku od Sofije, protagonistica *Paprat* svoje unutarnje ispunjenje, osim u vezama i seksualnim odnosima, traži i u pisanju. Kroz opise svojih svakodnevnih stanja i iskustava u obliku dnevnikačkih zapisa ona nastoji (re)konstruirati svoje jastvo i shvatiti svoju poziciju u društvu, premda je svjesna da do unutarnjeg ispunjenja neće doći. Već nas epigrafi sa samoga početka romana upućuju na tematiku traganja za ispunjenjem i na beznadnost čekanja. Pjesma Charlesa Bukowskog pod naslovom *nema pomoći* u srpskom prijevodu "postoji mesto u / srcu koje nikad / neće biti ispunjeno / i / mi čekamo / u tom / prostoru" te citat Konstantina Georgijeva na engleskom jeziku "*U r too bored to fight alone with things you can never overcome*" (Radosavljević 8) uvode čitateljstvo u svijet autodijegetičke pripovjedačice koja je u doba tranzicije konfrontirana s osjećajima usamljenosti, slabosti, bezizlaznosti i besperspektivnosti, simptomatičnim za likove tranzicijskih romana. U pripovijedanju koje slijedi gore navedena problematika se dalje razvija u sve ciničnijem, negativnijem i beznadnijem tonu, pri čemu referenca na tragikomični komad Samuela Becketta *Čekajući Godota* podcrtava uzaludnost čekanja ispunjenja, koje nikad neće doći: "Otkud tebi pravo da (...) za svoju želju zahtevaš ispunjenje? Kad ćemo svi umreti, čekajući kao Godo (...)" (11).

Kritički pogled na društveno-političku situaciju u tranzicijskoj Srbiji, koju protagonistica doživljava kao nepovoljnu i kaotičnu, izlazi na vidjelo u više navrata: "U Srbiji rusvaj od Kosova, od Amerike, od komercijalizacije, od brutalnosti, od laži, od nepravde" (83-84). Time se narativ smješta u specifični prostorni i vremenski kontekst Srbije u doba tranzicije i identificiraju se društveno-kulturne pojave koje protagonistica povezuje s tim prostorom i vremenom. Nakon niza razočaranja i problema na osobnoj i kolektivnoj razini, njezin na početku romana još uvijek vidljiv pobunjenički duh, sve više tone u beznade i prazninu:

Ne mogu više da pokrećem svoju nadu i da trpim razočaranja, jedno za drugim, na poslu – obećanja izneverena, u ljubavi – obećanja izneverena, u umetnosti *praznina*, u mom duhu praznina, u *Srbiji – agresija, rat i praznina*. Ničemu se više ne nadam, ničemu ne stremim, ne vidim poentu bilo kakvog delovanja, ništa mi ne pričinjava zadovoljstvo. Niko me ne interesuje, niko (...) Obamirem. Potpuno obamirem. Kao pod anestezijom sam. (92)

Izmjenjuju se stanja unutarnjega nemira, iscrpljenosti, depresije, nervoze, straha i dezorijentiranosti, koja su simptomatična za stanje tranzicijskoga šoka i koja se manifestiraju naglim promjenama raspoloženja protagonistice uznemirujućim snovima. Iako alkohol ne nudi rješenje, protagonistica u njemu nerijetko traži bijeg od problema:

Sanjala sam neke razne budalaštine i potpuno se zamorila. Sanjala sam neke ratove, sa pucanjem, ali i sa lažnim oružjem, to jest s igračkama, po nekim brdima sam se smucala (...) sve mi se izmešalo u glavi (...) i dok sam polubudna škrgućem zubima, jede me neka interna nervoza koje nisam ni svesna, zato i sanjam sva ta ludila. Ne mogu, izgleda, više ni alkohol da podnesem. (98)

Do samoga kraja narativa protagonistica se bori s ovim stanjima, a u epilogu, punom bijesa i gorčine, sažima kako se kao žena, uslijed višestruke potlačenosti, nalazi u stalnom grču:

"Taj grč u grlu je nesnosan, grč trpljenja, grč besa, grč nemoći, grč potrebe, grč zavisnosti, grč nemanja, grč želje, grč izgubljenog vremena" (146).

Za razliku od protagonistica romana *Korov* i *Paprat*, protagonistica romana *Mogla je biti* ne bježi od stvarnosti u ovisnosti i zabavu, već vodi poprilično dosadan i monoton život. Na početku romana Esma je prikazana kao zaposlenica u socijalnom sektoru, koja razrušenih

ideala i bez nade da će se nešto uskoro promijeniti iz dana u dan gotovo jedva da živi, radeći svoj posao automatski. Iako njezina stanja frustracije i potištenosti otkrivaju jad i nezadovoljstvo situacijom u poslijeratnim tranzicijskim uvjetima, ona ne poduzima ništa kako bi promijenila svoju jednoličnu svakodnevicu. Naposljetku, putovanje u Austriju, na kojemu se zaljubljuje u Rožu, dovodi u pitanje njezina shvaćanja same sebe i svoje okoline te je nagna na preispitivanje životnih vrijednosti i izbora. U Esminoj se rastrzanosti između konzervativnih i modernih pogleda i seta vrijednosti očitava duh tranzicijskoga vremena te problemi mladih žena koje se zatječu stiješnjene između uskih okvira patrijarhalnih normi i tradicionalnih shvaćanja te zapadnjačkih ideala individualnosti i seksualne slobode. U stalnom sukobu s različitim idealima i stereotipima, protagonistica osjeća teret unaprijed zadanih tradicionalnih rodni uloga i društveno nametnutih konvencija ponašanja pa se često gubi u dilemama između oprečnih ideologija i vrijednosti, što rezultira psihičkom i seksualnom nesigurnošću i dezorijentiranošću. Problematikom seksualnog identiteta i seksualne drugosti protagonistice detaljnije ću se baviti u sljedećem poglavlju.

Također, u reakcijama nekih od sporednih likova romana na zbunjujuću i složenu tranzicijsku stvarnost, razaznaju se mnogi izazovi i problemi s kojima se mladi suočavaju u poslijeratnom društvenom okruženju poput nedostatka perspektive i ograničenih mogućnosti za napredovanje i iskorištavanje potencijala. Ovo se naročito odnosi na pripadnice i pripadnike izgubljene ili pregažene generacije, o čemu će više riječi biti kasnije. Za prikaz besmisla rata i posljedica koje su ratni konflikti i tranzicijsko stanje imali na živote mladih ljudi neprilagođenih društvenim okolnostima u tranzicijskom bosanskohercegovačkom društvu, koje se ni nakon dvadeset godina nije uspjelo oporaviti od posljedica ratnih razaranja, dobar primjer pružaju iskustva Esminega prijatelja Ismara zvanog Iki. Iki je nekoć želio postati kazališni redatelj, ali nakon što se kao vojnik borio za vrijeme rata u Bosni, nije bio u stanju snaći se u svakodnevnom životu. Stoga kao plaćenik odlazi u rat u Afganistan, gdje na kraju i strada. Prije odlaska Iki se susreće s Esmom i nudi obrazloženje za svoj izbor:

Radi se o tome da sam prestao da se nadam – rekao je ozbiljno on – da će se desiti nešto što će me, ono, izbaciti iz cipela. Da će iskrsnut nešto što će mi promijeniti život. Ovdje možeš promijeniti život jedino ako promijeniš sredinu. (Terzić 179)

Kao protuteža Esminoj dezorijentiranosti i Ikijevoj besperspektivnosti služi lik mladog uspješnog stomatologa Meše, koji se želi oženiti Esmom te koji danonoćno radi u

svojoj ordinaciji kako bi kupio i namjestio luksuzan stan za sebe i svoju buduću suprugu. Premda čak razmišlja o tome da prihvati njegovu bračnu ponudu, od njihovog prvoga susreta je jasno kako protagonistica vidi Mešu: "Sa tim osmijehom Toma Kruza vjerovatno i jeste bio savršen za neku ženu koja se kvarca i nosi torbe sa lancima" (12). Njegovi stavovi prema životu i braku izlaze na vidjelo i u njegovom uvjerenju kako su sigurnost, novac i poslovni uspjeh dovoljni da bi privukao i usrećio ženu koja nema ništa zajedničko s njim.

S obzirom na to da gore analizirani romani istražuju ključne izazove i dinamiku društveno-kulturne transformacije u postsocijalističkom vremenu tranzicije i predočavaju atmosferu urbanoga miljea tranzicijskih društava na početku novoga tisućljeća, opravdano ih je okarakterizirati kao tranzicijske romane. Međutim, istovremeno s predočavanjem individualnih poteškoća i društvene napetosti na rodnom, ali i na kulturnom i generacijskom nivou, te povremenim pokušajima subvertiranja ustaljenih rodni stereotipa kroz mjestimičnu reprodukciju kulturnih klišeja, naročito binarnih stereotipa o ženama kao razjarenim pobunjenicama ili bespomoćnim žrtvama patrijarhata i nepravdnoga sistema, podržavaju se dominantni diskursi koji dalje marginaliziraju žene.

8.2. Postjugoslavenski identitet

Prije nego što se okrenem detaljnoj analizi konstrukcije postjugoslavenskog identiteta protagonistica kao njihovog kulturnog identiteta koji je u intersekciji s tranzicijskim, a u opreci s nacionalnim, etničkim ili vjerskim identitetima, ukratko ću se osvrnuti na suvremene teorije i poimanja prostora i kulture u okviru tzv. prostornog obrata (*spatial turn*), kao i kulturalnog obrata (*cultural turn*).

8.2.1. Prostorni i kulturni obrat

Premda je kategorija prostora u humanistici i znanosti o kulturi dugo bila zapostavljena u korist kategorije vremena, osamdesetih godina dolazi do sve veće zaokupljenosti prostorom, prostornošću i kretanjem. Ova zainteresiranost za spacijalnost označava početak, tzv. prostornog obrata, proizašlog iz disciplinarnog okrilja kulturne geografije, koji podrazumijeva

interes za prakse konstituiranja prostora u nizu humanističkih i društvenih disciplina pa tako i u znanosti o književnosti, kao što u svom radu primjerice navodi Brković.²¹⁶ Dok su istraživačke struje poput historicizma prostor poimale kao nepokretan, zatvoren i homogen entitet, podređen kategoriji vremena, koncipiranoj kao dinamičnoj i heterogenoj kategoriji, u okviru prostornog obrata prostor se počinje razmatrati kao analitička kategorija, konstrukcijsko načelo društvenih odnosa i reprezentacijska strategija. Prostor je iz nove perspektive viđen kao konstrukcija oblikovana ideologijama i podložna umjetničkom promišljanju te kao poprište političkih i kulturalnih sukoba. Ovom preokretu značajno su pridonijele pojave poput globalizacije, postmodernoga kapitalizma, digitalizacije i interneta te postkolonijalnih uvida o "raznovremenosti" različitih kultura (Bachmann-Medick 41). Preosmišljavajući kategorije prostora, mjesta, kretanja ili mapiranja iz različitih perspektiva, razna istraživačka polja, uključujući i znanost o književnosti, danas nude različite uvide u fenomen prostornosti, no svima im je zajedničko poimanje prostora kao društvenog i kulturnoga konstrukta. U središtu zanimanja suvremenih poimanja prostora je čovjek u prostoru, percepcija i doživljaj prostora.

Iako su začeci promišljanja prostora kao društvenog i kulturnog produkta prisutni već u 19. stoljeću, ideje za pomake u perspektivizaciji i postmodernistički pristup prostoru i prostornosti formulirali su tek teoretičari poput Henrija Lefebvra i Michela Foucaulta (Schlögel 36–47). Jednim od ključnih tekstova za suvremenu analizu (re)konceptualizacija prostora smatra se tekst *O drugim prostorima* (*Des espaces autres*) iz 1967. godine, u kojemu Foucault razrađuje koncept "heterotopije" te uspostavlja razliku između materijalnih, stvarnih prostora i iluzijskih, tj. nezbiljskih prostora, tj. "utopija".²¹⁷ U suvremenim pristupima prostoru još je jedna važna referentna točka za razmatranje prostornosti, a to je Lefebvreova knjiga *La Production de l'Espace* (*Proizvodnja prostora*), objavljena 1974. godine.²¹⁸ U toj knjizi Lefebvre naglašava da se prostor ne može shvaćati samo kao pozadina i podloga djelovanja silnica moći, već da ima jedinstvenu ulogu u svim odnosima i relacijama, bilo ideološkim ili hegemonijskim te mora biti aktivan i preuzeti ulogu agensa, medija i rezultata ljudskih aktivnosti, iskustava i osjećaja (10-11). Polazeći od teze da je "(društveni) prostor (društveni) proizvod" (26) i ističući neraskidivu vezu prostora i društvenoga života, Lefebvre je učinio odmak od uvriježenoga

²¹⁶ Vidi: Brković, Ivana. "Književni prostori u svjetlu prostornog obrata." *Umjetnost riječi* LVII 1-2, 2013.

²¹⁷ Foucault, Michel. "O drugim prostorima". prev. Stipe Grgas. *Glasje* III, 6 (1996): 8-14; Foucault, Michael. "Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias. Rethinking Architecture." *A Reader in Cultural Theory*. Ur. N. Leach. NYC: Routledge, 1997: 330-336.

²¹⁸ Lefebvre, Henri. *La production de l'espace*. Paris: Anthropos, 1974.

razumijevanja prostora kao materijalne realnosti koja postoji "po sebi".²¹⁹ Ukazujući na fizički, mentalni i društveni prostor kao različite tipove prostora i naglašavajući njihova preklapanja, Lefebvre nudi teoriju prostora zasnovanu na marksističkom konceptu proizvodnje koji pretpostavlja tri dijalektički povezane dimenzije. Prvu čini "prostorna praksa", koja se može shvatiti kao materijalni prostor. Druga je dimenzija "reprezentacija prostora", koja implicira diskurse o prostoru i podrazumijeva konceptualizirani prostor. Treća dimenzija, nazvana "prostori reprezentacije", uključuje izravno "življeni prostor", koji se posreduje slikama i simbolima, tj. prostor 'stanovnika' i 'korisnika' te umjetnika, pisaca i filozofa koji ga opisuju (33-39). Lefebvreova teorija prostora bitno je utjecala i na pristup prostornosti Edwarda Soje, čija je knjiga *Postmodern Geographies* iz 1989. godine označila prekretnicu u humanoj geografiji i potaknula dijalog između geografije i socijalne teorije. Soja u njoj razrađuje vlastiti koncept "sociospacijalne dijalektike" i utvrđuje da se društveno proizvedeni prostor razlikuje od fizičkoga prostora materijalne prirode i mentalnoga prostora spoznaje, uključenih u društvenu konstrukciju prostornosti, ali koji se ne mogu promatrati kao njegovi ekvivalenti (120). Slično kao Lefebvre, Soja upućuje na to da fizički, mentalni i društveni prostor nisu neupitno autonomni ili oštro odijeljeni, već se uzajamno prožimaju.

Promišljajući prostor kao društveni konstrukt, Soja i drugi spomenuti teoretičari iznose kritiku historicizma, naglašavajući da se kategorije vremena i prostora moraju promišljati zajedno, a da se pritom ne daje prioritet nijednoj od ovih kategorija. To ne znači da su identični, nego da su jedno drugom implicitni i da imaginacija jednog ima posljedice na imaginaciju drugog. Oni ističu da je prostor dinamičan i njihove interpretacije otkrivaju relativno i relacijsko shvaćanje prostora, koje se razlikuje od apsolutnoga poimanja prostora na temelju kojega se prostor razotkriva od društva izoliranim, statičnim i fiksiranim "spremištem". U skladu s formulacijom da se procesi ne zbivaju u zadanom prostoru, nego definiraju vlastiti prostorni okvir i da je koncept prostora obuhvaćen procesom ili sadržan u njemu, prostor se ne može razumjeti neovisno o vremenu i stoga se može govoriti o "prostorovremenu ili o spaciotemporalnosti" (Harvey 96). Ovaj koncept ukazuje na relaciju prostor – vrijeme i pretpostavlja ideju unutarnjih odnosa. Doreen Massey također tumači prostor kao relacijski pojam, naglašavajući da on nikad nije završen i zatvoren, već je uvijek u procesu nastajanja. Promatrajući ga kao produkt uzajamnih odnosa, u knjizi *For Space* iz 2005. godine ona napominje da interakcije

²¹⁹ Za više detalja vidi npr. Zuppa Rašić, Mislava. "Lefebvreove kontradikcije u proizvodnji prostora." 2014. <www.avlija.me/antropologija/mislava-zuppa-rasic-lefebvreove-kontradikcije-proizvodnji-prostora>.

kroz koje on nastaje obuhvaćaju raspon od beskrajsnosti globalnoga do intimnosti sitnoga (7). Iz takve definicije proizlazi pluralnost prostora, na temelju čega on postaje sferom koegzistencije heterogenosti i mogućnosti postojanja višestrukosti, različitih putanja.

Shvaćanje prostora kao društvenog i kulturnoga konstrukta, pretpostavke o cjelini vremena i prostora, o povezanosti materijalnih i mentalnih prostora te relacijski pojam prostora glavna su težišta problematizacije prostora u društvenoj i kulturnoj geografiji i sociologiji, posebice od devedesetih godina pa nadalje. Nove koncepcije prostora u okviru prostornog obrata, koje su zatim prodrle u mnoge društvene i humanističke discipline, omogućuju da se putem prostora određene društvene pojave i procesi sagledaju iz nove perspektive što pridonosi prožimanju različitih istraživačkih polja koja u prostoru nalaze zajedničko ishodište. Tako dolazi i do prožimanja znanosti o književnosti i kulturalnih studija koje dijele svijest o važnosti prostora za umjetničke tekstove i o predočavanju stvarnosti kroz fiktivne prostore. Prije prostornog obrata, književna se znanost više fokusirala na kategoriju vremena i druge aspekte književnoga teksta, ali s novom prostornom paradigmom i porastom interesa za specijalnost, kategorija prostora sve više postaje fokusom različitih pristupa književnom tekstu. Iako je prostor jedna od temeljnih sastavnica fikcionalnoga svijeta uspostavljenog književnim tekstom riječ je o kompleksnom istraživačkom predmetu, na što upućuju njegove različite konceptualizacije. Uzme li se u obzir Sojina pretpostavka da je prostor radikalno otvorena kategorija i da, kako naglašava Massey, nikad nije završen i zatvoren, već je uvijek u procesu nastajanja, jasno je zašto se književni prostor ne može jednoznačno i konačno definirati. Različiti pokušaji konceptualiziranja jedinstvene teorije književnoga prostora nisu urodili uspostavom općeprihvaćenih kategorija za njegovu analizu poput onih uspostavljenih za analizu vremena, ali su pridonijela porastu interesa za istraživanjem narativnih prostora i nastanku brojnih književnih studija i rasprava koje iziskuju interdisciplinarni pristup i metodološki pluralizam. Primjere ovakvih studija na postjugoslavenskom prostoru nude na primjer Šeherzada Džafić i Nebojša Lujanović.²²⁰

Nove konceptualizacije književnoga prostora potaknule su i razvoj suvremenih ogranaka naratologije kao što su kognitivna, kulturalna, feministička i postkolonijalna naratologija. U svjetlu prostornog obrata, književni se prostori (posredovani i proizvedeni tekstom) počinju

²²⁰ Vidi: Džafić, Šeherzada. *Prostori faksije, fikcije i fantastike u djelu Irfana Horozovića*. Doktorski rad. Filozofski fakultet. Sveučilište u Zagrebu, 2012; Lujanović, Nebojša. *Između nacionalnih književnosti – Identitet i pozicioniranje autora od Andrića do Jergovića*. Doktorski rad. Filozofski fakultet. Sveučilište u Zagrebu, 2012.

promatrati kao reprezentacijski fenomeni, posebice u kulturalno usmjerenim studijama književnosti. Prema Würzbach, osnovna zajednička odlika suvremenih kulturalnih pristupa narativnom prostoru je istraživanje prostora kao "fiktionalnog elementa, nositelja kulturnog značenja i izraza rodnog poretka" (108). Ansgar Nünning primjećuje da se ovi pristupi odlikuju uporabom zajedničkog, metaforički rabljenog "prostornog" pojmovlja kao što su granica, transgresija, kognitivne karte, mapiranje, teritorijalizacija, središte i periferija i dr. Također se odlikuju interdisciplinarnošću i pluralizmom s obzirom na polazišta i metode, radilo se pritom o istraživanju konceptualizacije književnoga prostora, čitanjima kulturnoga prostora u književnim tekstovima ili teksta i književnosti kao prostora u okviru književne geografije, geografije identiteta, ili o tendencijama opisivanja žanrovski specifičnih perspektiva prostora i kretanja (47). Sukladno tezama koje su postavili Lefebvre i Soja, narativni prostori kao reprezentacije upućuju na vezu s realnim prostorima, dok se istovremeno, posredovanjem svojih značenja, simbolički "upisuju" u materijalne prostore te imaju udjela u proizvodnji društvenoga prostora. O tome svjedoče brojne studije i zbornici kao što je zbornik radova *Raum und Bewegung in der Literatur* posvećen prostornom obratu u književnoj znanosti, u kojemu se kategorije kretanja i prostornosti u književnosti promatraju iz perspektive znanosti o kulturi. U istoimenom zborniku urednici Hallet i Neumann napominju da se književnost simboličkim postupcima projiciranja kulturnih značenja u materijalne prostore može pribrojiti drugim kulturnim medijima, ali i to da književni prostori omogućuju dvostruke uvide. Naime, književni prostori kao prostorne reprezentacije ukazuju na prevladavajuće kulturne modele prostora, a oni kao konstrukcije kulturnih poredaka otkrivaju reprezentacijsku i performativnu dimenziju književnoga prostora (16). Književna (jezikom posredovana) reprezentacija prostora i (o)pis(iv)anje prostora kao diskurzivna praksa stoga ne upućuju samo na prostore koji već postoje u zbilji, nego ih se ujedno proizvodi činom samog opisivanja.

Slijedeći postulate suvremenih teorija prostornosti i pristupa prostoru i kulturi kao društvenim konstruktima, koji upućuju na povezanost materijalnih i mentalnih prostora, u predstojećoj analizi odabranih romana narativne će prostore prvenstveno promatrati iz vizure kulturalno i rodno orijentiranih istraživanja književnosti. Uzimajući u obzir pretpostavku da su vremenski aspekti i povijesni kontekst neodvojivi od prostornog aspekta i kulturnoga konteksta u koji su uronjene priče protagonistica romana, konstrukcije identiteta protagonistica i njihovu pozicioniranost u društvu koje ih okružuje sagledat će kroz intersekcije temporalnog, tj. tranzicijskog identiteta s prostornim, odnosno regionalnim, balkanskim identitetom, kojim sam se već bavila u prethodnom poglavlju, ali i postjugoslavenskim identitetom kao partikularnim hibridnim kulturnim identitetom, koji nastaje na presjecištima specifičnih vremenskih,

prostornih i kulturnih aspekata.

8.2.2. Kulturni identitet i hibridnost identiteta

S problematikom poimanja i konstrukcije prostornog identiteta usko je povezano i kompleksno pitanje kulturnog identiteta na koje također ne postoji jednostavan i jednoznačan odgovor. Kao što je prostorni obrat označio transformacije koncepcija i tumačenja prostora, u okviru, tzv. kulturnog obrata (*cultural turn*) dolazi do promjena u poimanju i istraživanju kulture kao društvenoga konstrukta. Devedesetih godina prošloga stoljeća kulturni teoretičari i kritičari počeli su na novi način istraživati i interpretirati formaciju identiteta i njegovu povezanost s problematikom subjektivnosti. Petković sagledava identitetsku problematiku u svjetlu promjena koje su se dogodile na teorijskom polju i analizira hibridnost i kompleksnost identiteta u 21. stoljeću. Kako on primjećuje, antiesencijalizam kojemu se okreću politike identiteta devedesetih, odbacuje esencijalističku premisu postojanja objektivne prirode ljudskih bića i pretpostavlja da se ljudski identitet konstruira u neprestanoj socijalno-kulturnoj izradnji. Kritike etničkih, rasnih, spolnih, rodničkih i drugih identiteta preplavljaju akademski svijet i kulturna polja, a teoretičari se sve više počinju baviti presjecištima rase, klase i roda te njihovim čitanjem unutar cjelokupnosti društvenih sustava. Cilj ovih novih identitetskih teorija i diskursa unutar interdisciplinarnih polja je rekonceptualizirati pojam identiteta i njegova značenja. S obzirom na to da su identiteti kulturalno determinirani, plauzibilno je pretpostaviti da kulturni identiteti kao takvi ne postoje, već da su oni promjenjivi i prilagodljivi društveno-kulturni konstrukti podložni stalnim promjenama (12-23).

Moj pristup problematici konstrukcije višestrukih identiteta protagonistica prati gore navedena promišljanja o izgradnji identiteta. Kako sam već razložila u teorijskom dijelu rada, romanima ne pristupam isključivo kao književnim tekstovima, već i kao tekstovima kulture, uzimajući u obzir definiciju Mieke Bal.²²¹ Odabrane kulturalne tekstove s namjerom smještam unutar postjugoslavenskoga kulturnog konteksta, jer su izrasli upravo iz te povijesno-društvene pozadine te ih analiziram iz regionalne, moglo bi se reći postnacionalne perspektive, sa svjesnom distancom od nacionalno orijentiranih pristupa i diskursa identiteta. S obzirom na to da nacionalne, etničke i vjerske kategorije u ovim romanima ne igraju bitnu ulogu za

²²¹ Vidi: Bal, Mieke. *Travelling Concepts in the Humanities: A Rough Guide*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2002.

konstrukciju identiteta likova, jer se ne nude jasni podaci o nacionalnoj, etničkoj i vjerskoj pripadnosti protagonistica, niti se one identificiraju s ovim aspektima identiteta, ove se identitetske sastavnice ne uzimaju kao temeljne kategorije analize. No, ovi su aspekti identiteta, iako se ne tematiziraju izričito, djelomično naznačeni različitim tekstualnim signalima kao što su osobna imena i reference na obiteljsku povijest, lokalne običaje, sredinu i kulturu iz kojih protagonistice potječu. Na temelju njih bi se moglo pretpostaviti kojoj bi nacionalnoj, etničkoj ili vjerskoj grupaciji protagonistice mogle pripadati.²²² Međutim, ono što je od veće važnosti za konstrukciju identiteta protagonistica odabranih romana je pripadnost zajedničkom kulturnom prostoru ili konstrukcija postjugoslavenskog identiteta kao kulturnog identiteta. Postjugoslavenski prostor se u ovom radu sagledava kao prostor zajedničke kulture, koji se zbog dugogodišnje zajedničke povijesti i kulturne pripadnosti u doba SFRJ i jugoslavenskoga kulturnog i književnog naslijeđa promatra kao dio iste kulturne, ali i jezične cjeline. Fokus analize stoga nije na konstrukciji nacionalnih, etničkih ili vjerskih identiteta, već na konstrukcijama regionalnoga kulturnog i urbanog identiteta žena u postjugoslavenskoj književnosti na početku 21. stoljeća. Umjesto na točke razgraničenja i razlike, kao što je to slučaj u nacionalno orijentiranim pristupima, naglasak u ovom radu stavljam na zajedničke nazivnike, dodirne točke, zajednička iskustva i društvene dinamike i mehanizme moći koji u cijeloj regiji uzrokuju i pospješuju isključenost i marginalizaciju te uvjetuju društvene odnose i konstrukcije jastva.

Premda ne postoji univerzalna definicija ovoga koncepta, kulturni se identitet većinom definira kao osjećaj pripadnosti ili identifikacije s određenom skupinom na temelju različitih kulturalnih kategorija kao što su spol, rod, rasa, nacionalnost, etnicitet i klasa. Međutim, kada se pojedinac identificira s više kulturalnih skupina, biva smješten u prostor između kultura i nužno se ostvaruje kao hibridni identitet u kojemu se te kulture isprepliću i prožimaju, naglašava Bhabha u zbirci oglada *Smeštanje kulture (The Location of Culture)*.²²³ Iako se koncept hibridnosti ponajprije razvio u diskursima o kulturi u kojima se identiteti shvaćaju kao društvene i kulturne konstrukcije, pojam "hibridnost" se danas "najčešće koristi da označi stvaranje novih transkulturalnih formi unutar kontakt zone koju stvara kolonizacija" (Ashcroft 118). S

²²² Tako bi se u slučaju Sofije i Kiti Kraus, koje potječu iz Zagreba, moglo pretpostaviti da se radi o Hrvatima, iako njihova imena nisu nacionalno obilježena, dok se kod Esme na temelju imena može pretpostaviti da se radi o muslimanki iz BiH, mada njezin vjerski identitet ne igra nikakvu ulogu u romanu, niti je igdje u tekstu izričito naznačen. U slučaju protagonistice romana *Paprat* dalo bi se zaključiti da je Srkinja, jer je poznato da joj obitelj potječe iz Srbije i da je Beograd njezin rodni grad.

²²³ Izvornik: Bhabha, Homi K. *The Location of Culture*. London, New York: Routledge, 1994.

vremenom se ovaj pojam ustalio kao jedan od ključnih koncepata u postkolonijalnoj teoriji i proučavanju književnosti iz postkolonijalne perspektive unutar koje predstavlja složenu pojavu spajanja kulturnih oblika na diskurzivom planu, samooblikovanja, samorazumijevanja i samopredstavljanja pojedinaca, ali i društvenih zajednica i kultura. Procesi hibridizacije odvijaju se i očituju u jeziku, kulturnim predodžbama, ideologiji, društvenim odnosima i kodovima, politici te dinamikama provedbe moći.

Ipak, bitno je napomenuti da se radi o problematičnom pojmu koji je nerijetko na udaru postkolonijalnih kritičara. Dok jedni osporavaju prikladnost njegove upotrebe u postkolonijalnom diskursu, jer povijest pojma hibridnosti upućuje na „učenja o rasama“ (*racial science*) u 18. i 19. stoljeću te na ideje i prakse "križanja" kultura i naroda u svrhu dubljega "prosvjetljenja" koloniziranih ili iz perspektive kolonizatora manje razvijenih naroda,²²⁴ drugi teoretičari, kao na primjer Chandra Talpade Mohanty i Aijaz Ahmad, smatraju da korištenje ovoga termina implicira zanemarivanje i pokušaj relativiziranja ili brisanja bitnih razlika između kolonizatora i koloniziranog i to u korist kolonizatora. Međutim, za brojne predstavnike i predstavnice postkolonijalne kritike s afirmativnim stavom prema ovom konceptu, hibridnost predstavlja prirodno i neizbježno miješanje dviju ili više kultura koje su u kontaktu, što nužno ne narušava postojanje ijedne od njih. Pretpostavka poput one Saidove da su sve kulture hibridne i da nijedna nije homogena²²⁵ nudi drugačiji model otpora, locirajući ga u subverzivnim, antidiskurzivnim praksama implicitnim u samoj ambivalentnosti kolonijalizma, podrivajući upravo osnovu na kojoj imperijalistički i kolonijalni diskurs zasniva tvrdnje o svojoj superiornosti (Ashcroft 121).

U ovakvim postkolonijalnim čitanjima tekstova kulture u prvi se plan dovode pitanja dodira kultura do kojih je došlo u kolonizacijskom procesu i načini tretiranja kulturnih razlika, s težnjom da se slučajevi hibridnosti i kulturne polivalentnosti, u kojima pojedinci ili grupe istovremeno pripadaju više nego jednoj kulturi, ističu kao vrijednosti. Udvojenost identiteta, hibridna priroda i nestalnost neke su od glavnih značajki likova postkolonijalne književnosti. Protagoniste romana postkolonijalnih autora kao što su Chinua Achebe, W. S. Naipaula, Ngũgĩ wa Thiong’oa, Salman Rushdieja ili Hanifa Kureishija, ali i protagonistice romana autorica

²²⁴ Vidi npr.: Young, Robert J. C. *Kolonijalna žudnja: hibridnost u teoriji, kulturi i rasi*, prev. Davor Beganović. Beograd: Edicija Reč/Fabrika knjiga, 2012: 185-203.

²²⁵ Vidi: Said, Edward W. "Kultur, Identität und Geschichte." *Kulturtheorien der Gegenwart. Ansätze und Positionen*. G. Schröder i H. Breuninger. Ur. Frankfurt am Main: Campus, 2001: 53 ff.

poput Yvonne Vera, Michele Cliff, Merle Hodge, Ken Bugur, Kiran Desai i mnogih drugih, karakterizira udvojeni ili hibridni identitet, koji je stvorila postkolonijalna situacija: oni i one uvijek su između kultura. Takvi slučajevi, primjećuje Lešić, uspostavljaju specifičnu kritičku perspektivu, koja se ne odnosi isključivo na postkolonijalnu književnost. Udvojena pozicija, pluralitet, prisutnost drugosti i fluidnost identiteta poimaju se kao generatori stvaralačke energije, koja proizvodi onu razliku iz koje se mogu razviti radikalne promjene u razumijevanju i predstavljanju ljudskoga života u književnosti, ali iz koje se razvijaju i sve one proturječnosti i paradoksi koji su karakteristični ne samo za postkolonijalne, već i za postmoderne tekstove (17). Prepoznavanje toga podijeljenog ili fluidnog identiteta kao karakterističnog za postkolonijalnu književnost stoga posebno privlači kritičare koji su se usidriili u poststrukturalizmu i dekonstrukciji. Kod suvremenih predstavnika postkolonijalne kritike kao što su Homi Bhabha i Gayatri Chakravorty Spivak uočljiv je utjecaj poststrukturalističke perspektive, naročito Derride i Foucaulta i njihovih poimanja tekstualnosti i diskurzivnih polja.

Kontradikcije inherentne kolonijalnom diskursu Bhabha je pokušao razriješiti fokusiranjem na kolonijalnu ambivalentnost, tj. ambivalentnost kolonizatora u odnosu na njegovu poziciju spram koloniziranoga Drugog. Na taj način on pretpostavljenu sigurnost kolonizatora preokreće u alarmantnu nesigurnost (Nowotny 1). Bhabha analizira "procesе hibridizacije" i ukazuje na proturječnu simbiozu kolonizatora i koloniziranih kao fenomena hibridnosti ili hibridizacije, tvrdeći kako se hibridnost u kolonijalnom kontekstu razvila tako što je kolonijalna sila, s ciljem provođenja svoje vladavine, podčinjenim, tj. koloniziranim subjektima morala omogućiti preuzimanje simbola i diskursa njezina autoriteta. Ponavljanjem odnosa vladavine u aktu podčinjavanja, odnosno otuđenja do kojega pritom dolazi, uvodi se razlika u dane društvene odnose koja ne ostavlja neditnutim ni kolonijalni autoritet ni podčinjene subjekte, nego ih "hibridizira", istodobno destabilizirajući postojeću moć. Ta razlika otuđuje i transformira simbole autoriteta u znakove razlike (Baba 102-122).

Pojam hibridnosti proizlazi iz susreta postkolonijalne teorije, postmodernizma i dekonstrukcije. Hibridnost u ovom smislu predstavlja spoj kulturnih različitosti koje destabiliziraju identitet konstruiran oko suprotnosti domaćeg i stranog, nacionalnog i internacionalnog, prošlosti i sadašnjosti, izvana i iznutra, uključenosti i isključenosti, svakog esencijalizma i svih označitelja postojanosti. Kako naglašava Nikolić Bečanović,²²⁶ takvi se identiteti nalaze 'negde između'

²²⁶ Vidi: Nikolić Bečanović, Zorica. "Paradoksi hibridnosti, orijentalizma (balkanizma) i subalternosti u romanu Nove Jelene Dimitrijević." *Knjiženstvo: Časopis za studije književnosti, roda i kulture*. 2011. <knjizenstvo.rs/sr-

(*in-between spaces*), a njihova neodređenost podrazumijeva istovremeno privlačenje i odbijanje unutar svijeta nejednakosti kojemu pripadaju. Prema Bhabhinoj interpretaciji, sama prisutnost koloniziranoga Drugog unutar tekstualne strukture dokaz je ambivalentnosti kolonijalnoga diskursa, koja destabilizira njegov zahtjev za apsolutnim autoritetom i autentičnošću te ukazuje na njegovu nestabilnost. Ulaskom ranije isključenog, marginalnoga subjekta u vladajući diskurs, inkluzije i ekskluzije bivaju dekonstruirane, a dominantna kultura kontaminirana lingvističkim i rasnim razlikama. Iz toga slijedi da, kako navodi Bahri Deepka,²²⁷ hibridnost subvertira narative kolonijalne moći i dominantne kulture i može se tumačiti kao protunarativ i kao kritika kanona i svih drugih narativa koje kanon isključuje.

8.2.3. Intersekcije kritike postkolonijalizma i postsocijalizma u postjugoslavenskom kontekstu

Iako je postkolonijalna teorija sa svojom kritikom eurocentrizma vrlo rasprostranjena u akademskim krugovima diljem svijeta, ovaj se pristup još uvijek rjeđe koristi u akademskim krugovima istočne i jugoistočne Europe te u tumačenju prošlosti i sadašnjosti zemalja bivšega socijalizma. Prema mišljenju Milana Subotića,²²⁸ šira recepcija postkolonijalne paradigme velikim dijelom izostaje u zemljama istočne Europe zato što većina bivših socijalističkih zemalja odbacuje tezu o vlastitom postkolonijalnom statusu. Ovo neprihvatanje postkolonijalne paradigme i negiranje postkolonijalnoga statusa temelji se na naglašavanju razlika između sovjetske "okupacije" i kolonijalne dominacije te na tezi o pripadnosti "Europi" u koju se ove zemlje teže vratiti čak i nakon "izvana nametnutog" socijalističkoga razdoblja.

Kad se teorije i koncepti postkolonijalnih studija primijene na studije postsocijalizma dolazi do povezivanja dviju disciplina, koje za svoje predmete imaju postkolonijalna i postsocijalistička društva. Neki od koncepata, poput hibridnosti i "unutarnjega kolonijalizma", mogu biti produktivno iskorišteni i korisni za bolje razumijevanje ne samo socijalističke prošlosti, već i u interpretaciji "hibridnih formi" postsocijalističke stvarnosti i suvremenosti. Premda

lat/casopisi/2011/zenska-knjizevnost-i-kultura/paradoksi-hibridnosti-orijentalizma-balkanizma-i-subalternosti-u-romanu-nove-jelene-dimitrijevic#gsc.tab=0>.

²²⁷ Vidi: Bahri, Deepika. "Mimikrija, ambivalencija i hibridnost." prev. Ivan Pešut. Centar za društveno-humanistička istraživanja, 2011. <<http://www.cdhi.hr/2011/10/mimikrija-ambivalencija-i-hibridnost/>>.

²²⁸ Vidi: Subotić, Milan. "Postkolonijalne studije i post-sovjetska društva: mogućnosti i ograničenja ukrštanja." *FILOZOFIJA I DRUŠTVO XXVI* (2), 2015. <<https://www.rts.rs/page/radio/sr/story/1466/radio-beograd-3/1698484/milan-subotic-postkolonijalne-studije-i-postsocijalizam.html>>.

postkolonijalizam ima marginalnu teorijsku ulogu i ograničenu primjenu u istraživanjima postsovjetskih društava, to nije slučaj sa zemljama bivše Jugoslavije. Pri primjeni postkolonijalnih koncepata na suvremeni postsocijalistički društveni kontekst i tranzicijsko stanje u specifično postjugoslavenskom kontekstu, izranja jedna specifična slika vladajućih mehanizama moći i odnosa između centra i periferije. Postoji cijeli niz rasprava i studija u kojima se postkolonijalni pristup primjenjuje u tumačenju prošlosti i suvremenosti balkanskih zemalja, a neki od ovih radova nastali su još prije raspada Jugoslavije i procesa tranzicije, koji je krucijalan za sva postsocijalistička društva. Pored studija koje sam navela u prethodnom poglavlju,²²⁹ ovakav pristup koristi i Ćirjaković u radu u kojem "uvodi subalternistički diskurs 'provincijalizacije Evrope' (...) kao mogući pristup 'deprovincijalizaciji Balkana' i delegitimisanju neoesencijalističkih tumačenja koja su imala značajno mesto u analizama postjugoslovenskog nereda" (91-112).

S dolaskom tranzicije u države jugoistočne Europe otvara se problem njihovoga postkolonijalnog statusa u odnosu na "Europu" shvaćenu kao centar ekonomske, političke i kulturne moći. U postsocijalističkim studijama paradigma tranzicije široko je prihvaćena, dok je postkolonijalna kritika u tranzicijskim postsocijalističkim društvima, kako napominje Subotić, češće usmjerena na tematizaciju fenomena neoimperijalne dominacije i neokolonijalne zavisnosti, nego na objašnjenje socijalističke prošlosti. Oživljavanje interesa za postkolonijalnu kritiku u društvima bivšega socijalizma najviše je vezano za teškoće tranzicije i gubitak vjere u uspješnu "europeizaciju" postsocijalističkih društava, nego za tumačenje utjecaja kolonijalne dominacije u prošlosti. Međutim, zemlje bivše Jugoslavije i ovdje predstavljaju iznimku. S obzirom na to da je SFRJ imala drugačije državno uređenje nego zemlje bivšega Sovjetskog Saveza i sovjetskih socijalističkih "satelita" i uzimajući u obzir posljedice raspada zajedničke države i rata, razvoj postjugoslavenskih zemalja bitno se razlikuje od razvoja istočnoeuropskih postsovjetskih zemalja i stoga se mora razmatrati iz različitoga kuta gledanja. Važno je ipak naglasiti da interpretacija prošlosti i sadašnjosti zemalja bivše Jugoslavije u svjetlu postkolonijalne kritike predstavlja samo jednu moguću perspektivu i način analize postjugoslovenskog iskustva i postsocijalističkoga društvenog i političkog razvoja.

²²⁹ Vidi npr. radove Milice Bakić-Heyden, Vesne Goldsworthy i zbornik radova *Balkan kao metafora*.

8.2.4. Dvostruka pozicioniranost "između" i hibridni međuidentiteti

Pored pojma hibridnosti, Bhabha uvodi i pojam "trećeg prostora" (*third space*), koji proizlazi iz kolonijalnih iskustava i odnosi se na prostor na kojemu dolazi do miješanja kultura. On ističe da se suvremeni svijet nalazi u stalnom procesu hibridizacije koji je temelj suvremenih multikulturalnih društava.²³⁰ Radi se o procesu koji narušava čistoću kultura: "Samo kad shvatimo da su svi kulturni iskazi i sistemi izgrađeni u ovom protivrečnom i ambivalentnom prostoru iskazivanja, počecemo da shvatamo zašto su neodrživa hijerarhijska tvrđenja o inherentnoj originalnosti ili "čistoti" kultura, čak i pre no što se pozovemo na empirijske istorijske primere koji pokazuju njihovu hibridnost" (Baba 78). Ovaj treći prostor postoji između već definiranih i stalno prisutnih "prvog" i "drugog" prostora, koji u kontekstu postkolonijalizma uvijek postoje jedan nasuprot drugom. Bhaba drži da 'treći prostor' potkopava viđenje kulture kao homogene i zasnovane na nekoj vrsti neprekinute tradicije (Ashcroft 207-208). Kao hibridni prostor on podriva, destabilizira i dekonstruira ustaljene ideološke konstrukte, dok hibridnost kao spoj suprotnosti može poslužiti kao alternativa identitetima s isključivim uporištima u rasi, naciji ili društvenoj klasi.

Ako se Balkan, kao geografski i simbolički prostor koji je smješten između Istoka i Zapada, promotri iz očista Bhabhine teorije hibridnosti, može se konstatirati da je u odabranim romanima prostor Balkana konstruiran kao granični topos i "treći prostor", na kojemu dolazi do konstrukcije specifičnoga balkanskog međuidentiteta. Na međuprostoru Balkana, koji je kroz povijest bio i orijentaliziran i okcidentaliziran i na kojemu se kulturne imaginacije i tradicije Okcidenta i Orijenta već stoljećima međusobno uvjetuju, prepliću i prožimaju, oblikuje se identitet, koji je sam po sebi već unaprijed predodređen na hibridnost (Ičanović 171-186). Kao što Balkan simbolizira prostor između (*space in-between*), prostor kulturne ambivalentnosti, mješavine i hibridnosti, koji nije u potpunosti ni Istok ni Zapad, tako i tranzicija predstavlja vrijeme između (*time in-between*), vrijeme prijelaza, transformacija i promjene stanja u kojemu simultano vladaju oprečni ideali. U presjecištu ovoga prostornog međuidentiteta Balkana i temporalnoga tranzicijskog međuidentiteta protagonistica, dolazi do dvostruke prostorne i vremenske pozicioniranosti "između". Bez obzira na njihovu nacionalnu, etničku ili vjersku pripadnost, dvostruka smještenost protagonistica u međuprostoru Balkana i međuvremenu

²³⁰ Za više detalja vidi npr.: Gledić, Bojana D. *Hibridni identitet u romanima Grejama Svifta i Hanifa Kurešija*, doktorski rad. Filološki fakultet. Univerzitet u Beogradu, 2018.

tranzicije rezultira stanjem dvostruke međupoložajnosti (*in-betweenness*). Uslijed intersekcija gore spomenutih sastavnica jastva, identitet protagonistica kao žena s Balkana u razdoblju tranzicije na početku novog tisućljeća konstruiran je i hibridiziran na specifičan način. S jedne strane situirane u međuprostoru već unaprijed predodređene hibridnosti Balkana, koji u potpunosti ne pripada ni Istoku ni Zapadu, a s druge strane stiješnjene na razmeđu različitih ideoloških nadmetanja u međudoba tranzicije, protagonistice zauzimaju dvostruku poziciju između, pri čemu dolazi do konstrukcije specifičnih hibridnih međuidentiteta (*identities in-between*). Međutim, takvi, na hibridnost unaprijed predodređeni, balkanski i tranzicijski međuidentiteti, mogu dovesti do konstrukcije višestrukih novih hibridnih identiteta. Ako se Bhabhina promišljanja o hibridnosti identiteta primijene na postjugoslavenski prostor kao svojevrsni "treći prostor", tj. "prostor između" na kojemu već stoljećima dolazi do dodira, miješanja, preklapanja, ali i sukoba identiteta i kultura i konkretnije na analizu identiteta likova odabranih romana, onda se kulturni identitet protagonistica, koji proizlazi iz gore navedenih dvostrukih međuidentiteta te kompleksnoga povijesnoga i kulturnog naslijeđa regije, može promatrati kao hibridni postjugoslavenski kulturni identitet.

Kao i u većini romana iz doba postmodernizma, identiteti u odabranim romanima nisu konstruirani kao jasno formirani, čvrsti, cjeloviti, unaprijed zadani i nepromjenjivi entiteti, već kao nestabilni i krhki, ali istovremeno složeni društveni konstrukti, koji ovise o društveno-povijesnim okolnostima i koji su u kontinuiranom procesu promjene. Partikularnost i hibridnost kulturnih međuidentiteta protagonistica promatranih romana proizlaze iz specifičnih presjecišta konstruiranoga balkanskog međuidentiteta i tranzicijskog međuidentiteta, koje rezultiraju dvostrukom pozicijom "između", uzrokujući osjećaje nepripadanja i otuđenosti, koji se prepoznaju u prikazima mentalnih i emotivnih stanja protagonistica. Radi se o problematici koja nije neuobičajena u tranzicijskom, postjugoslavenskom književnom kontekstu. Osjećaje "zaglavljenosti između", nepripadanja i otuđenosti, protagonistice odabranih romana dijele s brojnim likovima tranzicijskih romana na postjugoslavenskoj književnoj sceni. Time se uklapaju u cijelu galeriju likova iz postjugoslavenske književnosti u doba tranzicije, što je slučaj s likovima romana koje analizira Džafić, čiji se hibridni balkanski međuidentiteti "ne donose u svojoj čvrstoći, već ih karakterizira krhkost, miješanost te ispresijecanost više identiteta" (149) ili likovima Jergovićevih ili Mlakićevih romana koje analizira Lujanović.²³¹

²³¹ Vidi: Lujanović, Nebojša. *Prostor za otpadnike. Od ideologije identiteta do književnog polja*. Zagreb: Leykam international, 2018.

8.2.5. Postsocijalistički urbani identitet

Pri analizi identitetskih konstrukcija protagonistica iznimno je važno u obzir uzeti njihovu smještenost ili pak izmještenost i društvenu poziciju koju zauzimaju kako unutar postsocijalističkih društava i gradova, iz čijega konteksta izrastaju njihove priče, tako i unutar zapadnjačkih urbanih sredina u koje su privremeno smještene te razmotriti konstrukciju međusobno umreženih postsocijalističkih, urbanih i društvenih odnosno klasnih identiteta protagonistica.

Tranzicijsko i postsocijalističko razdoblje na prostorima bivše Jugoslavije nije viđeno samo kao vrijeme političko-ekonomskih promjena i prelaska jednoga društvenog ustroja u drugi, već i kao doba sudara svjetonazora i kulturnih identiteta. U ovom razdoblju ne dolazi samo do transformacije naslijeđenih vrijednosti, modela ponašanja i kulture, već postoji i kontinuitet hibridizacijskih procesa, rekodificiranja sadržaja, prilagodbi formi i značenja fenomena razdoblja koje mu neposredno prethodi, kako primjerice navode zaključci projekta *Postsocijalizam i kulturni subjekt*.²³² Shvaćena kroz kulturni mehanizam hibridizacije, u onom smislu kakav joj pridaje Bhabha, suvremena "prijelazna" kultura u tranziciji izlaže se stalnoj deskripciji i interpretaciji kulturnih fenomena oblikovanih unutar razdoblja koje se percipira u svjetlu epohalnih političkih i društvenih transformacija te radikalnih kulturnih promjena. Stoga naglasak analize, prema ovom projektu, treba biti na istraživanju položaja kulturnoga subjekta koji se svojim iskustvom opire konačnoj definiciji, posebice onoj usmjerenoj k razdiobi kulturnoga naslijeđa na ono prije i poslije socijalizma. Istraživanje socijalističkoga kulturnog naslijeđa, životnih i izražajnih praksi koje određuju subjekt kulturne promjene, otkriva naslijeđene obrasce i nove strategije svakodnevnog odolijevanja iskustvu deprivacije, isključivih svjetonazora i vrijednosne inverzije. Takva reprezentacija kulturnoga subjekta moguća je tek uključivanjem kolektivnih i pojedinačnih iskustava u osobne pripovijesti subjekata. Ovaj pristup, koji slijedim pri analizi postsocijalističkih urbanih identiteta protagonistica, omogućuje prikaz načina na koji nove kulturne stvarnosti zadržavaju kontinuitet s vlastitim naslijeđem i onda kada se on izričito formulira kao kulturni otpor i kada se privremenim ishodima iznevjeravaju opća očekivanja i pretpostavljene nacionalne ili europske

²³² Vidi: "Postsocijalizam i kulturni subjekt: Hibridne prakse kulturnog posredovanja" 2007-2013.
<<https://www.ief.hr/Znanstvenadjelatnost/Znanstveniprojekti/ProjektiMinznanostiobrazovanjai%20kulture/Postsocijalizamikulturnisubjekt/tabid/234/language/hr-HR/Default.aspx>>.

vrijednosti. U ovom je kontekstu zanimljiv i zbornik *Komparativni postsocijalizam*,²³³ naročito rad Tihomira Brajovića u kojem autor istražuje postsocijalističke identitete u južnoslavenskim književnostima, nudeći suvremeni pristup njihovu izučavanju te cjeline pod nazivom *Mentalitet, rod, alteritet*, u kojoj se problematiziraju transformacije identiteta na prostoru Balkana u postsocijalističko doba.

Spomenuti kulturalni sukobi možda se najbolje očituju u urbanim sredinama u kojima, više nego u ruralnim prostorima, dolazi do susreta, ali i konflikata između različitih društvenih skupina i ideologija, zbog čega su gradovi plodno tlo za oblikovanje udvojenih (ambivalentnih), hibridnih i pluralnih identiteta. U svojoj prvoj knjizi posvećenoj urbanom životu *Pravo na grad*²³⁴ Lefebvre definira urbano društvo, koje prema njemu nije istovjetno gradu, kao nešto što nije izvan vremena ili iznad ostalih sustava, već kao mentalni i društveni oblik simultanosti, okupljanja, sustizanja i susreta. U kasnijim radovima on nadograđuje ove polazne pretpostavke i predstavlja teoriju prostora, koja je pozicionirana kao kontrapunkt teoriji materijalizma. U već spomenutoj knjizi *Proizvodnja prostora*, kojom je snažno utjecao na promjene u poimanju i percipiranju prostora, Lefebvre uočava kako socijalni prostor funkcionira kao alat za analizu društva, jer društvo kreira prostor u okolnostima koje su temporalno uvjetovane, nadalje povezujući zabrane s temeljem društva (34-35). Lefebvre razmišlja o urbanizmu, u sklopu ideje o reprezentaciji prostora, kao o konceptualiziranom prostoru (99) svih oni koji identificiraju ono što je življeno s onim što se poima. To je dominantan prostor u svakom društvu ili obliku proizvodnje zbog kontrole nad znanjem, znakovima, kodovima i simbolima (38-39). Kako ističe Zuppa Rašić, Lefebvre kao primjer reprezentacije prostora navodi plan grada, jer je on dovoljno imaginaran i zasnovan na ideji koja još nije materijalizirana, ali i dovoljno realan da ne bude neuhvatljiv i da ga je moguće pojmiti.²³⁵

Urbani prostori koji okružuju protagonistice iznimno su važni za konstrukciju i samodefiniciju njihovoga jastva. Ako se ti urbani prostori, konstruirani pomoću tekstualnih signala, kulturnih

²³³ Koštić, Bojan. *Komparativni postsocijalizam: slavenska iskustva*. KROATOLOGIJA 4 (2013) 1-2: 150-203.

²³⁴ Lefebvre, Henri. *Le droit a la ville*. Edition Anthropos, Paris 1968. Vidi i: Richter, Melita. "Recenzija *Le droit a la ville*." *Revija za sociologiju* 5. 4 (1975): 165-169.

²³⁵ Vidi: Zuppa Rašić, Mislava. "Lefebvreove kontradikcije u proizvodnji prostora" 9. 5. 2014. <<https://www.avlija.me/antropologija/mislava-zuppa-rasic-lefebvreove-kontradikcije-proizvodnji-prostora>>.

kodova i simbola, promotre kroz prizmu Lefebrevih teorija o urbanom i o proizvodnji prostora, onda književne konstrukcije i reprezentacije postsocijalističkih gradova i zapadnjačkih urbanih sredina pružaju mogućnost analize urbanih miljea i društava u koje su smještene protagonistice te društvenih pozicija koje zauzimaju u tim društvima, o čemu će biti više riječi u odjeljku o klasnom identitetu.

Iako se radnja romana *Hakirana Kiti* većinom odvija u Londonu ili kibernetском prostoru, a radnja preostala tri romana smještena je u urbanu svakodnevnicu postsocijalističkih društava, s povremenim putovanjima ili boravcima protagonistica u inozemstvu, svi odabrani romani izrastaju iz specifičnoga postsocijalističkog društveno-političkog i postjugoslavenškog kulturnog konteksta u doba tranzicije. U slučaju Kiti radi se migrantskom, razmještenom i nomadskom ženskom subjektu koji također potječe s postjugoslavenških prostora i koji zauzima višestruko ambivalentnu poziciju između kultura pa je konstrukcije hibridnog identiteta protagonistice također moguće tumačiti kroz postkolonijalnu vizuru i optiku Bhabhine teorije hibridnosti i pozicioniranosti "između" kultura. Moglo bi se reći kako je projekt samodefiniranja i identifikacije protagonistice Kiti samo preseljen na neko drugo mjesto, tj. iz prostora balkanske periferije na prostor geopolitičkog urbanog središta. Kao što sam nastojala pokazati u prethodnom poglavlju, kroz niz situacija, odnosa među likovima i Kitinih vlastitih unutarnjih, ali i vanjskih konflikata prikazana je kompleksnost koja nastaje iz susreta i spajanja dviju različitih kultura, u ovom slučaju postjugoslavenske ili u širem smislu istočnoeuropske i zapadnjačke kulture.

Promjena mjesta boravka u obliku putovanja ili migracije na Zapad za sve četiri protagonistice označava važnu prekretnicu u njihovom samorazumijevanju i pogledu na život. Njihov boravak u urbanim prostorima Zapada, koji često biva idealiziran i konstruiran u suprotnosti s prostorom Balkana, pokazat će im da se zapadnjački gradovi i životi prosječnih ljudi u njima zapravo mnogo ne razlikuju od onih u postsocijalističkim sredinama. Koliko god se napornim, zbunjujućim ili surovim činio svakodnevni život mladih ljudi, a naročito žena u postsocijalističkim tranzicijskim uvjetima, Sofijina iskustva u Danskoj, iskustva protagonistice *Paprat*i u SAD-u, Esmina iskustva u Austriji i Kitina iskustva u Londonu, uvjeravaju ih da život u tuđini nije lak i da osjećaj otuđenosti, neprilagođenosti i beznađa poznaju mnogi mladi ljudi diljem globaliziranoga svijeta u kojemu caruju kapitalizam, materijalizam i konzumerizam, ali i besperspektivnost, eskapizam i lažni osjećaj slobode. Protagonistice nailaze na slične probleme i izvan granica Balkana i tranzicijskih zemalja, što pokazuje i

sljedeći odlomak iz romana *Korov*:

A uvijek sve isto: tripovi, spidara, žiža, život u nekoj pripizdini, puzeća tranzicija osjećaja slobode u slobodu osjećaja da si u kurcu, lutanja bez cilja i na kraju socijala. Davno sam odlučila da se neću seliti ni u kakvu Nedođu da bih duvala na cesti ili prala suđe u nekom buržujskom restoranu, brijanja o neispunjenim snovima imam i ovdje. (Jelinčić 12)

Postsocijalistički, ali i zapadnjački urbani prostori u romanima konstruirani su kao mjesta hibridnosti, jer se podjednako i u lokalnom i u globalnom kontekstu susreću, konkuriraju i međusobno miješaju različiti ideološki, često suprotstavljeni modeli mišljenja i ponašanja, na temelju kojih se uspostavljaju ili subvertiraju društvene konvencije. Stoga autodijegetičko pripovijedanje u romanima *Korov*, *Paprat* i *Hakirana Kiti* te unutarnja fokalizacija u romanu *Mogla je biti* jasno upućuju na subjektivnu narativnu perspektivu i sliku postsocijalističkih tranzicijskih društava i urbanih sredina na Zapadu početkom 21. stoljeća.

U romanu *Paprat* negativno viđenje postsocijalističkoga Beograda, u koji se protagonistica vraća nakon niza godina provedenih na Zapadu, predloženo je već na početku romana kroz opise promjene izgleda, ponašanja i načina govora njegovih stanovnika:

Beograd je ogrezao u sivilo koje nije ružno. Ružni su samo njegovi stanovnici, koji više ne umeju da govore srpski, već zavijaju, zakovijaju i zavrću (...) Sad se sve sme (...) Ta tužna lica, taj grubi govor, ti prosti modni trendovi, svi oni hrle i preplavljaju i ništa ih zaustaviti ne može. (Radosavljević 11)

Sivilo grada i nepovoljni vremenski uvjeti dodatno podcrtavaju već ionako mračno raspoloženje te osjećaje potištenosti i ljutnje: "Pada kiša u Beogradu. I užasno je depresivno. A ja sam ljuta i besna." (13). Frustracija protagonistice koju izaziva ponašanje ljudi u njezinom gradu uočava se također u promjeni njezinoga psihičkog stanja i raspoloženja kada zbog bolova u leđima prvi put dolazi na liječenje u Skoplje, gdje za razliku od Beograda i ljudi i kiša djeluju opušteno:

Čim izađem iz Beograda bolje mi je, nema te konstatno prisutne srpske agresije i nervoze. Samo osjećam lakoću postojanja dok klizim po glavnoj ulici u Skoplju.

Niko mi ne svira dok prelazim ulicu, niko me ne gura na trotoaru, nigde se ne čuju psovke, rominja kiša, opušteno. (35)

Međutim, to stanje lakoće ne traje dugo i povratkom u Beograd ponovno se javljaju osjećaji bijesa, izgubljenosti i besmisla, koji nisu samo posljedica njezinih neuspjelih ljubavnih veza, već prije svega njezinoga nepovoljnog društvenog položaja i egzistencijalnih strahova, što ću detaljnije razložiti pri analizi klasnog identiteta.

Opisi turobne urbane sredine, sivila i propadanja grada u romanu *Mogla je biti* nalikuju opisima postsocijalističkoga Beograda i života u tranzicijskom razdoblju u romanu *Paprat*. Iako mnoge kulturne i popularnokulturne reference i opisi Esminog urbanog okruženja te monotonosti, mizerije i patetičnosti njezine svakodnevne egzistencije ukazuju na urbanu atmosferu poslijeratnoga tranzicijskog Sarajeva, a s njim i na bosanskohercegovački kulturni kontekst, grad u kojemu protagonistica živi nikad nije izričito imenovan u tekstu. Stoga slike Esmine urbane sredine prizivaju predodžbe o bilo kojem postsocijalističkom gradu u kojemu mladi ljudi, poput protagonistica ova dva romana, sve više tonu u očaj, tražeći načine bijega "iz ovog smiješnog grada" (Terzić 17). U pojedinim odlomcima opisi Esmine urbane okoline i lošega stanja zgrada ukazuju ne samo na zapuštenost i bijedu postsocijalističkih gradova, već i na posljedice i relikte oružanoga napada na grad, što priziva slike ratom uništenoga Sarajeva:

(...) sklonila se pored ulaza jedne od ružnjikavih i zbijenih zgrada čije su fasade bile daleko od surove geometrijske pravilnosti novogradnje. Jedan od zidova bio je istačkan zamalterisanim rupama od gelera i Esma se pitala kako li su samo proburgijali do tog mjesta. Čak je i užad za veš u jarkim bojama u takvom okruženju djelovala avetinjski i sumorno. Tu je bilo i par kafića i vjerovatno je ljeti bilo prijatno sjediti u hladu buđavih zgrada nalik na samostan. Ispod prozirnog najlona počivali su sanduci od oružja koji su za lijepog vremena služili kao stolovi i stolice (...) Na tabli prekrivenoj obavještenjem o deratizaciji pisalo je *Sklonište* (...). (175)

U kontrastu s tim jadom i beznađem stoje motivi i idoli masovne popularne kulture i potrošačkoga društva kao što je američka pjevačka zvijezda Beyonce i nezaobilazni zvuk mobitela, koji simboliziraju konzumerističku stranu tranzicije:

Saksije sa smrznutom zemljom. Zahrđale antene. Fasada prljava od kiša i snjegova. Čulo se metalno zveckanje ukrasa kojima se hvataju, ili možda rastjeruju snovi. Odjednom je začula Bijonsi negde dole na cesti; to je nekom od prolaznika zvonio mobitel. (142)

Posebno zanimljiv aspekt urbanog identiteta protagonistice romana *Hakirana Kiti*, kao migrantskog i nomadskoga subjekta, koji se privremeno nastanio u jednom od najvažnijih urbanih središta zapadnjačke kulture i ideologije, povezan je s njezinim konstantnim promatranjem i analiziranjem života stanovnika Londona. Osim kao antropologinja, ali i došljakinja iz druge kulture, Kiti se još može opisati kao neka vrsta urbane istraživačice suvremenoga Londona i njegovoga multikulturalnog urbanog pulsa, što se može dovesti u vezu s pojmom *flâneura*, a posebice sa suvremenim konceptom *flâneuse*. Francuski pojam *flâneur*, koji znači šetač, lutalica, danguba, prvenstveno se odnosio na određeni tip književnoga junaka iz francuske književnosti 19. stoljeća koji je bio reprezentativan za Pariz. Pišući o Baudelaireovoj poeziji, Walter Benjamin postao je zaintrigiran ovom književnom figurom, uvevši je u akademski diskurs 20. stoljeća kao amblematski arhetip urbanog, modernog iskustva.²³⁶ O *flâneuru* kao jednoj od ključnih figura, koji simbolizira privilegij i slobodu kretanja po gradskim javnim prostorima, piše i Griselda Pollock u radu *Modernost i prostori ženskosti*.²³⁷ Za nju, *flâneur* utjelovljuje nove oblike javnih iskustava i erotičan, pohotljiv pogled modernosti, jer on promatra, konzumirajući viđeno kroz kontroliran pogled, uperen u velikoj mjeri na druge ljude, ali ne djelujući. Međutim, *flâneur* je isključivo muški tip koji funkcionira u okviru matrice građanske ideologije koja je ponovno oblikovala podjelu na javno i privatno preuzetu iz 18. stoljeća. Razdvajanjem javne i privatne sfere, društveni prostori grada podijeljeni su na muške i ženske dijelove. Uslijed te podjele prostora u rodno uvjetovane aktivnosti, javna sfera, definirana kao svijet produktivnoga rada, političkih odluka, vlasti, obrazovanja, zakona i javnih službi, sve je više postajala ekskluzivno muška, dok je svijet žena bio definiran privatnom sferom doma i obitelji i prostorom osjećanja i dužnosti iz kojih su

²³⁶ Vidi: Benjamin, Walter. "The flâneur." *Charles Baudelaire, Lyric Poet in the Era of High Capitalism*. London 1973: 36.

²³⁷ Vidi: Pollock, Griselda. "Modernity and the Spaces of Femininity." *Vision and difference: Femininity, Feminism and the Histories of Art*. London and New York; Routledge, 1988: 50-90; 205-209.

izuzimani novac i moć. Od žena se očekivalo da obitavaju samo u sferi doma, dok su se muškarci slobodno kretali između ovih sfera. Javni prostor u doba modernizma bio je prvenstveno prostor muškaraca i za muškarce, a za tadašnje građanske žene ulazak u javni prostor bio je usko povezan s idejom o gubitku ugleda. Naime, prostori grada nisu bili podijeljeni samo na muško-žensko polove, već su postali i mjesta interakcije različitih klasa, također obilježenih rodom te indikatori rodni položaja u okviru klase. Ovako konstruirani javni prostori za građanske žene predstavljali su prostore u kojima one mogu izgubiti svoju vrlinu i čestitost, koja se poistovjećivala sa ženskošću, pa je odlazak u grad i miješanje s pripadnicima različitih društvenih slojeva bilo ne samo neuobičajeno i zastrašujuće, već i opasno s moralnoga stanovišta. Dok je izlazak u javnost za muškarce značio izgubiti se u gomili, za žene je značio potencijalno izlaganje nepredviđenim rizicima. Prostori modernosti su tamo gdje se klasna i rodna podjela susreću na kritične načine, zbog toga što su to prostori seksualne razmjene. Značajni prostori modernosti, zaključuje Pollock, nisu ni muški ni ženski prostori, već su to marginalni prostori ili međuprostori gdje se polja muškosti i ženskosti presijecaju i u kojima se strukturiraju seksualnosti unutar klasnoga poretka.

Zahvaljujući Benjaminu, *flâneur* je s vremenom postao važan simbol za akademike, umjetnike i pisce, a u današnje doba ovaj se pojam povezuje sa slikom opuštenoga čovjeka, urbanog istraživača i poznavatelja grada, no što je sa ženskom *flâneuse*? Ovom se pitanju okreće autorica Lauren Elkin u knjizi *Flâneuse: Žene osvajaju grad*.²³⁸ Šetajući kroz današnji Pariz, New York, London, Veneciju i Tokio, Elkin ide stopama književnica i umjetnica kao što su Virginia Woolf, George Sand, Martha Gellhorn, Sophie Calle i Agnès Varda, slaveći žensku *flâneuse*. Za razliku od *flâneura*, do kraja 19. stoljeća nije bilo uobičajeno da *flâneuse* osvajaju javni prostor, već su žene koje su šetale gradskim ulicama bile većinom radnice, službenice ili prostitutke. Tek u metropolama 20. stoljeća žene dobivaju priliku biti sudionice i promatračice urbanih zbivanja. Kao nomatkinja rascijepljena između kontinenata i kultura, Elkin razmatra kako su žene osvajale gradske ulice i kako ih još uvijek moraju osvajati, stoga svoj život pretvara u objekt za razmišljanje o karakteru *flâneuse*, koju odlikuju hrabrost i politički stav. Knjiga pokazuje kako šetnja gradskim prostorom, koji je dugo bio rezerviran samo za muškarce, čak i u 21. stoljeću na nekim mjestima predstavlja feministički emancipatorski čin i svjesno osvajanje ovoga prostora.

²³⁸ Elkin, Lauren. *Flâneuse: Women Walk the City in Paris, New York, Tokyo, Venice and London*. London: Vintage, 2017.

Poput Elkin, Kiti predstavlja neku vrstu suvremene *flâneuse*, gradske šetačice, promatračice i istraživačice Londona, koja u svojim dnevničkim zapisima i antropološko orijentiranim analizama opisuje svoj doživljaj grada u koji se doselila sa svim njegovim različitostima i proturječjima:

Počela sam si dopuštati izlaske u šetnje i za vrijeme pisanja. Iz svog stana, imala sam ustaljen put preko zabačenih lokalnih parkova koji su vodili do obale Temze. Kolaž neujednačenih svjetova okruživao je klupu na kojoj bih se uvijek zaustavila: jedriličarski klub za bogataše, zapušteni društveni stanovi ispred kojih su mladi crnci pušili travu, električna stanica s upozorenjem o visokom naponu i skriveno dvorište protestantske crkve gdje je pokopan Christopher Marlow, kojeg su igrom slučaja proboli nakon pijanke u lokalnom pubu. (163)

Pritom se veliki dio njezinih zapažanja tiče navika, ponašanja i stavova stanovnika Londona i njihovog odnosa prema stranom te globalnih trendova i komercijalizacije kulture:

Odnos sa stranošću danas se najviše prakticira na policama trgovačkih lanaca. Tako recimo Rodge komunicira s Indijom: ode u svoj lokalni supermarket, kupi gotov umak u staklenci, pomiješa ga s piletinom i kuhanom bazmati rižom i dobije najpopularnije jelo: *chicken tikka masala*. Takav kulturni imperijalizam najočigledniji je primjer duševne lijenosti i kukavičluka. (119)

8.2.6. Društveni identitet

Problematika globalizacije i komercijalizacije kulture povezana je s logikom i kritikom naprednoga kapitalizma i potrošačkoga društva. Naime, u tranzicijskom razdoblju drastično se mijenja odnos između domaćeg i stranog u kulturnom i u političkom i ekonomskom smislu. Nova korporativna pravila unutar ideologije neoliberalnoga kapitalizma dovode do socijalnih kriza i kolektivnih patologija, eksploatacije i diskriminacije pojedinih skupina stanovništva te projektnoga trijumfa akumulacije kapitala od strane vladajućih elita. Radi se o pitanjima koja se odnose na strukturalne i rodne nejednakosti i raspodjelu resursa, određujući društveni identitet i poziciju koja implicira određeni stupanj društvene moći ili nemoći. Ne treba smetnuti s uma da,

kao što ističu feministkinje marksističke orijentacije, moć patrijarhata ne počiva samo na spolnim i rodnim, nego i na klasnim temeljima. Stoga se pri analizi tranzicijskih, postsocijalističkih urbanih identiteta protagonistica odabranih romana treba osvrnuti i na problematiku koja se odnosi na društvene identitete, s naglaskom na pitanja promjene položaja, klasne nepovlaštenosti i stanja prekarijata (*precariousness*) žena u postjugoslavenskim društvima. Kao što sam navela u teorijskom dijelu, u doba tranzicije dolazi do rasta feminizacije siromaštva odnosno iznimnog osiromašenja žena, jer su žene jedna od društvenih skupina najviše pogođenih ratnim konfliktima i koja se u novim postsocijalističkim društveno-ekonomskim uvjetima našla na rubu siromaštva i nerijetko u borbi za opstanak.

U sklopu svojih analiza urbanoga kao načina života, Lefebvre se u više radova zadržavao na problemima socijalne segregacije u prostoru i životnim uvjetima onih koji žive u oskudici i siromaštvu. U knjizi *Proizvodnja prostora* on navodi da urbanizacija svijesti, koja je ujedno i metafora za spacijalizaciju, proizvodi kapitalizam, a kapitalizam lomi prostor, fragmentira ga, homogenizira i stupnjuje. Različiti oblici kapitalizma pripadaju različitim povijesnim trenucima pa je kapitalizam moguće povijesno razvrstati, a današnji kapitalizam, kao oblik proizvodnje, ima neki novi oblik.²³⁹ Kasnije Jameson uviđa poveznicu između postmodernizma kao razdoblja i kapitalizma, čija je pripadajuća značajka postojanje multinacionalnih korporacija. On tvrdi kako nova društvena formacija koja se odnosi na potrošačko, medijsko, informacijsko, elektroničko ili tehnološko društvo više ne slijedi zakone klasičnoga kapitalizma, već je kapitalizam evoluirao u multinacionalni kapitalizam (189).

I pored toga, većina kritičkih promišljanja i književnih analiza koje se bave konstrukcijom identiteta u postjugoslavenskoj književnosti, pa čak i onih iz feminističke perspektive, ne uzimaju u obzir višestruke faktore opresije i mehanizme moći, kao što su spol, rod, klasa i seksualna orijentacija, kojima su žene podčinjene u patrijarhalnom društvu i koji uzrokuju višestruku ugroženost žena, naročito u javnoj sferi. Dok liberalni feminizam posebnu pažnju posvećuje principu pravne jednakosti, lijevo orijentirani feminizam fokusira se na jednakost u ekonomskoj sferi, preispitujući cjelokupni društveni poredak. Tezu prema kojoj se temeljna jednakost ne može postići bez uzimanja u obzir ekonomskog aspekta suvremenoga

²³⁹ Za više detalja vidi: Zuppa Rašić, Mislava. "Lefebvreove kontradikcije u proizvodnji prostora." 9. 5. 2014. <<https://www.avlija.me/antropologija/mislava-zuppa-rasic-lefebvreove-kontradikcije-proizvodnji-prostora>>.

kapitalističkog društva potkrepljuju mnoga istraživanja, dokazujući da su žene i dalje dvostruko ili višestruko diskriminirane. Klasna u intersekciji s rodnom problematikom dolazi do izražaja u svim odabranim romanima, mada nije svugdje prisutna istim intenzitetom. Stoga ću u analizi koja slijedi prvenstveno razmatrati konstrukcije postsocijalističkih urbanih i klasnih identiteta protagonistica na primjerima romana *Paprat*, *Mogla je biti i Hakirana Kiti*, u kojima ova problematika više dolazi do izražaja.

Društveni identitet likova romana prije svega je određen tranzicijskim i postsocijalističkim kontekstom u kojemu, kako se ističe u romanu *Korov*: "Bez love kao da nisi, kao da te nema, kao da ne postojiš." (Jelinčić 115). Ovo upućuje na centralnu važnost novca, koji je u kapitalizmu, neoliberalizmu i potrošačkom društvu najvažniji označitelj klasnoga statusa. Posebice kada se radi o konstrukciji identiteta protagonistica primjećuje se njihova kompleksna i ambivalentna pozicija, koja je velikim dijelom određena složenošću odnosa i interakcijom patrijarhalne ideologije i kapitalističkoga sustava, čime se ukazuje na društvene strukture rodni nejednakosti u tranzicijskim postsocijalističkim društvima. Za razliku od radničkih generacija iz razdoblja jugoslavenskoga socijalizma, koji su uživali radnička prava i socijalne ugodnosti, zaposlenici tranzicijskog i postindustrijskoga globalnog doba često više ne mogu računati s tim te se nalaze pod velikim stresom i pritiskom da nađu bilo kakav posao kako bi zaradili novac koji će im osigurati preživljavanje. Bez obzira na visoki stupanj obrazovanja, sve se protagonistice nalaze u položaju prekarnosti, jer ne obavljaju visoko plaćene poslove te se redovito bore s problemima besparice, ali i otuđenja od društva u kojima si, naročito kao žena, vidljiva i cijenjena samo ako imaš novac, koji donosi ugled i moć. Ipak, treba napomenuti da su zbog života u urbanom okruženju protagonistice u boljoj poziciji od likova žena s nižim stupnjem obrazovanja smještenih u ruralne sredine postjugoslavenskih društava. U ovim pozicijama privilegiranosti te podčinjenosti protagonistica raspoznaju se feministički diskursi višestruke pozicionalosti i situiranosti subjekta o kojima je pisala Friedman²⁴⁰ i koje sam predstavila u teorijskim dijelu ovoga rada.

Ljutnja protagonistice romana *Paprat* zbog ponašanja njezinih ljubavnika i sugrađana prvenstveno je izazvana osjećajem beskorisnosti i nezaštićenosti zbog nezaposlenosti i nepovoljne društvene pozicije u tranzicijskom društvu: "Mislim se, čak i da imam posao sad bih sedela, al' se ne bi osećala toliko beskorisnom. Ovako. Ljuta, beskorisna, sedi. Užas (...)

²⁴⁰ Vidi: Fridman, Suzan Stenford. "'Preko' roda: nova geografija identiteta i budućnost feminističke kritike." prev. Dubravka Đurić. *Genero, časopis za feminističku teoriju Centra za ženske studije*, Beograd, 6-7 (2005): 103-124.

Jebem ti vreme i nezaposlenost" (Radosavljević 14). Budući da se kao autorica bez stalnoga posla, koja živi od povremenih honorara, nalazi u nesigurnom i nezaštićenom prekarijatskom položaju, protagonistica je prisiljena stanovati sa siromašnim djedom koji je gotovo na samrti. Taj nestabilni položaj ima utjecaj ne samo na njezino materijalno, već i na psihološko i emotivno stanje i često dovodi do osjećaja zasićenosti, agresije, straha, frustracije i nemoći:

Jebeno. Posle samo što se nisam pobila u pekari gde nema reda, ali ima potražnje, i pobegoh kući, glavom bez obzira, da sedim u samotnoj atmosferi pored umirućeg dede (...) a meni je dosta svega: i deda i baba, i čitavog mog života okruženog gerijatrijskom težinom, stalnom smrću koja ga natkriljuje. Dosta mi je i Srbije, jedan je jebeni život, a ja ga provodim bez prebijene pare, sa američkim pasošem u džepu. Šta mi vredi jebeni pasoš kad nemam ni za kartu bilo gde... (22).

Čak i kada sazna da će joj naklada Stubovi kulture izdati knjigu, njezin se položaj ne mijenja, jer i dalje nema stalna primanja i ovisna je o novcu svoga djeda. Ovo stanje prekarijata, poznato i drugim protagonisticama romana, iznova dovodi do osjećaja nervoze i izgubljenosti u vremenu i prostoru:

Već tri jebena mjeseca živim bez para. Jedva da krpim od dedine penzije. Nervira me. Stalno to razmišljanje o novcu, o presipanju iz šupljeg u prazno, iz jednog minusa na drugu kreditnu karticu i slično. I opet sam u dugu, i opet nemam od čega da živim, i nemam posao, izgubljena u vremenu i prostoru. (57)

Svoj višestruko nepovoljni položaj drugosti, u koji je kao žena na rubu siromaštva potisnuta u postjugoslavenskom tranzicijskom društvu, protagonistica ispočetka ne prihvća mirno i pasivno. Glas pripovjedačice često otvoreno i cinično izražava svoje mišljenje o aktualnoj situaciji i propituje društvene mehanizme koji su odgovorni za ovu marginaliziranu poziciju. Ipak, njezina otvorenost i iskrenost joj većinom ne idu u prilog i samo otežavaju proces prilagodbe novim društvenim uvjetima i normama, naročito kada se radi o intervjuima i molbama za posao, koji nemaju pozitivan ishod, već samo pojačavaju osjećaje nepripadanja, anksioznosti i bijesa:

(...) jebeš ga kad ja dajem svoje iskreno mišljenje, ko te bre pita za to u ovoj Srbiji punoj priučenih i licemernih ljudi. Jebem mu mater, i dalje pokušavam da ovde

pripadam, i dalje to ne ide, i puknem upravo zbog toga što se i dalje trudim (...) I tako bez para, bez posla, van kockice, pizdim, jedem se i nemam pojma kako da sebe spasem od sebe. Od svojih prevelikih prohteva, od svoje anksioznosti, od nemanja svega što mi treba za normalan život. (59)

Ovo problematično stanje neimaštine odražava se ne samo na njezin društveni status, već i na njezino pisanje i kreativnost. Poput mnogih žena koje tijekom povijesti nisu posjedovale vlastiti prostor, koji je ključan za proces pisanja, kako je istakla već Virginia Woolf,²⁴¹ protagonistica je također vlastiti prostor prisiljena dijeliti s oboljelim umirovljenim djedom. Ovaj poluprivatni prostor za nju ne predstavlja prostor udobnosti i zaštite od vanjskoga svijeta, već prije prostor izdvojenosti, izolacije, otuđenosti i hladnoće: "Stalno u nekom vakumu, stalno izdvojena u svojoj sobi kao u nekoj kuli od karata (...) sad je tri ispod nule, i kula se zaledila, a ja u njoj sedim kao ledenica." (59)

Za protagonisticu je ponižavajuće i to što u postsocijalističkoj Srbiji njezin rad nije dovoljno cijenjen i plaćen kako bi od njega mogla pristojno živjeti, dok drugi ljudi pokušavaju zaraditi novac na temelju njezinoga truda: "Nije ti ovo Njujork, kaže svako kad hoće da umanji vrednost i cenu mog rada. Upravo tako, taj ponižavajući komentar, bolje bre da kaže – neću da platim, jer hoću da zarađujem pare, a ti jedva preživljavaš (...)" (133). Gostovanje na Sajmu knjiga u Beogradu, za koji sama mora platiti ulaznicu, za protagonisticu predstavlja daljnju potvrdu da i tržište i društvo podcjenjuju književnike i umjetnike, što učvršćuje njezinu marginalnu i nesigurnu poziciju:

I ja, kao autor, mlada nada književnosti, koja za honorar od svoje knjige može da kupi kiflu, ja, taj mladi autor, moram da kupim kartu, ulaznicu, da uđem na taj sajam, kako bih gostovala na štandu svog izdavača, zašto, jer Sajam naplaćuje izdavačima više za propusnicu nego što je jedna ulaznica. Tako eto ja, od mizerije svog honorara, umesto te kifle, kupiću ulaznicu za Sajam, da samu sebe za svoje pare promovišem. (137)

²⁴¹ Vulf, Virdžinija. *Sopstvena soba*. prev. Slavica Stojanović, i Smiljka Bogunović. Plavi jahač, 1995. (Prema izdanju: Woolf, Virginia. *A Room of One's Own*. London: Granada Publishing, 1983. (Izvornik: Hogarth Press, 1929).

U nedostatku rješenja za nepovoljnu situaciju, protagonistica pronalazi bijeg i poveznicu s vanjskim svijetom i ljudima unutar kibernetičkog prostora. Virtualni prostor u velikoj mjeri zamjenjuje prostor žive komunikacije s okolinom, što je još jedan od simptoma globalnoga postindustrijskog i digitalnoga doba. Stoga ne iznenađuje da mogući kvar laptopa u protagonistici izaziva osjećaj straha od usamljenosti i kompletne odsječenosti od svijeta: "Moj život je na kompu. Umreću od samoće i dosade i siromaštva" (61). S vremenom svoju maginaliziranu društvenu poziciju i neprekidno stanje prekarijata, koje njezina obitelj nije poznavala u prijašnjem sustavu, protagonistica sve više doživljava kao kletvu ili kaznu i umjesto pozicije otpora sve više zauzima poziciju bespomoćne žrtve:

Uvek se pitam zašto moram da poredim šta je gore. I shvatim, to je što nemam para, uvek idem negde ispod svojih potreba. Ustvari, ne mogu sebi da priuštim isti onaj život kao porodični, kao onaj kojim sam odrasla. To je kao neka vrsta kletve. Dabogda imao, pa nema! Pa da, nije neka vrsta, to jeste kletva (...) To ipak objašnjava zašto su neki ljudi bezrazložno zli prema meni. Bivam žrtva sada, jer su oni bili žrtve onda (...) Moram da istrpim, kao što su i oni. (87)

U suprotnosti s optimističnim tonom kojim završavaju drugi romani, kraj priče o protagonistici romana *Paprat* obilježen je pesimističnim tonom, punim optužbi i bijesa, koji su usmjereni ne samo prema društvu koje ju okružuje, nego i prema čitateljstvu.

U romanu *Mogla je biti* prepoznaju se mnoge sličnosti s postsocijalističkom urbanim sredinama u kojima su smještene radnje romana *Korov* i *Poprat*. Na samom početku romana predstavljena je Esmina uža obitelj, koja je konstruirana kao stereotipna bosanska obitelj srednje klase. U poslijeratnom tranzicijskom društvu svatko od članova obitelji snalazi se kako zna i umije, pri čemu veliku ulogu igra zajedništvo i smisao za humor:

(...) ništa ne bi trebalo da stoji na putu internim anegdotama koje i poslije svih ovih godina mame osmijeh na licima prisutnih, pri čemu njihovo samozadovoljstvo počiva na činjenici da su baš oni u ovo doba otuđenosti i brzine uspjeli da svoju malu zajednicu održe na okupu. (Terzić 7)

Nakon rata i prerane majčine smrti, Esma pokušava sama zaraditi svoj novac i zapošljava se već za vrijeme studija: "Kad joj je mama umrla, ona je već drugu godinu radila u *Biblioteci*, kafani, ne onoj s knjigama, i nešto kao pokušavala da studira" (20). Zatim počinje raditi u humanitarnoj organizaciji u kojoj s vremenom napreduje i koja je šalje na putovanje u Austriju. Mada je taj posao ne ushićuje i često joj se čini besmislenim, ona rezignirano prihvata stvarnost, tješeći se tipičnom balkanskom uzrečicom kako uvijek može biti gore:

(...) počela je da radi na sitnim stvarima, kao što su kopiranje i ta sranja, da bi se postepeno uz razne kurseve i seminare ovog tipa aktivnije uključila. U početku je bila prilično razočarana (...) Taman kad bi počela da misli da zapravo ne radi ništa, a da je i to besmisleno, Rada bi nanjušila tu njenu promjenu raspoloženja i poslala je (...) na teren. Ipak sav taj jad i čemer su joj se činili još čemernijim, prvenstveno zbog fraza koje ponavlja i istih lica koje sreće, tako da je na kraju prihvatila da je čovjek u stanju da se navikne i na nesreću. I da uvijek može biti gore. (21)

U poglavlju naslovljenom *Hladna soba i buđenje u osam* nudi se prikaz Esminoga tmurnog radnog ambijenta te manjka prostora, zastarjelih sredstava i loših radnih uvjeta u kojima zaposlenici humanitarnih organizacija nastoje djelovati u teškim tranzicijskim uvjetima:

Kad je tog prohladnog jutra Esma ušla u dvije sobe ambiciozno nazvane njihovim prostorijama, a u kojima je posljednjih nekoliko godina radila s malom grupom ljudi, zastala je kod vrata i tužno se osmjehnula. Tužno jer se malo šta u tom natrpanom prostoru moglo vidjeti od silnih papira (...) prašnjavih kompjutera veličine kutija za selidbu, razdrndanih printera, klimavih ormara s registratorima i pokojom teglom kiselih krastavaca (...) a sve je upotpunjeno žućkastim tapetama koje se gule kao koža (...). (119)

Iako se radnja odvija u postsocijalističkom okrilju i u poslijeratnom tranzicijskom razdoblju, opisi načina rada i funkcioniranja organizacije prizivaju slike sličnih institucija za vrijeme socijalizma. Premda je atmosfera turobna u tom "anemičnom administrativnom svijetu, svijetu čemera i uzaludnosti" (119), a uvjeti u kojima rade nezahvalni; humor, solidarnost i osjećaj pripadanja čine ovu tešku situaciju podnošljivijom za Esmu i njezine kolege, koje ona

uspoređuje s protagonistima stripa *Alan Ford*, iznimno popularnoga u bivšoj Jugoslaviji: "Esma ih je doživljavala kao grupu TNT, a nekad kao jedinu porodicu koju ima" (126).

Problematika društvene situiranosti u romanu *Hakirana Kiti* prije svega je vidljiva u ambivalentnoj i nestabilnoj društvenoj poziciji protagonistice kao akademskoga ženskog subjekta. U tematskom kompleksu koji uključuje Kitina razmišljanja o znanosti i detalje o procesu pisanja i obrane njezinoga doktorskog rada, zaviruje se u londonski akademski svijet i preispituje položaj znanstvenika i humanističkih i društvenih znanosti u suvremenom tehnološki razvijenom i globalnom društvu. Kiti istovremeno uživa u svom statusu doktorandice i užasava se svoga položaja, jer strepi od budućnosti koja joj predstoji nakon finalizacije doktorata. U suvremenom globaliziranom društvu to je čest problem akademskih nomada, koji nisu sigurni što će budućnost donijeti i hoće li uspjeti naći posao od kojega će moći zarađivati dovoljno za život. Time roman ukazuje na nepovoljan status i stanje prekarijata mnogih akademskih građana i istraživača te na rubnu poziciju žena u akademskoj zajednici, koje često ostaju izvan dominantnih sustava moći. Kitina prekarna i nesigurna pozicija akademskoga nomada još više dolazi do izražaja u usporedbi s pozicijom moći i privilegiranosti koju u britanskom društvu uživa Rodge i ostali pripadnici njegovoga sloja, čija licemjerna stajališta i ponašanje Kiti višestruko kritizira: "Njihova je zadaća bila služiti se kapitalističkim sistemom i državnim budžetom da iste kritiziraju i sve se dublje zarivaju u blato neefikasnosti" (141). Da Kitina materijalna situacija nije povoljna, postaje očito i u odlomcima u kojima se opisuje Depford, dio Londona u kojemu protagonistica stanuje i koji Rodge naziva užasnim. No i pored svih nedostataka, Kiti s vremenom prigrbljuje svoj privremeni dom:

Čak mi je i izlazak na cestu, tamo gdje počinje Depford Market, prestao izazivati osjećaje gađenja. Ulica isproljevana alkoholom i zatrpana ambalažom od hrane koja bi se tijekom dana usmrđjela, glasno nadvikavanje lokalnih alkosa, crnačkih tinejdžera i nakupaca s tezgi. Na sve to sam vremenom oguglala. Štoviše, mogla sam kroz pukotine nesviđanja pronaći barem jedan detalj koji bi u meni razvio znatiželju. (163)

U trenucima krize Kiti duboko vjeruje da je pesimist (139), ali usprkos svim problemima i preprekama na koje naliće kao "profesionalna antropologinja" ne može a da ne vidi "mnoštvo perspektiva i varijanti". Za razliku od protagonistice romana *Paprat*, iskustvo života "u tuđini" proširuje Kitine vidike, dovodeći je do zaključka da: "Naučiti vidjeti izbor u bezizlaznoj

situaciji smatra se vrhunskim umijećem življenja. Tako će mnoge duhovne discipline propovijedati da ne možemo promijeniti situaciju, ali da uvijek imamo izbor kako ćemo na nju reagirati" (172).

8.3. Generacijski identitet

Zajedničko svim protagonisticama odabranih romana nije samo to što se radi o ženskim likovima koji se u kontekstu tranzicijske i još uvijek dominantno patrijarhalne kulture suočavaju sa sličnim problemima i nedoumicama, ili to što potječu s Balkana, koji simbolizira nepoželjni prostor drugosti, već i njihova pripadnost generaciji žena čiji su procesi odrastanja i sazrijevanja smješteni u isti društveno-politički i kulturni kontekst bivše Jugoslavije i za čije označavanje koristim pojam izgubljena ili pregažena generacija. Stoga intersekcije rodne i generacijske pripadnosti (*gender and generation*), kao i presjecišta s drugim gore analiziranim kategorijama identiteta pružaju dublji uvid u konstrukciju jastva protagonistica. Prije nego što prijedem na detaljniju analizu generacijskog identiteta protagonistica romana, ukratko ću objasniti što podrazumijevam pod pojmovima izgubljena i pregažena generacija.

8.3.1. Izgubljena ili pregažena generacija

Pojmovi izgubljena ili pregažena generacija u ovom se kontekstu odnose na onaj naraštaj ljudi s područja bivše Jugoslavije, koji su za vrijeme rata devedesetih godina bili djeca ili adolescenti i koji, obilježeni traumatičnim iskustvima ratnih zbivanja, nisu imali priliku za neopterećeno odrastanje i sazrijevanje u mirnim, stabilnim i sigurnim uvjetima. Devedesete godine 20. stoljeća, za mnoge su pripadnice i pripadnike ove generacije te za mnoge likove odabranih romana, značile nagli prekid djetinjstva, rušenje iluzija i gubitak infantilne naivnosti. Iskustvo sloma dominantnoga jugoslavenskog svjetonazora pod čijim je utjecajem odrastala ova generacija te raspad sustava vrijednosti, kojima su u okviru jugoslavenskog ideološkog sklopa poučavani u djetinjstvu i u skladu s kojima je funkcioniralo tadašnje društvo, ostavili su neizbrisiv trag na onima koji su tada bili u formativnim godinama, ujedno imajući trajan učinak na oblikovanje njihovih identiteta i razvoj njihovih osobnosti. Premda svaka generacija ima svoj generacijski jaz i konflikt s prijašnjim generacijama, partikularnost izgubljene ili

pregažene generacije o kojoj je ovdje riječ određena je specifičnim povijesnim, društveno-političkim i kulturnim kontekstom i procesima odrastanja i socijalizacije u kompleksnim ratnim, poslijeratnim, tranzicijskim i postsocijalističkim uvjetima. Stoga je specifičnost generacijskog identiteta protagonistica i drugih likova koji pripadaju ovom naraštaju te način na koji su ti identiteti konstruirani u romanima potrebno razmatrati kroz presjecišta i međudnose s tranzicijskim i postsocijalističkim urbanim identitetima u postjugoslavenskom kontekstu na početku 21. stoljeća.

Naziv izgubljena generacija ovdje koristim po uzoru na pojam koji uobičajeno označava generaciju mladih koja je preživjela traume Prvoga svjetskog rata. Ovaj se termin u svojoj engleskoj inačici *the lost generation* obično odnosi na skupinu američkih pisaca koji su nakon Prvoga svjetskog rata, dvadesetih godina prošloga stoljeća, potražili utočište bježeći od uništenih ideala u Pariz. Među pripadnicima ove generacije bili su Ernest Hemingway, Gertrude Stein, Ezra Pound i drugi, koji su u svojim književnim tekstovima progovarali o besmislu rata i modernoga svijeta. Također, u svom slavlrenom djelu *Na zapadu ništa novo*²⁴² (*Im Westen nichts Neues*) iz 1929. godine Erich Maria Remarque opisuje jade izgubljene generacije (*die verlorene Generation*) koja je bila regrutirana izravno iz škola i prisiljena boriti se na fronti u Prvom svjetskom ratu, a koja se nakon povratka s fronte osjećala izgubljeno i otuđeno od svijeta. Premda odabrani suvremeni romani opisuju izgubljenost mladih u drugom povijesnom razdoblju i prostornom kontekstu, ono što protagonistice ovih romana dijele s protagonistima Hemingwayevih ili Remarqueovih djela jest da je i jednima i drugima na surov i nasilan način oduzeta mladost i da pate od traumatičnih ratnih posljedica i rušenja njima poznatoga svijeta.

U hrvatskom kontekstu, pojam izgubljene generacije poznat je i kao naziv splitske radijske emisije koju je dugi niz godina uređivao i vodio Damir Duplančić i u kojoj su se puštali popularni glazbeni brojevi uz koje je ova generacija odrastala i sazrijevala. Iz ove su emisije proizašle i dvije knjige, pod naslovom *Izgubljena generacija* i *Bestfeller – Izgubljena generacija*,²⁴³ koje objedinjuju priče iz djetinjstva i mladosti autora i drugih pripadnika ovoga naraštaja. Izgubljenu generaciju s prostora bivše Jugoslavije portretirali su i mnogi drugi autori i autorice ovoga naraštaja. U okviru suvremene poslijeratne bosanskohercegovačke književnosti za ovu se generaciju umjesto pojma izgubljena generacija učestalo koristi naziv pregažena generacija, čiji je najistaknutiji predstavnik Faruk Šehić, koji u mnogim književnim

²⁴² Vidi: Remarque, Erich Maria. *Na zapadu ništa novo*. prev. Miodrag Petrović. Rijeka: Otokar Keršovani, 1966.

²⁴³ Vidi: Duplančić, Damir. *Izgubljena generacija*. Split: Redak, 2009; Duplančić, Damir. *Bestfeller – Izgubljena generacija 2*, Split: Redak, 2014.

tekstovima, a naročito u knjizi priča *Pod pritiskom*, piše o traumama svojih vršnjaka pogođenih ratom.²⁴⁴ O izgubljenoj generaciji, koja je prvo upropaštena ratom i sankcijama, a zatim i krizama u doba tranzicije pisalo se i u Srbiji i to ne samo u književnom i društveno-političkom, već i u ekonomskom kontekstu. Tako na primjer u članku u kojemu se analizira ekonomska situacija u Srbiji o ovoj generaciji stoji sljedeće:

Osobe tih godišta su više nego ostali, još kao deca, osetile strahote rata, sankcije, lude devedesete, raspadanje države (...) Kada su bili u osnovnoj školi, grmelo je na ratištima, država se raspadala, nije bilo hleba i mleka, u srednjoj školi su osetili bombardovanje (...) Sada imaju oko 30 godina, zaduženi su do guše, a celog života će vraćati i dugove države koja je više nego potonula. (*Portal 1*)

Iz gore navedenih primjera vidljivo je da se oba pojma (izgubljena i pregažena generacija) odnose na istu generaciju ljudi s postjugoslavenskoga prostora te se stoga mogu primijeniti na opisivanje iskustava svih pripadnika te generacije, koji se još uvijek bore ne samo s posljedicama nasilnih ratnih konflikata, već i svim promjenama koje su u novije vrijeme donijeli tranzicija i globalne ekonomske krize. Sve četiri protagonistice pripadaju generaciji koja dijeli iskustvo raspada socijalističke Jugoslavije i zajedničkoga kulturnog prostora praćenog etničkim konfliktima, ratnim nasiljem te kompleksnim društveno-političkim i ekonomskim procesima u novouspostavljenim suverenim državama na tlu bivše Jugoslavije u doba tranzicije, što je odlučujuće za razumijevanje konstrukcije jastva protagonistica i drugih likova romana koji pripadaju izgubljenoj generaciji. Iako neću detaljnije ulaziti u problematiku generacijske pripadnosti autorica romana, važno je naglasiti da i same spisateljice, a ne samo protagonistice, pripadaju ovoj generaciji, što prepoznaje i autorica romana *Korov*, Stela Jelinčić u intervjuu u kojem izjavljuje:

U tom ludilu hormona, rata i mikrona, ta je generacija vidjela da se ruše ideologije, da se u ništa i ničemu ne može vjerovati, da je sve što smo dotad znali odjednom postalo pogrešno, da je sve ono što smo smatrali dijelom svojih identiteta odjednom trebalo nečim drugim i nečim serviranim odmah zamijeniti. (Bartolčić 3)

²⁴⁴ Vidi: Šehić, Faruk. *Pod pritiskom*. Sarajevo: Naklada Zoro, 2014.

Radi se o naraštaju kojega bi se po uzoru na Couplandovu *Generaciju X*²⁴⁵ moglo nazvati i svojevrsnom balkanskom generacijom X, koja se razlikuje od generacije svojih roditelja, ali i od "milenijske" ili "Y generacije" koja je odrastala poslije rata. Poput Couplandovih junaka iz istoimenoga kultnog romana, zauvijek promijenjeni prošlošću, nesigurni u ono što jest i što će biti, u bijegu od sadašnjosti i strahu od besperspektivne budućnosti, likovi koji pripadaju izgubljenoj ili pregaženoj generaciji pokušavaju preživjeti, snalazeći se u kompleksnim društvenim uvjetima. U poslijeratnom razdoblju intenzivne društvene transformacije i atmosferi opće društvene nesigurnosti i anksioznosti, protagonistice i njihovi vršnjaci prolaze kroz složeni i proturječni proces pokušaja definiranja vlastitog identiteta i društvenoga pozicioniranja. Posljedice raspada zajedničke države, rastakanja kolektivnoga jugoslavenskog identiteta i kolektivne svijesti Jugoslavena, okrutna ratna zbivanja, procesi suočavanja s tranzicijskom zbiljom i mnogostrukim društvenim promjenama u postjugoslavenskim društvima mnoge su od njih ostavile bez čvrstog oslonca i ideala, dezorijentirane, otuđene od okoline i pune nerazriješenih konflikata sa samima sobom i sredinom koja ih okružuje.

U slučaju autodijegetičkih pripovjedačica, sve transformacije njima poznatoga svijeta i društva snažno su utjecale i na njihove načine prisjećanja, konstruiranja sjećanja i načine pripovijedanja o vremenu djetinjstva i rane mladosti. Stoga je kategoriju dobi potrebno dovesti u vezu i s aspektima doživljenog iskustva i načinima (re)konstrukcije sjećanja i pamćenja.

8.3.2. Doživljeno iskustvo i (re)konstrukcije sjećanja

Problematika (re)konstrukcije sjećanja, iako prisutna u svim romanima, naročito je važna kada je riječ o romanu *Korov*, u kojem autodijegetička pripovjedačica kroz procese prizivanja sjećanja na doba odrastanja i (re)konstrukcije svoga prijašeg jastva nastoji kreirati vlastiti, subjektivni narativ. Sjećanja su predočena retrospektivno (korištenjem analepsi) i umetnuta u vidu ulomaka u okvirni narativ, čime utječu na cjelokupnu narativnu strukturu. Ovi fragmenti prisjećanja ne donose samo priče i anegdote o mladenačkim iskustvima protagonistice, već i o iskustvima njezinih vršnjaka i znanaca u kojima se ogledaju specifični problemi i načini razmišljanja i ponašanja izgubljene generacije. Razdoblje njihovog odrastanja opisano je kao razdoblje kaosa i užasa: "Tih devedesetih umiralo je dvadeseto stoljeće, svi su doslovce bili izvan sebe – raskrečeni između prošlosti i budućnosti" (Jelinčić 24), što nagovještava stanje

²⁴⁵ Coupland, Douglas. *Generacija X*. prev. Jelena Svilar. Koprivnica: Lora/Varaždin: Katarina Zrinski, 2001.

izgubljenosti i "raskrečenosti" u kojemu će mnogi pripadnici društva, a osobito spomenutoga naraštaja "zaglaviti" i kad devedesete prođu i kada tranzicija uzme maha u novom stoljeću. O konfliktima i problemima ove generacije u poslijeratno tranzicijsko doba bilo je riječi ranije, no ovdje ću detaljnije promotriti na koji su način sjećanja na predratno i ratno razdoblje predočena u romanu. Premda prisjećanje na prošlost, tematika rata, nacionalnih konflikata i etničke netrpeljivosti nisu centralne teme romana, ovi aspekti pridonose slojevitosti romana, ali i konstrukciji kompleksnih ženskih identiteta, dok se rat javlja kao jedan od važnijih motiva.

Iako je poznata stvar da je situacija u različitim dijelovima bivše Jugoslavije u ratnom razdoblju bila znatno drugačija i da ljudi u Zagrebu nisu bili u tako teškoj ratnoj poziciji kao ljudi iz nekih drugih gradova poput Sarajeva, trajna obilježenost iskustvom rata i traume ne može se adekvatno mjeriti niti uspoređivati. Tako Sofija, jedna od protagonistica analiziranih romana, susreće ljude koji površno sude o iskustvima drugih i hijerarhiziraju ratne traume. To se naročito odnosi na muškarce, koji su bili prisutniji na fronti i koji sebe smatraju najvećim žrtvama rata pa banaliziraju patnje žena ili djevojaka koje su poput Sofije u to vrijeme bile tinejdžerice. Kao odgovor na prebacivanja jednoga prijatelja da rat u Zagrebu nije ni bio pravi rat, protagonistica ironizira vlastitu poziciju i kaže:

Žensko sam i nisam bila u ratu. Ne kužim se u oružje, nisam išla u vojsku (...) Možda bih se trebala još i ispričavati zbog toga? Ja se svojim traumama ne hvalim. Sjećam se kako sam svom frendu, Bosancu, htjela ispričati neki doživljaj iz ratnog Zagreba, a ovaj popizdio. Da kakav ratni Zagreb! (...) Hoće reći da smo purgerski ratić doživjeli. Misli da rata u Zagrebu nije ni bilo. Valjda onda i nije kad on to tako kaže, jer on, Bosanac, to valjda najbolje zna. Taj naš rat je bio kurac. Kad ga oni slože, onda je to rat (...) Svi se natječu tko je više patio. (33)

Sofija ovdje ne govori iz pozicije žrtve, već ukazuje na banalnost hijerarhiziranja patnje, naglašavajući da, bez obzira na to što su osobna iskustva pripadnica i pripadnika izgubljene ili pregažene generacije bila različita, ne treba zanemarivati ili umanjivati razorni utjecaj ratne agresije i nasilja na psihi i živote mladih ljudi. U epizodi koja govori o incidentu na Ribnjaku kad je pijani gardist s bombama i pištoljima o pasu pred kraj rata šesnaestogodišnjoj Sofiji slomio nos jer mu je umjesto droge prodala kedu, dotiče se problematika nasilja i postratne traume mladića koji su se s bojišta vratili emotivno i psihički uništeni, često ovisni o alkoholu i drogama te spremni na nasilje. Istovremeno se ukazuje i na izgubljenost i dezorijentiranost

mladih poput Sofije, koji u teškim društvenim okolnostima i vremenima nestabilnosti i neimaštine, lutaju bez kompasa, provocirajući bez straha i pokušavajući na rizične načine doći do novca:

Uopće ga se ne bojim. "Imam one lažnjake", kažem Dini tiho da ratac ne čuje. I uvalim mu paketić krede. Frajer ode na wc i zacementira si obje nosnice. Vрати se i plasira mi šaku drito u glavu. Opalio me kao muškarca. Cijelom šakom i punom snagom. Krv hrli u obraze, stvaraju se vreće ispod očiju, čudim se što ne šiklja, konobari vade palice ispod šanka... Pobjegnem van. (59)

Na primjeru Sofijinih roditelja i članova obitelji pokazuje se kako su se i brojni pripadnici starije generacije morali uhvatiti ukoštac s društvenim promjenama u doba ratnih konflikata i tranzicije. Na početku rata Sofijine roditelje Stanka i Nadu, koji nikad nisu krili svoje partijske knjižice, kontrolira policija: "Policajac do policajca... Stanku se ideologija spustila kao izdrkani kurac. Sve je jednostavno, uz tresak, propalo i prije rečenice: djeco počeo je rat. Sve se sjeballo, sorilo, potonulo. I ne samo njemu" (22). Nakon toga ih je neko vrijeme nekolicina prijatelja bilježila kao komunjare: "Cica je rekla da smo komunjare i usmrtila dugogodišnje prijateljstvo" (26). Ipak, sve završava pomirenjem, jer se ispostavlja da za Cicu politika ipak nije toliko važna kao prijateljstvo, jer "nije imala cijelu obitelj u partizanima, nije vjerovala u komunizam, nije ga ni primjećivala" (26). Također, kroz priču o teti iz Sinja i njezinom sinu Banetu, roman ukazuje ne samo na pomake u svjetonazorskoj strukturi, već se dotiče i tematike nacionalne netrpeljivosti i mržnje u bivšoj Jugoslaviji, pri čemu se ističe i nezainteresiranost mnogih mladih ljudi za politiku i problematiku etničkih identiteta:

Prerano se ona udu nekom dala (...) Srpskom? Nismo pojma imali, nismo pitali... Bio je to potpuno nepotreban podatak, govoriti o tome kod nas se smatralo nepristojnim, zapitkivati o tome bezobraznim... Ali ne i drugima, kad je počeo rat – sranju brat... I čudili se mi klinci što im je do toga s kim se moja teta tuca... Govorili smo: pa svejedno (...) jedva da smo mogli razumjeti tko su ti, za nas novi, Srbi i Hrvati. (81)

Uslijed jačanja nacionalizma i odbacivanja socijalističke prošlosti i prevladavajućih ideoloških struktura, na površinu izlazi primitivnost i neprijateljstvo ljudi koji bez razloga ponižavaju i proganjaju svoje dojučerašnje susjede: "civilizirana bagra Baneta počela ratom gnjaviti, kuću im

govnima gađali, kamenjem porazbijali prozore" (81). Također se odbacuju i nekadašnji heroji i njihovi potomci: "A nekad smo tamo, u Sinju, bili popularni, nekad se škola po Stipi, narodnom heroju i babinom bratu zvala (...) Status pao začas (...) otopila se slava. Onda počeo rat" (82).

Narativ o životu prije i za vrijeme ratova devedesetih godina na prostorima bivše Jugoslavije u romanu *Korov* nerijetko je u otklonu od dominantnih narativa ovoga razdoblja, koje često nalazimo u prikazima odrastanja u SFRJ-u i ratnih konflikata koje nude pisci s ovih prostora. Iako pripovjedačica s određenog vremenskog i intelektualnog razmaka gleda na ratno doba odrastanja, pripovjedno *ja* katkad nema jednaku emocionalnu distancu prema tim ranim iskustvima doživljajnog *ja*. Portretirajući djetinjstvo i adolescenciju u prijeratnim i ratnim godinama i kompleksnim društvenim uvjetima iz subjektivne ženske perspektive, ovaj roman nalikuje drugim suvremenim ženskim kontranarativima spisateljica s postjugoslavenskoga prostora, koje se bave ovom tematikom i koje je u svojoj studiji analizirala Ajla Demiragić.²⁴⁶

Za razliku od toga, u romanu *Mogla je biti* prikazi traumatične ratne prošlosti samo se mjestimice pojavljuju kroz već spomenute opise urušenoga grada i ponašanja ljudi u njezinom okruženju u ranom poslijeratnom razdoblju, pri čemu na površinu izbija i problematika generacijskoga jaza:

Moja mama je uvijek kupovala lisnata peciva (...) tako da nam je zamrzivač uvijek bio pun peciva sa sirom i višnjom. Kao, ako nestane hljeba. Meni je to bilo glupo (...) Mislim da je to bio neki generacijski jaz – nasmijala se Esma. – Možda mjere predstrožnosti u slučaju da se opet zarati, ko će joj znati... (100).

Esmina sjećanja na prošlost većinom se odnose na odrastanje u predratnom i ratnom razdoblju i na vrijeme koje je provela s majkom. Iako se ova sjećanja u vidu fragmenata i anegdota sporadično javljaju tijekom pripovijedanja, mnogo govore o Esminom doživljaju raspada Jugoslavije i o situaciji u kojoj se njezina obitelj našla tijekom rata:

²⁴⁶ Vidi: Demiragić, Ajla. *Ratni kontranarativi bosanskohercegovačkih spisateljica*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2018.

(...) Jugoslavija je bila izgubljena jer nije bila ničija, ili je bila toliko svačija da zapravo nije bila ničija (...) Tako su mnogi ljudi koje je znala govorili o ratu u tom nekom kulinarskom registru, *zakuhalo se*. I zagorilo. Ona je umjesto u klupi, dane provodila po skloništima, ali tada je bar bila s mamom..." (20).

Rana smrt majke, kao i rat, donijela je gubitak i bijes, ali i promjenu, jer se od toga trenutka protagonistica morala sama brinuti za sebe: "Uvijek je godine nečije smrti uspoređivala s godinama u kojima je umrla njena mama; na one preko sedamdeset je bila skoro pa kivna zbog pa drskosti da budu tako dugovječni" (112). Odlomci koji sadrže sjećanja na doba djetinjstva, ratno vrijeme i prijevremeni gubitak majke ne otkrivaju samo Esminu čežnju za majkom, već i nostalgiju za djetinjstvom, prošlim vremenima i zemljom koje više nema:

Njihova ju je čestitka podsjetila na sve one čestitke koje su Esma i njena mama ispisivale na kuhinjskom stolu (...) Nekad je, dok su one tako pisale čestitke, s njima sjedila i mamina drugarica Slava, odnosno Jugoslava... bila je pljunuta Mortiša iz porodice Adams. (133)

Spominjanjem poznatih fikcionalnih likova kao što je Mortiša iz porodice Adams, stvarnih mjesta i osoba iz javnoga života te ugrađivanjem niza drugih tekstualnih signala i kulturnih referenci, na primjer imena *Jugoslava*, u književni tekst, priče protagonistica smještaju se u određeni prostorno-kulturni, ali i vremensko-generacijski kontekst.

8.3.3. Kulturne reference i elementi popularne kulture

Iznimno je teško definirati senzibilitet izgubljene generacije koja je sazrijevala na presjecištima različitih ideoloških sklopova i oprečnih sustava vrijednosti te u okruženju masovnih medija, cyber i pop art estetika. Društveno-politički kontekst i izvanknjiževni okvir u kojemu nastaju književni tekstovi diskurzivno utječu ne samo na konstrukcije fikcionalnih identiteta u književnim tekstovima, već i na konkretne pripovjedačke prakse. Isto tako, književnost i popularna kultura igraju važnu ulogu u samom procesu kreiranja kulturnog identiteta. S obzirom na to da značenja nemaju stalno mjesto unutar kulturnih polja, njihova pozicija i oblik u istom se kontekstu mogu modificirati, kako naglašava Hall (126-155). U slučaju kulturne

identifikacije protagonistica koje pripadaju izgubljenoj generaciji, iz tekstualnih se signala može zaključiti da zapadnoeuropski kulturalni identitet biva djelomično prisvojen, dok drugim dijelom istovremeno još uvijek vladaju tradicionalističke i lokalne kulturno-identitetne ideje i prakse.

Na primjeru hrvatske književne produkcije u doba tranzicije Kolanović uočava da s jedne strane nalazimo artikulaciju i problematizaciju tranzicijskih procesa u samom tekstu, dok je s druge strane književnost uvelike određena medijima i popularnom kulturom. Književni se tekstovi više toliko ne bave artikuliranjem nacionalnog identiteta, kao što je to bio slučaj devedesetih, već se u njih u izmijenjenom kontekstu prije svega upisuju kultura potrošnje i tržišta. S jedne strane, književnost je zakoračila u društvo spektakla,²⁴⁷ dok je s druge strane imala avangardnu ulogu u kritičkoj problematizaciji tranzicijskih procesa. U središtu književne redefinicije tranzicijskih identiteta nalaze se kodovi kasnoga kapitalizma, koji su izmijenili simbolički identitet građana i njihovu popularnu kulturu i svakodnevnicu. Time se uspostavlja kontinuitet suvremene književnosti sa socijalističkim razdobljem, pri čemu im je zajednička ovisnost o zapadnjačkim popularnokulturnim obrascima te specifična artikulacija otpora prema dominantnoj ideologiji. Kada se radi o tržištu, popularnoj i potrošačkoj kulturi, tranzicija se može promatrati kao bitan trenutak procesa započetih u socijalizmu, no potrošačka i popularna kultura imaju drugačiju vrijednost u novom kontekstu u stvarnosti i u književnim tekstovima. Premda sve ukazuje na povezanost povijesnih procesa, za razumijevanje tranzicijskih romana potrebno je u obzir uzeti prošlost (Kolanović 340-342).

Dijagnoza koju je Kolanović postavila za hrvatsku književnost mogla bi se primijeniti i na romane ostalih postjugoslavenskih književnosti koji problematiziraju tranzicijsku društvenu i kulturnu situaciju. Korištenjem određenih kulturnih referenci i elemenata popularne kulture u književnim tekstovima kao tekstovima kulture, značenja se mogu ne samo konstruirati, već se postojeća, pripisana značenja mogu dovesti u pitanje i subvertirati, čime se dekonstruiraju stereotipi i nametnute verzije identiteta. Kulturne reference i elementi popularne kulture u odabranim romanima ne služe samo za smještanje radnje u određeni povijesni i društveno-kulturni kontekst, već postaju temelj karakterizacije lika te funkcioniraju kao generacijski i kulturni kodovi i označitelji struktura sjećanja. U tekstu *Mindy, Monet i Katty Perry* Maša Grdešić primjećuje da su likovi koji su konstruirani kulturnim i popularnokulturnim

²⁴⁷ Vidi: Debord, Guy. *Društvo spektakla & komentari društvu spektakla*, prev. Goran Vujasinović. Zagreb: Arkzin, 1999.

referencama i karakterizirani svojom pripadnošću određenoj kulturi ili kulturnoj niši čest motiv suvremene književnosti, no da su u pozadini takve karakterizacije i upućenosti likova u popularnu kulturu uvijek rodne, etničke, klasne, dobne ili obrazovne odrednice (131-132).

Dok se uporabom kulturnih referenci, koje se odnose na međunarodni kontekst i svjetsku kulturnu baštinu u odabranim romanima, nastoji ukazati na pripadnost protagonistica određenoj (sub)kulturi ili na uspostavljanje veza s određenim autorima, njihovim idejama ili njihovom estetikom, reference koje su vezane za prostor bivše Jugoslavije i njezinoga kulturnog naslijeđa markiraju identifikaciju s nekadašnjom jugoslavenskom kulturom, smještajući narative u zajednički postjugoslavenski kulturni okvir. Elementi popularne jugoslavenske, postjugoslavenske i globalne kulture iznimno su važni ne samo za konstrukciju postjugoslavenskoga kulturnog identiteta protagonistica, već i za konstrukciju pripadnosti protagonistica određenom naraštaju, u ovom slučaju izgubljenoj generaciji. Premda sva četiri romana obiluju kulturnim referencama i elementima popularne kulture, zbog ograničenog opsega ovoga rada na primjerima romana *Paprat* i *Mogla je biti*, u kojima su takve reference najočitije, promotrit ću kako se putem kulturnih referenci konstruira pripadnost protagonistica određenoj (sub)kulturi, ali i vlastita verzija hibridnoga kulturnog identiteta, nastalog na presjecištu generacijskog i postjugoslavenskog identiteta.

Iako je roman *Paprat* fokusiran na sadašnjost protagonistice i sadrži mnogo manje retrospektivnih pasaža i vraćanja u predratno doba djetinjstva nego *Korov* i u ovom se romanu povremeno javljaju fragmenti sjećanja na prošlost koji sadrže kulturne reference i elemente popularne jugoslavenske kulture, koji također signaliziraju pripadnost protagonistice izgubljenoj ili pregaženoj generaciji, ali i određenoj lokalnoj kulturi. Primjerice, u jednoj se sceni kao lik pojavljuje Branko Milićević, poznatiji kao Branko Kockica, čija je emisija *Kocka, kocka, kockica*, prvi put emitirana 1974. godine, obilježila djetinjstva mnogih predstavnika izgubljene generacije diljem bivše Jugoslavije tijekom osamdesetih godina. Uvodna pjesma emisije *U svetu postoji jedno carstvo* i danas je popularna među pripadnicima ovoga naraštaja. Prilikom susreta s Brankom na rođendanskoj proslavi svoje tete, protagonistica doživljava razočarenje i šok, jer se heroj njezinoga djetinjstva iznenada preobražava u osjetljivog i vulgarnoga primitivca, što za posljedicu ima rušenje još jedne iluzije iz prošlosti. Iz javnih je medija poznato da se ovaj nekadašnji idol mališana zaista promijenio i da je svojim

neprimjerenim ponašanjem u javnosti razočarao mnoge od svojih obožavatelja.²⁴⁸ Osim toga, ovdje dolazi do izražaja i generacijski konflikt između starih i nešto mlađih, tj. izgubljene generacije i generacije kojoj pripadaju njezina teta, Branko i ostali gosti. Istovremeno se pruža i uvid u problematične obiteljske odnose, koji su odredili proces odrastanja protagonistice:

Bio je i Branko Kockica, tetkin kum. I sve vreme se mi kao nešto mladenački zezamo, iako on ima šezdeset i dve, a ja trideset četiri godine, to je Branko Kockica, *tatatatira*, *u svetu postoji jedno carstvo*, to je Branko u čijoj *Kockici* nisam nikad bila jer se moja mama svađala s mojim tatom posle razvoda i nikad mi nije dala da se lepo družimo (...) al' evo sad sam srećna, sedim pored Branka Kockice i kao da mi je on tata, šalimo se, zajebavamo se, i u jednom momentu ja se nagnem i kažem mu: "Vidi kako svi ovi matorci pokušavaju da komuniciraju, baš je smešno. Uštogljeni su, je l' da?", a on se okrene, on, Branko Kockica i kaže mi bez pardona: "Puši!", ja ga gledam i kažem: "Šta, ne razumem?" A on kaže: "Kurac, šta se obično misli kad se kaže puši", i ja zabezeknuta. Branko se uvredio, valjda i on misli da spada u te matorce pa se osetio prozvanim... nemam pojma, još jedna slomljena iluzija. (28-29)

Osim ranije spomenutih epitafa i lika Branka Kockice, u romanu *Paprat* nalazimo cijeli niz književnih, glazbenih, filmskih i drugih kulturnih referenci, uključujući one koje se odnose na jugoslavensku ili postjugoslavensku popularnu kulturu, ali i suvremenu globalnu kulturu. Katkad su u glavni narativ umetnuti cijeli odlomci kao što je *omazh Bukovskom* ("Bukovski je car. Osećam ga, nije džabe što su mi rekli da pišem kao on. Nismo isti ali ima sličnosti (...) Seremo na sve ustaljeno i prihvaćeno. Volim ga" (32), ili *Intermezzo*, posvećen autorima knjige *Telex*²⁴⁹ (38-48), koji su opet ispunjeni daljnjim kulturnim referencama. Nerijetko se u tekstu spominju i imena popularnih autora i knjiga, primjerice romani *Strah od letenja* Erike Jong (25) i *Komo* Srđana Valjarevića (100), glazbenika i bendova, kao što su Milan i EKV (80) ili glumaca i filmova, na primjer *Izgubljeni u prevodu* (21). Ove reference ne govore samo o

²⁴⁸ Vidi npr.: <<https://noizz.rs/kontra/kako-je-branko-kockica-od-najveceg-heroja-postao-veliki-negativac/02m01w9>>.

²⁴⁹ *Telex*, kratica za Teleprinter Exchange naslov je satiričnoga romana Nemanje Moravića Balkanskog i Vladimira Protića iz 2007. godine.

osobnim interesima i stavovima protagonistice, već upućuju i na njezin osjećaj pripadnosti određenoj generaciji i (sub)kulturi.

Iako u romanu *Mogla je biti* brojne reference na bosansku kulturnu baštinu i tekstualni signali kao što su imena likova Meša, Ismar, Hazim ili Zlatan, obiteljski ritual jedenja teleće glavuše, turcizmi poput *ćeif*, *ćumez* (123), *đuzel* i *hurija* (169), kojima je bogat govor pripovjedačice i likova ili citiranje sevdalinke *Ja zagrizoh zelenu jabuku* (167) radnju smještaju u bosanskohercegovački kulturni kontekst, tekst obiluje i kulturnim i popularnokulturnim referencama kojima se ukazuje na povezanost s jugoslavenskom popularnom kulturom. Sami naslov romana, kao i ime protagonistice (Esmā) nadahnuti su pjesmama sarajevske grupe *Bijelo dugme*, osobito popularne diljem bivše Jugoslavije upravo u doba odrastanja izgubljene ili pregažene generacije. Većina poglavlja također je nazvana po naslovima ili stihovima pjesama grupe *Bijelo dugme* (*Sama u tom haljetku cirkuske jahačice*, *Ala je glupo zaboravit njen broj*, *Ne gledaj me tako*, *Padaju zvijezde*, *Kiše su stale zbog nje*, *Nikom na svijetu kao meni nije*, *Na kojem boku spavaš*, itd.), a pojedini se stihovi pojavljuju i u samom tekstu, primjerice *Sve je to od lošeg vina* (17), čime se signalizira uronjenost likova u jugoslavenski i bosanskohercegovački kulturni kontekst i ukazuje na generacijski identitet protagonistice i njezinih vršnjaka. Iako se u svim naslovima poglavlja ogleda njihov sadržaj, naslov romana posebno je znakovit, jer odražava cjelokupnu problematiku knjige, što postaje jasno kad se stihovi pjesme *Mogla je biti prosta priča* benda *Bijelo dugme* usporede s glavnim radnjom romana:

U stvari ordinarna priča, kao Pepeljuga
Telefon, krevet, malo pića i zaplet i poruka
I sve je moglo sasvim tako biti
Da nije ritam brz
Već bi se snašli i ona i ti
Uz valcer, tango il' bluz

Mogla je biti prosta priča, fina, duhovita
Malo žurskog kiča i lagana muzika
I sve je moglo sasvim tako biti
Proš'o bi, proš'o bi fol

Već bi se snašli i ona i ti
Al' ne znaš plesat' rock 'n' roll

A to je baš prosta stvar
I vi ste baš zgodan par
Probajte, baš prosta stvar.²⁵⁰

Roman sadrži još niz drugih elemenata koji se odnose na jugoslavensku popularnu kulturu kao što su imena glumaca, pjesama i izvođača poput Bate Živojinovića (20), Neleta Karajlića i nadrealista (118), Lepe Brene (14-15) i Vesne Zmijanac (72), koji upućuju na Esminu generacijsku pripadnost, ali i osjećaje nostalgije za prošlošću. Sprega specifičnoga kulturnog identiteta i identiteta izgubljene generacije posebno se očituje u odlomcima u kojima se govori o Titu i pionirima te se djelomično citira pionirska zakletva: "Esma je bila jedna od zadnjih generacija Titovih pionira. Sjećala se i zakletve. *Danas kada postajem pionir, dajem časnu pionirsku riječ, da ću... voljeti i braniti... nešto. I tu je malo zablokirala*" (20). Nadalje, o važnosti sjećanja za konstrukciju generacijskog identiteta svjedoče i odlomci u kojima se spominju partizani i jugoslavenski partizanski filmovi:

Imala je jednog prijatelja čiji je deda bio nosilac partizanske spomenice, ali tom su čiči na živce išli partizanski filmovi koje je, zapravo, doživljavao kao dokumentarce i stalno je zanovijetao da nije tako bilo i da taj Bata ili ko već laže, pa je film *Partizanska eskadrila* posprdno zvao *Partizanska espadrila*. (20)

Zanimljiva je i misteriozna pojava, tj. Esmino priviđenje lika Duška Trifunovića u krombi kaputu, koji promiče romanom kao fantom koji ukazuje na stalno prisutan osjećaj čežnje za prošlim vremenima. Ovim kulturnim referencama uspostavlja se veza protagonistice s prošlošću socijalističke Jugoslavije i s jugoslavenskom kulturom, koja ju je u djetinjstvu formirala i koja čini integralni dio njezinog identiteta. Iako je Esmino sjećanje na djetinjstvo u Jugoslaviji nepotpuno i fragmentirano, ono još uvijek utječe na njezinu konstrukciju jastva i doživljaja svijeta.

²⁵⁰ Vidi: <<https://www.songtexte.com/songtext/bijelo-dugme/mogla-je-bit-prosta-pria-3b81b434.html>>.

Međutim, kroz roman se provlači i mnoštvo kulturnih i popularnokulturnih referenci vezanih za postjugoslavenski tranzicijski kontekst te za suvremeni globalni kulturni kontekst. Posebno elementi popularne kulture pridonose konstrukciji partikularnoga kulturnog, ali i generacijskog identiteta, koji su međusobno umreženi. Tako se u tekstu spominju popularne emisije i produkti suvremenoga doba kao što su reality show *Farma* (12), zvijezde turbofolka i srpskoga *Granda* poput Jelene Karleuše i Dare Bubamare (14-15), ali i svjetski poznate zvijezde ili fiktionalni likovi koji pripadaju zapadnjačkoj i suvremenoj globalnoj popularnoj kulturi kao što je američka pjevačica Christina Aguilera, britanska spisateljica J. K. Rowling i protagonist njezinih knjiga Harry Potter (14) te Borat, lik kojeg utjelovljuje komičar Sasha Cohen u istoimenom filmu. U Esminoj navici da bez ikakvih selekcijskih kriterija sluša što god joj padne pod ruku, od hitova Tanje Savić, zvijezde *Grand showa* preko sladunjavih balada britanskoga pjevača Jamesa Blunta do Yiddish Klezmer glazbe, očituje se ne samo njezin manjak zanimanja za glazbu ili poznavanje glazbe uopće, već i kolektivna naklonost ka hibridnosti i miješanju glazbenih žanrova u postmodernističko doba, ali i sve veća popularnost trenda turbofolka, koji u tranzicijskom razdoblju postaje sve rašireniji i u postjugoslavenskim urbanim sredinama: "Malo je slušala Tanju Savić, pa onda neke druge sentimentalne ljige tipa Džejmsa Blanta, da bi na kraju odvrtila *Lomir Zich Iberbetn*, što je skinula samo zato jer je Roza rekla da je to slušala na onom klecmer koncertu (133). Razlike između Rozinih i Esminih životnih izbora, navika i stilova detaljnije ću analizirati u sljedećem poglavlju, jer one ujedno odaju i razlike u njihovim stavovima i odnosu prema životu i okolini.

8.3.4. Zaključak

Baveći se aktualnim društvenim problematikama i fenomenima suvremenoga života, romani odražavaju i problematiziraju suvremenu urbanu stvarnost tranzicijskih postjugoslavenskih društava. Kroz smještanje protagonistica i njihovih priča unutar ovoga specifičnog konteksta uočava se određeni način konstruiranja suvremenih ženskih subjekata. Njihov proces društvenoga pozicioniranja kao subjekata otežan je kompleksnim društveno-političkim kontekstom i turbulentnim promjenama u tranzicijskim društvima na početku novoga tisućljeća, u kojima je sve upitno, nejasno, nestabilno i promjenjivo i u kojima protagonistice zauzimaju slične, mada ne identične podređene pozicije, nastale presijecanjem spolnih i rodnih s tranzicijskim, prostornim i generacijskim identitetima. Iako su protagonistice i njihova iskustva plod fikcije, odabrani književni tekstovi, viđeni kao tekstovi kulture, mogu poslužiti

kao vrijedan izvor refleksije o aktualnoj društvenoj stvarnosti tranzicijskih društava s postjugoslavenskih prostora, ali se ujedno mogu promatrati i kao svojevrsni komentar ili sredstvo za propitivanje odnosa između subjekta i društvene matrice te normi dominantnih ideologija i umreženih mehanizama i diskursa moći koji produciraju društvene nejednakosti i razlike. Kroz osobne priče i artikulaciju individualnih iskustava protagonistica, prikazanih iz specifično ženske perspektive, predočava se konfliktna individualna, ali i kolektivna svijest pripadnica izgubljene generacije, koja se u tranzicijskom razdoblju na postjugoslavenskim prostorima našla u vrtlogu identitetskih kriza i unutarnjih nedumica te u stalnom sukobu s dominantnim društvenim normama i konvencijama. Premda protagonistice odabranih narativa sebe često zamišljaju kao osobe koje se izdvajaju iz homogene mase koja ih okružuje, a autodijegetičke pripovjedačice nastoje sebe tako i predočiti, na određene načine kroz sve njih progovaraju glasovi izgubljene generacije. Svojim fokusom na svakodnevnicu i iskustva naročito ženskih likova u tranzicijskom postjugoslavenskom kontekstu odabrani romani reflektiraju problematiku s kojom se pripadnice toga naraštaja u ovom razdoblju i na ovim prostorima i u stvarnosti suočavaju. Aspekt naglašavanja individualnih iskustava osjećaja i problema koje dijele protagonistice romana ukazuje na sličnosti između ženskih iskustava ne samo na regionalnoj razini, već i u širem globalnom kontekstu početkom 21. stoljeća.

9. Seksualni identitet

Daljnji važan aspekt sva četiri odabrana romana je konstrukcija ženskog seksualnog ili spolnog identiteta. Iako još uvijek traju rasprave o tomu trebaju li se spol, rod i seksualnost promatrati kao jedna ili više kategorija analize, suvremeni feministički, rodno orijentirani i *queer* pristupi, koji kritički preispituju konstrukcije i prikaze seksualnosti i tjelesnosti u tekstovima kulture, seksualnost većinom tretiraju kao zasebnu analitičku kategoriju. Prema mišljenju brojnih teoretičarki i teoretičara među kojima je i Susan Sneider Lanser,²⁵¹ kategorija seksualnosti, iako umrežena i u stalnom suodnosu sa spolnim i rodnim kategorijama, koje su bile u središtu interesa prvog analitičkog poglavlja, ne smije se poistovjećivati s istoimenim kategorijama. U ovom se radu kategorija seksualnosti također uzima kao zasebna identitetska sastavnica i predstavlja jednu od temeljnih kategorija analize identiteta protagonistica.

Budući da je seksualnost usko povezana s problematikom tjelesnosti, svako ozbiljnije razmatranje konstrukcija seksualnih identiteta zahtijeva i bavljenje načinima zamišljanja i predočavanja tijela. Imaginacije i koncepcije tijela, koje utječu na njegovo postojanje, iznimno su važne za analizu seksualnih identiteta protagonistica, jer su utkane u njihovo iskustvo na intimnoj, ali i na kolektivnoj razini, pri čemu određuju njihovu društvenu poziciju. Još jedan bitan aspekt su osobna poimanja i doživljaj seksualnosti i tjelesnosti protagonistica te ljubavno-erotski i seksualni odnosi te dinamike u kojima se ogledaju odnosi između spolova u postjugoslavenskom i tranzicijskom kontekstu. Pritom, romani tematiziraju neke od aspekata ženskosti i ženske seksualnosti koji su u postjugoslavenskoj književnosti i književnim analizama još uvijek zapostavljeni i nedovoljno obrađeni, kao što su ženska seksualna želja i žudnja te užitek i potraga za ispunjenjem kroz erotična iskustva. Ovo se naročito odnosi na tabu teme poput ženskoga promiskuiteta, homoerotizma, istospolne ljubavi, lezbijstva i biseksualnosti. S obzirom na to da je kategorija seksualnosti višestruko umrežena ne samo sa spolnim i rodnim, već i s drugim kategorijama subjektivnosti, za primjerenu analizu seksualnog identiteta protagonistica potrebno ju je razmotriti i kroz intersekcije sa svim drugim ranije analiziranim kategorijama jastva. Stoga predstojeća analiza odabranih suvremenih žensko

²⁵¹ Vidi: Lanser, Susan Sneider. "Sexing Narratology. Toward a Gendered Poetics of Narrative Voice." *Grenzüberschreitungen: Narratologie im Kontext / Transcending Boundaries: Narratology in Context*. Ur. Walter Grünzweig i Andreas Solbach. Tübingen: Günter Narr Verlag, 1999: 167-183.

orijentiranih narativa obilježenih tjelesnošću podrazumijeva interdisciplinarni pristup koji uključuje suvremene feminističke, rodno orijentirane i *queer* pristupe te teorije i diskurse o ženskoj seksualnosti i tjelesnosti.

9.1. Seksualnost i tjelesnost

Problematika vezana za predodžbe i prezentacije seksualnosti i tjelesnosti iznimno je aktualna u suvremenoj teoriji i medijima, a seksualne i tjelesne norme, izgled, načini brige o tijelu te prakse i načini discipliniranja i nadzora već dugi niz godina nalaze se i u središtu književnog i kulturnog interesa. Seksualnost se tradicionalno promatra iz dvije dominantne perspektive. S jednoga je stajališta definirana kao biološka kategorija, pri čemu se seksualno ponašanje smatra uvjetovanim nagonima i hormonima, povezujući se s reproduktivnim ponašanjem, tj. stvaranjem potomstva. Drugi način poimanja seksualnosti u skladu je s etičkim i moralnim sudovima, prema kojima su neka seksualna ponašanja viđena kao normalna, ispravna i moralna, a druga kao pogrešna, nemoralna i perverzna. Ovakvo gledište postavlja seksualnost u etičke okvire i strukturira je preko binarnih opozicija (Simić 185-186).

U povijesti zapadne filozofije tijelo je većinom bilo konceptualizirano kao dio biološke prirode, oprečno racionalnom mišljenju; predstavljano je i kao instrument ili oruđe koje treba usmjeravati, jer zahtijeva disciplinu i kontrolu, ali i kao mogući izvor poremećaja koje treba nadzirati. Zbog toga je dugo vremena bilo protjerivano iz socijalne interakcije i "podređeno eteričnom i neuhvatljivom, a potencijalno svemoćnom i neograničenom duhu, nestabilno i smrtno telo tokom vekova dobija civilizacijsku etiketu koja određuje da ono ima predstavljati sve što je upitno, prolazno, krhko, sklono sagrešenju, etički nepouzđano. Teranje tela u polumrak istovremeno je i uzrok i posledica ovakvog predodređivanja", zaključuje Vladislava Gordić Petković (45).

Binarna opreka između tijela i uma u korelaciji je s tradicionalnom oprekom između muškarca i žene, pri čemu se žena smatra "usidrenom" u tjelesno postojanje na način koji dovodi u pitanje postizanje racionalnosti. Ona se svodi na tjelesnu razinu, lišavajući se subjektiviteta, jer patrijarhalna kultura počiva na simboličkom poretku u kojemu tijelo podrazumijeva odsutnost intelekta. Premda čak i pojedine feministkinje preuzimaju patrijarhalne pretpostavke o "usidrenju" žena u tjelesnost pa tvrde da "[ž]ene su nekako više biološke, tjelesnije i prirodnije

od muškaraca" (Grosz 14), većina suvremenih feminističkih kritičarki smatra da je tendencija k utjelovljenju žene sama po sebi diskriminirajuća, jer je u patrijarhalnoj kulturi tjelesno označeno kao inferiorno u odnosu na netjelesno (Abrasowicz 2). Takvo "usidrenje" u tjelesno postojanje iz patrijarhalne i eurocentrične perspektive nije se pripisivalo samo ženama i njihovim tijelima, već i svim onima koji na neki način odstupaju od dominantne norme, kao što su kolonizirana tijela, tijela nižih klasa, bolesna i ostarjela tijela.²⁵²

Foucault, tvorac ideje o seksualnosti kao proizvodu diskursa, govori o tijelu kriminalca, luđaka i ljubavnika kao o poligonu križanja jezika i moći. Između njegove teorije i feminizma, Margaret McLaren prepoznaje tri dodirne točke: tijelo se istražuje, politizira i rješava balasta dualističkih definicija. Ono postaje diskurzivni efekt: znak razlike, borbe i prisvajanja, prostor upisivanja različitih oblika moći i kontrole (Gordić Petrović 46). Jedna od teza koju je u svojim djelima razradila Judith Butler je da tijelo u osnovi ne posjeduje niti spol niti rod te da je rod društvena projekcija na tijelo, odnosno da su sve ove kategorije društvene konstrukcije. Pa ipak, tijelo nije samo znak, koncept ili konstrukt, već je ono i realnost, odnosno izvedbena konstanta čija se forma, ali i doživljaj neprestano mijenjaju.²⁵³ Suvremene teoretičarke i teoretičari tjelesnosti tijelo promatraju kao element individualnog i socijalnoga počela, ali i kao objekt društvene prisile, zakonskih mjera i seksualne te ekonomske razmjene. Zahvaljujući utjecaju masovnih medija te modnoj i kozmetičkoj industriji tijelo suvremenoga čovjeka postaje prepoznatljiv fetiš globalne kulture. Medijski i javni prostori preplavljeni su prikazima zdravih, mladih, dobro oblikovanih, privlačnih, društveno poželjnih tijela koja su usklađena s današnjim globalnim standardima ljepote. Istovremeno s konstrukcijama savršenoga, tj. mladog, zdravog, seksualno privlačnog i estetski besprijekornog tijela događa se i proces tabuizacije i isključivanja onoga "drugog" tijela koje se iz bilo kojega razloga ne uklapa u dominantni heteroseksualni binarni model. U kulturi uniformnosti tijelo koje odstupa od norme jer je staro, bolesno, krhko, inhibirano ili oskvrnuto biva skriveno, potisnuto na marginu, stigmatizirano ili u potpunosti prešućeno (Abrasowicz 3).

²⁵² Vidi: Alcoff, Linda Martí. *Visible Identities: Race, Gender, and the Self*. New York: Oxford University Press, 2006; McClintock, Anne, *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest*, New York: Routledge, 1995.

²⁵³ Vidi: Jovićević, Aleksandra. "Nove prezentacije tela u doba post-humanizma." 2010. <<http://www.uu-studije-performansa.tkh-generator.net/2010/03/29/937>>.

9.1.1. Žensko tijelo u književnosti i iz feminističke perspektive

Jedan način poimanja ljudskoga tijela je da je ono povijesni i kulturalni fenomen, simbolička mašina koja kroz strukturu umjetničkog izraza i društvene metafore ukazuje na razvoj odnosa prema tjelesnom. Ono ima neograničene mogućnosti umjetničkog izraza kao posebnoga semantičkog instrumenta i može se koristiti za slanje političkih i društvenih poruka ili kao kritika shvaćanja i predstavljanja identiteta i odnosa moći.²⁵⁴ Mnogo je različitih mogućnosti predstavljanja tijela u književnosti kako bi se definirali, razotkrili ili kritizirali načini na koje je ono predloženo i doživljeno u stvarnosti, na primjer tijelo kao tekst, kao politički ili društveni stav, virtualno tijelo, ogoljeno tijelo, tijelo koje prolazi kroz različite transformacije, itd.

U posljednjim su se desetljećima suvremene književne i kulturne teorije, prije svega one iz feminističke i rodno orijentirane perspektive, iscrpno bavile pitanjem tijela kao uporišta ženske različitosti i strateškoga mjesta formiranja ženskog identiteta, jer je žensko tijelo kroz povijest društveno i simbolički konstruirano kao mjesto drugosti te društvene, političke i kulturne inskripcije i proizvodnje. Na sociokulturnoj razini ono funkcionira kao važan aspekt oblikovanja i fikcionaliziranja ženskog identiteta. Žensko se tijelo u književnosti dugo zamišljalo i predstavljalo sposobnim za reprodukciju, ali uglavnom pasivnim i neproduktivnim. Inercija i pasivnost tijela impliciraju da se na njega može djelovati, da ga se može obuzdati, sputati i kontrolirati izvana. Kao predodžba, žensko je tijelo oblikovano nizom konvencija i stalno izloženo vanjskom, naročito muškom pogledu (*male gaze*), što je vidljivo u svim područjima umjetničke i kulturne produkcije. U mnogim tekstovima kulture ono je konstruirano kao patrijarhalni fantazam simboličkoga teritorija predodređenog za osvajanje i oduzimanje te objektivirano i lišeno subjektiviteta (Abrasowicz 2). Žene i njihova tijela u književnosti se obično idealiziraju, mistificiraju ili demoniziraju. Većina književnih djela autora nudi patrijarhalni muški pogled na žensko tijelo i žensku seksualnost, pri čemu određuje ženu kao objekt požude i pasivnosti u intimnim vezama, što samo potvrđuje i pospješuje podređenu ulogu žene u društvu uopće. Iz ove su vizure žene prikazane kao objekt muške seksualne želje, smještene u sferu tjelesnosti. Iako su se imaginacije, društveno dogovoreni kriteriji i ideali ženstvenosti i ženske ljepote tijekom povijesti mijenjali, većinom su bili

²⁵⁴ Vidi: Lennon, Kathleen. "Feminist Perspectives on the Body." *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Ur. Edward N. Zalta. Fall 2019. <<https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/feminist-body/>>.

definirani i vrednovani prema patrijarhalnim standardima te obilježeni izvođenjem ženstvenosti kroz "ženstvene" načine ponašanja, oblačenja, uređivanja ili šminkanja, pri čemu su odsutnost izvedbenih nastupa i odbijanje patrijarhalno poželjnih vrijednosti mogli biti tumačeni kao ružnoća ili izostanak ženstvenosti.

Premda s vremenom brojne feminističke teoretičarke i kritičarke preispituju i dekonstruiraju patrijarhalne koncepte ženstvenosti i ženske ljepote, razotkrivajući ih kao društvene konstrukte, tradicionalne predodžbe o ženskosti i tjelesnosti još uvijek imaju iznimnu simboličku moć i sveprisutne su i u suvremenosti. Veliki dio suvremene književne produkcije još uvijek je prožet lajtmotivom utjelovljene ženskosti,²⁵⁵ primjećuje Abrasowicz, "od tematiziranih fizioloških zadatosti do društveno-političke, ekonomske i kulturološke konstrukcije, od motiva tijela s neiskorjenjivim i naknadno upisivanim atributima, tabuima i neistraženim potencijalima, osobito doživljava li se ono kao oruđe društvene pobune – do uporišta s kojeg se prokazuje fikcija antropocentričnih projekcija" (2-3).

U stvaralaštvu suvremenih spisateljica, čija se djela fokusiraju na žensko iskustvo i problematiku ženske seksualnosti, središnje mjesto zauzimaju "slike tijela" i tjelesne predodžbe, odnosno tjelesni imaginariji. U članku o prikazima ženskoga tijela iz feminističke perspektive Kathleen Lennon navodi da su feminističke teoretičarke, koje su usmjerene na razmatranje promjena načina konstrukcije i opažanja tijela, radeći s pojmom tjelesnog imaginarija tjelesnost vidjele kao središnju kategoriju u procesu političke i društvene transformacije (20). Slika tijela oblikuje se načinom na koji subjekt doživljava svoje tijelo, od tjelesnog iskustva do emocionalne investiranosti i to je ono na što se, za mnoge, odnosi pojam tjelesnog imaginarija.²⁵⁶ Mnoge su emocionalne izdvojenosti društveno ili pojedinačno povezane s određenim tjelesnim značajkama, koje su viđene kao štetne i destruktivne. Postoji niz štetnih imaginarija ženskih tijela, homoseksualnih tijela, nebijelih tijela ili onih tijela koja su zamišljena kao slaba i onesposobljena. Također, načini tumačenja tjelesnih obilježja podložni su promjenama. Alcoff skreće pažnju na to da se afektivna izdvojenost koju nose naša

²⁵⁵ Feminističke teoretičarke i teoretičari utjelovljenja (*embodiment*) dali su važan doprinos filozofiji utjelovljenja i osigurali su da pažnja usmjerena prema tijelu igra središnju ulogu u etičkoj, društvenoj i političkoj misli. Teorije koje se pojavljuju ne govore samo o rodnom utjelovljenju, već pružaju prikaz odnosa između tijela i jastva. Feministička teorija razvija niz filozofskih teorija potrebnih da bi se osmislilo i konstruiralo utjelovljeno ja. Međutim, ako se želi razumjeti koncept utjelovljene subjektivnosti, okvire prirodnih znanosti treba nadopuniti poststrukturalističkim ili psihoanalitičkim pristupima, onako kako su to uradile neke od feminističkih teoretičarki.

²⁵⁶ Vidi također: Lennon, Kathleen. *Imagination and the Imaginary*, London: Routledge, 2015; Gatens, Moira. *Imaginary Bodies: Ethics, Power and Corporeality*, London and New York: Routledge, 1996.

tijela otkriva u uobičajenim percepcijskim praksama. Potrebno je stoga ponuditi alternativne slike koje imaju emocionalni, a ne samo kognitivni smisao. Ona smatra da je to ključno pitanje za sve autorice i autore koji žele pružiti prikaz tjelesnih identiteta afektivno nabijenih slika tijela ili tjelesnih imaginarija.²⁵⁷ Taj proces primjerice možemo vidjeti na djelu u preispisivanju ženskih tijela koje nudi Luce Irigaray i u preispitivanju crnih tijela koje nalazimo kod afroameričkih i postkolonijalnih autorica i autora. U novije vrijeme postfeminističke studije i teoretičarke kao što su Elin Diamond i Sue-Ellen Case²⁵⁸ razradile su postavke Judith Butler i tjelesnih studija proširivši fokus istraživanja na oblike tjelesne i seksualne eksploatacije, pornografiju, sadomazohizam, fetišizam, opsesije seksualnošću i tjelesnom estetikom.

9.2. Seksualnost i tjelesnost na postjugoslavenskom prostoru

9.2.1. Konstrukcije seksualnosti i tijela u tranzicijskom razdoblju

Ključni utjecaj na rodne strukture i na konstrukcije seksualnosti i tjelesnosti u postjugoslavenskom društvenom i kulturnom kontekstu svakako su imale nagle društveno-političke transformacije na regionalnoj razini u tranzicijskom razdoblju, ali i logika kasnoga kapitalizma, razvoj tehnike i digitalnih medija te višestruke promjene u definiranju i tumačenju seksualnih i tjelesnih identiteta na svjetskoj razini početkom trećega tisućljeća. Kao što sam već ranije obrazložila, pod utjecajem novooživljenih nacionalističkih i religijskih diskursa na prostorima bivše Jugoslavije još za vrijeme 1990-ih dolazi do povratka patrijarhalnih i binarnih predodžbi o ženskosti i muškosti i rodnim ulogama, što između ostaloga vodi tzv. *backlashu* feminizma i povećanju psihičkog i seksualnoga nasilja. Istovremeno, s razvojem lokalne tržišne ekonomije, privatizacije, potrošačkoga mentaliteta, masovnih medija, tehnologije i digitalizacije dolazi do liberalizacije seksualnosti i tjelesnosti, ali i do jačanja kulta ljepote i mladosti te širenja konzumerizma. U lokalnim medijima i javnim diskursima, sve se više rekonstruiraju i reproduciraju tradicionalni rodni stereotipi i modeli u kojima je muškarac kao

²⁵⁷ Vidi: Lennon, Kathleen. "Feminist Perspectives on the Body." *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Ur. Edward N. Zalta. Fall 2019. <<https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/feminist-body/>>.

²⁵⁸ Diamond, Elin, ur. *Performance and Cultural Politics*. Routledge, 1996; Sue-Ellen Case, ur. *Performing Feminisms: Feminist Critical Theory and Theatre*, Baltimore and London: The Johns Hopkins UP, 1990.

agens suprotstavljen ženi kao pasivnom seksualnom objektu žudnje. Iz ove su perspektive ljepota i seksualna privlačnost, čije definicije počivaju na patrijarhalnim normama, viđene kao primarne vrijednosti žena, njihovo najdragocjenije bogatstvo i kao garancija za uspjeh.

Ove društvene tendencije i novi diskursi u oblasti seksualnosti nisu uočljivi samo u regionalnoj, već i u široj globalističkoj naraciji i u velikoj su se mjeri razvili imitacijom dominantnih zapadnjačkih slika o seksualnosti i tjelesnosti. Liberalizacija tržišta i mediji na lokalnoj razini samo su još više pojačali trend opće seksualizacije, povećavši ulogu seksualnosti u okviru dominantne *mainstream* kulture. Naročito su ženska tijela idealizirana i hiperseksualizirana u suvremenoj popularnoj, potrošačkoj kulturi i masovnim medijima, čime se reproduciraju i utvrđuju patrijarhalni stereotipi o ženskoj seksualnosti i tjelesnosti. Iz feminističke perspektive ovakvi seksualni i tjelesni diskursi, utemeljeni na odnosima moći, uspostavljaju oblik represivne normativne heteroseksualnosti, koji ženskost definiraju kao objekt i izvor zadovoljavanja muške seksualne želje, služeći kao instrumenti očuvanja muške kontrole i nadzora nad ženskim tijelima i seksualnošću, koja je uvijena u tabue i zabrane (Abrasowicz 3).

Mnoge autorice i autori naglašavaju da se s promjenama u javnim diskursima i normativnim rodnim identitetima događaju i stvarne promjene u rodnim ulogama, muško-ženskim odnosima te u predodžbama seksualnosti i tjelesnosti. U knjizi *Preživeti tranziciju* Vesna Nikolić-Ristanović²⁵⁹ tvrdi da su za vrijeme socijalizma ženska seksualnost i erotizam bili uvelike kontrolirani i potisnuti i da tek raspadom socijalističkoga sustava dolazi do velikih promjena društvenih i seksualnih normi i ponašanja u postsocijalističkim društvima.

Na postjugoslavenskom prostoru posljednjih je godina objavljeno nekoliko kritičkih studija koje iz feminističke perspektive analiziraju promjene u društvenim konstrukcijama i predstavama muškosti i ženskosti u tranzicijskom razdoblju. Primjerice, Belma Bećirbašić u studiji *Tijelo, ženskost i moć: upisivanja patrijarhalnog diskursa u tijelo*²⁶⁰ analizira situacije i prezentaciju žena u bosanskohercegovačkom društvu, u tranzicijskim mijenama, koje su upisane i proizvedene unutar različitih diskurzivnih strategija tijela: populističke (univerzalno tijelo), biopolitičke (prezreno tijelo) i religiozne (tijelo kao paradigma nevinosti i otpora istovremeno).

²⁵⁹ Nikolić-Ristanović, Vesna. *Preživeti tranziciju. Svakodnevni život i nasilje u postkomunističkom i postratnom društvu*. Beograd: Službeni glasnik, 2008.

²⁶⁰ Bećirbašić, Belma. *Tijelo, ženskost i moć: upisivanja patrijarhalnog diskursa u tijelo*. Sarajevo, Zagreb: Synopsis, 2011.

Međutim, društvene promjene i liberalizacija u sferi seksualnosti i tjelesnosti nisu imale samo negativne *backlash* efekte na žensku seksualnost i žudnju, već su od feministkinja i mnogih drugih grupa bile prihvaćene i kao mogućnost za nadoknađivanje svih žudnji koje su ranije velikim dijelom bile potisnute te za nadilaženje svih društvenih zabrana i uspostavljanje individualnoga nasuprot kolektivnom identitetu. Tijekom povijesti, novostečene seksualne slobode često su smatrane izrazom društvene demokratizacije i simbolom novih sloboda. Oslobođanje seksualnoga zadovoljstva tako je postalo dijelom bitke za emancipaciju pojedinca, a naročito žene, ali i za emancipaciju drugih društvenih skupina i šire kulture.

I pored navedenih društvenih transformacija i liberalizacije seksualnosti, osobe čiji se seksualni identiteti i prakse u potpunosti ne uklapaju u vladajuću binarnu i heteroseksualnu normu, odnosno nenormativni seksualni identiteti bivaju i dalje označeni kao neadekvatni, nepoželjni ili neprihvatljivi. Stoga pripadnice i pripadnici feminističkoga pokreta i društvenih grupa koje su stigmatizirane, marginalizirane i obespravljene na temelju svoje seksualnosti, kao što su pripadnici i pripadnice LGBTIQ²⁶¹ zajednice, nastavljaju s političkim aktivizmom i kulturnim angažmanom, boreći se ne samo za ravnopravnost, već i za liberalizaciju seksualnosti i raskidanje s tabuima vezanim za seksualnost i tjelesnost.

9.2.2. Seksualnost i tjelesnost u žensko orijentiranim narativima

Utjecaj gore navedenih lokalnih i globalnih diskursa, trendova i društvenih tendencija na područja seksualnosti i tjelesnosti vidljiv je i u suvremenoj književnoj produkciji postjugoslavenskog prostora, a naročito u žensko orijentiranim narativima autorica.

Bez obzira na stilsku i žanrovsku heterogenost stvaralaštva suvremenih spisateljica, u mnogim književnim tekstovima pronalazimo slična polazišta i zajedničke nazivnike. Jedan od takvih je ono što Abrasowicz zove "istraživanjem fenomena simptomatičnih za postmodernu stvarnost natopljenu tjelesnošću" (1) u dominantno patrijarhalnom društvu u kojemu ženski subjekti još uvijek često figuriraju kao seksualni objekti.

²⁶¹ LGBTIQ je skraćenica koja sadrži riječi: Lezbejke, Gejevi, Biseksualne, Transrodne, Interseksualne i Queer osobe i predstavlja krovni termin za sve nenormativne seksualne identitete. Ovaj je akronim standardiziran i većina aktivističkih grupa usvojila ga je kao ime teorijskog, kulturnog, političkog i aktivističkoga pokreta na području bivše Jugoslavije od 2003. godine.

Nastojeći preispitati patrijarhalne predodžbe o ženskosti i ženskom tijelu, te barem donekle nadvladati društvene tabue vezane prvenstveno za žensku seksualnost, niz suvremenih žensko orijentiranih narativa usredotočuje se na problematiku ženskoga tijela izloženog vanjskom pogledu te podvrgnutoga različitim vrstama nadzora, kontrole, ograničavanja i nasilja. Mnogi književni tekstovi razmatraju i problematiku komercijalizacije seksualnosti i tjelesnosti, strategije objektifikacije žena u javnim diskursima i svakodnevnom životu te prakse zlouporabe ženskoga tijela. Te prakse mogu uključivati seksualno iskorištavanje, psihičko i tjelesno zlostavljanje i nasilje, ali i nasilje nad sobom u obliku samopovređivanja ili mazohizma. Neke od gore spomenutih strategija i praksi upisane su u patrijarhalnu normu i čine integralni dio modela toksične muškosti.²⁶²

Abrasowicz primjećuje da suvremene autorice u književnim narativima često pokušavaju rekonstruirati ženska traumatska iskustva u kojima posebnu ulogu igra tijelo koje pati, propada ili otkazuje poslušnost. Iz specifično ženske perspektive ovi narativi prikazuju fikcionalno oblikovane identitetske krize, pri kojima je žensko tijelo nerijetko izloženo opasnosti, bolesti, nasilju ili nekoj drugoj vrsti radikalnih stanja. Ovakvo razmatranje kategorije tijela koje pati i propada predstavlja adekvatnu reakciju autorica na aktualne probleme prisutne u potrošačkoj kulturi. Pritom se koriste različite strategije iskazivanja graničnih iskustava koja se verbaliziraju i materijaliziraju kroz tijelo, nerijetko kod čitateljstva uzrokujući nemir i neugodu. U narativima u kojima tematsku osnovu čine pokušaji ispitivanja ženskoga tijela kao izvora patnji i negativnih iskustava, ženski likovi prije svega igraju ulogu objekta, a rjeđe promatračkog subjekta, oblikujući i procjenjujući vlastiti izgled prema mjerilima kulturnih ideala, pritom iskazujući različite oblike (samo)nadzora. Produkcija žensko orijentiranih narativa koji sadrže instance nasilja, zlostavljanja i (s)eksploatacije percipira se kao nešto što dolazi na scenu zbog utjecaja diskursa o rodnim odnosima i problematizacije fizičkog, psihičkog, verbalnog i epistemološkoga nasilja (2-3). Iako brojne žene i muškarci u teoriji prihvaćaju tradicionalne rodne i seksualne modele, stvarni rodni identiteti, ponašanja i seksualne prakse često se razlikuju od ustaljenih kulturnih predodžbi o ženskosti i muškosti. "

²⁶² Toksična muškost ili toksični maskulinitet koncept je koji se koristi u akademskim i medijskim raspravama o muškosti da bi se uputilo na određene kulturne norme koje se smatraju štetnim za društvo, ali i za same muškarce. Tradicionalni stereotipi o muškarcima kao društveno dominantnim spolom, zajedno s mizoginijom i homofobijom, mogu se smatrati "toksičnim" zbog djelomičnoga promicanja agresije i nasilja, uključujući seksualno nasilje.

9.3. Ženska seksualnost i tjelesnost u odabranim romanima

U mnogim suvremenim žensko orijentiranim narativima, autorice nastoje razmotriti ulogu koju kultura i okolina imaju na doživljaj i iskustvo ženske seksualnosti i tjelesnosti, koja je s njom diskurzivno isprepletena. Takvi narativi teže verbalizirati i rasvijetliti problematiku ženske seksualnosti i tjelesnih tabua, koji se još uvijek često prešućuju, kako u književnim tako i u medijskim, političkim i drugim javnim diskursima, ističe Abrasowicz (1). U odabranim romanima uočavaju se mnoge sličnosti s ovakvim žensko orijentiranim književnim tekstovima, naročito ako se radi o tematici i konstrukcijama ženske seksualnosti i tjelesnosti iz ženske vizure. Osvrtanjem na patrijarhalne i stereotipne konstrukcije ženske drugosti, koja izrasta iz patrijarhalnoga diskursa o ženskoj usidrenosti u seksualnost i tjelesnost, svi odabrani narativi preispituju dominantne i stereotipne konstrukcije ženskosti. Oni nude subjektivne prikaze ženske seksualnosti, ženskih tijela i seksualnih praksi, koja barem donekle odstupaju od normi patrijarhalnih predodžbi idealne ženstvenosti, izmičući dominantnoj ideološkoj matrici u medijskom i javnom prostoru u kojemu je naglašena objektivizacija i seksualizacija ženskoga tijela. Ona tijela koja se u potpunosti ne uklapaju u globalno vladajuću normu, koja daje prednost mladim, zdravim, dobro oblikovanim, privlačnim i poželjnim tijelima te društveno prihvatljivim seksualnim praksama, češće su viđena kao neadekvatna, pri čemu bivaju marginalizirana i stigmatizirana. Odrastajući unutar okvira patrijarhalnoga sustava i normi koje prožimaju i oblikuju kako privatnu tako i javnu sferu te utječući na samosvijest, društvenu poziciju i percepciju, protagonistice se nastoje oduprijeti vladajućim normama koje ih često ograničavaju i pritišću, dok se istovremeno trude ispuniti društvena očekivanja i pratiti lokalne i globalne trendove pa se tako u tekstu primjećuje ambigviteta i napetost između vlastite predodžbe sebe i doživljaja vlastitoga tijela s jedne te njegove prezentacije i percepcije okoline s druge strane, tj. između kategorija biti-za-sebe i biti-za-druge (Abrasowicz 2).

9.3.1. Neadekvatna, izmučena i podređena ženska tijela

Kao u slučaju mnogih drugih suvremenih narativa iz ženske perspektive, problematiziranje seksualnosti i tjelesnosti u odabranim romanima koncentrirano je na mnoge problematične

društvene pojave poput eksploatacije ženskoga tijela svedenog na razinu seksualnog objekta, nasilja nad ženama, kulturne stereotipizacije i manipulacije ženskim tijelom te procesa estetizacije i standardizacije tjelesnog, povezanog s globalnim širenjem kulta ljepote i mladosti na lokalnoj i globalnoj razini. Također se uočavaju instance "radikalnog i nasilnog raspolaganja svojim ili drugim tijelom" (Abrasowicz 1) i prikazi neadekvatnog, bolesnog, blokiranog, povrijeđenog, izmučenog, zlorabljelog, podređenog i silovanog ženskog tijela. Takvo tijelo postaje kontekst, ali i kulturni tekst, u kojemu se izdvaja problem konstruiranja i (re)definiranja identiteta te određivanja društvene pozicije.

Najočitiji primjer prikaza iskorištavanja i ugnjetavanja ženskoga tijela, a samim tim i žena nudi roman *Korov*, u kojemu je Sofijina prijateljica Inga prikazana kao žrtva nasilja i seks biznisa. Zarobljena u miljeu kriminalnoga podzemlja Inga je prisiljena na prostituciju i prodaju svoje intime, tretirana je kao roba i svedena na tijelo kojim raspolazu muškarci pa čak i silovana i zlostavljana od strane svog partnera i svodnika, takozvanog Švabe. Iako problematika nasilja nad ženama i eksploatacije ženskih tijela nije u središtu interesa romana, ona je ipak zastupljena u obliku kratkih epizoda ili sjećanja na prošle događaje, koji ukazuju na ovu problematiku u tranzicijskom postjugoslavenskom kontekstu. Ingina pozicija ranjivosti najbolje je predočena u odlomku u kojemu se na nekoliko stranica pripovijeda o silovanju i fizičkom nasilju nad Ingom:

Totalno joj se zacrne slutnje... Gužva joj se lice u grč straha
i predaje. Trese se. On joj steže kosu. Spoji joj se tjeme
s leđima, Izvadi krpu iz pretinca i ugura joj u usta.
Suha krpa pokupi slinu. Guši se. Švabo je opali šakom i
iziđe iz auta.
Zvoni joj u uhu, krv kaplje iz nosa po zlatnoj haljinici.
Zgrabi je onda za kosu i izvuče van. Vuče je po zemlji. "Kujo! Misliš:
Švabo papak! Papak ko oni tvoji papci s Trešnjevke!"
Stegnute gaćice zasjekle su joj picu. Zajašio je i stalno ponavljao: "Švabo papak!
Švabo papak!" (Jelinić, 123)

Ovi uznemirujući i traumatski doživljaji izazivaju osjećaje straha, srama i ugroženosti, koji Ingu drže u poziciji žrtve, dok s vremenom narušavaju i njezino zdravlje. Premda u znatno

manjoj mjeri od Inge, i Sofija je više puta pretrpjela fizičko nasilje u ljubavnoj vezi, što je pridonijelo njezinom sumnjičavom stavu prema muškarcima:

Ošamario ju je tako da su joj se zubi ocrnali na obrazu.

Je li i njeno lice tada vrištalo, kao Ingino u disku, da je u klopci?

Paralizirana. U debaklu.

Dobro je Sofija znala kako se Inga osjeća. (38-39)

Osim toga, protagonistica i njezina prijateljica Dina bivaju uhvaćene u neku vrstu samodestruktivne i eskapističke mreže. Iz odlomka koji se odnosi na Sofijinu i Dininu prošlost, vidljivo je da droge za njih predstavljaju izvor užitka koji vodi ka seksualnom zadovoljenju:

Zaključile su da baš vole tripove, da je to baš za njih, zaključile da jedino one kuže spiku pa žderale neumjesno. Bilo je tu nečega što su stalno sudbinom zvale, nečega uzvišenog (...)

Kasnije su prešle na ekseve s jednakim obožavanjem. Na pitanje što je ljubav – jedini pravi odgovor bio je: to je kad si na keksu.

Takav je keks, samo na maženje vuče i satima ne možeš svršit. (62-63)

Konzumiranje alkohola i droga od rane mladosti te višestruka izlaganja potencijalnom nasilju ili opasnosti s jedne strane ukazuju na potrebu mladih za zabavom i bijegom od netrpeljive tranzicijske stvarnosti, dok istovremeno upućuju i na osjećaj ravnodušnosti prema mogućim negativnim posljedicama te na svojevrsan proces uništavanja vlastitoga tijela.

U romanima *Paprat* i *Hakirana Kiti* također nalazimo prikaze bolesnog, blokiranog, povrijeđenog i izmučenog tijela, koji obiluju opisima različitih mentalnih i tjelesnih simptoma i stanja protagonistica, ukazujući na stanje individualne i kolektivne izgubljenosti i disbalansa. Tako protagonistica romana *Paprat* pati od simptoma depresije, anksioznosti, jakih kroničnih bolova u leđima i niza drugih boljki koje su odraz njezinih psihičkih i emotivnih stanja:

Ja sam toliko loše spavala, bole me zubi, prljava mi kosa, i muči me stomak, sjajna kombinacija. Sanjala sam neke razne budalaštine i potpuno se zamorila (...) jede me

neka interna nervoza, koje nisam ni svesna, zato i sanjam sva ta ludila. Ne mogu, izgleda, više ni alkohol da podnesem. (Radosavljević 97-98)

Kiti pati od niza boljki kao što su nesanica, noćne more, glavobolje, napadi panike i potištenost, koji iscrpljuju njezino tijelo i utječu na njezinu svakodnevnicu i akademski rad: "Tijelo mi je sve umornije, kao da je istješteno u divovskoj preši, a mozak sve budniji. Kada se tako um i tijelo razdvoje poput napregnute pračke, znam da ću prsnuti ili se ispuhati"

(Pisac 21). Kao što sam već naznačila u odlomku o tranzicijskoj shizofreniji, u osobnim problemima i nedaćama likova zrcale se i kolektivne problematike i poteškoće s kojima se žene i druge nepovlaštene društvene skupine suočavaju u tranzicijskim društvima.

9.3.2. Ženska žudnja i užitak

Ipak, za razliku od književnih tekstova u kojima je fokus na kontroli ženskoga tijela i nasilju nad njim, pri čemu su protagonistice prvenstveno prikazane kao žrtve, odabrani romani nude i prikaze ženske seksualne želje, erotske žudnje, užitka i zadovoljstva u različitim oblicima. Premda sve protagonistice na neki način teže ispunjenju u ljubavi preko bliskoga partnerstva, naznačuju se i druge mogućnosti ispunjenja, ako ne njihove potrebe za ljubavlju, onda barem zadovoljenja seksualne žudnje pa se kroz romane provlači i tematika (traženja) ispunjenja kroz erotična iskustva. Iako katkad podliježu vanjskom pritisku ili gube vlast nad vlastitim tijelom, koje je neprekidno izloženo vanjskom pogledu i nadzoru, protagonistice uvijek iznova teže preuzeti kontrolu nad svojom seksualnošću i tjelesnošću. Na taj način one postaju agensi i više nisu samo pasivni objekti muške žudnje, već i aktivni subjekti, ženska tijela koja agiraju i reagiraju na seksualnu žudnju. Na razini teksta tako se nastoje razobličiti reproducirane forme društvene i seksualne represije te progovoriti o ekonomiji žudnje koja žene uvodi u mehanizam ponavljanja određenih rodni obrazaca ponašanja, što ih nerijetko i same prihvataju i pospješuju (Abrasowicz 3).

9.3.3. Balkan i seksualnost – tjelesnost

S obzirom na to da se kod konstrukcija seksualnih identiteta protagonistica odabranih narativa radi o kompleksnim konstrukcijama ženskih identiteta umreženih s drugim već analiziranim

identitetskim sastavnicama, kategoriju seksualnosti neophodno je razmotriti u intersekciji s tranzicijskim i regionalnim balkanskim identitetom.

Budući da su protagonistice i njihove priče smještene u tranzicijski postjugoslavenski kontekst, potrebno je ukazati na presjecišta i suodnos između imaginacija i diskurzivnih i simboličkih konstrukcija Balkana, ženske seksualnosti i tjelesnosti, pri čemu ženska seksualnost iz binarne zapadnacentrične patrijarhalne perspektive biva konstruirana kao drugost u suprotnosti s muškom seksualnošću, a Balkan u opoziciji sa Zapadom. Stoga za konstrukciju i prikaz ženske seksualnosti iznimnu važnost imaju tjelesni imaginariji, posebice oni koji se odnose na predodžbe ženskoga tijela i simboličnoga tijela Balkana. Seksualnost i tijela žena s Balkana, na što sam već ukazala u poglavlju o regionalnom identitetu, često se poimaju i promatraju iz zapadnacentrične patrijarhalne vizure i uvijena su u stereotipne zapadnjačke predstave i fantazije o seksualnosti i tjelesnosti žena s Balkana ili iz istočne Europe, što najbolje dolazi do izražaja u romanima *Korov* i *Hakirana Kiti*.

Podsjetimo se kako protagonistica romana *Korov* za Danca Frederika ne predstavlja samo objekt žudnje i seksualne želje, već ju on doživljava kao produkt balkanske "opuštenosti" i strastvenosti, što ga dodatno uzbuđuje. Frederikova žudnja za erotikom, strašću i nasiljem otkriva duboke žudnje koje Sofija simbolizira za Frederika, a koje on u sebi zatamljuje:

Uzbuđuje ga kako je sve puno strasti na brdovitom Balkanu. Drugom polovicom mozga razmišlja kako da je prasne. Palio se on na rat. Zapravo, ne na bilo koji rat nego baš na ovaj balkanski, palio se na strast, na nered. Palio se na sjebane obiteljske odnose, na Sofijine svađe sa sestrom, na drame i suze, na mirenje, na nepristojnost. (Jelinčić 57)

Kao što ću pokazati u detaljnijoj analizi koja slijedi, slična dinamika odnosa uočava se i u vezi protagonistice romana *Hakirana Kiti* s Englezom Rodgeom.

9.4. Seksualni identitet i tjelesnost u romanu *Hakirana Kiti*

U romanu *Hakirana Kiti* seksualni identitet i tjelesnost protagonistice prvenstveno su konstruirani u suodnosu sa sporednim muškim likovima, kao što su Mitja, Rodge i Eric, s kojima Kiti ima različite vrste ljubavnih ili erotsko-seksualnih odnosa. Dok prijašnji partner

Mitja za protagonisticu predstavlja neku vrstu velike, nikad prežaljene, gotovo mitologizirane ljubavi, koja je opsjeda poput sjene iz prošlosti, dobrostojeći Englez Rodge predstavlja Kitinu londonsku svakodnevnicu i pokušaj ponovnoga zaljublivanja, ali i jedan posve drugi svijet i njegovu opreku. To je jedan od razloga zašto je njihov odnos iznimno kompleksan i zanimljiv za analizu. Iako sam se u prethodnim poglavljima već djelomično bavila ovim ambivalentnim odnosom, koji sa sobom povlači mnoga kompleksna pitanja vezana za njihovu društvenu poziciju i kulturni status, važno je detaljnije razmotriti što veza između Kiti i Rodga govori o problematici ženske seksualnosti i stereotipnim predodžbama koje Britanci, i općenito zapadnjaci, imaju o ženama s Balkana ili iz istočne Europe i obratno.

S obzirom na to da je Kitin spolni, rodni, klasni i kulturni identitet, koji se međusobno prožimaju, velikim dijelom konstruiran u suprotnosti s Rodgeovim identitetom muškarca sa Zapada i pripadnika višega društvenog sloja. Kiti za Rodgea, a i on za nju, na simboličnoj razini predstavlja drugost, koja je istovremeno privlačna i zastrašujuća: "Ako sam ja njemu bila egzotični model neuklopljene istočnoeuropske spisateljice u Londonu, on je meni bio prototip engleskog usiljenog liberala ispod čije je površine namigivala mašta. " (Pisac 24). Premda je svjesna ovih kulturnih stereotipa, Kiti pristaje sudjelovati u Rodgeovom fotografskom projektu o svakodnevnicu pisaca u egzilu, pri čemu se razotkrivaju daljnji stereotipi Britanaca o istočnoeuropskim ženama ili ženama s Balkana:

Ali kada sam hodala s Rodgeom po Londonu, a on me pratio svojim falusnim fotoaparatom, pretvarala sam se u erotiziranu divljakušu koja je u njemu budila mračne strasti (...) Prosječan britanski muškarac srednje visoke klase, recimo Rodge, i dalje je doživljavao istočnoeuropsku spisateljicu kao egzotični kolačić koji je pluralistički prihvaćao tek kad bi ga strpao u gladna usta. (24)

Usprkos tome, Rodge uspijeva Kiti zadiviti svojim kavalirskim ponašanjem:

Ne vjerujem da ima mnogo žena koje bi mogle odoljeti takvom viteškom pristupu: savršenoj mjeri ustrajnosti i diskretnosti... Ja sam mu odolijevala jer nisam ni shvaćala da to činim, jedino žena koja je bila opsesivno obuzeta nečim drugim mogla je ne primijetiti Rodgeovu divnu strategiju ljubavnog osvajanja. (53)

S odmakom priče, Kiti i Rodge se zbližavaju i među njima se razvija snažna seksualna privlačnost te od suradnika postaju ljubavnici: "Erotika zajedničkog stvaranja često čini ljubavnike od ljudi koji su donedavno bili stranci" (89). Sva Kitina pozitivna iskustva s Rodgeom većinom su povezana s erotikom i ponovnim buđenjem potisnute seksualne žudnje nakon završetka njezine veze s Mitjom. Suprotno Kitinim očekivanjima, ispostavlja se da je Rodge izvrstan ljubavnik, s kojim ona iznova otkriva užitek i strast. Njihov odnos postupno se produbljuje i oni započinju ljubavnu vezu: "nakon toliko seksa neminovno smo razvili potrebu da budemo i više od toga" (93). Njihova erotska igra nosi aspekte seksualnog uzbuđenja i iskušenja, ali i približavanja drugosti: "Stranost plaši i privlači (...) kod običnih ljudi stranost proizvodi fascinaciju, često istovremeno" (115). Kiti iz antropološke vizure uviđa da su upravo suprotnosti i razlike ono što neodoljivo privlači i pokreće ljude:

Čovjek je stvoren s ključnom greškom: ništa ga ne može pokrenuti osim suprotnosti (...) što se više približava sebi drugačijem, to ga više čini sebi sličnim (...) I antropologa i ljubavnika privlači stranost. On prema njoj krene iskrenog srca, gleda je, prevodi, preuzima – on na kraju stane i shvati da je usred praznine. (146)

Konflikti nastaju kada Rodge na Kiti počne projicirati cijelu paletu zapadnjačkih stereotipa koji se odnose na osobe, a naročito žene iz istočne Europe. Prema unaprijed stvorenoj stereotipnoj predodžbi koje zapadnjačka kultura ima o ženama s Balkana ili iz istočne Europe, Kiti kao objekt Rodgeove erotske žudnje za njega ne simbolizira samo bijedu i privlačnost socijalizma, već i neku vrstu egzotike koja ga fascinira: "Rodge je bio gladan socijalizma; pogotovo sada kad je bio bezopasan i mogao se konzimirati u atraktivnoj ambalaži" (96). Ovo je naročito vidljivo kada Rodge traži od Kiti da na fotografijama za njegovu izložbu pozira kao krhka i nesretna spisateljica iz istočne Europe, obučena u tamne boje i neženstvenu odjeću i lišena svake forme seksualnosti. Iako Rodgeove ideje smatra ignorantnim i smiješnim, Kiti, kako bi mu ugodila i zadovoljila svoju potrebu za intimnošću, ali i na neki način preispitala i izokrenula ovaj stereotip, izvodi neku vrstu parodijsko-satiričnoga performansa u kojem igra upravo ulogu jadne istočnoeuropske spisateljice koju joj je Rodge dodijelio:

Da bi mu ugodila, pristala sam na prvi kadar: istočnoeuropska spisateljica sjedi za pisaćim stolom i piše, ne na kompjutoru, već olovkom; njen torzo je lagano pogrbljen i odjeven u jednostavnu crnu dolčevitu koja ne otkriva ni pedalj kože;

kosa joj je spuštена i nemarno zatakuta iza uha; (...) oko nje nema ničega i nikoga, samo veličina prostora koja guta i lomi njenu krhost. (99)

Daljnji problem je u tome što kroz svoje izjave i načine postupanja Rodge stalno reproducira patrijarhalne koncepte i seksističke predstave o ženskosti i muško-ženskim ulogama, prema kojima žene predstavljaju seksualne objekte muške požude i trebaju se ponašati i izgledati zavodljivo i privlačno:

Prema Rodgeovom smislu za modu, dama koja drži do sebe uglavnom se oblači za muškarca. Ta paradoksalna žrtva – od koje je žena istovremeno i patila i gradila svoje dostojanstvo – protezala se i u spavaću sobu (...) Žena je uvijek morala spavati gola. Tako je čak i u snu držala do sebe (...) ona je muškarčevoj šapi u svakom trenutku bila na dohvatu. Žena je takvim stanjem stvari trebala biti presretna: bila je seksi i na javi i u snu. (100)

Uzimajući ovo u obzir, jasna je Rodgeova iritacija kada Kiti ne spava gola nego nosi pidžamu, što ga dovodi do zaključka da ljudima u socijalističkim zemljama seks nije bio predstavljen u najboljem svjetlu: "Ti se uvijek praviš tako čedna... To je vjerojatno odraz socijalističkog poimanja o seksu" (101). Ono što začuđuje je da, iako žena u pidžami odskače od Rodgeove predodžbe idealne ženstvenosti i seksualne privlačnosti, u svojoj fantaziji istočnoeuropskih spisateljica, on postavlja drugačije kriterije za ženskost, što Kiti tumači kao znak zatucanosti i seksizma:

Naša prva ozbiljna rasprava vodila se oko pretpostavki kakav osjećaj za modu gaje istočnoeuropske žene. Tada sam doznala da je ideja za beživotnu dolčevitu proizašla iz njegove zatucanosti, i naspram istočnoeuroljanki i naspram općeg ideala ženskog ponašanja (...) On je smatrao da žena koja ima razvijen smisao za modu nikada ne stavlja funkcionalnost ispred estetike. (100)

Ambigvitet Rodgeovih stavova i njegova predodžba ženske seksualnosti istovremeno ljute i zabavljaju Kiti, koja nastavlja s erotskom igrom, ironično primjećujući:

Kada je Rodge bio u takvom rascjepu sa svojim raspoloženjem, vrijedilo mu je udovoljiti crvenim svilenim rubljem. Najiskrenije, željela sam da uživa. To je

vjerojatno bila ona podatnost istočnoeuropskih djevojaka koju je isticao kao našu vrlinu i autentičnost. (142)

S vremenom Kiti počinje osjećati dosadu i monotoniju svakodnevnice: "Možda preveliko pripitomljavanje ohladi strasti prema nekoć zabranjenom voću." (90), što vodi ka konačnom prekidu njihovog odnosa i Kitinom suočavanju sa samom sobom i novonastalom situacijom. U tome joj donekle pomaže farmer Eric, kojega upoznaje za vrijeme ladanjskoga vikenda u Walesu i s kojim provodi noć u njegovoj seoskoj kući. S obzirom na to da pripada potpuno drugačijem društvenom miljeu od onoga koji je Kiti imala priliku upoznati u londonskoj metropoli, lik jednostavnog i pristupačnog Erica konstruiran je kao suprotnost intelektualnom Mitji, ali i snobovskom Rodgeu. Iako Eric za Kiti prvenstveno predstavlja prijateljsko lice koje joj u trenutku slabosti pruža emotivnu podršku i utjehu, kao znanstvenica ona i u ovom odnosu vidi odraz povijesnih, društvenih i klasnih mehanizama:

Eric (...) nije pripadao klasi prvorodenih, društveno osviještenih, imperijalistički baždarenih dobročinitelja. On je bio obični konjušar. Bilo bi aljkavo od mene kao antropologa ne shvatiti da je i Erica određivala njegova klasa (...) Možda je Ericova odlučnost da me zaštititi proizišla iz stoljetne netrpeljivosti između pripadnika *upper-middle* i *working class*. (180-181)

9.5. Seksualni identitet i tjelesnost u romanima *Korov*, *Paprat* i *Mogla je biti*

Dok se roman *Hakirana Kiti* fokusira na seksualne odnose protagonistice s muškim partnerima, u romanima *Korov*, *Paprat* i *Mogla je biti* protagonistice se upuštaju, makar povremeno, u ljubavne ili seksualne odnose s osobama oba spola pa su tematike seksualne drugosti i marginaliziranosti te lezbijskih, biseksualnih i *queer* identiteta uočljivije u ovim romanima.

Na postjugoslavenskoj književnoj sceni posljednjih nekoliko godina pojavljuje se sve više tekstova spisateljica u kojima se problematiziraju *queer* identiteti, ženska istospolna ljubav i lezbijski odnosi. Neovisno o tome izjašnjavaju li se same autorice kao *queer* ili ne, zbog *queer* tematike i marginalnoga statusa LGBTIQ²⁶³ osoba, takvi se književni tekstovi mogu uvrstiti u

²⁶³ LGBTIQ je kratica za *lesbian, gay, bisexual, trans, intersex* i *queer* koja proizlazi iz engleskoga jezika, opisujući i ujedinjujući nenormativne seksualne identitete.

queer književnost. Nekoliko značajnih primjera takvih narativa nude Lejla Kalamujić, Lamija Begagić, Nora Verde i Tanja Stupar Trifunović.²⁶⁴

Pojavljuje se i sve veći broj teoretičara i teoretičarki koji se bave *queer* književnošću, kao što je Dušan Maljković,²⁶⁵ a postoji i nekoliko publikacija na engleskom jeziku koje se fokusiraju na LGBTIQ problematiku i aktivizam na postjugoslavenskom prostoru, no one su često nedostupne istraživačima u regiji.²⁶⁶ Usprkos tome, na postjugoslavenskoj akademskoj i kritičkoj sceni čitanje tekstova uz pomoć *queer* teorije i iz *queer* perspektive, koje sam detaljnije predstavila u teorijskom dijelu, vrlo je slabo zastupljeno, a *queer* tematika još je uvijek nedovoljno obrađena, što se više ne može opravdati niti činjenicom da se u slučaju *queer* studija radi o relativno novoj disciplini.

Budući da ženska homoseksualnost i biseksualnost na prostorima bivše Jugoslavije i u 21. stoljeću još uvijek predstavljaju kontroverzne teme i tabue o kojima se nerado piše, romani *Korov*, *Paprat* i *Mogla je biti*, koji se na različite načine hvataju ukoštac s tematikom *queer* identiteta te ženske homoerotske želje i lezbijske ljubavi, u postjugoslavensku književnost uvode taj još uvijek nedovoljno istražen aspekt ženskoga jastva i seksualnosti, uz čiju se pomoć preispituju tradicionalni rodni stereotipi, koncepti ženskosti i ženske seksualnosti i tjelesnosti. Uzimajući u obzir da su se autorice Stela Jelinčić, Dunja Radosavljević i Ajla Terzić, makar rubno, nekoliko godina prije gore spomenutih autorica počele zaokupljati *queer* tematikom, ovi se romani mogu smatrati pretečama ili ranim primjerima *queer* književnosti na postjugoslavenskom prostoru.

Iako se protagonistice ovih narativa u nijednom trenutku u tekstu ne izjašnjavaju kao homoseksualne, biseksualne ili *queer* osobe, njihovi seksualni odnosi s osobama oba spola i seksualne prakse koje odstupaju od tradicionalnih i normativnih modela heteroseksualnosti svjedoče o seksualnom identitetu koji se može označiti kao nenormativan, lezbijski, biseksualan ili *queer*. Premda, kao što sam već ranije naznačila, postoje mnoge sličnosti između protagonistica sva tri navedena romana, jer pripadaju istoj tzv. izgubljenoj generaciji žena koje

²⁶⁴ vidi: Kalamujić, Lejla. *Zovite me Esteban*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2015.; Begagić, Lamija. *U zoni*. Zemun: Fabrika knjiga, 2016.; Verde, Nora. *O ljubavi, batinama i revoluciji*. Zagreb: Sandorf, 2016.; Stupar Trifunović, Tanja. *Otkako sam kupila labuda*. Beograd; Arhipelag, 2019.

²⁶⁵ Urednik *queer* časopisa "Gay (to!)" i portala Gej – Srbija te radijski voditelj i autor.

²⁶⁶ Vidi npr. Bilić, Bojan, i Marija Radoman, ur. *Lesbian Activism in the (Post-)Yugoslav Space: Sisterhood and Unity*, 2019; Bilić, Bojan. *Trauma, Violence, and Lesbian Agency in Croatia and Serbia: Building Better Times*, 2020.

se u postratnom razdoblju, tranzicijskim društvenim uvjetima i postjugoslavenskom urbanom okruženju nastoje samodefinirati i pozicionirati u dominantno patrijarhalnom društvu, kada se radi o konstrukciji seksualnog identiteta, naročito mnogo paralela uočava se između protagonistica romana *Korov* i *Paprat*, zbog čega ću njihove seksualne identitete detaljnije razmotriti u usporednoj analizi.

9.5.1. *Korov* i *Paprat*

Preokupacija protagonistica vlastitom seksualnošću, tjelesnošću, erotskim uzbuđenjem i uživanjem zauzima središnje mjesto u romanima *Korov* i *Paprat*. Premda je njihova erotska želja primarno usmjerena na muškarce, dakle prevladava normativni model heteroseksualnosti, obje se protagonistice povremeno upuštaju u seksualne odnose s osobama oba spola. Time one ipak iskaču iz heteronormativnih okvira, a njihova homoseksualna žudnja i nenormativne seksualne prakse ukazuju na identitet koji je u otklonu od dominantnih modela seksualnosti i koji se može promatrati kao nenormativan ili *queer* identitet, iako nigdje u tekstu nije izričito označen kao takav.

U romanu *Korov* Sofijina seksualna iskustva kako s muškarcima tako i sa ženama često su vrlo eksplicitno opisana, pri čemu se ne zazire od propitivanja ustaljenih rodni normi, izokretanja uobičajenih rodni uloga i zadiranja u seksualne tabue. Detaljni i eksplicitni opisi seksualnog odnosa protagonistice Sofije s djevojkom po imenu Monika u toaletu noćnoga kluba već na početku romana naznačuju važnost erotske žudnje i užitka te seksualnih i tjelesnih iskustava kako za konstrukciju identiteta protagonistice tako i za cjelokupni narativ. U ovom i u drugim opisima lezbijskoga seksa ili atmosfere nakon odnosa, koji se provlače kroz cijeli narativ, za označavanje ženskih spolnih organa koriste se uobičajeni simboli vezani za svijet prirode, biljaka ili životinja kao što su dinja, šljiva i mačkica, što je u ovom slučaju u snažnom kontrastu s okruženjem u kojemu se ta situacija odvija:

Uhvatila me za ruku i povukla u kabinu...

Bila je znojna. Skinula mi je majcu, ugrizom zacrvenjela sisu, kao da me nekako zavezala gaćicama svučenim do gležnjeva i zaronila u ćelavu mačkicu..." Miriše kao dinja", rekla je, i onda ponavljala: "Dinjice mala" ... "Dinjice mala..."

Tresle smo se, leđima zidove peglale, kokom klitače natrljale, slinom ih posvetile, curile... Dok je svršavala, grizla mi je prste... Pica joj je bila meka, modra kao šljiva. Šaptala sam: "Šljivice mala... Šljivice mala." (Jelinčić 6)

Međutim, u svom utaživanju gladi za užitkom i protestu protiv ustaljenih rodni normi Sofija, kao i druge protagonistice odabranih romana, ostaje zaglavljena u poziciji između prihvatanja i osporavanja zadanih društvenih pravila zbog čega su njezina osobnost i ponašanje puni proturječja. Upravo taj paradoks i nemogućnost jasne identifikacije i pozicioniranja u društvu koje je i samo puno proturječnosti karakteristični su za doba tranzicije. Premda žudi za emotivnom bliskošću i teži za partnerstvom, Sofijina potreba za slobodom i strah od bliskosti i povrijeđenosti uvijek iznova dovode do manjka prisnosti između nje i njezinih seksualnih partnera ili partnerica: "Pristati na razmjenu intime znači izložiti se materijalizaciji prljavih kamata" (156). Odras ovoga stajališta se primjerice može uočiti u odlomku koji govori o Sofijinom odnosu s nekadašnjim ljubavnikom kojega naziva kretan "jer mu ni ime nije željela izgovoriti" i s kojim je ona stalno glumila orgazme, što se s vremenom prometnulo u "bolesnu imitaciju vrhunca bliskosti" (37).

Značajan je i prikaz sjećanja na situaciju kada Sofija spozna da je njezin ljubavnik voajer, koji kroz odškrinuta vrata kupaonice voli promatrati njezino nago tijelo. Pošto je ona, kako sama priznaje, upravo suprotno, Sofija se upušta u tu igru pokazivanja i gledanja, pri čemu se razvija dinamika odnosa pogleda i moći, koja je seksualno zadovoljavajuća za obje strane:

Hoće li sudjelovati iako to nije njezina igra? Ili možda baš to je njezina igra.

Kako se voli voajera? Nemoguće je ako si i sama to. A ona to nije, čak naprotiv. Na prozore prizemnog stana ona nikad ne navlači zavjese, voli biti gola. (...)

Neka voajera, sve je okej, uzbudljivo je to.

Navuče gaćice na leptiriće, sjedne u kadu, zabije tuš među leptiriće. Živa lutka. Tek nije gumena. Takve, ali gumene, frajeri kupuju. (49)

U ovom odlomku čitateljica i čitatelj i sami postaju promatrači, voajeri kojima je omogućen pogled u intimu likova. Iako se ovdje radi o voajerskom muškom pogledu na žensko tijelo, Sofija svoje tijelo ne skriva pred ovim pogledom, koji je nastoji reducirati na seksualni objekt muškarčeve požude, već se svjesno upušta u igru promatranja i eksponiranja, koja je uzbuduje, čime odbacuje ulogu pasivnog objekta promatranja i preuzima ulogu aktivnog agensa žudnje:

Svršit će. Omakne tuš. Ne želi da bude prebrzo. Odgađa. Uživa. Pušta se. Kao niz tobogan, Sve brže putuje. Svršava. (...) Kreten kroz odškrinuta vrata gleda pohotljivo.

Sofija izađe iz kupaonice... Poljubi ga i kaže: "Bolji seks nikad nismo imali." (50)

Ipak, Sofija uvijek iznova pokušava naći stalnoga partnera za vezu, prihvaćajući one konvencije kojima se istovremeno opire: "Krenuli smo to proljeće par postati – kao papige, kao jastozi." Dini sam rekla. "Čini mi se da bi sad mogla opet u ozbiljnu vezu. Čini mi se da sam spremna, čini mi se da mi treba..." " (8). I pored Sofijine sumnjičavosti i bunta te ljubomore i žestokih svađa s partnerima, ona se uvijek iznova nalazi u odnosima koji joj u potpunosti ne odgovaraju: "I pomirimo se. Ne odselim se... Moramo se držati zajedno, čvrsto, u paru, kao delfini, kao mafijaši... Jesam li kukavica?" (147). Do samoga kraja protagonistici se njezina budućnost čini neodređenom, jer "budućnost je uvijek mutna" (158).

U romanu *Paprat* autodijegetička pripovjedačica u nizu fragmenata i dnevnčkih zapisa također nudi neušminkane i izravne prikaze seksualnih činova i pikantne detalje iz svog intimnog života. Pritom, ona ne samo da uporno iščekuje i traži erotsko ispunjenje, nego ga bjesomučno zaziva i gotovo zahtijeva, mada ni sama nije sigurna ima li pravo na to: "Otkud tebi pravo da ga sama tražiš? Da za svoju želju zahtevaš ispunjenje?" (Radosavljević 11).

Iako prisni odnosi s prijateljicama ili homoseksualnim prijateljima za nju predstavljaju podršku i izvor bliskosti, nježnosti i ljubavi, u stalnoj potrazi za užitkom i odgovarajućim partnerom protagonistica istražuje i nove forme intimnosti povezane s tehnološkim napretkom i novim medijima komunikacije. Pronalazak partnera preko interneta i društvenih mreža ili *cyber seks* s muškarcima jedna su od glavnih zanimacija protagonistice, što joj donosi erotski užitak i zadovoljstvo:

Imali smo ljudi *net sex* kakav ranije nisam nikad imala, takva seksualna otvorenost i neko pariranje da čovek odlepi. I odlepljujemo oboje, ja ne spavam noćima posle *chat*-a sa njim, naložena sam, pička me boli i bridi i želi žestoko jebanje. Loži me neverovatno. (56)

Međutim, zbog određene distance prema muškarcima s kojima se na taj način upušta u erotske igre, takve afere ne vode k dubljim i bliskim odnosima koje protagonistica priželjkuje, kao što je slučaj s njezinim ljubavnikom, oženjenim majorom u vojsci:

Ništa nismo znali jedno o drugom, mesec i po dana smo se dopisivali, drkali, gledali, zaljublivali, ali imena nismo razmenili. Sad mi rekao kako se zove, odakle je šta radi, sve mi je rekao (...) napolju me odmah poljubio. Ne toliko strasno koliko sam očekivala, nežnije, al mi je odmah zadigao suknju i potražio pičku pod hulahopkama. Našao je. (75)

Kao ni Sofija, ni ona ne može pomiriti napetosti izazvane potrebom za seksualnim užitkom i neovisnošću s potrebom za nježnošću, bliskošću i sigurnošću:

I sad ne znam kako da preživim sve te minute koje teku, dok njega nema, niti me zove, a treba mi, želim ga. Juče sam ga ljutito oterala, jer se prebrzo digao da ode, a ja sam želela da se obistini ono što je obećao, da ćemo da budemo dugo zajedno, dva, tri dana u nekom super hotelu... (75).

To za posledicu ima razočaranja, nemir, frustraciju i bol, što dolazi do izražaja u brojnim opisima mentalnih i emotivnih stanja protagonistice koja se odražavaju u tijelu i fizičkoj boli: "Boli me srce, duša, stomak, oči, suzni kanali, srčana pretkomora, boli me i hladan vazduh, tačka na plećki, boli me samoća i tuga. Eto i boli me ostavljenost" (78). U ovakvim erotskim epizodama i odnosima protagonistice s različitim partnerima ogledaju se suvremeni *dating* trendovi i seksualne prakse u virtualnom prostoru, ali se otvaraju i pitanja osamljenosti i otuđenosti, koja je simptomatična za digitalno doba.

U romanima *Korov* i *Paprat* hedonizam i seksualno eksperimentiranje protagonistica s različitim muškim i ženskim partnerima imaju višestruka značenja. S jedne strane upućuju na znatiželju i razigranost mladih ljudi u procesu sazrijevanja i pozicioniranja, želju za uzbuđenjem i stjecanjem novih iskustava te potrebu za istraživanjem vlastite seksualnosti i seksualnoga zadovoljstva, ali i na mogućnost otpora vladajućim pravilima patrijarhalnoga društva, koje nametanjem rodni normi nastoji potisnuti i nadzirati žensku seksualnost i time ograničiti osobnu slobodu. S druge strane, promiskuitet i erotske avanture upućuju i na strah od bliskosti i vezanosti za jednu osobu te težnju za bijegom od sumorne tranzicijske stvarnosti. Obje priče i protagonistice smještene su u svakodnevnicu urbanoga prostora, kojemu je s jedne strane teže pripadati, dok se s druge strane izmještaju iz njega kroz svoju čulnu uzbuđenost koja je u suprotnosti sa sumornim tranzicijskim okruženjem. U svojoj potrazi za užitkom i

zadovoljenjem želje, protagonistice se poigravaju i preispituju vrijednosti koje diktiraju dominantna kultura i društvene konvencije. U konstrukciji vlastite istine i u potrazi za samoostvarenjem i ispunjenjem, erotičnost je jedno od sredstava bijega od praznine u sebi i u društvu koju protagonistice pokušavaju djelomice ispuniti kroz seksualni užitak i tjelesnost. Ženska erotska žudnja povlači se iz svijeta kulturnih ideala u zaklon seksualnog uzbuđenja, eksperimentiranja i kratkotrajnoga zadovoljenja želja. Svojim zavodnjima, avanturama, te konzumacijom alkohola ili droga, protagonistice istovremeno uporno odbijaju pokoriti se zadanim društvenim pravilima, dok su ujedno emocionalno krhke i osjetljive. Sveprisutni društveni zahtjev pozicioniranja samo još više dovodi do osjećaja izgubljenosti, otuđenosti i nemogućnosti definiranja i centriranja jastva te osjećaja unutarnje praznine i nemogućnosti pronalaska osobnoga prostora slobode. Ovi fenomeni ne ukazuju samo na osobna stanja protagonistica romana, već predstavljaju simptom vremena i posljedicu društvenih previranja u doba tranzicije. U općoj atmosferi društvene anksioznosti, osobni konflikti i nemogućnost definiranja identiteta znani su mnogim likovima odabranih romana i pripadnicima izgubljene generacije.

Na kraju oba romana relativizira se značenje eventualnoga pripitomljavanja i ukroćivanja ženske seksualnosti i tijela. Postoji stalna tenzija između želje za slobodom i potrebe za vezivanjem; seksualnoga bunta i prihvatanja kulturnih i društvenih očekivanja i zahtjeva. Seksualna žudnja protagonistica na kraju možda ne biva pokorena, ali lišena je ispunjenja. Iako su seksualni užitak i zadovoljstvo djelomice oslobođeni, oni nikad nisu potpuno ostvareni te nestaju i ponovno nastaju sa svakom novom avanturom.

Jedan od bitnih elemenata koji pridonosi karakterizaciji protagonistica te kompleksnosti i slojevitosti narativa je uporaba jezika i stilsko-izražajnih sredstava. Bez obzira na međusobne razlike, romani *Korov* i *Paprat* dijele neke bitne značajke i kad je riječ o stilskim i jezičnim odabirima. Jezik koji se koristi u govoru protagonistica romana je svakodnevni govorni jezik koji uključuje urbani žargon mladih i kolokvijalne izraze. U njihovom rječniku pronalazimo lokalne žargonske izraze, psovke i vulgarizme, ali i strane riječi, posuđenice i tuđice, naročito anglizme i amerikanizme, kao i riječi, fraze ili citate na stranim jezicima, prije svega na engleskom, jer je njihov urbani govor pod snažnim utjecajem zapadnoeuropskih trendova, masovnih medija i kulture potrošnje. Korištenjem vulgarnih izraza, koji također predstavljaju jezične kodove i identitetske označitelje, markira se specifični društveno-kulturni kontekst urbane svakodnevnice te označava pripadnost protagonistica određenom naraštaju, društvenom sloju i miljeu, čime jezik naracije poprima slojevitija kulturna značenja. Također, promatrano iz

feminističke perspektive, iza ovakvog izraza može stajati pokušaj nesputanog izražavanja vlastitih potreba i želja te otpor prema uobičajenim stereotipnim prikazima ženstvenosti i pasivne ženske seksualnosti. Prikazivanje ženske seksualne žudnje i užitka kroz detaljne i sočne opise erotskih senzacija i seksualnih doživljaja protagonistica može imati emancipatorsku ulogu, jer je u snažnom iskoraku od tradicionalnih poimanja rodni uloga i izražavanja ženske seksualnosti.

Međutim, dok su u romanu *Korov* opisi seksualnih aktova sa ženama ili s oba spola istovremeno izravni i zauzimaju prominentno mjesto, erotske igre u troje, u koje se protagonistica romana *Paprat* upušta s Brazilcima Giljeom i Julijom, ipak nisu izravno opisane, već se ono što se zbilo tijekom noći tek naslućuje iz scene buđenja narednoga jutra:

Ujutro otvorim oči i vidim lepe Julijine sise na sekund. Dok se saginje da nešto uzme sa sofe pokrije ih peškirom, ne zna da je gledam, budim se polako. Lepo je probuditi se uz sise pred očima i miris kafe koju Gilje kuva. Kaže posle Gilje kako ćemo da kupimo kuću i živimo ovako utroje u braku, a Julija mi namiguje kako mu se sviđam. (...) Dok se spremamo, ja udarim Juliju u njeno sočno dupe koje se zatrese kad ga šopiš, ona se nasmeje i namesti da to uradim opet (...) (104)

Važno je napomenuti i to da premda kod pripovjednih tekstova s autodijegetičkim pripovjedačicama psihičko, emocionalno i tjelesno jastvo pripovjedačice i protagonistice nisu identični (jednoznačni), među njima postoji kontinuitet. Dok u slučaju doživljajnog *ja* čitateljstvo puno jasnije može iscrtati obrise seksualnosti i tjelesnosti protagonistice, bitno je ne zaboraviti da i pripovjedno *ja*, tj. autodijegetička pripovjedačica ima tijelo i da je to tijelo egzistencijalno povezano s tijelom pripovijedanoga *ja* i njegovim prijašnjim iskustvima. Seksualnost i tjelesno jastvo autodijegetičkih pripovjedačica formirani su pod utjecajem ranijih doživljaja *ja* te njegova procesa sazrijevanja. Stoga je njihova pripovjedačka motivacija egzistencijalna i izravno ovisi o njihovom prijašnjem iskustvu. S obzirom na vremensku distancu između doživljajnog svijeta pripovjedačica i protagonistica, pripovjedno *ja*, koje je starije i iskusnije, ima i znatno zreliji pogled na seksualnost i tjelesnost te otvorenije progovara o ženskoj seksualnoj žudnji i užitku. Za razliku od toga, tijelo pripovjedača u trećem licu, ako se na njega uopće referira, predstavlja "puki funkcijski mehanizam" (Stanzel 189), jer je njegovo pripovijedanje motivirano apstraktnijim, književno-estetskim razlozima (193), kao što

je slučaj u romanu *Mogla je biti*, kojega ću zbog izražene *queer* tematike razmotriti u zasebnom potpoglavlju.

9.5.2. *Mogla je biti*

Dok je *queer* tematika i problematika biseksualnosti i *queer* seksualnosti u gore analiziranim romanima više rubno prisutna, u romanu *Mogla je biti* glavnu okosnicu radnje čini upravo istospolna ljubavno-erotska priča između Esme i Roze, a tematika ženske homoerotske želje, lezbijske ljubavi i seksualne drugosti u samom je središtu narativa i unutarnjega konflikta protagonistice. Ova ljubavna priča od samoga početka nije jednostavna, ne samo zbog privlačnosti i ljubavnog odnosa između pripadnica istoga spola smještenih u dominantno heteroseksualnim društvima u kojima istospolna ljubav još uvijek predstavlja tabu, već i stoga što se protagonistica sasvim neočekivano zaljubljuje u djevojku s kojom ne dijeli mnogo zajedničkih odlika ili interesa. Likovi Esme i Roze u narativu su konstruirani kao suprotnosti, ali ne zbog stereotipnih maskuliziranih ili feminiziranih rodni uloga koje preuzimaju u istospolnoj vezi, već zbog toga što se razlikuju u mnogim drugim aspektima kao što su osobnost, stavovi, životni izbori, iskustva i navike. Njihov odnos i uloge ne uklapaju se u klišeje o lezbijstvu, prema kojima se lezbijski parovi obično sastoje od jedne partnerice koja izgledom i ponašanjem preuzima "mušku" rodnu ulogu (*butch*) i druge kod koje je naglašena ženstvenost (*femme*), pa se Esma i Roza na prvi pogled ne razlikuju od heteroseksualnih žena.

Iako i Esma i Roza potječu s postjugoslavenskoga prostora, razlika između njihovih kulturnih identiteta, koja izranja iz različitih interesa, stajališta, ukusa, stilova odijevanja i načina života, naročito je vidljiva u njihovim dijalozima, ispunjenim kulturnim i popularnokulturnim referencama, čime se markira i polje njihovoga kulturnog znanja i njihova naklonjenost dominantnoj i popularnoj ili alternativnoj subkulturi. Roza koja ima brojne interese i specifičan stil odijevanja, voli umjetnost i stremi postati slikarica te radi u gastronomiji kako bi preživjela, konstruirana je, kao i njezino bečko okruženje, u snažnom kontrastu s protagonisticom koja kopni na nezadovoljavajućem radnom mjestu i s njezinim sumornim tranzicijskim okruženjem. Rozina pripadnost određenom kulturnom polju utvrđena je pomoću kulturnih referenci na filmove Quentina Tarantina (Terzić 72), filmskih klasika poput *Sve o Evi*, glazbenika poput Leonarda Cohena (114) i umjetnika kao što je Man Ray (98), koji upućuju na njezine interese i pripadnost kulturnim krugovima u kojima se kreće. Nasuprot tome, Esmin kulturni identitet, kao što sam već pokazala u prethodnom poglavlju, primarno je dočaran kroz sjećanja na

dominantnu jugoslavensku kulturu u kojoj je odrastala, ali i iz referenci na masovnu postjugoslavensku i suvremenu *mainstream* i popularnu kulturu. U razgovorima s načitanom i elokventnom Rozom postaje očito da je Esma vrlo ograničena u svom poznavanju umjetnosti i opće kulture. Rozino poznavanje kulture katkad iznimno iritira Esmu, jer shvaća da se zbog manjka znanja u mnogim oblastima ne može uspoređivati s Rozom, niti ju može zadiviti. To dolazi do izražaja u više navrata u romanu, primjerice u sceni kada Roza spominje kulturnu protagonisticu stripa Modesty Blaise, koja je bila njezina prva ljubav, dok Esma ne zna o komu je uopće riječ:

– Modesti Blejz je bila moja prva ljubav.

Esma se zapiljila u nju.

Šta, prva cura joj bila neka engleska šmizla?

– Modesti...

Roza se nasmijala.

– To je strip junakinja... sigurno si je čitala...

Jesam klinac.

- Crvenokosa, prelijepa, sad mi pade na pamet da malo čak liči na Najdželu Loson!

- Esma se uzvrpoljila u stolici

- Strip junakinja? Zezaš me? (105).

Likovi Esme i Roze konstruirani su kao opreke, pri čemu simbolično predstavljaju dva različita svjetonazora, seta vrijednosti i načina života.

Vrlo je značajno to što ljubavna priča između Esme i Roze započinje u inozemstvu, na prostoru izvan Esminog uobičajenog okruženja. Aspekt putovanja ovdje ima ključnu ulogu, jer privremeno izmještanje protagonistice iz svakodnevnice u drugi kulturno-društveni kontekst donosi promjenu, ali i unutarnji konflikt. Put u Austriju i susret s Rozom uvjetuju popuštanje seksualnih zabrana i omogućuju Esmi da kroz nova iskustva istraži vlastitu seksualnost, započinjući ljubavnu priču sa ženom. Konstrukcije mobilnosti i pokretljivosti često su u središtu lezbijskih i homoseksualnih identiteta. Tako Howard Hughes ističe da postoji veza između putovanja i homoseksualnog identiteta. On tvrdi da ostvarenje ili prihvatanje homoseksualnog identiteta često uključuje postajanje turistom zbog toga što putovanje donosi "isključivanje iz normalnog društva" i da "velik dio potrage za homoseksualnim identitetom

nužno čine putovanja", zato što su "zbog društvenog neodobravanja homoseksualnosti mnogi homoseksualci prisiljeni pronaći mjesto za homoseksualce".²⁶⁷

Privremenim smještanjem protagonistice i radnje u Austriju ujedno se konstruiraju i suprotnosti, ukazujući na raskorak između zapadnjačkih i postjugoslavenskih društava kad su u pitanju odnosi prema seksualnoj drugosti i seksualnim manjinama.

Društvo u Austriji je u romanu prikazano kao tolerantno društvo u kojemu su seksualne manjine sve više prihvaćene te gdje se mogu slobodnije i otvorenije iskazivati seksualni identiteti i preference. Međutim, ovaj zapadnjački prostor kreiran je u suprotnosti s postjugoslavenskim prostorom i time iznova postavljen u binarnu opreku s prostorom Balkana, u kojemu društvo marginalizira i osuđuje seksualne manjine, a članovi LGBTIQ zajednice žive u neprekidnom strahu i strepnji da će biti pretučeni, jer su govor mržnje i nasilni napadi na njih još uvijek česte pojave.

O tome govori epizoda u kojoj Esma prvi put s Rozom dolazi u prostorije aktivističkog udruženja, koje se naziva LGBT klubom, u kojoj su predočene poteškoće s kojima se LGBTIQ zajednica i aktivistička scena svakodnevno suočavaju u postjugoslavenskim društvima. Malobrojni i skućeni u klaustrofobičnom prostoru na tavanu, poput "mad woman in the attic",²⁶⁸ aktivistice i aktivisti tešku situaciju nastoje olakšati crnim humorom, o čemu svjedoči i kolaž na zidu sastavljen od rendgenskih snimaka njihovih polomljenih kostiju, što je bila posljedica njihovog 'izlaska iz ormara' (*coming out*). I pored njihovih pokušaja borbe i otpora, atmosfera i razgovori u klubu tmurni su i uznemirujući:

I tada je u pozadini, uglavljene između nekih umjetničkih apstrakcija i postera koji zagovaraju liberalnost, Esma primijetila rentgenske snimke, većinom glave i ekstremiteta.

I to nemali broj njih...

– Roza, kakvi su ono RTG snimci? – nije mogla da izdrži Esma.

– Kad god netko dobije batine tamo prihefta snimak. Ono ti je nešto kao naš Bulevar zvijezda... (160)

²⁶⁷ Vidi: Puar, Jasmin. "Queer plovidba: Krugovi homoseksualne pokretljivosti: Turizam, putovanja i globalizacija." *Treća* 1-2. Vol. III (2001): 360-361.

²⁶⁸ Lik poludjele žene skrivene na tavanu koji je čest motiv u engleskoj književnosti 19. stoljeća, vidi: Gilbert, Sandra, i Susan Gubar. *The Madwoman in the Attic*. Yale University Press, 2020.

Dok Roza i njezin način života u Beču predstavljaju suvremenost, zapadnjačku individualnost i ambiciju, protagonistica i njezina sredina reprezentiraju zatucani konzervativni Balkan i ono što Radomir Konstantinović opisuje kao palanački svijet i zatvoreni duh palanke.²⁶⁹

Ovaj kontrast oprimjeren je Esminom reakcijom kada prvi put vidi besplatne *gay* vodiče za Beč s *gay friendly* lokacijama i reklamama za eskort agencije, kina i sex kabine:

Ono što, međutim, nikad ranije nije vidjela bio je Gay Guide (*Der Gratis - Stadtplan für Gays / The citymap for gays for free*) u vidu karte, na čijoj su naslovnici bila dva muškarca koja su se zavodljivo smješkala (...) Esma se nasmijala. (24)

Ili u sceni u kojoj Esma iziritirana odlazi sa zabave Rozinih prijatelja:

Dok se probijala prema vratima, slučajno je pogledala prema toj gomili nakindurenih ljevičara i vidjela Rožu kako sjedi na jednom od radijatora (...) Kad se konačno našla izvan tog jebališta, kako je već u mislima zvala to mjesto koje joj se samo časak ranije bilo dekadentno i prijatno, drhtavim rukama je zapalila cigaretu i krenula polako da silazi. (80)

Ovakav način konstruiranja Balkana i postjugoslavenškoga prostora naspram Zapada, simbolično utjelovljen u suprotnostima između Roze i Esme i sredina u koje su uronjene i sam upada u zamku balkanizma. Kontrast između Rozinoga načina života i balkanskoga mentaliteta te sivog, smrknutog i patetičnog svakodnevnoga života koji vode Esma i članovi LGBT zajednice u tranzicijskom okruženju odražava balkanistički diskurs o kojemu je govorila Todorova²⁷⁰ te potvrđuje i perpetuira mnoge već ranije spomenute negativne stereotipe o Balkanu i Balkancima, prisutne u zapadnocentričnim diskursima. Iako neke od situacija opisanih u ovom romanu nisu daleko od stvarnoga života ljudi na Balkanu, poput marginaliziranja i stigmatiziranja pripadnika LGBT zajednice ili verbalnog i fizičkog nasilja nad njima, treba imati na umu diskurzivnu prirodu ovih konstrukcija. Književni diskursi

²⁶⁹ Vidi: Konstantinović, Radomir. *Filosofija palanke*. Beograd: Otkrovenje, 2010: 5-9.

²⁷⁰ Todorova, Maria. *Imaginarni Balkan*. Zagreb: Ljevak, 2015.

također stvaraju ili perpetuiraju negativne slike i stereotipe o Balkanu, koji oblikuju političku i kulturnu stvarnost i mogu imati značajan utjecaj na stavove i živote ljudi.

I pored navedenih razlika u njihovom kulturnom identitetu, najveća razlika između tvorbe Esminog i Rozinog identiteta ipak leži u njihovim različitim shvaćanjima i tumačenjima vlastitog seksualnog identiteta, tj. njihove različite identifikacije s lezbijskim i *queer* identitetom. Protagonistica se čini neodlučnom oko vlastite identifikacije, ne samo na društvenoj, već i na seksualnoj razini. Za Esmu su seksualna žudnja i ljubav prema drugoj ženi potpuno neočekivano i novo iskustvo, koje ju istovremeno uzbuđuje, zbunjuje i plaši. S obzirom na to da je Roza prva žena s kojom se upušta u ljubavnu i seksualnu vezu, Esma nije u stanju definirati svoj seksualni identitet te sebe ne doživljava kao lezbijku, uvjeravajući se kako njezina ljubav prema Rozi nije uvjetovana spolom. Iako su trenuci provedeni s Rozom za Esmu "bili neki od najsretnijih trenutaka u njenom životu" (156), protagonistica je nesigurna i ne može se osloboditi osjećaja da upuštanjem u intimnu ljubavnu vezu s drugom ženom radi nešto zabranjeno, što ne može dobro završiti. Svjesna toga da su istospolne veze u društvu u kojemu živi osuđene na antagonizam i nerazumijevanje mnogih pojedinaca, ona strahuje od negativnih reakcija ljudi iz svoje okoline, osuđujućih stavova i prezirnih pogleda, tako da se ne mora boriti samo s vlastitom zbunjenošću, nego i s predrasudama koje u tom društvu vladaju prema seksualnim manjinama i svima onima koji su drugačiji i koji ne prihvaćaju propisane rodne modele i norme. Međutim, Esmini strahovi i dileme nisu posljedica isključivo neprijateljskih stavova društva, već odražavaju i njezinu vlastitu nesigurnost i dezorijentaciju kada se radi o seksualnosti, što je vidljivo iz sljedećeg ulomka:

(...) Esma je ispalila:

– Roza, jesam li ja gej?

Roza je zastala s viljuškom u zraku, tačno iznad jedne crne masline. Zapiljila se u nju i potom prasnula u smijeh.

Zbog toga se Esma osjećala još gore. (102-103)

Kroz vezu s Rozom protagonistica otkriva zatomljene aspekte jastva, no ne zna kako da se postavi prema tom novom otkriću. U strahu od osude i stigmatizacije, Esma nije u stanju u potpunosti prihvatiti svoje homoseksualne sklonosti i seksualnu drugost te nastoji potisnuti svoju erotsku žudnju. Svoj odnos s Rozom protagonistica krije od okoline pa se ne usuđuje ni najbližem prijatelju priznati da je zaljubljena u ženu. Uz rodnu drugost i simboličnu drugost

Balkana zbog kojih se, kao i druge protagonistice odabranih romana, već nalazi u dvostrukoj poziciji podređenosti, Esma se mora suočiti i sa sramom i strahom od zauzimanja daljnje pozicije marginalizirane i seksualne drugosti, pri čemu bi se našla u višestrukoj poziciji podređenosti, što je jedan od razloga za osjećaj srama te potiskivanje lezbijskog identiteta: "Sramota je da drugi znaju da si nesretna. Da ti je jedna noga kraća. Da te muž tuče. Da ti dijete ima šećer. Da je narkoman, ili još gore, peder, naprosto, sramota je biti drugačiji" (50).

Suprotno tome, Roza, koja je od djetinjstva svjesna da ju privlače žene, ne poriče svoje homoseksualne sklonosti, već otvoreno govori o svojoj seksualnosti: "Dok je Roza govorila o tim ženama, stvarnim i izmišljenim, Esma je bila pomalo zbunjena, jer između ta dva tipa, fatalne crnokose zečice i džepne bejbi plavuše stoji čitav spektar tipova žena" (106). Homoseksualnost, tj. lezbijstvo za Rozu nije samo seksualna orijentacija, već njezin lezbijski ili *queer* seksualni identitet određuju i njezina politička uvjerenja, zbog čega je aktivno uključena u rad aktivističke skupine koja se bori za prava LGBTIQ osoba i koja je za Rozu poput obitelji: "Dok su ulazile u zgradu u kojoj je smješteno takozvano Udruženje, Esma je primijetila da na interfonu nije bilo nikakve pločice s imenom stanara ili firme (...) Esma se malo osjećala kao da ide da upozna Rozine roditelje" (158).

Različite seksualne identifikacije Esme i Roze ukazuju na to da lezbijstvo i homoseksualnost, pa tako i seksualnost općenito, nisu stabilne i nepromjenjive kategorije jastva, već da seksualni identitet velikim dijelom ovisi o samoidentifikaciji osobe s određenom spolnom orijentacijom ili identitetskom skupinom, kao i s definicijama i značenjima koje jedna kultura u određenom razdoblju pripisuje seksualnim kategorijama. Istospolne veze mogu uključivati čitav spektar osjećaja i ekspresija naklonosti, privlačnosti, žudnje, nježnosti, bliskosti, povezanosti i ljubavi.

Kako bi odnos s Rozom prerastao u nešto dublje od prolazne avanture, protagonistica se mora uhvatiti ukoštac s tuđim i vlastitim predrasudama te preispitati svoj odnos prema vezama i ljubavi. U patrijarhalnom društvu u kojemu živi, proces 'izlaska' ('outanja') homoseksualaca i lezbijki određen je socijalnom i kulturnom homofobnom indoktrinacijom, prema kojoj je homoseksualnost devijantna i neprihvatljiva. Stoga pojedinci čija seksualnost nije u skladu s tradicionalnim heteroseksualnim imperativom društvene normalnosti i vladajućim rodним normama često bivaju osuđeni na stigmatizaciju, neuspjeh i izolaciju. Često čak ni članovi LGBTIQ skupine nisu uvijek prijateljski raspoloženi prema osobama izvan svojih krugova niti su oslobođeni vlastitih predrasuda, što je također znak netolerancije i zatvorenosti i još jedan pokazatelj lokalnih politika i stavova isključivosti. Kada Esma jednom prigodom u

aktivističkom klubu upozna Rozinu bivšu djevojku Lidiju, koja se prema njoj odnosi drsko i neprijateljski, protagonistica postaje svjesna daljnjih izazova i komplikacija do kojih može dovesti dublje upuštanje u vezu s Rozom:

- Vi, mamine princeze – počela je njena inspektorica – mislite da vas jedno faćkanje s curama čini lezbejkama.

Esma se zapiljila u nju, ali ona kao da se obraćala nekoj aveti iza njenih leđa.

- *I kissed a girl* i ti folovi... malo eksperimentišete, stavite koju sliku na Fejsbuk i mislite svakom dobro. Ali, duboko i u sebi uvijek znate da ćete se na kraju udati za onog što vodi vijesti u sedam. Pa će doći kreda za stan, pa djeca, a mi ćemo vam biti zgodna anekdota za večerom, ono nisam uvijek imala štap u guzici. (164)

Stoga se problematika lezbijske želje i erotske žudnje te istospolne ljubavi u ovom romanu ne uspostavlja samo kao centralna tematika, već upućuje i na temeljnu dilemu protagonistice, pri čemu odabir između dva moguća životna partnera Roze ili Meše ujedno znači odabir između dva različita načina življenja te prihvatanje ili odbacivanje seksualne drugosti. Zbog Esminih nedoumica i konflikata, dezorijentiranosti i straha od društvene osude, Esmin i Rozin odnos pun je trzavica, ljubomore i nepovjerenja. Roza shvaća da se Esma koleba i da nije sposobna u potpunosti se upustiti u vezu s njom i zbog toga Esmin sastanak s Mešom, iako na prvi pogled nebitan, u Rozi izaziva napad ljubomore, što i dovodi i do prekida njihove veze.

Tko je osoba koju protagonistica na kraju narativa naziva i za koju se odlučuje, ostaje nejasno. Uspijeva li Esma prevladati svoje strahove i nesigurnosti ili priču s Rozom ostavlja iza sebe kao trenutni hir, ostaje otvorenim za interpretaciju.

Iako se radi o autorici iz Bosne i Hercegovine, ovaj roman nikad nije objavljen u bosanskohercegovačkom izdanju, što bi moglo ukazivati na to da je bosanskohercegovačko društvo još uvijek nespremno za ozbiljnije bavljenje problematikom nenormativnih seksualnih identiteta i istospolne ljubavi te na suočavanje s problemom još veće rasprostranjenosti homofobnih stavova u bosanskohercegovačkom društvu, nego što je to slučaj primjerice u Hrvatskoj i Srbiji. Međutim, roman Ajle Terzić ne bavi se samo problematikom lezbijskih i *queer* identiteta, već se kroz prikaze stavova i odnosa prema seksualnoj drugosti progovara i o homofobiji i nasilju te o marginalnom statusu i stigmatizaciji određenih skupina ljudi, kao što su LGBTIQ osobe, u postjugoslavenskom tranzicijskom društvu. Pojačan nabojem nedozvoljene istospolne ljubavne veze koja izaziva konfliktne reakcije, ovaj narativ stvara

okvir za razmišljanje o dozvoljenim životnim odabirima i mogućnostima promjene pozicije u vlastitoj sredini. U patrijarhalnim i homofobnim društvima u kojima su rodne i seksualne uloge unaprijed zacrtane i normirane, a alternative ograničene i rizične, nenormativna seksualnost može predstavljati čin otpora nametnutim društvenim očekivanjima i propisanim društvenim pravilima. Problematiziranjem specifično ženske homoerotične želje i lezbijske ljubavi nastoje se dovesti u pitanje binarne i normativne rodne i seksualne uloge i redefinirati ustaljeni stereotipi te preispitati identitetske granice i transgresije rigidnih društvenih normi. Lezbijska je ljubav ovdje ponuđena i kao mogućnost da žene postanu aktivni seksualni subjekti i istraže svoju seksualnost izvan društveno utvrđenih okvira. Problematiziranjem seksualne drugosti, nepovlaštenoga položaja LGBTIQ osoba, rizika i opasnosti kojima su izloženi ljudi u istospolnim vezama, nastoji se ponuditi šira kritika normativne heteroseksualnosti i društva koje obiluje seksualnim klišejima, tabuima, predrasudama i zabranama.

9.6. Zaključak

U svom nastojanju da predoče žensko iskustvo u kompleksnom vremenskom i prostornom kontekstu odabrani se romani, između ostalog, usredotočuju i na jedan od najvećih, ali u književnosti nikad dovoljno ispitanih tabua: žensku erotsku želju i doživljaj seksualnosti, općenito žensko seksualno tijelo. Premda se na postjugoslavenskoj književnoj sceni posljednjih godina pojavljuje sve veći broj pripovjednih tekstova koji se iz različitih perspektiva dotiču ženske seksualnosti, erotske žudnje i užitka, još uvijek su rijetki narativi koji odstupaju od binarnih rodni modela i stereotipa, dok su ozbiljnija sagledavanja i analize romana koji izlaze iz usko patrijarhalnih rodni okvira još rjeđi.

Svaki od odabranih romana, na sebi svojstven način, preispituje i barem djelomično subvertira tradicionalne patrijarhalne predodžbe ženske seksualnosti i tjelesnosti koje određuju osobna i kolektivna ženska iskustava. Iz specifično ženske perspektive romani artikuliraju i kritički komentiraju paradoksalnost vremena i društva u kojemu su priče smještene. Protagonistice se istodobno moraju uhvatiti ukoštac i s osobnim i s kolektivnim traumama svoga vremena i društva. Romani reflektiraju suvremena preispitivanja i subvertiranja patrijarhalne koncepcije ženskog iskustva, navodeći svoje protagonistice izvrtnju kulturnih stereotipa, prkošenju kulturi u kojoj se žensko tijelo i zadovoljstvo stavljaju pod nadzor i buneći se protiv svih oblika zabrana koje ženama nameće patrijarhalno društvo. Nekonvencionalno ponašanje, odbacivanje

stereotipnih rodni uloga, patrijarhalnih modela ženskosti ili normativne heteroseksualnosti s jedne strane govore o težnjama protagonistica za samospoznajom, seksualnom i osobnom slobodom, a s druge strane o njihovoj potrebi za pomicanjem normativnih društvenih granica. Povijesna podčinjenost žena i potiskivanje ženske seksualnosti na kolektivnoj razini svakako su utjecali na formiranje samosvijesti žena i na njihovo oslobađanje erotskih uzbuđenja na kolektivnoj razini, a turbulencije tranzicijskoga razdoblja samo još dalje kompliciraju moć njihove samoidentifikacije i društvenoga pozicioniranja.

Ženski erotski govor u romanima motiviran je zahtjevom za progovaranjem o društvenim zabranama i preispitivanjem javnog i privatnog jastva te koncepcija o ženskoj seksualnosti i tjelesnosti. U sukobu s društvenim i kulturnim zahtjevima i očekivanjima, protagonistice nastoje razotkriti strategije kontrole i instrumentaliziranja ženske tjelesnosti, a time i svoj društveni položaj. Budući da su višestruko definirane i ograničene kulturno konotiranim identitetima, seksualna im se pobuna nudi kao jedna od mogućnosti za istupanje iz klaustrofobičnoga prostora rodne određenosti i kao oblik revolta protiv dominantno patrijarhalnoga društva. Pokušaji oslobađanja ženske erotske želje i zadovoljstva stoga se ovdje mogu tumačiti kao ženski protest protiv uniformiranih pravila ponašanja, pružanje otpora svakoj vrsti društvenoga nadzora nad ženskom seksualnosti i tjelesnosti. Prepuštanje seksualnim fantazijama i užicima, eksperimentiranje sa homoseksualnošću i biseksualnošću i česta promjena partnera u rasponu od stalne veze do povremenih afera strategije su oblikovanja rodnog i *queer* identiteta protagonistica koji je u otporu prema njenoj dominantnoj kulturno određenoj i stereotipnoj slici.

Svi odabrani romani barem donekle nude prikaze ženske seksualnosti, koji dovode u pitanje tradicionalne rodne norme i stereotipe vezane za tjelesnost i seksualne prakse žena. Ženska seksualnost predložena je kao nešto što nije stalno i fiksno određeno, već fluidno, promjenjivo i u stalnom procesu transformacije. Uvrštavanjem tabuiziranih i kontroverznih tematika u narative, nastoje se destabilizirati vladajući javni diskursi i rodno-seksualne norme u postjugoslavenskom društvenom kontekstu, u kojemu su repatrijarhalizacija društva i *backlash* feminizma, u sprezi s povratkom konzervativnih, nacionalističko orijentiranih i vjerskih diskursa započeli već početkom devedesetih godina. S obzirom na to da progovaraju o problematici nasilja, diskriminacije, marginalizacije i stigmatizacije određenih pojedinaca i društvenih skupina, ovi se romani mogu promatrati kao politički angažirani romani u kojima se

prepoznaje sklonost ka prikazivanju potisnutih, marginaliziranih tijela osuđenih na društvenu stigmatizaciju i medijsku nevidljivost, čime oni zadiru u pojedine društvene tabue.

10. Zaključak

Ovaj se rad bavi promišljanjem i analizom pojedinih pitanja vezanih za problematiku konstrukcije i predočavanja suvremene ženske subjektivnosti te iskustava i značenja ženskih identiteta u četiri odabrana romana autorica s postjugoslavenskoga prostora objavljena početkom 21. stoljeća. Romani koji su predmet analize iz ženske se perspektive fokusiraju na problematiku ženskih identiteta u postjugoslavenskom tranzicijskom kontekstu i stoga se uzimaju kao primjeri za analizu suvremenih žensko orijentiranih narativa s početka 21. stoljeća. Istovremeno, oni se promatraju kao tekstovi postjugoslavenske književnosti i kulture. Budući da je riječ o pripovjednim tekstovima koji nisu prevedeni na strane jezike i koji nisu dobili posebnu medijsku ili kritičku pažnju te čije autorice nisu dio postjugoslavenske *mainstream* kulture, možemo govoriti o ženskom pisanju smještenom izvan centra književne scene, što dodatno naglašava manjinsku perspektivu i poziciju.

Slijedeći antiesencijalističke koncepcije i postmodernističke definicije identiteta, temeljna je pretpostavka ovoga rada ta da ženski identiteti u odabranim pripovjednim tekstovima nisu konstruirani i predočeni kao esencijalne, čvrste i nepromjenjive cjeline, već su uspostavljeni kao kompleksne, nestabilne i fluidne društveno-kulturne tvorevine. Uvjetovani prostornim, vremenskim, kulturnim pa čak i situacijskim kontekstima u koji autorice smještaju protagonistice i njihove priče, oni su u stalnom procesu transformacije. Koristeći interdisciplinarni i feministički intersekcionalni pristup pri razmatranju identitetskih kategorija spolnog, rodnog, regionalnog, balkanskog, klasnog, urbanog, postjugoslavenskog, generacijskog te seksualnog identiteta, nastojala sam ukazati na načine konstruiranja i predočavanja postmodernih, hibridnih, višeslojnih i pluralnih ženskih identiteta.

Na temelju odgovarajuće teorijske podloge i tekstualne, kontekstualne i komparativne analize odabranih primjera također sam težila pokazati kako presjecišta različitih identitetskih kategorija tvore kompleksne konstrukte i predodžbe ženskosti te identifikacijske sustave u danom vremenskom i prostornom kontekstu. Na taj se način u književnim tekstovima otkrivaju višestruka značenja ženskosti kao promjenjivoga društveno-kulturnog konstrukta koji ovisi o društvenim uvjetima, prevladavajućim društveno-kulturnim normama te osobnim i kolektivnim iskustvima i životnim okolnostima. Nadalje, može se konstatirati da se protagonistice svih četiriju romana, konstruirane kao višestruki ženski subjekti iz postjugoslavenskih tranzicijskih urbanih sredina, nerijetko nalaze u položaju dvostruke ili višestruke potlačenosti (*multiple*

jeopardy) i u ambivalentnom prostoru "između" raznih binarnih suprotnosti i simboličkih podjela.

Ako se uzme u obzir sve gore navedeno, zaključak koji proizlazi je da u postjugoslavenskom ženskom pisanju i žensko orijentiranim narativima s početka novoga tisućljeća ne postoji samo jedan, općevažeći način sastavljanja, oblikovanja i prikazivanja ženskog identiteta ili jedan univerzalni izričaj i model ženskosti, već takvi tekstovi uključuju višestruke identitete i različite konstrukcije i prikaze ženskosti i ženskoga subjektiviteta. Oni se formiraju na presjecištima različitih kategorija identiteta i društvenih mehanizama moći.

Bez obzira na međusobne razlike u formi, stilu pisanja ili narativnim postupcima, romani koje analiziram u ovom radu dijele neke bitne značajke i elemente. Zajedničko im je prije svega to što se bave problematikom suvremenoga ženskog jastva, iskustva i društvene pozicioniranosti žena iz ženske vizure, pri čemu se uočava potreba protagonistica za preispitivanjem, podrivanjem ili oslobađanjem od vladajućih patrijarhalnih društvenih normi i struktura, koju nalazimo u mnogim suvremenim žensko orijentiranim narativima. Prikazujući i ogoljujući unutarnji svijet protagonistica i njihovu stvarnost, ovi romani pripovijedaju o osobnom rastu i samosvijesti, ženskim aspiracijama, ženskoj erotskoj želji, potrebi za užitkom te emotivnim i seksualnim ispunjenjem, ali i o osobnim i kolektivnim nesigurnostima, strahovima, konfliktima, nasilju, marginalizaciji i seksualnom izrabljivanju žena.

Iako su pitanja vezana za rodnost u fokusu analiziranih pripovjednih tekstova, u svakodnevnom iskustvima i problemima protagonistica ogleda se ne samo aktualna društvena stvarnost nego i položaj žena u suvremenim društvima. Kao tekstovi kulture, oni također progovaraju o tranzicijskom i postjugoslavenskom iskustvu, klasnoj problematici i kulturalnim imperativima te preispituju mogućnosti postojanja izvan okvira zadanih društvenih kodova, što ne mora nužno nalagati feminističko čitanje. Kroz problematiziranje kompleksnih identiteta i specifičnoga položaja protagonistica ujedno se problematizira kompleksnost suvremenih hibridnih i višestrukih identiteta, određenih intersekcijama i međudjelovanjima različitih kategorija jastva, identitetskih pozicija i mehanizama moći, odgovornih za različite, ali međusobno isprepletene i višestruke vidove drugosti, potlačenosti i marginalnosti.

Prvi aspekt drugosti i potlačenosti protagonistica, koji se u ovoj analizi uzima kao početna točka, jer se s njim ispleću svi ostali aspekti drugosti, odnosi se na spolni i rodni identitet

protagonistica koji je u tekstovima jasno markiran kao ženski. Iako se feministički pokreti pokušavaju izboriti za rodnu ravnopravnost i eliminaciju potlačenosti, u patrijarhalnim se društvima žena još uvijek simbolično predstavlja drugost muškarca ili “drugi” spol. Protagonistice su velikim dijelom konstruirane u suprotnosti prema muškim likovima, naročito partnerima i ljubavnicima te u određenim situacijama bivaju potisnute u poziciju drugosti i marginalnosti upravo zbog svoga spola i roda. Kako bi se izbjegla univerzalizacija ženske drugosti i društvene pozicioniranosti, koja je bila raširena među feministkinjama prvog i drugog vala, treba imati na umu da spolna i rodna nejednakost i diskriminacija nisu jednako zastupljene i rasprostranjene u svim društvenim situacijama i okruženjima. Njihov stupanj i intenzitet ovise o smještenosti i društvenoj poziciji subjekta te konkretnim društveno-političkim i materijalnim uvjetima. Ako se promotre intersekcije spolnih i rodnih kategorija s daljnjim identitetskim sastavnicama kao što su podrijetlo (regionalni identitet), društveni položaj (klasni identitet), dob (generacijski identitet) ili seksualnost (seksualni identitet), može se utvrditi da su protagonistice potlačene i marginalizirane na više razina, koje se tiču različitih dinamika moći i da se često nalaze u dvostruko ili čak višestruko nepovoljnoj poziciji.

Drugi aspekt drugosti i marginalizacije povezan je s prostorom s kojega protagonistice dolaze i specifičnom geografskom, kulturnom i simboličkom pozicijom Balkana i bivše Jugoslavije na povijesnoj sceni i mapi Europe. Pri proučavanju konstrukcija ženskih identiteta u postjugoslavenskom kontekstu potrebno je napomenuti da se iskustva žena s područja bivše Jugoslavije razlikuju od iskustava žena iz zapadne i istočne Europe, stoga se trebaju razmatrati u zasebnom i odgovarajućem regionalnom okviru. Naime, kroz povijest je Balkan često zamišljan, konstruiran i prikazivan kao međuprostor Zapada (Okcidenta) i Istoka (Orijenta), prostor dvojbi, sukoba, ambivalentnosti, hibridnosti i višestrukosti, koji u potpunosti ne pripada ni Zapadu ni Istoku. Zbog opetovanih konstrukcija i percepcija Balkana kao mitskoga mjesta i simboličkoga prostora, Balkan je već stoljećima obilježen stigmom nepripadanja i gurnut u poziciju unutarne drugosti Zapada sa svim njezinim negativnim implikacijama i konotacijama. U romanima se to očituje kada protagonistice, prilikom boravka na Zapadu, u nekoliko navrata bivaju marginalizirane i stigmatizirane zbog svoga podrijetla, odnosno regionalnog ili kulturnog identiteta. Patrijarhalne društvene norme i konstrukcije ženskosti kao drugosti u kombinaciji s viđenjima Balkana kao drugosti smještaju protagonistice u nezavidnu poziciju dvostruke spolno-rodne i kulturno-civilizacijske drugosti. Međutim, kako Balkan nije jednoznačan, cjelovit i čvrst pojam, već promjenjiv društveno-kulturni konstrukt, njegova nestabilnost i fluidnost izviru na površinu u određenim društvenim kontekstima ili situacijama

u romanima. Primjerice, u romanu *Korov* balkanski identitet protagonistice pri susretu s Azijatkinjom biva integriran u opći europski identitet, dok se u slučaju protagonistice romana *Hakirana Kiti* regionalna pripadnost zemljama Balkana ili jugoistočnoj Europi gubi i stavlja pod nazivnik istočne Europe.

Treći aspekt identiteta odnosi se na vremenski kontekst u koji su uronjene priče i likovi romana. Dok Balkan i postjugoslavenski prostor s kojega dolaze protagonistice i autorice romana čine prostorni okvir, vremenski bi okvir bio određen tranzicijskim razdobljem. Kao što prostor Balkana simbolizira mjesto “između“, tj. međuprostor, tako i doba tranzicije predstavlja razdoblje “između“, tj. međuvrijeme, doba prijelaza, promjene stanja i društvene transformacije, ali i proturječnosti, višeznačnosti i pluralnosti. U odabranim romanima i pozicijama protagonistica uočavaju se dvojake društvene tendencije, koje se bore za prevlast u polariziranom društvu, dovodeći do proturječnih društvenih vrijednosti. S jedne strane, u postjugoslavenskim tranzicijskim društvima vidljivi su tragovi jačanja patrijarhalnih diskursa i društveno-kulturne posljedice repatrijarhalizacije, retradicionalizacije, obnove nacionalnih ideologija te povratka konzervativnim vrijednostima i rodno specifičnim podjelama društvenih uloga. S druge strane, utjecaji novomilenijskih globalnih diskursa i trendova, koji većinom dolaze sa Zapada, ženama obećavaju veću emancipaciju i seksualnu slobodu, ali nerijetko uključuju i pretjeranu seksualizaciju tjelesnosti. Posljedično, na postjugoslavenskom prostoru u tranzicijskom razdoblju prevladavaju dva osnovna modela ženskosti. U skladu s patrijarhalnim strukturama i modelima ženskosti od žena se očekuje da prihvate konzervativne spolno-rodne obrasce i preuzmu tradicionalne uloge majke i supruge, dok se mnoge žene pokušavaju osloboditi tog uskog rodnog okvira, preispitujući ili odbacujući vladajuće društvene norme i pružajući otpor strukturama moći uspostavljanjem modela ženskosti koji nije sasvim u skladu s dominantnim ideologijama i predodžbama o ženskosti. Protagonistice romana o kojima je ovdje riječ konstruirane su kao ženski likovi pozicionirani između raznih polariteta koji u međuodnosu grade njihovo jastvo i društvenu poziciju. Dok se katkad pokušavaju prilagoditi novonastaloj situaciji, potvrđujući tradicionalne i društvene uloge te reproducirajući stereotipne odlike i ponašanja koje im kao ženama pripisuju patrijarhalni i drugi novooživljeni društveni diskursi, u drugim prigodama radije biraju eskapizam ili preuzimaju ulogu buntovnica i na sebi svojstvene načine suprotstavljaju se dominantnim rodnim i društvenim normama, svjesno ih podrivajući. Međutim, spomenuti dvostruki i često oprečni društveni utjecaji i diskursi u tranzicijskom razdoblju kod protagonistica uvijek iznova uzrokuju stanja izgubljenosti i dezorijentacije te osjećaje neuravnoteženosti, ispraznosti i otuđenosti, koje možemo

okarakterizirati kao simptome tranzicijske shizofrenije. To stanje ne pogađa samo pojedince (naročito žene), već je simptomatično za sva tranzicijska društva, zbog čega se protagonistice, smještene u balkanski i tranzicijski društveni kontekst, u određenim situacijama dovode u nezavidnu poziciju dvostruke ili višestruke drugosti.

Uzimajući sve ovo u obzir, ništa bolje ne oslikava društvene i političke promjene u razdoblju tranzicije od samih protagonistica, koje se pozicionirane u vremenu i prostoru "između", punim proturječja, osobnih i kolektivnih tenzija, i same nalaze u svojevrsnom procesu unutarnje tranzicije i transformacije "između" raznih binarnih podjela, definicija, konstrukcija i uloga. Dvostruka i kontradiktorna pozicija "između" značajno određuje njihovu subjektivnost i iskustvo i objašnjava specifičnost pozicije žena s Balkana u usporedbi s pozicijom žena iz istočnoeuropskih i drugih tranzicijskih zemalja. Spomenuta simbolička dvostruka drugost žena s Balkana i dvostruka prostorno-vremenska smještenost "između" ogleda se i u konkretnoj poziciji dvostruke potlačenosti i marginalizacije žena u postjugoslavenskom društvenom kontekstu i uzrokuje osjećaj zaglavljenosti "između", u međuprostoru Balkana i međuvremenu tranzicije. U ovom dvostruko nepovoljnom položaju i ambivalentnoj poziciji "između" uočavaju se zajednički elementi s dvostrukom spolno-rodnom i kulturno-civilizacijskom opresijom afroameričkih žena i žena iz zemalja u razvoju u zapadnjačkom kontekstu. Osebjuna dvostruka pozicija žena s Balkana može se proučavati i iz specifične postkolonijalne perspektive, ako se postkolonijalna teorija adekvatno primijeni na balkanski kontekst i književni tekst, što u ovom radu činim oslanjajući se na kritiku balkanističkoga diskursa Todorove.

Rodni i prostorni identitet nisu jedine kategorije koje treba razmatrati u intersekciji s tranzicijskim identitetom. Ambivalentna pozicija protagonistica dobiva na kompleksnosti ako se razmotre presjecišta s drugim već spomenutim identitetima: generacijskim, klasnim, kulturnim i seksualnim, koji se i sami međusobno isprepliću, određujući položaj i ulogu pojedinca u društvu i potencijalno dovodeći do umnožavanja drugosti i višestruke opresije žena. Generacijski identitet jedna je od važnih poveznica između protagonistica. Treba napomenuti da sve četiri protagonistice pripadaju istoj generaciji, kao uostalom i autorice romana, koju u radu označavam pojmom "izgubljena generacija". Svaki se od romana na sebi svojstven način hvata ukoštac sa složenom problematikom rodničkih identiteta i društvenih normi i prikazuje određene aspekte društvene stvarnosti ovoga specifičnog naraštaja žena u postjugoslavenskom tranzicijskom kontekstu. Zbog naglih društvenih i političkih

transformacija, negativnoga djelovanja mehanizama moći kao što je neoliberalni kapitalizam te otežanih životnih uvjeta, doba tranzicije na postjugoslavenskim prostorima za mnoge žene predstavlja razdoblje egzistencijalne i ekonomske nestabilnosti, nesigurnosti i prekarijata. Egzistencijalni strahovi i besperspektivnost, koji su u tranzicijskom razdoblju rasprostranjeni na osobnoj i kolektivnoj razini, postaju evidentni kroz psihička, emotivna i tjelesna stanja protagonistica smještenih u postsocijalistički i urbani kontekst. Međutim, ovi problemi nisu karakteristični samo za novonastale države na prostoru bivše Jugoslavije, već njihove dvojbe i iskustva reflektiraju niz specifičnih društvenih i urbanih problema u procesu tranzicije, a posebice nedaće s kojima se suočavaju žene. Slične nedoumice i nevolje poznaju i mnogi drugi likovi istoga naraštaja koji su smješteni u tranzicijski društveni kontekst, što pojačava značaj ovih romana, šireći ga izvan lokalnih, nacionalnih, ali i regionalnih granica.

Ako se navedene pozicije spolne, rodne i klasne drugosti te dvostruke prostorne i vremenske pozicioniranosti "između" promotre u intersekciji s kulturnim identitetima u danom urbanom postsocijalističkom i postjugoslavenskom kontekstu, u romanima se kristaliziraju konstrukcije i ženskih postjugoslavenskih, postsocijalističkih i urbanih identiteta kao specifičnih kulturnih identiteta, koje je neophodno razmatrati u povezanosti s jugoslavenskim kulturnim naslijeđem. Kulturne reference, simboli i narativi iz jugoslavenskoga doba u romanima se isprepliću s onim lokalnim i globalnim koje je donijelo tranzicijsko, digitalno i konzumerističko doba. Postsocijalistički gradovi, s atmosferom sivila, potištenosti i skučenosti, mjesta su od kojih protagonistice i nastoje pobjeći, ali kojima se nakon što iskuse život na Zapadu, opet vraćaju.

Posljednja relevantna kategorija analize identiteta protagonistica na temelju koje mogu uslijediti pozicija drugosti, diskriminacija i marginalizacija, što opet dovodi do pozicije višestruke drugosti i potlačenosti, jest kategorija seksualnosti. Iako je duboko isprepletena sa spolnom i rodnom kategorijom, seksualnost se u ovom radu razmatra kao zasebna kategorija identiteta. Iako svi analizirani romani uključuju konstrukcije i prikaze ženske seksualnosti i tjelesnosti koji su, u većoj ili manjoj mjeri, u otklonu od vladajućih heteronormativnih modela seksualnosti, oni ujedno na različite načine propituju ili subvertiraju ne samo ustaljene seksualne norme, već i dominantne društvene ustroje. Tako se u romanu *Hakirana Kiti* uočava preispitivanje i subverzija stereotipnih rodnih uloga i ponašanja u heteroseksualnim odnosima, oprimjerenim u odnosu protagonistice Kiti i Engleza Rodgea, pri čemu intersekcije između zamišljanja i predodžbi ženskosti, ženske seksualnosti i regionalnog ili balkanskog identiteta imaju krucijalni značaj u konstrukcijama ženske drugosti. Iako se romani *Korov* i *Paprat* ne

usredotočuju na tematiku istospolne ženske ljubavi i seksualne želje, biseksualnost i *queer* seksualnost javljaju se kao jedan od vidova kompleksnoga ženskog identiteta te načina njegovog očitovanja i propitivanja. Za razliku od toga, lezbijski identiteti i *queer* problematika u centru su interesa romana *Mogla je biti*, kojim se tematizira strah od društvene osude i stigmatizacije, kao i mogućih posljedica homofobije, diskriminacije i marginalizacije. Dodatna razina potlačenosti i seksualne diskriminacije žena dovodi do toga da protagonistice ili drugi ženski likovi čija seksualnost ili seksualne prakse odstupaju od heteronormativnih u određenim situacijama ili kontekstima bivaju višestruko potlačene i potisnute na društvene margine. S obzirom na to da u razdoblju objavljivanja ovih romana problematika biseksualnosti i lezbijske seksualnosti te *queer* identiteta gotovo pa nije bila prisutna na postjugoslavenskoj književnoj sceni, ovi se romani mogu smatrati ranim primjerima postjugoslavenske *queer* književnosti.

Odabrani narativni tekstovi s jedne strane problematiziraju i nude prikaze ženskosti koja je u nekim aspektima u skladu s patrijarhalnim i normativnim predodžbama o ženskosti i rodnim ulogama, koje se na taj način kroz književni diskurs dalje učvršćuju i perpetuiraju, dok u drugim navratima protagonistice dovode u pitanje dominantne ideologije i diskurse koji uvjetuju konzervativne i ustaljene percepcije prikaza ženskosti, nastojeći ih barem donekle subvertirati ili odbaciti. Višestruki ženski identiteti protagonistica, koji se temelje na identifikaciji s različitim kategorijama jastva, stoga nerijetko djeluju kao da su u međusobnom proturječju. Međutim, upravo ove oprečnosti, neujednačenosti, ambivalentnosti, fluidnosti i stalne transformacije identiteta odražavaju postmoderno i tranzicijsko stanje te suvremene pluralne identitete, koji se uvijek iznova izgrađuju kao proizvodi kulture. "Uklještene" između vlastitih želja i potreba i prevladavajućih društvenih očekivanja, individualnog i kolektivnog, lokalnog i globalnog, tenzija između unutarnje i vanjske percepcije jastva te pripadanja i nepripadanja, protagonistice se uvijek iznova suočavaju i bore s višestrukošću vlastitih identiteta i proturječjima društvenog okruženja. Svi ovi paradoksalni i oprečni društveni utjecaji upisani su u tijelo odabranih tekstova na njihovoj sadržajnoj, narativnoj, te diskurzivnoj i simboličkoj razini.

S obzirom na to da književni diskurs u sebi prelama druge javne diskurse iz određenog društvenog i kulturnog konteksta bilo tako što ih potvrđuje, preispituje, (re)producira ili širi, razumljivo je da su mnoge problematike vezane za ženskost i ženske identitete u romanima formirane i uvjetovane diskursima iz postjugoslavenske izvanknjiževne stvarnosti. Društveno nametnuta pravila i konvencije ponašanja, ideološki sustavi vrijednosti, kao što su binarne

podjele spolnih, rodnih i seksualnih identiteta ili simbolične definicije i slike Balkana, uvjetuju fikcionalne i stvarne društveno konstruirane i nametnute rodne modele i uloge te utječu na pozicije žena u društvenim hijerarhijama i strukturama moći, kao i na njihovu percepciju i doživljaj sebe. Portretirajući odgovore i reakcije žena na kompleksna društvena pitanja i ukazujući na višestruke drugosti i nepovoljnu poziciju žena u postjugoslavenskim tranzicijskim društvima na početku trećega tisućljeća, analizirani romani omogućuju razmatranje položaja žena u konkretnom društvenom i kulturnom kontekstu iz kojih su proizašli i stoga imaju šire društveno značenje.

Ako se prihvati premisa da svaki fikcionalni tekst intervenira u aktualnu društvenu stvarnost i stanje društva u kojemu je nastao, onda se može tvrditi da odabrani romani ne prikazuju samo imaginarna iskustva i probleme protagonistica u fikcionalnim univerzumima, već da se u njima ogleda i osobna i kolektivna stvarnost te položaj žena u postjugoslavenskim tranzicijskim društvima. Premda se romani fokusiraju na osobna iskustva protagonistica, prikazujući njihovu svakodnevnicu (intimna razina), oni istovremeno predočavaju kolektivne nesigurnosti i konflikte, promišljajući specifičnosti tranzicijskog i postjugoslavenskog iskustva (kolektivna razina). Ukazujući na aktualne društvene probleme i ugrađujući teme rasprostranjene u postjugoslavenskoj ženskoj književnoj produkciji, odabrani romani reflektiraju trenutne društvene trendove, diskurse, probleme i okolnosti, ocrtavajući sliku društva na postjugoslavenskom prostoru početkom 21. stoljeća. Slijedeći ideju da analiza i interpretacija književnih tekstova utječu na izgradnju kritičke svijesti i političke odgovornosti pojedinca i društvenoga kolektiva, pridonoseći objašnjenju i boljem razumijevanju društvenih fenomena i odnosa moći u određenom povijesnom, društvenom i kulturnom kontekstu, u ovom radu nastojim kritički razmotriti kako se kroz književni diskurs provlače šira društvena pitanja vezana za tranzicijske procese u postjugoslavenskom kontekstu, individualnu i kolektivnu svijest i stvarnost žena te za njihovu nepovoljnu i često marginaliziranu društvenu poziciju.

Jedna od društvenih tema na koju se romani osvrću, ako je kao *Paprat* i izravno ne problematiziraju, jest status književnica na postjugoslavenskoj književnoj i kulturnoj sceni, odnosno isključivanje i marginalizacija žena na područjima književne produkcije, kanona te dominantnoga književnog diskursa. Kao što je poznato, književnost je jedna od domena kojoj žene dugo vremena nisu imale lak pristup i unutar koje su, čak i nakon stupanja na književnu scenu, često zauzimale podređen i rubni položaj. Premda je, između ostalog pod utjecajem feminističkoga pokreta te feminističkih i rodnih teorija i analiza, zastupljenost autorica na

globalnoj i regionalnoj književnoj sceni posljednjih desetljeća znatno porasla, što se izražava u većem broju i rastućoj popularnosti književnih tekstova koje pišu autorice, one još uvijek zauzimaju marginalnu i nezavidnu poziciju. Književni tekstovi spisateljica koji se bave problematikom ženskosti i specifično ženskim iskustvima pružaju čitateljicama mogućnost identifikacije i književne obrade njihovih osobnih iskustava pa ne čudi što proza koju pišu žene stječe sve veću popularnost među ženskim čitateljstvom na uvelike repatrijarhaliziranom postjugoslavenskom prostoru. Kroz priče protagonistica fikcionalnih univerzuma ovih romana progovaraju glasovi suvremenih žena, koji postaju sve glasniji ne samo na svjetskoj književnoj sceni, već i u književnosti postjugoslavenskoga prostora, gdje su dugo vremena bili zatambljeni, ignorirani i obezvrijeđeni. Naročito u glasovima autodijegetičkih pripovjedačica prepoznaju se glasovi žena koje žele ispričati svoju priču i koje zahtijevaju da ih se čuje, prije nego što, kao mnogi drugi ženski glasovi u prošlosti, nestanu u crnoj rupi odsutnosti u dominantnoj muškoj kulturi. Iako priče protagonistica proizlaze iz jednoga partikularnog društvenog i kulturnog konteksta, ono što ih čini zanimljivim štivom ne samo za lokalnu publiku, već i za šire čitateljstvo jest potraga za samospoznajom, pripadanjem i unutarnjim ispunjenjem. Težnja protagonistica za zauzimanjem pozicije autonomnog i aktivnog subjekta ne reflektira samo žensku borbu za ravnopravnim položajem u društvu, već ukazuje i na širu ljudsku potrebu za neovisnošću i samoostvarenjem, koja je česta tema žensko orijentiranih narativa u okviru svjetske književnosti.

Pristupajući problematici suvremenih ženskih identiteta iz intersekcionalne feminističke perspektive težila sam ukazati na mogućnosti uporabe intersekcionalnosti kao teorijskoga modela, analitičkog okvira i metodološkog instrumenta te pružiti konkretne primjene intersekcionalnosti u analizi suvremenih književnih tekstova kao tekstova kulture. Važno je naglasiti da intersekcionalni pristup i analitička metoda imaju širok raspon primjene i mogu serabiti i za analizu književnih tekstova i tekstova kulture koji izrastaju iz drugačijega povijesnog, društvenog i kulturnog konteksta od onog u koji su smješteni romani iz ove studije. Ovim istraživanjem također nastojim potaknuti buduće pothvate u različitim akademskim disciplinama i područjima istraživanja kao što su rodno orijentirana i feministička kritička analiza, balkanologija i kritički studiji Balkana (*Critical Balkan studies*), studiji tranzicije (*Transitional studies*), studiji kulture i *queer* studiji, studiji seksualnosti i tjelesnosti, kako bi ponudili nove kritičke perspektive, nadogradnju postojeće teorije i nastavak analiza ženske postjugoslavenske književne i kulturne produkcije. Na taj bi se način moglo barem donekle pridonijeti prepoznavanju i rasprostranjivanju književnih tekstova postjugoslavenskih autorica

na lokalnoj i međunarodnoj razini. Imajući u vidu sve gore navedeno, ovaj bi rad mogao biti od koristi ne samo istraživačicama ili istraživačima književnosti unutar akademskih zajednica na postjugoslavenskom prostoru, već i svima onima koji su zainteresirani za problematiku suvremenih ženskih identiteta i žensku književnu produkciju, posebice žensko orijentirane narative. Svjesna nemogućnosti cjelovitog obuhvaćanja svih aspekata složene problematike ženskih identiteta te potpunog uvida u kompleksne procese koji uvjetuju njihove konstrukcije i prikaze — dakle izostavljanja i propusta koji su neizbježni u ovakvom radu — ipak se nadam da će moji zaključci poslužiti kao polazište za daljnja promišljanja, proučavanja i kritičke analize problematike ženskih identiteta u postjugoslavenskom tranzicijskom kontekstu, kao i da će potaknuti diskusiju o višestrukosti i hibridnosti suvremenih identiteta.

11. Literatura

11.1. Primarni izvori

Jelinčić, Stela. *Korov je samo biljka na krivom mjestu*. Zagreb: Konzor, 2008.

Pisac, Andrea. *Hakirana Kiti*. Zagreb: Algoritam, 2013.

Radosavljević, Dunja. *Paprat*. Beograd: Stubovi kulture, 2009.

Terzić, Ajla. *Mogla je biti prosta priča*. Zagreb: Sandorf, 2011.

11.2. Sekundarni izvori

Tiskani izvori

Knjige

Ashcroft, Bill, Gareth Griffiths, and Helen Tiffin, ur. *The Post-Colonial Studies Reader*. London, New York: Routledge, 1995.

Baba, Homi K. *Smeštanje kulture*. prev. Rastko Jovanović. Beograd: Beogradski krug, 2004.

Bachmann-Medick, Doris. *Cultural Turns: Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Verlag, 2006.

Bal, Mieke. *Travelling Concepts in the Humanities: A Rough Guide*. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2002.

Biti, Vladimir. *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*. 2. izdanje. Zagreb: Matica Hrvatska, 2000.

Braidotti, Rosi. *Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*. 2. izdanje. New York: Columbia University Press, 2011.

Butler, Judith. *Nevolje s rodom: feminizam i subverzija identiteta*. prev. Adriana Zaharijević. Zagreb: Ženska infoteka, 2000.

Bužinjska, Ana, i Mihal Pavel Markovski. *Književne teorije XX veka*. Beograd: Službeni glasnik, 2009.

Demiragić, Ajla. *Ratni kontranarativi bosanskohercegovačkih spisateljica*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2018.

Duda, Dean, ur. *Politika teorije: zbornik rasprava iz kulturnih studija*. Zagreb: Disput, 2006.

- Džafić, Šeharzada. *Interkulturni (kon)tekst bosanskohercegovačke interliterarne zajednice*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2015.
- Felski, Rita. *Beyond Feminist Aesthetics. Feminist Literature and Social Change*. Cambridge: Harvard, 1989.
- Friedman, Susan Stanford. *Mappings: Feminism and the Cultural Geographies of Encounter*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1998.
- Fuko, Mišel (Foucault, Michel). *Istorija seksualnosti I: Volja za znanjem*. Loznica: Karpos, 2006.
- Genette, Gérard. *Narrative Discourse. An Essay in Method*. Ithaca, London: Cornell University Press, 1980.
- Giddens, Anthony. *Sociologija*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2007.
- Grdešić, Maša. *Uvod u naratologiju*. Zagreb: Leykam international, 2015.
- Grgić, Velimir. *Hrvatski gen. Snovi o bijegu s brdovitog Balkana*. Zagreb: Jesenski i Turk, 2011.
- Grosz, Elisabeth. *Space, Time and Perversions: Essays on the Politics of Bodies*. New York, London: Routledge, 1995.
- . *Volatile Bodies: Towards a Corporeal Feminism*. London: Routledge, 1994.
- Gržinić, Marina. *Avangarda i politika – istočnoevropska paradigma i rat na Balkanu*, prev. Stevan Vuković, Beograd: Beogradski krug, 2005.
- Hallet, Wolfgang, i Birgit Neumann, ur. *Raum und Bewegung in der Literatur: Die Literaturwissenschaften und der Spatial Turn*. Bielefeld: transcript Verlag, 2009.
- Harvey, David. *Spaces of Neoliberalization: Towards a Theory of Uneven Geographical Development*. Heidelberg: Franz Steiner Verlag, 2005.
- Herzog, Dagmar. *Seksualnost u Europi 20. stoljeća*. Zagreb: Zagreb Pride, 2015.
- Hill, Collins Patricia, i Sirma Bilde. *Intersectionality*. Cambridge: Polity Press, 2016.
- Hobsbawm, Eric John Ernest. *Doba ekstrema: istorija kratkog dvadesetog veka 1914-1991*. Beograd: Dereta, 2004.
- Jagose, Annamarie. *Queer Theory. Eine Einführung*. Berlin: Querverlag, 2001.
- Kolanović, Maša. *Udarnik! Buntovnik? Potrošač... Popularna kultura i hrvatski roman od socijalizma do tradicije*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2011.
- Lazarević Radak, Sanja. *Nevidljivi Balkan: Prilog istoriji postkolonijalnih geografija*. Pančevo: Mali Nemo, 2014.
- . *Otkrivanja Balkana*. Pančevo: Mali Nemo, 2013.

- Lefebvre, Henri. *The Production of Space*. prev. D. Nicholson-Smith. Oxford: Blackwell Publishing, 1991.
- Lord, Odri (Lorde, Audre). *Sestra autsajderka*. prev. Dragana Starčević. Beograd: Žene u crnom i Feministička 94, 2002.
- Maalouf, Amin. *U ime identiteta. Nasilje i potreba za pripadnošću*. prev. Živan Filipi. Zagreb: Prometej, 2008.
- Magezis, Joy. *Ženske studije*. Sarajevo: Editio Civitas, 2001.
- Massey, Doreen. *For Space*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: Sage Publications, 2007.
- Matijević, Tijana. *From Postyugoslavia to Female Continent: Feminist Reading of Post-Yugoslav Literature*. Bielefeld: transcript Verlag, 2020.
- Matešić, Marina, i Svetlana Slapšak. *Rod i Balkan. Porodnjavanje balkanizma. Putovanje do druge, s preprekama*. Zagreb: Durieux, 2017.
- McLeod, John. *Beginning Postcolonialism*. Manchester: Manchester University Press, 2000.
- Moi, Toril. *Seksualna/tekstualna politika: Feministička književna teorija*. prev. Maša Grdešić. Zagreb: AGM, 2007.
- Nasta, Susheila. *Home Truths: Fictions of the South Asian Diaspora in Britain*. London: Palgrave, 2002.
- Nikolić-Ristanović, Vesna. *Preživeti tranziciju: svakodnevni život i nasilje nad ženama u postkomunističkom i postratnom društvu*. Beograd: Službeni glasnik, 2008.
- Nünning, Vera, i Angsar Nünning. *Erzähltextanalyse und Gender Studies*. Weimar, Stuttgart: Verlag J. B. Metzler, 2004.
- Peleš, Gajo. *Tumačenje romana*. Zagreb: ArTresor naklada, 1999.
- Petković, Nikola. *Identitet i granica. Hibridnost i jezik, kultura i građanstvo 21. stoljeća*. Zagreb: Jesenski i Turk, 2010.
- Postnikov, Boris. *Postjugoslavenska književnost?*. Zagreb: Sandorf, 2012.
- Rimmmon-Kenan, Shlomit. *Narrative Fiction. Contemporary Poetics*. Second Ed. London, New York: Routledge, 2002.
- Said, Edvard. *Orijentalizam*. Beograd: XX vek, 2009.
- Schmid, Wolf. *Narratology. An Introduction*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2010.
- Schlögel, Karl. *Im Raume lesen wir die Zeit*. Frankfurt: Fischer Taschenbuch Verlag, 2007.

- Senjković, Reana. *Izgubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc kulture*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2008.
- Soja, Edward W. *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London: Verso Press, 2003.
- Spivak, Gajatri Čakravorti. *Kritika postkolonijalnog uma*. prev. Ranko Mastilović. Beograd: Beogradski krug, 2003.
- Todorova, Marija. *Imaginarni Balkan*. prev. Karmela Cindrić. Zagreb: Naklada Ljevak, 2015.
- Veselinović, Ana, i dr., ur. *Izgubljeno u tranziciji. Krićka analiza procesa društvene transformacije*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2011.
- Williams, Raymond. *Keywords*. London: Fontana Press, 1988.
- Zaharijević, Adriana. *Neko je rekao feminizam: Kako je feminizam uticao na žene XXI veka*. Beograd: Građanske inicijative, 2008.

Članci

- Bhavnani, Kum-Kum, i Margaret Coulson. "Transforming Socialist Feminism: The Challenge of Racism." *Feminism and "Race"*. Ur. Kum-Kum Bhavnani. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Babić, Dragan. "Kravi Diznilend", *Polja* LIX 486 (2014): 202-205.
- Čaćinović, Nadežda. "Veliki narativi feminizma." *Treća* 1. Vol. XIII (2011): 69-71.
- Ćirjaković, Zoran. "Subalterne studije i tumaćenje postjugoslovenskog prostora." *Godišnjak FPN*, Beograd, 12 (2012): 91-112.
- Damrosch, David. "World Literature, National Contexts." *Modern Philology* 100. 4. Chicago: The University of Chicago Press (2003): 512-531.
- Duhaček, Daša. "Rod i identitet." *Uvod u rodne teorije*. ur. Ivana Milojević, i Slobodanka Markov. Novi Sad: Mediterran publishing, 2011: 359-369.
- Đorđević, Jelena. "Postkolonijalna teorija diskursa." *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* (2008): 29-45.
- Felman, Shoshana. "Women and Madness: Critical phallacy." *Diacritics* 5 (1975): 2-10.
- Friedman, Susan Stanford. "Locational Feminism: Gender, Cultural Geographies, and Geopolitical Literacy." *Feminist Locations: Global and Local, Theory and Practice*. Ur. Marianne de Coven. New Brunswick: Rutgers University Press, 2011: 13-36.

- Fridman, Suzan Stenford. " 'Preko' roda: nova geografija identiteta i budućnost feminističke kritike." prev. Dubravka Đurić. *Genero, časopis za feminističku teoriju Centra za ženske studije* 6-7 (2005): 103-124.
- Gardiner, Judith, Elly Bulkin, Rena Patterson, i Annette Kolodny. "An Interchange on Feminist Criticism: 'On Dancing Through the Minefield'." *Feminist Studies* 8. 3 (1983).
- Genette, Gérard. "Tipovi fokalizacije i njihova postojanost." *Suvremena teorija pripovjedaanja*. prev. Dubravka Celebrini. Ur. Vladimir Biti. Zagreb: Globus, 1992: 96-115.
- Gordić Petković, Vladislava. "Motivi i modeli ženskosti: srpska ženska proza devedestih." *Sarajevske sveske* 02 (2003): 123-133.
- . "Telo u književnosti: upisivanje nelagodnosti, a gde je upisivanje radosti?" *Sarajevske sveske* 49/50 (2016): 45-49.
- Grdešić, Maša. "Mindy, Monet i Katty Perry." *Zamke pristojnosti. Eseji o feminizmu i popularnoj kulturi*. Zagreb: Fraktura, 2020.
- Hall, Stuart. "The Rediscovery of 'Ideology'". *Cultural Theory and Popular Culture – A Reader*. Ur. John Storey. Harlow: Pearson Education Limited, 2006: 126-155.
- Ičanović, Azra. "Dekonstrukcija kulturno- identitetskih stereotipa u romanu *Prokleta avlija* Ive Andrića." *Časopis za društvene humanističke i prirodne nauke*. Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću. *Post Scriptum* VIII/IX (2019/20): 171-186.
- Jameson, Frederic. "Postmodernizam ili kulturna logika kasnog kapitalizma." Ur. Ivan Kuvačić, i dr. *Postmoderna. Nova epoha ili zabluda*. Zagreb: Naprijed, 1988: 187-232.
- Jadžić, Miloš. "Prostor, urbanizam, politika u postsocijalističkim gradovima." *Izgubljeno u tranziciji*. Ur. Ana Veselinović, i dr. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2011: 116-133.
- Jakobović, Slavica. "Upitanost ženskog pisma." *Republika* 9 (1983): 4-6.
- Kašić, Biljana. "Postkolonijalna tijela" *Treća* 3. Vol. I-II (2001): 285-301.
- . "Feminizmi na pragu trećeg tisućljeća." *Dijalog – Časopis za filozofiju i društvenu teoriju* 1-2 (2002): 71-83.
- Klaić, Dragan. "The End of Multicultural World." *Index on Censorship* 22. 7 (1993): 3-5.
- Kolodny, Annette. "Dancing Through the Minefield: Some Observations on the Theory, Practice, and Politics of a Feminist Literary Criticism." *Feminist Studies* 6.1 (1980): 1-25.
- . "Literary Criticism." *Signs* 2.2 (Winter, 1976): 404-421.
- . "Some notes on defining a 'feminist literary criticism'." *Feminist Criticism: Essays on Theory, Poetry and Prose*. Ur. Sheryl L. Brown, i Karen Olson. Chicago: The University of Chicago Press and Metuchen: Scarecrow Press, 1978: 37-58.

- Lanser, Susan Sneider. "Sexing Narratology. Toward a Gendered Poetics of Narrative Voice." *Grenzüberschreitungen: Narratologie im Kontext /Transcending Boundaries: Narratology in Context*. Ur. Walter Grünzweig, i Andreas Solbach. Tübingen: Günter Narr Verlag, 1999: 167-183.
- Lazarević Radak, Sanja. "Studije Balkana i poststrukturalizam." *Znakovi vremena* 68/69 (2015): 142-143.
- Leitch, Vincent, i dr., ur. "Annette Kolodny." *The Norton Anthology of Theory and Criticism*. 1 izdanje. London, New York: Norton & Company (2001): 2143-2146.
- Lešić, Zdenko. "O postkolonijalnoj kritici, o Saidu i o drugima." *Novi izraz, časopis za književnu i umjetničku kritiku* 07 (2000): 2-17.
- Lukić, Jasmina. "Tijelo i tekst u feminističkoj vizuri." Zagreb: *Treća* 1-2. Vol. III (2001): 237-250.
- . "Žensko pisanje i žensko pismo u devedesetim godinama." *Sarajevske sveske* 02 (2003): 67-83.
- . "Međugeneracijski dijalog kao način putovanja teorije." *Treća* 1-2. Vol. XVII (2015): 21-33.
- Matijević, Tijana. "National, post-national, transnational: Is post-Yugoslav literature an arguable or promising field of study?" *Grenzüräume – Grenzbewegungen*. Ur. Nina Frieß, i dr., Potsdam: Universitätsverlag Potsdam, 2016.
- Milić, Anđelka. "Feministički talasi, orijentacije i pokret u jugoslovenskom i srpskom društvu 20. veka." *Uvod u rodne teorije*. Ur. Ivana Milojević, i Slobodanka Markov. Novi Sad: Mediterran publishing, 2011: 51-64.
- Milojević, Ivana. "Tri talasa feminizma, istorijski i društveni kontekst." *Uvod u rodne teorije*. Ur. Ivana Milojević, i Slobodanka Markov. Novi Sad: Mediterran publishing, 2011: 27-37.
- Moranjak-Bamburać, Nirman. "Ponovljena lektira: čitati i pisati kao žena." *Dijalog – Časopis za filozofiju i društvenu teoriju* 1-2 (2002): 162-178.
- . "Signature smrti i etičnost ženskog pisma." *Sarajevske Sveske* 02 (2003): 113-122.
- Moretti, Franco. "Conjectures on World Literature." *New Left Review* 1 (2000): 57-67.
- Nünning, Ansgar. "Formen und Funktionen literarischer Raumstellung: Grundlagen, Ansätze, narratologische Kategorien und neue Perspektiven." *Raum und Bewegung in der Literatur: Die Literaturwissenschaften und der Spatial Turn*. Ur. Wolfgang Hallet, i Birgit Neumann. Bielefeld: transcript Verlag. 2009: 33-52.
- Oraić Tolić, Dubravka. "Muška moderna i ženska postmoderna." *Matica hrvatska* 9 (2001): 220- 232.
- Paić, Žarko. "Postsocijalizam – kratka povijest iščeznuća." *Život umjetnosti – Časopis za suvremena likovna zbivanja* 94 (2014): 5-16.
- Papić, Žarana. "Etnički ratovi, fašizacija društvenog života i politika tijela u Srbiji." *Treća* 1-2. Vol. II (2001): 30-47.

- Rakita, Milan. "Prilog kritici teorija modernizacije i tranzitologije u društvenim naukama." *Izgubljeno u tranziciji. Kritička analiza procesa društvene transformacije*. Ur. Ana Veselinović, i dr. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2011: 7-3.
- Rakočević, Robert. "Post-jugoslovenska književnost? Ogledala i fantomi." *Sarajevske sveske*, 35-36 (2011): 202-210.
- Said, Edward. "Travelling Theory." *The World, the Text and the Critic*. Cambridge, MA: Cambridge University Press, 1983: 226-247.
- Showalter, Elaine. "Toward a Feminist Poetics." *The New Feminist Criticism: Essays on Women, Literature and Theory*. Ur. Elaine Showalter. New York: Pantheon Books, 1985.
- . "A Criticism of Our Own: Authonomy and Assimilation in Afro-American and Feminist Literary Theory." *Feminisms: An Anthology of Literary Theory and Criticism*. Ur. Robyn R. Warhol i Diane Price Hernd. New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1993: 177-178.
- . "Women's Time, Women's Space: Writing the History of of Feminist Criticism." *Feminist Issues in Literary Scholarship*. Ur. Shari Benstock. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 1987: 36-37.
- Slama, Beatrice. "Od ženske književnosti do pisanja u ženskom rodu." *Republika* 39 (1983): 85-106.
- Simić, Ivana. "Queer i Queer teorija." *Genero, časopis za feminističku teoriju Centra za ženske studije* 13 (2009): 185-186.
- Slapšak, Svetlana. "Patrijarhat, istorijska antropologija i bes: jedan kosi pogled na feminizam prekjuche, juče, preksutra." *Treća* 1. Vol. XIII (2011): 65-68.
- . "Twin Cultures and Rubik's Cube Politics: The dynamics of Cultural Production in Pro-YU, Post-YU, and Other YU Inventions." *Südosteuropa. Zeitschrift für Politik und Gesellschaft* 03 (2011): 301-314.
- Stanzel, Franz. "Pripovjedni tekst u prvom i pripovjedni tekst u trećem licu." *Suvremena teorija pripovjedanja*. prev. Srebrenka Iveković. Ur. Vladimir Biti. Zagreb: Globus, 1992: 178-200.
- Šafranek, Ingrid. "Ženska književnost i žensko pismo." *Republika* 39 (1983): 7-28.
- Terzić, Ajla. "O bosanskom feminizmu: 'short cuts'." *Zeničke sveske – Časopis za društvenu fenomenologiju i kulturnu dijalogiku* 03 (2006): 179-190.
- Todorović, Dragana. "Rod i seksualnost." *Uvod u rodne teorije*. Ur. Ivana, Milojević, i Slobodanka Markov. Novi Sad: Mediterran publishing, 2011: 347-359.
- Tomić, Đorđe. "Od transformacije do tranzicije i nazad: Nauka o transformaciji? Pojmovi, pitanja, teorije." *Izgubljeno u tranziciji. Kritička analiza procesa društvene transformacije*. Ur. Ana Veselinović, i dr. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, 2011: 33-57.
- Vojinović, Sanja. "Problem ženskog pisma u južnoslovenskim književnostima." *Ars* 5/6 (2010): 45-67.

- Verdery, Katherine. "Theorizing Socialism, a prologue to the transition." *American ethnologist* 18. 3 (1991): 419-249.
- Williams, Raymond. "Analiza Kulture." *Politika teorije: zbornik rasprava iz kulturnih studija*. pr. Dean Duda. Zagreb: Disput, 2006: 35-62.
- Würzbach, Natasha. "Erzählter Raum: Fiktionalen Baustein, kultureller Sinnträger, Ausdruck der Geschlechterordnung." *Erzählen und Erzähltheorie im 20. Jahrhundert*. Ur. J. Helbig. Heidelberg, 2001: 105-129.
- Zaharijević, Adriana. "Kratka istorija sporova." *Kategorički feminizam: Nužnost feminističke teorije i prakse*. Ur. Ankica Čakardić, i dr. Zagreb: Centar za ženske studije, 2007: 111-130.
- Zlatar, Andrea. "Tko nasljeđuje žensko pismo?." *Sarajevske sveske* 02 (2003): 83-93.
- Zlatar-Violać, Andrea. "Pretvorbe ženskog glasa u suvremenoj hrvatskoj prozi." *Sarajevske sveske* 13 (2006): 97-129.

11.3. Elektronski izvori

- Abrasowicz, Gabriela. "Postmoderno tijelo kao izvor patnje u stvaralaštvu najmlađih hrvatskih dramskih spisateljica." *Књиженство: часопис за студије књижевности, рода и културе*, Vol. 6, No. 6, Art. 4, 2016. Web. 06. 09. 2022.
<<https://doi.org/10.18485/knjiz.2016.1.4>>.
- Bartolčić, Nenad. "Stela Jelinčić: Dobri smo i ispali tko nas je odgajao." *Moderna vremena*, 03.02. 2009. Web. 15. 06. 2021.
<<https://mvinfo.hr/clanak/stela-jelincic-dobri-smo-i-ispali-tko-nas-je-odgajao>>.
- Brek, Tomislav. "Gdje je hrvatska književnost u kontekstu svjetske?" *T-Portal*, 13. 06. 2011. Web. 9. 12. 2020.
<<https://www.tportal.hr/kultura/clanak/gdje-je-hrvatska-knjizevnost-u-kontekstu-svjetske-20110613>>.
- Dojčinović-Nešić, Biljana. "Ginokritika: istraživanja ženske književne tradicije." *Ženske studije* 5/6. Web. 02. 09. 2016.
<<https://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-5-6/237-ginokritika-istrazivanja-zenske-knjizevne-tradicije>>.
- Filipović, Muhamed. "Zapadni Balkan." *Nezavisne novine*, 16. 01. 2010. Web. 23. 01. 2022.
<<https://www.nezavisne.com/novosti/kolumne/Zapadni-Balkan/51812>>.
- Jovičević, Aleksandra. "Nove prezentacije tela u doba post-humanizma." 2010. Web. 21. 06. 2018.
<<http://www.uu-studije-performansa.tkh-generator.net/2010/03/29/937>>.
- Jurak, Dragan. "Marija Todorova: Imaginarni Balkan." *Moderna vremena*, 21. 12. 2015. Web. 22. 09. 2021.
<<https://mvinfo.hr/clanak/marija-todorova-imaginarni-balkan>>.

- Lennon, Kathleen. "Feminist Perspectives on the Body." *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Ur. Edward N. Zalta. Fall 2019. Web. 04. 04. 2021.
<<https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/feminist-body>>.
- Liht, Sonja, i Slobodan Drakulić. "Kada je ime za mirovnjaka bilo žena: rat i rod u bivšoj Jugoslaviji." Web. 06. 12. 2016.
<<https://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-7/229-kada-je-ime-za-mirovnjaka-bilo-zena-rat-i-rod-u-bivsoj-jugoslaviji>>.
- Nowotny, Stefan. "Ambivalentne hibridnosti: o nastajanju obećanih subjekata." prev. Boris Buden. *Transversal*, 2002. Web. 29.10. 2021.
<<https://transversal.at/transversal/0902/nowotny/hr>>.
- Pogačnik, Jagna. "Kraj feminizma i ženskog pisma." *Aquilonis*, 2004. Web. 26. 07. 2022.
<http://aquilonis.hr/dodaci/pisci_na_mrezi/pogacnik_zensko-pismo.pdf>
- Portal o ekonomiji*. "Rođeni između 1978-1984 – Izgubljena generacija." 30. 5. 2013. Web. 11.10. 2019.
<<http://www.economy.rs/vesti/20026/Rodjeni-izmedju-1978--i-1984---izgubljena-generacija.html>>.
- Postnikov, Boris. *KRITIKA* 19: "Stela Jelinčić." *Booksa*, 08. 02. 2009. Web. 21. 11. 2021.
<<https://www.booksa.hr/kritike/kritika-19-stela-jelincic>>.
- Šćepanović, Zlatko. "Nova tranzicija društva u Srbiji – Događanje sebe samog." *Bašta Balkana*, 24. 01. 2011. Web. 14. 01. 2020.
<<https://www.bastabalkana.com/2011/01/nova-tranzicija-drustva-u-srbiji-dogadjanje-sebe>>.

Dodatak: Bilješke o autoricama

Stela Jelinčić, autorica romana *Korov je samo biljka na pogrešnom mjestu*, rođena je 1977. godine u Zagrebu. Diplomirana politologinja, novinarka magazina *Plan* i urednica Konzorove biblioteke "Godine nove" i kontroverzne knjige *Metastaze* Alena Bovića/Ive Balenovića. Također djeluje kao organizatorica filmske festivalske djelatnosti (Motovun film festival). Godine 2011. objavila je kompendij *Dnevnici i noćnici*, u kojoj su skupljeni njezini novinski tekstovi, kolumne, reportaže i intervjui objavljeni u hrvatskoj periodici.

Dunja Radosavljević, spisateljica iz čijega je pera nastao roman *Paprat*, rođena je 1973. godine u Beogradu. Magistrirala je medijske studije na univerzitetu New School u New Yorku. Njezin prvi roman *Život posle Amerike* objavljen je 2008. godine u izdanju Stubova kulture. Također je objavljivala poeziju u časopisima *Profemina* i *Album* te poljskom časopisu *Portret*. Trenutno živi i radi u SAD-u.

Ajla Terzić, autorica romana *Mogla je biti prosta priča*, rođena je 1979. godine u Travniku. Diplomirala je komparativnu književnost na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Objavila je i zbirku pjesama *Kako teško pišem* (Omnibus, 2004) te roman *Lutrija* (VBZ, 2009). Autorica je nekoliko nagrađenih kratkih priča i radiodrama koje su emitirane na programu BH Radija 1 i Federalnoga radija, a radio drama *Matura* proglašena je najboljom radiodramom 2004. godine. Također piše polemičke eseje i novinske tekstove i prevodi s engleskoga jezika (Paul Auster, Camille Paglia, Salman Rushdie, Susan Sontag). Njezini su radovi objavljeni i u nizu časopisa u BiH, Hrvatskoj i Srbiji (*Sarajevske sveske*, *Tvrđa*, *Ars*, *Odjek*, *Zeničke sveske*, *Start*, *City magazin*, *Alexandria Press*, *Balkanski književni glasnik*, itd.).

Andrea Pisac, antropologinja, blogerica i autorica romana *Hakirana Kiti*, rođena je 1975. godine u Kutini. Diplomirala je kroatistiku i anglistiku na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a 2003. godine preselila se u London nakon što je osvojila britansku Chevening stipendiju za magistarski studij na University College London. Osvojila je i AHRC (Arts and Humanities Research Council) stipendiju za doktorski studij. Za vrijeme doktorskoga studija u Londonu bavila se istraživanjem antropologije književnosti na Goldsmiths College, University of London i vodila je projekt *Writers in Translation* u engleskom PEN-u u Londonu, čiji je osnovni cilj promocija strane književnosti prevedene na engleski jezik. Članica je hrvatskoga društva pisaca i pored mnogih priča, publicističkih tekstova, putopisa, eseja, kolumni i članaka dosad je objavila zbirku pripovjedaka *Odsuće* (Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu, 2001).

za koju je dobila nagradu Studentskoga centra za najbolju debitantsku knjigu te zbirku priповijetki *Dok nas smrt ne rastavi ili te prije toga ne ubijem* (Algoritam, 2007).

Kazalo imena i pojmova

B

backlash 100, 131, 156, 273, 299
Bal 14, 17, 23, 24, 37, 43, 44, 46, 47, 48, 50, 51, 151, 212, 228
Balkan 15, 43, 50, 67, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 193, 194, 203, 233, 234, 278, 279, 294, 303, 304, 309
balkanizam 15, 124
Bhabha 76, 229, 231, 234, 236
Braidotti 16, 196, 197, 198, 199, 311
Butler 91, 117, 118, 119, 142, 268, 271

D

double jeopardy 134
drugost 43, 50, 87, 110, 115, 119, 125, 167, 169, 183, 186, 187, 196, 203, 205, 279, 280, 295, 303, 305
društveni status 9, 18, 174, 247
dvostruka pozicioniranost "između" 16

E

écriture féminine 86, 106

F

feministička kritika 17, 26, 27, 31, 33, 34, 38, 48, 78, 80, 83, 92, 97, 100, 109, 128, 173, 184, 185
feministička naratologija 145, 173
feminističke teorije 11, 26, 27, 29, 31, 32, 34, 38, 46, 78, 80, 86, 113, 115, 116, 119, 144
feminizmi 95, 185
filozofija 46, 82, 188
fluidnost 24, 36, 41, 231, 303
fokalizacija 154, 239
Foucault 117, 136, 137, 138, 224, 268
Friedman 14, 17, 23, 24, 31, 33, 34, 35, 37, 38, 48, 81, 110, 178, 180, 245

G

gender 31, 80, 104, 114, 115, 174, 251
Genette 146, 149, 151, 152, 154
ginokritika 32, 83

H

hibridni međuidentiteti 16, 234
hibridnost 36, 42, 228, 229, 230, 231, 232, 234, 235
homoseksualnost 130, 137, 138, 139, 140, 141, 284, 296

I

identitetske sastavnice 7, 38, 144, 212, 229
interdisciplinarni pristup 37
interdisciplinarna kulturalna analiza 43, 44, 50
interdisciplinarnost 24, 43, 44, 46, 47, 103
intersekcije 7, 15, 19, 144, 184, 211, 212, 227, 251, 266, 303, 306

intersekcionalni feministički pristup 13
intersekcionalni feminizam 20, 21
intersekcionalnost 14, 20, 135
isprepletenost 119, 135

K

kapitalizam 22, 96, 128, 198, 214, 238, 244, 306
kategorija jastva 18, 302
klasa 18, 21, 37, 40, 116, 178, 229, 242, 244, 268, 283
klasni identitet 8, 30, 119, 303
Kolodny 14, 17, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 48
konstrukcije Balkana 15
kontekstualizacija 53, 54
kontranarativ 159
kritika balkanističkog diskursa 15, 120, 124
kritika zapadnjačkog eurocentrizma 23
kulturalna analiza 43, 44, 46, 51
kulturalni studiji 44, 45, 50, 72
kulturni identiteti 16, 188, 228
kulturno naslijeđe 10, 105

L

Lanser 90, 144, 146, 150, 173, 266
LGBTIQ 95, 130, 177, 273, 283, 284, 293, 296, 297
lokacioni feminizam 34, 37, 38
Lorde 19, 39

M

multiple jeopardy 7, 39, 134, 302

N

narativna perspektiva 15, 176
narativni obrasci 15, 170, 172, 174
naratologija 17, 90, 91, 173
neoliberalizam 128, 156, 214
nova geografija identiteta 14, 23, 31, 37, 39, 180, 245

P

pluralna metodologija 48
pluralni pristup 14, 17, 48
pluralni ženski subjekti 7
pluralnost 21, 226
podrivanje 8, 143
pomno čitanje 48
popularna kultura 45, 71, 258, 259
postjugoslavenska književnost 68, 69, 72, 73, 74, 75, 76
postjugoslavenski identitet 22, 77
postjugoslavenski prostor 7, 9, 13, 37, 64, 68, 69, 72, 76, 128, 235, 304
postkolonijalna kritika 15, 121, 128, 185, 233
postkolonijalna teorija 34, 112, 196, 232, 305
postkolonijalni identitet 23
postsocijalizam 55, 232, 237
poststrukturalistička kritika 17
potlačenost 22, 196, 208
prinudna heteroseksualnost 15
pripovijedanje u prvom licu 145
pripovjedački glas 15
prisilna heteroseksualnost 22

putujući koncepti 43, 44, 51

Q

queer 15, 16, 17, 22, 27, 30, 34, 103, 117, 119, 134,
137, 138, 139, 141, 142, 143, 174, 266, 267, 283,
284, 285, 291, 295, 296, 297, 299, 307, 309

R

razigrani pluralizam 25
regionalni identitet 7, 15, 43, 119, 191, 303
regionalni postjugoslavenski okvir analize 13
rodna problematika 12
rodno orijentirana analiza 17, 89, 145, 173

S

seksualni identitet 8, 40, 91, 113, 279, 295, 296, 303
seksualnost 6, 8, 16, 18, 21, 37, 50, 110, 116, 128, 135,
136, 137, 138, 140, 141, 143, 205, 266, 267, 269,
272, 273, 274, 275, 278, 279, 288, 290, 292, 296,
298, 299, 303, 306
Seksualnost 267, 271, 273, 279, 290
SFRJ 6, 53, 59, 64, 65, 74, 92, 93, 97, 100, 103, 128,
229, 233, 257
Spivak 20, 40, 41, 121, 122, 128, 184, 231
spol i rod 7, 15, 118, 172, 173
spolni i rodni identitet 7, 102, 118, 150, 302
Stanzel 145, 147, 149, 151, 162, 290, 317

studiji kulture 17, 45, 121, 309
studiji seksualnosti i tjelesnosti 17, 34, 309
subjekt 37, 40, 45, 50, 113, 117, 118, 122, 195, 196,
197, 198, 199, 201, 213, 215, 236, 270

T

Todorova 15, 123, 124, 125, 134, 180, 183, 184, 191,
294
tranzicija 50, 55, 56, 57, 61, 62, 72, 213, 216, 234, 239,
253, 255, 259
tranzicijska shizofrenija 133, 213
treći val 78, 79, 84

V

višestruka drugost 144
višestruke identitetske pozicije 135

Z

žanrovska pripadnost 15
ženska perspektiva 9, 145
ženski i rodni studiji 12, 17
žensko orijentirani narativi 86, 172, 174, 175, 176, 209
žensko pisanje 11, 86, 97, 107, 108
ženskost 87, 99, 106, 114, 115, 118, 159, 160, 171, 173,
176, 178, 272, 282, 307
znanost o književnosti 46, 82, 110, 224

Zusammenfassung

Diese Arbeit untersucht, wie weibliche Identität in den Romanen von Schriftstellerinnen aus dem postjugoslawischen Raum in der Transitionszeit zu Beginn des 21. Jahrhunderts konzipiert und dargestellt wird. Die Analyse konzentriert sich auf vier Romane von zeitgenössischen Autorinnen aus Bosnien und Herzegowina, Kroatien und Serbien, die im regionalen postjugoslawischen Rahmen untersucht werden. Die Aufmerksamkeit richtet sich nicht nur auf Geschlechts- und Gender-Identitäten, sondern auch auf regionale, Klassen-, urbane postkommunistische, Transitions-, Generations- und kulturelle Identitäten und deren Überschneidungen. Ich möchte zeigen, dass sich die Protagonistinnen in der Transitionszeit in einem Zustand ständiger Transformation befinden und nicht-einheitliche, Übergangs-, Zwischen-, nomadische und multiple Identitäten entwickeln.

Die Romane werden mit Hilfe eines interdisziplinären kritischen Ansatzes analysiert, der Theorien und Konzepte aus der Literaturwissenschaft, der postmodernen Philosophie, feministischen Theorien, der kritischen Analyse, der Geschlechter- und Frauenforschung, der Queer- und Körperforschung sowie den Kultur-, Postkolonial- und Balkanstudien umfasst. Von besonderer Bedeutung für diesen Ansatz sind der intersektionale Feminismus, die feministische Kritik, die Kritik am balkanistischen Diskurs und die Transitional Studies. Es wird eine plurale Methodologie angewandt, indem die Methode des *Close Reading* von literarischen Texten als kulturellen Texten mit der Analyse des historischen und geopolitischen Kontextes kombiniert wird.

Ziel ist es, einen zeitgemäßen und interdisziplinären Ansatz für das Studium der Literatur des postjugoslawischen Raums zu bieten und den postjugoslawischen Analyserahmen den lokalen Forschern und akademischen Gemeinschaften besser zugänglich zu machen. Da es an qualitativer Forschung zur literarischen Produktion von Autorinnen aus diesem Raum zu Beginn des 21. Jahrhunderts mangelt, hoffe ich, einen Beitrag zur kulturellen Mapping bestimmter Themen im Zusammenhang mit der weiblichen Subjektivität in der zeitgenössischen literarischen Produktion von Autorinnen und zu einer größeren Anerkennung und Verbreitung dieser Werke und anderer zeitgenössischer literarischer Schöpfungen von Frauen zu leisten.

Abstract

This thesis explores the ways in which female identity is conceived and depicted in the novels by women writers from the post-Yugoslav space in the transition period at the beginning of the 21st century. The analysis focuses on four novels by contemporary female authors from Bosnia and Herzegovina, Croatia and Serbia, which are explored within the regional post-Yugoslav frame. The attention is directed not only to sex and gender identities, but also to regional, class, urban post-communist, transitional, generational and cultural identities and their intersections. I seek to demonstrate that in the period of transition the female protagonists find themselves in a state of constant transformation and develop non-unitary, transitional, in-between, nomadic and multiple identities.

The novels are analyzed by using interdisciplinary critical approach, which includes theories and concepts deriving from literary studies, postmodern philosophy, feminist theories, critical analysis, gender and women's studies, queer and body studies as well as cultural, postcolonial and Balkan studies. Exceptionally significant for this approach are intersectional feminism, feminist criticism, criticism of Balkanist discourse and Transitional studies. Plural methodology is used by combining the method of *close reading* of literary texts as cultural texts with the analysis of the historical and geopolitical context.

The aim is to offer a contemporary and interdisciplinary approach to the studies of literature from the post-Yugoslav space and make the post-Yugoslav frame of analysis more accessible to local researchers and academic communities. Since there is a lack of qualitative research of literary production by women authors from this space at the beginning of the 21st century, I hope to contribute to the cultural mapping of particular issues connected to female subjectivity in contemporary literary production by women writers and to a wider recognition and dissemination of these works and other contemporary literary creations by women.